

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

ACTA UNIVERSITATIS
LATVIENSIS

Ekonomika, I Economics, I

658

ISSN 1407-2157

UDK 33 (474.3) (082)
Ek700

Galvenā redaktore

Elena Dubra

Redkolēģija

Elena Dubra, Edgars Vasermanis, Žans Davids Avenels (*Jean David Avenei*, Francija), Arīlds Saeters (*Arild Scether*, Norvēģija), Dirks Linovskis (*Dirk Linowski*, Vācija), Baiba Rivža, Inesis Feiferis, Inta Ciemiņa, Ērika Šumilo, Agnese Krūmiņa (sekretāre)

Recenzenti

Juris Brencis, LU; Maija Dzelmīte, LU; Inta Ciemiņa, LU; Zigrīda Goša, LU; Aleksandrs Gutkins, LU; Laimdota Kaire, LU; Edgars Kassalis, LU; Lūcija Kavale, LU; Staņislavs Keišs, Biznesa augstskola "Turība", Latvija; Oļģerts Krastiņš, Latvijas statistikas institūts; Kārlis Krēsliņš, Rīgas ekonomikas augstskola, Latvija; Juris Krūmiņš, LU; Evita Lune, Rīgas ekonomikas augstskola, Latvija; Remigijs Počs, Rīgas Tehniskā universitāte, Latvija; Arīlds Saeters (*Arild Scether*, Norvēģija); Biruta Sloka, LU; Leonards Svarinskis, LU; Baiba Šauriņa, LU; Roberts Škapars, LU; Daina Šķiltere, LU; Ilmārs Vanags, Latvijas statistikas institūts; Velga Vilne, Finanšu un kapitāla tirgus komisija, Latvija; Tatjana Volkova, Banku augstskola, Latvija; Pēteris Zvidriņš, LU

Māksliniece Ināra Jegere

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes Ekonomikas vadības fakultātes sērijas "Ekonomika" redkolēģijas atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

ISSN 1407-2157
ISBN 9984-698-83-1

© Latvijas Universitāte, 2003
© "Zinātne", 2003
© Ināra Jegere, mākslinieciskais noformējums, 2003

Saturs / Contents

Daira Barānova. Nodarbinātības tendences un politika Latvijā /
Employment Trends and Policy in Latvia

Konstantīns Beņkovskis. Latvijas eksporta ekonometriskais modelis /
Econometric Model of Latvian Export

Uldis Berķis. Decentralization and Privatisation of Health
Insurance in Latvia: Auditing of Asymmetric Information Aspects /
veselības aprūpes decentralizācija un privatizācija Latvijā:
asimetriskās informācijas aspektu revīzija

Edgars Brāķis. Nodokļu politikas un ēnu ekonomikas mijiedarbības
modelēšana, izmantojot *Logit* modeli / Simulation of the Relationship
between Tax Policy and Non-Observed Economy Using *Logit* Model

Elena Dubra. Ekonomisko un strukturālo pārmaiņu evolūcijas teorija
un Latvijas attīstības analīze / An Evolutionary Theory of Economic and
Structural Changes and the Analysis of the Development of Latvia

Sandra Eglīte. Latvijas ekonomikas struktūras izmaiņas un ekonomiskā
attīstība pēc neatkarības atgūšanas / Structural Changes of Latvian
Economics and Economic Development after the Renewal of Independence

Rita Freimane. Monetārās politikas analīze mazas atvērtas ekonomikas
gadījumā / Monetary Policy Analysis in a Small Open Economy

Vadims Ivaščuks. Formāla un saturiska pieeja ekonomisko
pamatkategoriju analīzē / Formal and Non-Formal Approach
at Analysis of Some Categories of Economic Basis

Kaspars Kroders, Diāna Arāja. Veselības apdrošināšanas
perspektīvas Latvijā / Perspectives of Health Insurance in Latvia

Viesturs Pauls Kamups, Ērika Šumilo. Latvijas integrācija Eiropas
ekonomikā XX gadsimta 20. un 90. gados / Latvia's Integration into
the European Economy - 1920s and 1990s

Silvija Kristapsone. Noziedzību noteicošie sociāli ekonomiskie faktori Latvijā 1996.-2000. gadā / Social and Economic Factors Determining the Criminality in Latvia in 1996-2000

Zinta Lauva. Ekonomiskās izglītības aktualitātes un problēmas Rīgas pedagogijas un izglītības vadības augstskolā / Actualities of Economic Education and Problems in Riga Teacher Training and Educational Management Academy

Nicholas Nechval, Edgars Vasermanis, Uldis Rozevskis. Inventory Management Under Uncertainty / Rezervju vadība nenoteiktības apstākļos

Алексей Hunep. Pārejas uz fondēto pensiju sistēmu Latvijā novērtējums / Assessment of Transition on Funded Pension System in Latvia / Оценка перехода на фондируемую пенсионную систему в Латвии

Grigorijs Oļevskis. Latvijas ārējās tirdzniecības attīstības perspektīvas Eiropas Savienībā / The Future of Latvian Foreign Trade in the European Union

Iveta Pavlina. Dzimstības palielināšanas robežas Latvijā XXI gadsimta sākumā / Limits for Raising Fertility in Latvia at the Beginning of the XXI Century

Anita Popova. Cilvēkkapitāls ilgtermiņa ekonomiskās izaugsmes kontekstā / Human Capital and a Long-Term Economic Growth

Andris Runde. Globalizācija tūrisma sektorā / Globalization of Tourism Sector

Ēriks-Andrejs Sauļūns. Vides aizsardzības sociāli ekonomiskie aspekti virzībā uz Eiropas Savienību / Social and Economic Aspects of Environment Protection towards the Accession to the European Union

Ilze Sproģe. Sociālā politika Latvijā un tās struktūra / Social System and Its Structure in Latvia

Andris Sproģis, Ilze Sproģe, Jānis Sproģis. Latvijas tautsaimniecības attīstība XXI gs. sākumā / Development of Latvian Economy at the Beginning of the XXI Century

Velga Viksna. Modernās tendences valodu apguvē pieaugušajiem Eiropas Savienības paplašināšanās kontekstā / The Contemporary Trends in Language Acquisition for Adults within the Context of the EU Enlargement

Nodarbinātības tendences un politika Latvija

Employment Trends and Policy in Latvia

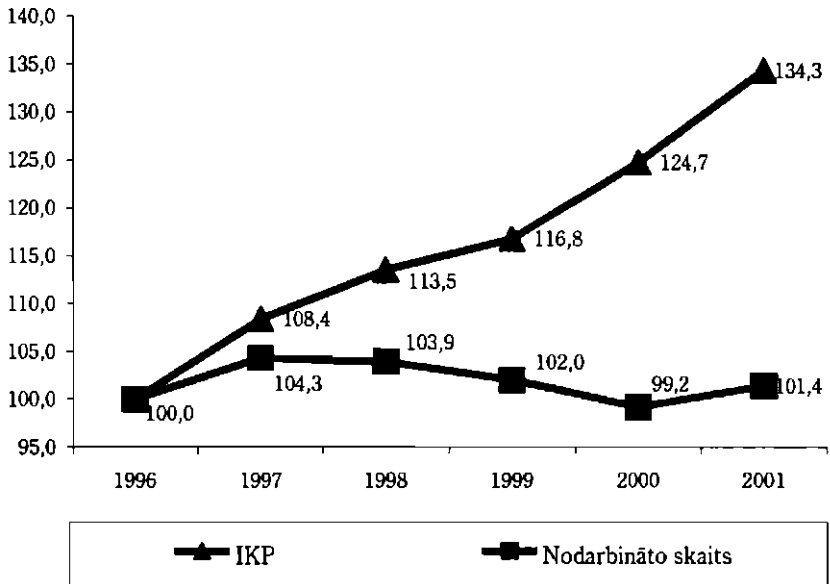
Daira Barānova
Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
E-pasts: [daira\(5\)lanet.lv](mailto:daira(5)lanet.lv)

Rakstā analizētas nodarbinātības problēmas Latvijā. Dots nodarbinātības un bezdarba salīdzinājums ar ES kandidātvalstīm. Apskatīta ES politika nodarbinātības jomā. Raksturota Latvijas pašreizējā nodarbinātības politika. Konstatēts, ka, neskatoties uz ekonomikas izaugsmi, nodarbinātība praktiski nemainās, bet bezdarba pamatrādītāji Latvijā uzlabojas.

Atslēgvārdi: bezdarbs, bezdarba līmenis, nodarbinātība, nodarbinātības līmenis, nodarbinātības politika

EKONOMIKAS IZAUGSME UN NODARBINĀTĪBA

Kopš 90. gadu vidus Latvijā ir vērojama ekonomiskā izaugsme. Tomēr, neskatoties uz to, nodarbināto skaits tautsaimniecībā praktiski nav mainījies. Tā IKP laika periodā no 1996. gada līdz 2001. gadam ir pieaudzis par 34,3%, bet nodarbināto skaits, tikai par 1,4% (skat. 1. zīmējumu).

1. zīm. Latvijas iekšzemes kopprodukta un nodarbināto skaita dinamika (1996 = 100%)
Changes in real GDP and increase of the number of employed.

Kopumā visās tautsaimniecības nozarēs saglabājas tendence, ka izaugsme maz ietekmē nodarbinātību. Attīstoties privātajam sektoram, palielinās konkurence, kas liek uzņēmumiem meklēt veidus, kā samazināt ražošanas izmaksas. Daudzos gadījumos viens no galvenajiem izmaksu samazināšanās posteņiem ir izdevumu samazināšana nodarbinātībai, kas nereti izraisa strādājošo skaita samazinājumu. Minētie procesi Latvijas tautsaimniecībā ir objektīvi noteikti, ņemot vērā zemo produktivitātes līmeni. Tāpēc arī turpmākā izaugsme balstīsies galvenokārt uz produktivitātes pieauguma rēķina, mazāk radot strādājošo skaita palielinājumu [7, 9.]

Pēdējo gadu laikā ievērojami ir samazināties strādājošo skaits lauksaimniecībā un rūpniecībā, bet tas ir pieaudzis pakalpojumu nozarēs, ir notikusi resursu pārdale no sabiedriskā sektora uz privāto sektoru (skat. 1. tabulu).

1. tabula

Nodarbināto iedzīvotāju gada vidējais skaits sadalījumā pa darbības veidiem
(pēc darbaspēka izlases veida apsekojuma datiem; tūkst, cilvēku)
Structure of employed persons by kind of activity

	1997	1998	1999	2000	2001
Nodarbināti visos darbības veidos	990	986	968	941	962
Lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	208	183	156	134	143
Zvejniecība	5	5	4	2	2
Rūpniecība - pavisam	205	208	193	193	176
Būvniecība	51	54	58	56	68
Vairumtirdzniecība un mazumtirdzniecība; automobiļu un motociklu, individuālās lietošanas priekšmetu un sadzīves aparātūras un iekārtu remonts	132	145	142	145	160
Viesnīcas un restorāni	16	18	21	22	22
Transports, glabāšana un sakari	82	79	82	79	78
Finanšu starpniecība	11	12	12	12	14
Operācijas ar nekustamo īpašumu; noma un cita komercdarbība	26	34	41	45	41
Valsts pārvalde un aizsardzība; obligātā sociālā apdrošināšana	58	67	74	71	68
Izglītība	92	84	87	87	88
Veselības un sociālā aprūpe	53	52	52	48	50
Pārējie komunālie, sociālie un individuālie pakalpojumi	48	44	44	44	49

Avots: [5,60]

2001. gadā 14% nodarbināto strādāja lauksaimniecībā, rūpniecībā - 26%, bet pakalpojumu sektorā - 60%.

NODARBINĀTĪBAS UN BEZDARBA TENDENCES LATVIJĀ UN ES KANDIDĀTVALSTĪS

Latvijas nodarbinātības līmenis¹ atpaliek no ES vidējā līmeņa caurmērā par 5 procentu punktiem. Kopējais nodarbinātības līmenis Latvijā bija 58,9% 2001. gadā, bet 2002. gada II ceturksnī 60,3%. Ir novērojama tendence palielināties sieviešu nodarbinātības līmenim, bet vīriešu - samazināties. Pie tam sieviešu nodarbinātības līmenis nedaudz pārsniedz ES vidējo līmeni, bet vīriešu nodarbinātības līmenis ir ievērojami zemāks nekā ES, kas galvenokārt ir saistīts ar tautsaimniecības nozaru struktūras izmaiņām. Salīdzinājumā ar ES rādītājiem, Latvijā ir mazāks darba devēju un pašnodarbināto īpatsvars. Samērā zems ir arī nodarbināto skaits, kuri strādā nepilnu darba laiku.

Analizējot nodarbinātības līmeni ES kandidātvalstīs, redzam, ka 2001. gadā augstākais bija Kiprai 67,9%, Čehijai 65%, Slovēnijai 63,6% un Rumānijai 63,3%, bet zemākais bija Bulgārijai 50,7% (skat. 2. tabulu).

2. tabula

Kopējais nodarbinātības līmenis, procentos (15-64 gadu vecumā)
Total employment level, percentage (at age 15 - 64)

Valsts	1999	2000	2001
Bulgārija		51,5	50,7
Kipra	64,2	65,5	67,9
Čehija	65,6	64,9	65,0
Igaunija	62,0	60,6	61,1
Ungārija	55,4	55,9	56,3
Latvija	59,4	57,7	58,9
Lietuva	65,0	60,1	58,6
Malta			
Polija	57,5	55,1	53,8
Rumānija	65,0	64,2	63,3
Slovākija	58,0	56,3	56,7
Slovēnija	62,5	62,7	63,6
Turcija			
Eiropas Savienība, kopā	62,2	63,2	63,9

Avots: [3, 122]

Nodarbinātības līmeni dažādās vecuma grupās raksturo 3.tabulas dati. Vecuma grupā 25-54 gadi augstākais nodarbinātības līmenis 2000. gadā bija Čehijā 81,5% un Slovēnijā 82,6%, zemākais - Bulgārijā 67,3%. Savukārt Latvijā - 74,2%. Analizējot darbaspēka apsekojuma rezultātus dažādās vecuma grupās, visaugstākais nodarbinātības līmenis Latvijā ir iedzīvotājiem vecuma grupā 35-44 gadi: vīriešiem 80,9% un sievietēm 77,7%. Zems ir nodarbinātības līmenis vecuma grupā 15-24 gadi - 28,9%.

Atšķirīgs ir nodarbinātības līmenis dažādos Latvijas reģionos. Visaugstākais - Rīgas reģionā, Vidzemē un Zemgalē, bet zemākais - Kurzemē un Latgalē.

3. tabula

Nodarbināto iedzīvotāju sadalījums pa vecuma grupām (%) 2000. gadā
Structure of employed persons in 2000, percentage

Valsts	15-24	25-54	55-64	65+	15-64
Bulgārija	19,3	67,3	18,9	1,9	49,2
Čehija	36,4	81,5	36,1	4,1	64,9
Igaunija	27,4	76,8	43,0	7,3	60,6
Ungārija	33,1	72,8	21,9	1,7	55,9
Lietuva	26,7	76,0	42,2	7,8	60,1
Latvija	30,4	74,2	35,4	6,6	58,2
Polija	24,1	71,0	29,0	7,6	55,1
Rumānija	34,0	78,6	52,0	38,2	64,2
Slovēnija	31,2	82,6	22,3	7,4	62,7
Slovākija	28,3	74,2	21,5	0,8	56,3

Avots: [8, 23]

Neskatoties uz to, ka nodarbināto skaits Latvijā praktiski nemainās, bezdarba līmeņa rādītāji ir uzlabojušies. Šāda situācija veidojas tā iemesla dēļ, ka samazinās ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits galvenokārt divu iemeslu - iedzīvotāju skaita samazinājuma un dienas nodaļas studentu skaita strauja pieauguma dēļ.

Oficiālais (reģistrētais) bezdarba līmenis Latvijā ir samazinājies no 9,2% 1998. gada beigās līdz 7,6% 2002. gada beigās. Riska grupas bezdarba jomā ir (skat. 4. tabulu):

- jaunieši vecumā no 15 līdz 25;
- cilvēki, kas ieguvuši invaliditāti;
- bezdarbnieki, kas atgriezušies no ieslodzījuma vietas;
- ilgstošie bezdarbnieki, kas ir bez darba vairāk nekā gadu.

4. tabula

Bezdarbnieku sadalījums pa riska grupām
(% no bezdarbnieku kopskaita, gada beigās)
Unemployment by groups of risk
(in percentage of unemployed persons, end of period)

Bezdarbnieku grupas	1997	1998	1999	2000	2001
Ilgstošie bezdarbnieki	38,1	26,3	31,1	29,0	26,6
Sievietes bezdarbnieces	59,4	58,5	57,4	57,6	57,0
Jaunieši bezdarbnieki (15-25 gadi)	18,1	16,4	14,8	14,7	14,6
Pirmspensijas vecuma bezdarbnieki	12,4	13,2	13,7	14,7	15,2

Avots: [6, 27]

Analizējot bezdarba pamatrādītājus, Latvijā vērojamas šādas tendences:

samazinās ilgstošo bezdarbnieku skaits, ilgstošā bezdarba cēloņi ir neatbilstoša izglītība, novecojušas darba iemaņas un darba pieredzes trūkums;

samazinās jauniešu īpatsvars kopējo bezdarbnieku skaitā;

nedaudz pieaug bezdarbnieku skaits vecumā no 50-60 gadiem;

saglabājas ievērojamas atšķirības starp Latvijas reģioniem, 2002. gada novembri - zemākais bija Saldus rajonā 5,6%, Rīgas rajonā 6,7%, Ogres rajonā 7,0%, Valkas rajonā 7,1% un Tukuma rajonā 7,3%; augstākais bija Rēzeknes rajonā 26,5%, Balvu rajonā 21,0%, Ludzas rajonā 20,5%, Krāslavas rajonā 19,6% un Preiļu rajonā 19,0% [4, 57];

bezdarbnieku skaits samazinās rajonos ar zemāku bezdarba līmeni;

augstāks bezdarba līmenis ir iedzīvotājiem ar zemāku izglītības līmeni.

Reģistrēto bezdarbnieku skaits veido tikai daļu no visiem bezdarbniekiem. Tas veido aptuveni 60% no visa darba meklētāju skaita, kas novērtēts atbilstoši Starptautiskās Darba organizācijas (SDO) metodoloģijai. Tas skaidrojams ar to, ka bezdarbnieku statuss netiek piešķirts iedzīvotājiem ārpus noteiktā darbaspējīgā vecuma, kā arī pirmspensijas vecuma iedzīvotājiem ir grūti izpildīt visus reģistrētā bezdarbnieka noteikumus. 2001. gadā pēc SDO metodoloģijas aprēķinātais darba meklētāju līmenis ir samazinājies, savukārt Nodarbinātības valsts dienestā reģistrētais bezdarba līmenis nav būtiski mainījies.

Analizējot bezdarba līmeni pa vecuma grupām 2000. gadā ES kandidātvalstīs, izmantojot Starptautiskās Darba organizācijas bezdarba definīciju, ir vērojamas šādas problēmas (skat. 5. tabulu):

augsts jauniešu bezdarbs 15-24 gadi vecuma grupā (augstākais Bulgārijā 39,4%, Slovākijā 36,9% un Polijā 35,7%, bet zemākais Ungārijā 12,3%);

ilgstošie bezdarbnieki (augstākais Slovēnijā 62,7%, augsts Slovākijā, Latvijā, Lietuvā un Bulgārijā).

5. tabula

Bezdarba līmenis pa vecuma grupām (%) 2000. gadā*
Unemployment level in 2000 by age groups (percentage)

Valsts	15-24	25-54	55-64	15-64
Bulgārija	39,4	16,3	15,1	18,6
Čehija	17,0	7,8	5,3	8,8
Igaunija	23,7	12,8	8,2	13,5
Ungārija	12,3	5,9	3,1	6,6
Lietuva	27,5	15,1	9,2	15,9
Latvija	21,2	14,0	9,4	14,4
Polija	35,7	14,2	9,7	16,6
Rumānija	17,8	6,9	1,1	7,7
Slovēnija	16,4	5,8	6,1	7,1
Slovākija	36,9	15,9	12,7	19,1

* Bezdarbs pēc Starptautiskās Darba organizācijas definīcijas

Avots: [8, 25]

DARBASPĒKA IZMAKSAS UN REĀLĀ DARBA ALGA

Viens no faktoriem, kas ietekmē darbaspēka pieprasījumu, ir darba algas lielums, ar to saistīto sociālo izmaksu lielums. Tomēr Latvijā šis faktors nav noteicošais. Par to liecina darba algas dinamika, kuras pieauguma tempi atpaliek no IKP pieauguma tempiem.

Mēneša vidējā bruto darba samaksa sabiedriskajā sektorā 2002. gada III ceturksnī bija Ls 201, tajā skaitā uzņēmumos un uzņēmējsabiedrībās ar valsts vai pašvaldību kapitāla daļu 50% un vairāk - Ls 224, budžeta iestādēs - Ls 184. Tautsaimniecībā strādājošo vidējā bruto darba samaksa 2001. gadā bija Ls 159, tajā skaitā sabiedriskajā sektorā - Ls 180 un privātajā sektorā - Ls 146, kas ir par 19% mazāka nekā sabiedriskajā sektorā [4, 59].

Izmaiņas tautsaimniecībā nodarbināto reālajā darba samaksā raksturo 6. tabulas dati. Reālā darba samaksa 2001. gadā salīdzinājumā ar 1995. gadu ir pieaugusi par 9%, bet 2001. gadā salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu palielinājušies par 3,5%. Sabiedriskajā sektorā strādājošajiem darba algas pieaug straujāk nekā privātajā sektorā. Novērojama ir arī algu starpība pēc dzimuma.

6. tabula

Tautsaimniecībā nodarbināto reālā darba samaksa (1995 = 100)
Real wages of the employed (1995 = 100)

Gads	Tautsaimniecībā nodarbināto vidējā neto darba samaksa	Patēriņa cenu indekss	Tautsaimniecībā nodarbināto reālā darba samaksa
1995	100	100	100
1996	107	118	91
1997	120	127	95
1998	133	134	99
1999	140	137	102
2000	148	140	105
2001	157	144	109

Avots: [3, 76]

Salīdzinot darbaspēka izmaksas ES kandidātvalstīs, ir novērojamas būtiskas atšķirības. Ar terminu "darbaspēka izmaksas" ir jāsaprot darba devēju izmaksas, nodarbinot strādājošos. Tās svārstās no 1,35 eiro Bulgārijā līdz 10,74 eiro Kiprā. Zemākas nekā Latvijā darbaspēka izmaksas ir tikai Bulgārijā un Rumānijā. 2000. gadā stundas darbaspēka izmaksas rūpniecībā un pakalpojumu sektorā raksturo 7. tabula.

7. tabula

Darbaspēka stundas izmaksas ES kandidātvalstīs 2000. gadā
Labour costs in industry and services in EU candidate countries

Bulgārijā	1,35 eiro
Rumānijā	1,51 eiro
Latvijā	2,42 eiro
Lietuvā	2,71 eiro
Igaunijā	3,03 eiro
Slovākijā	3,06 eiro
Ungārijā	3,83 eiro
Čehijā	3,90 eiro
Polijā	4,48 eiro
Slovēnijā	8,98 eiro
Kiprā	10,74 eiro

Avots: [9, 1]

Analizējot stundas darbaspēka izmaksas pa darbības veidiem ES kandidātvalstīs, augstākās ir novērojamas finanšu starpniecībā un elektroenerģijā, gāzes un ūdens

apgādē, bet zemākās - viesnīcās, restorānos un būvniecībā, savukārt, transportā un sakaros ir augstākas nekā vidējās izmaksas, bet vairumtirdzniecībā un mazumtirdzniecībā - zemākas nekā vidējās izmaksas. Atšķirības ir novērojamas arī salīdzinot stundas un mēneša darbaspēka izmaksas, ko var izskaidrot ar atšķirībām nostrādātajā stundu skaitā.

NODARBINĀTĪBAS POLITIKA

Lai paaugstinātu nodarbinātības līmeni, Latvijā nodarbinātības politika tiek izstrādāta, saskaņā ar ES principiem.

ES nodarbinātības politikas vadlīnijas ietver 4 pīlārus:

1. Darbaspēju pilnveidošana (employability);
2. Uzņēmējdarbība (entrepreneurship);
3. Pielāgošanās spējas (adaptability);
4. Vienlīdzīgas iespējas (equal opportunities).

ES Padome Lisabonā un Stokholmā izvirzītie nodarbinātības politikas mērķi 2005. un 2010. gadam ir šādi: 2005. gadā jāsasniedz kopējais nodarbinātības līmenis 67%, t.sk. sievietēm 57% un 2010. gadā - kopējais nodarbinātības līmenis 67%, t.sk. sievietēm 57% un 50% personām 55-64 gadu vecumā.

ES valstu nodarbinātības politikas Lisabonā izvirzītie mērķi ir vērsti uz konkurētspējas paaugstināšanu. Lai sekmētu izaugsmi un konkurētspēju, tika izvirzīti 7 mērķi:

- radīt informācijas sabiedrību visiem;
- Eiropas zona inovācijām un pētījumiem;
- pakalpojumu sektora vienotā tirgus izveides pabeigšana (elektrības un gāzes jomā);
- efektīvs un vienots finanšu tirgus;
- uzņēmējdarbības stiprināšana, samazinot regulējošos šķēršļus, un uzlabot apstākļus MVU uzsākšanai;
- sociālā iekļaušana, atgriežot strādājošos darbā, investējot aktīvās nodarbinātības politikās;
- ilgtspējīga attīstība, nodrošinot ilgtermiņa dzīves kvalitāti [11, 2-3]

Izmaiņas ES nodarbinātības politikā (vadlīnijas):

- preventīvā pieeja, īpašu uzmanību veltot ilgstošajiem bezdarbniekiem;
- pāreja no pasīviem uz aktīviem pasākumiem (pasīvie pasākumi - faktiski tiek finansēts bezdarbs, aktīvie - darbs): stimulējot darba atrašanu un uzsākšanu, un aktīva politika pirmspensijas vecuma iedzīvotājiem;
- izglītība mūža garumā;
- sekmēt darba dzīves uzsākšanu, liekot uzsvāru uz informācijas tehnoloģiju apguvi.

Galvenās institūcijas, kuras valsts līmenī Latvijā nodarbojas ar darba tirgus politikas jautājumiem, ir Labklājības ministrija, Ekonomikas ministrija un Izglītības un zinātnes ministrija. Ekonomikas ministrija ir atbildīga par Latvijas

Nacionālā nodarbinātības plāna izstrādi, uzņēmējdarbības veicināšanu un uzņēmējdarbībai draudzīgas vides radīšanu, ieskaitot infrastruktūras attīstību. Izglītības un zinātnes ministrija ir atbildīga par visu līmeņu un veidu izglītību un apmācību. Labklājības ministrija ir atbildīga par aktīvu pasākumu veikšanu darba tirgū attiecībā uz bezdarbniekiem, kā arī pasīviem nodarbinātības pasākumiem.

Galvenā politiku un programmas īstenojošā institūcija ir Nodarbinātības valsts dienests. Savukārt Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra ir atbildīga par bezdarbnieku pabalstu izmaksāšanu.

Nodarbinātības politikas galvenais stratēģiskais dokuments ir Latvijas Nacionālais nodarbinātības plāns (NNP), kurš tiek izstrādāts katru gadu. Pirmais NNP tika izstrādāts 2000. gadā, otrais - 2001. gadā un trešais - 2002. gadā.

NNP 2002. gadam paredzēti 119 pasākumi ar kopējo finansējumu no valsts budžeta 16,6 milj. latu apmērā.

NNP 2002. gadam paredzētie nodarbinātību veicinošie pasākumi ir šādi [2,12]:

- 1) darbaspēju pilnveidošanas jomā:
 1. gada laikā apmācīt un pārkvalificēt ne mazāk kā 4000 bezdarbnieku;
 2. lielāku uzmanību veltīt jauniešu bezdarbnieku iesaistīšanai aktīvos nodarbinātības pasākumos, jo īpaši pirmo 6 bezdarba mēnešu laikā, un ilgstošā bezdarba profilakses īstenošanai;
 3. aktīvo nodarbinātības pasākumu loka paplašināšana, realizējot pilotprojektus bezdarbnieku konkurētspējas uzlabošanai darba tirgū;
- 2) uzņēmējdarbības attīstības veicināšanas jomā:
 1. šķēršļu samazināšana un uzņēmējdarbības uzsākšanas stimulēšana. Paredzēta nodokļu maksātāju apkalpošanas tālāka pilnveidošana; vienota nodokļu normatīvo aktu piemērošana, izmantojot elektroniskos saziņas līdzekļus, centralizētu tālrūpa līniju nodokļu maksātāju informēšanai izveide. Tiks uzlabots, precizēts un papildināts ar jauniem pasākumiem plāns uzņēmējdarbības vides uzlabošanai;
 2. pasākumi jaunu darba vietu radīšanai lauku apvidū. Šajā nolūkā paredzēts ieviest SAPARD Latvijas Lauksaimniecības un lauku attīstības programmas apakšprogrammas "Lauku ekonomikas dažādošana, veicinot alternatīvos ienākumu avotus" atbalsta pasākumus u.c.
- 3) uzņēmumu un to darbinieku pielāgošanās spēju veicināšanas jomā:
 1. trīspusējās un divpusējās sadarbības aktivizēšana starp sociālajiem partneriem;
 2. aktivitāšu veikšana darba attiecību saskaņošanai ar jauno Darba likumu;
- 4) vienādu iespēju politikas nodrošināšanas jomā:
 1. mazināt dzimumu atšķirību nodarbinātībā un ienākumos. Šajā nolūkā tiks uzsākta jauna pilotprojekta īstenošana "Bezdarbnieku bērna kopšanas pabalsta saņēmēju integrēšana darba tirgū;
 2. veicot bezdarbnieku iesaistīšanu aktīvajos nodarbinātības pasākumos, ņemt vērā sieviešu un vīriešu īpatsvaru kopējā bezdarbnieku skaitā.

E.Repšes valdība, kura darbību uzsāka 2002. gada 7. novembri, Deklarācijā par Ministru kabineta iecerēto darbību kā vienu no savām prioritātēm atzīmē augstu nodarbinātību. Darbaspēka politikas jomā ir izvirzīti šādi mērķi:

1. veicināt izglītības lomas palielināšanos sabiedrībā un nodrošināt jaunu speciālistu sagatavošanu atbilstoši Latvijas tautsaimniecības vajadzībām;
2. atbalstīt valsts un privāto apmācību un konsultāciju sistēmu, kas radīs pamatu uzņēmēju izglītošanai un darbaspēka kvalitātes paaugstināšanai;
3. samazināt bezdarba līmeni, īpašu vērību pievēršot bezdarba problēmas risināšanai reģionos [1].

SECINĀJUMI

No apskatītā varam secināt, ka

1. neskatoties uz ekonomikas izaugsmi Latvijā, nodarbināto iedzīvotāju skaits praktiski nemainās;
2. pēdējos gados ir uzlabojušies bezdarba līmeņa rādītāji, jo samazinājies ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits galvenokārt divu iemeslu iedzīvotāju skaita samazinājuma un dienas nodaļas studentu skaita strauja pieauguma dēļ;
3. Latvijas nodarbinātības līmenis atpaliek no ES vidējā nodarbinātības līmeņa caurmērā par 5 procentu punktiem;
4. Latvijā nodarbinātības politika tiek izstrādāta, saskaņā ar ES principiem, ņemot vērā ES Padomes Lisabonā un Stokholmā izvirzītos nodarbinātības politikas mērķus;
5. nodarbinātības politikas galvenais stratēģiskais dokuments Latvijā ir Latvijas Nacionālais nodarbinātības plāns, kurš tiek izstrādāts katru gadu. NNP pasākumi paredz galvenokārt pilnveidot darbaspēju un atbalstīt uzņēmējdarbības attīstību.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Nodarbināto īpatsvars darbaspējas vecuma iedzīvotājos (atbilstoši ES metodikai no 15-64 gadiem).

LITERATŪRA

1. *Deklarācija par Ministru kabineta iecerēto darbību*, 08.11.2002.
2. *Latvijas Nacionālais nodarbinātības plāns 2002. gadam*. R.: Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija, 2002. 61 lpp.
3. *Latvijas makroekonomika skatīšos*. R.: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2002.124 lpp.
4. *Latvijas statistikas ikmēneša biļetens*. R.: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2002. Nr. 11,148 lpp.

5. *Latvijas statistikas gadagrāmata*. R.: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2002. 269 lpp.
6. *Sociālais ziņojums par 2001. gadu*. Latvijas Republikas Labklājības ministrija, 2002. 96 lpp.
7. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. Latvijas Republikas Ekonomikas ministrija. 2002. gada jūnijs. 146 lpp.
8. *Employment and Labour Market in Central European Countries*. Eurostat, 2001. 64 p.
9. *Labour Costs Survey 2000 Candidate Countries*. Eurostat, 2002. 8 p.
10. *The Lisbon review 2002-2003. An assessment policies and reforms in Europe*. World Economic Forum. 2002, 13 p.

Employment Trends and Policy in Latvia

Summary

Article analyzes employment and unemployment problems in Latvia. Comparison with EU candidate countries is given. Analysis of employment policy in Latvia is done. Employment policy in Latvia is based on principles of the EU employment policy: 1) perfection of labour capacity, 2) promoting business activity, 3) promoting adaptation capacities of enterprises and employees and 4) equal opportunities.

Latvijas eksporta ekonometriskais modelis

Econometric Model of Latvian Export

Konstantīns Beņkovskis

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

Lai analizētu un prognozētu tekošo kontu un maksājuma bilanci ir nepieciešama izpratne par to, kādi faktori un kādā veidā ietekmē Latvijas eksportu.

Pētījumā izveidots Latvijas kopēja reālā eksporta modelis, kā arī trīs modeļi eksporta nozīmīgākām grupām. Analīzē izmantots daļējas koriģēšanas modelis, kas ļauj noteikt eksogēno faktoru īstermiņa un ilgtermiņa ietekmi.

Ekonometriskie modeļi pierāda, ka Latvijas reālais eksports ir nozīmīgi atkarīgs no lata reālā kursa, ārvalstu reālā iekšzemes kopprodukta, kā arī ārvalstu ieguldījumu apjoma Latvijas apstrādājošā rūpniecībā, turklāt, šī atkarība ir atšķirīga dažādām eksporta grupām.

Atslēgvārdi: Latvijas eksports, maksājumu bilances tekošais konts, ekonometriskais modelis, reālais valūtas kurss, ārvalstu investīcijas

Pašlaik neviena valsts nevar uzskatīt sevi par sistēmu, kas ir slēgta un neatkarīga no citām valstīm. Svarīgākais statistiskais dokuments, kas raksturo valsts ekonomiskās attiecības ar pārējo pasauli ir maksājumu bilance. Īpašu uzmanību ekonomisti pievērš maksājumu bilances tekošajām kontam, kas parāda valsts ieņēmumus un izdevumus no preču, pakalpojumu, kapitāla un transfertu starptautiskām kustībām. Tekošais konts parāda valsts stiprās un vājās puses starptautiskā ekonomikā.

Pašreiz Latvijas tekošā konta līmeni pārsvarā noteic tirdzniecības bilance, t.i., eksports mīnus imports. Tieši tirdzniecības bilances negatīvais saldo ir iemesls, kāpēc Latvijas tekošā konta deficīts ir liels un ir viens no tautsaimniecības riska faktoriem. Lai analizētu un prognozētu tekošo kontu un maksājuma bilanci kopumā ir nepieciešama izpratne par to, kādi faktori un kādā veidā ietekmē Latvijas eksportu un importu. Šajā rakstā būs apskatīta viena no tirdzniecības bilances daļām - Latvijas eksports.

Ļoti svarīgi ir izvēlēties eksporta modelēšanas veidu. No vienas puses, visvieglāk ir modelēt kopējo Latvijas eksportu, jo ir nepieciešama mazāka datubāze un modelis ir vieglāk uztverams un interpretējams. No otras puses,

jāņem vērā, ka Latvijas eksports nav vienveidīgs, un izskaidrojošo faktoru ietekme var atšķirties dažādām eksporta grupām. Tādējādi Latvijas eksporta modelēšana pa daļām dos precīzāko un korektāko rezultātu.

Eksporta analīzi var veikt izmantojot Latvijas eksporta dalījumu pa valstīm vai pa preču grupām. Kaut gan eksporta dalījums pa preču grupām dod iespēju noteikt, kādi faktori un kādā veidā ietekmē koksnes, tekstila un citu preču eksportu, tomēr šī analīze ir apgrūtināta. Daudzām eksporta grupām ir novērotas noieta tirgus izmaiņas (piemēram, līdz 1998. gadam pārtikas preču eksports galvenokārt bija virzīts uz Krieviju, bet pašlaik lielākais Latvijas pārtikas patērētājs ir ASV, metālu eksports pēc 2000. gada bija pārorientēts no ASV uz Eiropas tirgiem utt.). Šo iemeslu dēļ dažu eksporta preču grupu ekonometriskie modeļi ir nestabili.

Tādējādi pētījumā ir izmantots Latvijas eksporta dalījums pa valstu grupām - tiek izpētītās trīs Latvijas eksporta nozīmīgākās valstu grupās. Visās grupās eksporta preču sortiments bija stabils un apskatītajā periodā (no 1996. līdz 2002. gadam) nozīmīgi nemainījās. Šīs grupas ir:

eksports uz Eiropas Savienību - 60,2% no kopēja eksporta (2002. gadā pirmajos deviņos mēnešos). Nozīmīgākas eksporta preces apskatītajā periodā ir koksne un tekstils;

eksports uz Baltijas valstīm - 14,2% no kopēja eksporta. Nozīmīgākas eksporta preces ir pārtika, ķīmija, mašīnas un mehānismi;

eksports uz Krieviju - 5,9% no kopēja eksporta. Nozīmīgākas eksporta preces ir pārtika, mašīnas un mehānismi, kā arī ķīmija.

Eksports uz pārējām valstīm ir 19,7% no kopēja eksporta, tomēr tam nebija izveidots atsevišķs modelis. Šī eksporta grupa ir ļoti nevienveidīga (tajā ietilpst eksports uz Āfrikas, Amerikas, Āzijas, dažu NVS un Austrumeiropas valstīm, pie tā šajā grupā nevar izdalīt dominējošo partnervalsti), kas nozīmīgi apgrūtinā analīzi.

Nākamais solis ir atkarīgā mainīga izvēle. Kaut gan pētījumos biežāk izmanto eksporta nominālos lielumus, tomēr jāņem vērā kā nominālais eksports ir atkarīgs arī no eksporta cenām un bieži vien neatspoguļo eksporta reālas izmaiņas. Šajā pētījumā tika modelēts Latvijas reālais eksports, proti, nominālais eksports dalīts ar eksporta cenām. Tātad, atkarīgais mainīgais ir Latvijas eksports naturālajā izteiksmē, kas precīzāk atspoguļo eksporta attīstību, neņemot vērā eksporta cenu svārstībās.

4.1

(1)

kur	$x_{i,t}$	reālais eksports;
	$X_{i,t}$	nominālais eksports;
	$PX_{i,t}$	eksporta cenu indekss attiecīgajai valstu grupai,
	i	valstu grupu indekss.

Neskatoties uz to, ka Latvijas eksporta cenu indekss tika rēķināts un publicēts tikai atsevišķām preču grupām, to var izrēķināt arī valstu grupām, izmantojot vidējo svērto rādītāju:

(2)

kur W_{ji} - preču grupu īpatsvars eksportā uz attiecīgo valstu grupu;
 pX_j - eksporta cenu indekss attiecīgai preču grupai;
 J - preču grupu indekss.

Tagad jādefinē, kādi faktori varētu ietekmēt Latvijas reālo eksportu. Pamatojoties ar makroekonomisko teoriju, kā arī ar citiem eksporta pētījumiem ir izvēlēti sekojošie eksogēnie mainīgie:

Lata reālais kurss - lata nominālais kurss, pareizināts ar cenu līmeni Latvijā un dalīts ar cenu līmeni importētāja valstī (cenu līmenis ārvalstīs un iekšzemē ir atspoguļots ar patēriņa cenu indeksu). Šo faktoru savos pētījumos izmanto Senhadji un Montenegro [3], Vesilind un Ehrlich [5] un Vetlov [6]. Reālais kurss noteic eksporta preču konkurētspēju, jo atspoguļo Latvijas preču reālo cenu ārvalstu pircējiem. Jo lielāks ir reālais kurss, jo dārgākas ir Latvijas preces ārvalstu pircējiem un zemāka ir Latvijas konkurētspēja. Tātad, pēc makroekonomiskās teorijas, lata reālā kursa pieaugums negatīvi ietekmēs Latvijas eksportu. Latvijas kopēja eksporta modelī bija izmantots lata reālais efektīvais kurss (Latvijas Bankas publicētie dati). Pārējos modeļos lata reālais kurss bija izrēķināts izmantojot svērto vidējo (kā svāri bija izmantoti Latvijas eksporta apjomi uz attiecīgajām valstīm);

Importētāja valsts (vai valstu grupas) reālais IKP, kas raksturo ienākumu līmeni un līdz ar to arī ārējo pieprasījumu Latvijas precēm. Ārējais pieprasījums ir izmantots Senhadji un Montenegro [3], Vesilind un Ehrlich [5] un Vetlov [6] pētījumos. Jo lielāks IKP būs importētāja valstī, jo lielāks būs ārējais pieprasījums un attiecīgi arī Latvijas eksports. Latvijas kopēja eksporta modelī bija izmantots ES valstu reālais IKP, pārējos modeļos - attiecīgas valstu grupas reālais IKP;

Ārvalstu ieguldījumi Latvijas uzņēmumu pamatkapitālā (tālāk - ārvalstu investīcijas). Ārvalstu investīcijas kā viens no eksporta noteicošiem faktoriem ir izmantots Vetlov [6] eksporta modelī. Turklāt sakarība starp tiešām investīcijām un ārējo tirdzniecību ir pierādīta arī Jost [2] darbā. No vienas puses ārvalstu investīcijas ir svarīgs nefinanšu investīciju avots. Savukārt nefinanšu investīciju līmenis atspoguļo ieguldījums pamatlīdzekļos - ražošanas iekārtās, ēkās, būvēs u.c. Acīmredzams, ka šie ieguldījumi uzlabo uzņēmumu konkurētspēju iekšējā un ārējā tirgū. Ir arī vēl viens ārvalstu investīciju pozitīvais aspekts: līdz ar to, ka uzņēmuma darbību lielā mērā kontrolē ārvalstnieki, kuriem ir lielāka pieredze uzņēmumu vadībā, uzlabojas ne tikai uzņēmuma pamatfondi, bet arī darbības efektivitāte. Turklāt, ārzemju partneriem ir labāki kontakti ar ārvalstīm, it īpaši ar viņu dzimto

valsti, kas bez šaubām labvēlīgi ietekmē uzņēmuma ārējo ekonomisko darbību. Gaidāmais rezultāts: ārvalstu investīciju līmenis apstrādājošā rūpniecībā pozitīvi ietekmē Latvijas eksportu.

Latvijas eksporta modeli ir pieņemts, ka eksporta apjomam ir liela inerce, un tas nevar uzreiz pilnībā noreagēt uz ārējā pieprasījuma, reālā kursa vai citu faktoru izmaiņām. Līdz ar to, reālā eksporta lielumu var aprakstīt, izmantojot daļējas koriģēšanas modeli:

$$= \delta \ln(*V + \Pi - \delta) \ln x' J \quad (3)$$

kur $x'^{r,t}$ ir vēlams reālā eksporta lielums, izejot no šī momenta eksogēniem faktoriem (eksporta lielums gadījumā, ja tas momentā reaģētu uz eksogēno mainīgo izmaiņām)

S - korekcijas koeficients ($0 < \delta < 1$). Ja $\delta = 1$, tad korekcija notiek uzreiz un $\ln(x') = \ln f^*$, bet ja $\delta = 0$, tad eksportam ir bezgalīga inerce un $\ln f J = \ln(x', J) = \text{const}$

Tātad, vēlamo eksporta lielumu x'^* var modelēt izejot no ārējā pieprasījuma, reālā valūtas kursa un ārvalstu investīcijām.

Modelī izmantoti logaritmētie mainīgie. Šī modeļa forma bija izvēlēta līdz ar to, ka eksporta laika rindas ir eksponenciālas, turklāt logaritma modelis ļauj interpretēt regresijas koeficientus kā elastības. Modeļu logaritmiskā forma ir izmantota arī Senhadji un Montenegro [3], un Vetlov [6] pētījumos.

Eksogēno mainīgo laika kavējumi ir izvēlēti izmantojot koeficientu t-statistiku un modeļu Akaike informāciju kritēriju. Saskaņā ar tiem lata reālais kurss un importētāja valsts reālais IKP tiek iekļauti modelī bez laika kavējumiem, savukārt ārvalstu investīcijas - ar 2 ceturkšņu kavējumu.

Ārvalstu investīciju ietekmes kavējums var būt izskaidrots ar to, kā ir nepieciešams laiks lai ieguldītu saņemtos naudas līdzekļus uzņēmuma pamatfondos un lai pamatfondu pieaugums palielinātu uzņēmuma produktivitāti.

$$\ln f V = p_i / n(re_j + p_j \ln(y_i) + p_j \ln(M_i, J) + *r \quad (4)$$

kur re , - Lata reālais kurss;
 y , - Importētāja valsts reālais iekšzemes kopprodukts;
 $f di$, - Ārvalstu investīcijas Latvijas apstrādājošā rūpniecībā (modelī - ar 2 ceturkšņu kavējumu);
 E , - Novirze.

No vienādojumiem (3) un (4) iegūstam:

$$\ln(x - J = S f j \ln(re,) + \delta / j_2 \ln(y J + i p_j \ln(f di ^ + (1 - \delta) \ln f, ,) + e, \quad (5)$$

Jāatzīmē, ka $p_{,,}$, $f i_2$ un P_3 šajā modelī atspoguļo eksporta ilgtermiņa elastības, bet $S p_{,,}$, δ / j_2 un $5 p_j$ - īstermiņa elastības no ārēja pieprasījuma, reālā kursa un ārvalstu investīcijām. Locekli $1 - \delta$ var interpretēt kā eksporta inerces radītāju.

Modelēšanā ir izmantoti ceturkšņa dati par periodu no 1996. līdz 2002. gadam (maksimālais laika periods, par kuru ir pieejami dati par visiem mainīgajiem). Visi mainīgie tiek sezonāli izlīdzināti. Kaut gan datu rinda nav gara (27 novērojumi), tomēr tā ļauj korekti izdarīt nepieciešamus aprēķinus un testus. Visiem aprēķiniem izmantota Eviews programma.

Modeļu analīzes gaitā ir veikti vairāki statistiskie testi:

novirzes testi:

- novirzes korelogrammas tests, Breusch-Godfrey seriālo korelāciju LM tests - ar šiem testiem ir pārbaudīta hipotēze par modeļu novirzes autokorelāciju. Šī hipotēze ir noraidīta visos modeļos, proti, modeļu novirzēs nav novērota autokorelācija;
- White heteroskedasticitātes tests - ar šo testu ir pārbaudīta hipotēze par modeļu novirzes heteroskedasticitāti. Šī hipotēze arī ir noraidīta visos modeļos;
- Normalitātes tests (Jarque-Bera statistika) - hipotēze par noviržu normālo sadalījumu nav noraidīta - visu modeļu novirzes ir normāli sadalītas;

stabilitātes testi:

- Chow prognozēšanas tests, CUSUM tests - ar šiem testiem ir novērtēta modeļu stabilitāte. Hipotēze par modeļu stabilitāti nav noraidīta, proti, visi eksporta modeļi ir stabili laika gaitā;
- Ramsey RESET tests - šis tests ļauj pārbaudīt hipotēzi par modeļu formas, kā arī izskaidrojošo mainīgo izvēles pareizību. Hipotēze nav noraidīta, kas norāda uz to, ka modeļu logaritmiskā formas, kā arī eksogēno mainīgo izvēle ir korekta.

Kaut gan lielāka daļa no mainīgajiem ir nestacionāra, novirzes testi noraidīja hipotēzi par autokorelācijas esamību, kas savukārt pierāda, ka mainīgie ir kointegrēti.

Modeļa (5) rezultāti Latvijas kopējam eksportam, kā arī atsevišķām eksporta grupām ir atspoguļoti 1., 2., 3., 4. un 5. tabulās.

No sākumā apskatīsim Latvijas kopēja reālā eksporta modeli.

Papildus iepriekšminētajiem mainīgajiem modelī ir ieviests fiktīvais mainīgais (*dum*), kas atspoguļo šoku 1998. gada 3. ceturksnī, sākoties Krievijas finansu krīzei (šoks ir saistīts nevis ar Krievijas rubļa devalvāciju, jo tā atspoguļojas reālajā kursā, bet ar grūtībām banku norēķinos, paniku un neskaidrību Krievijas un Latvijas uzņēmējiem).

Kā redzams no 1. tabulas, Latvijas eksports ir nozīmīgi atkarīgs gan no lata reālā kursa, gan no ārēja pieprasījuma, gan no ārvalstu investīcijām, turklāt, koeficientu zīmes sakrīt ar teorētiski sagaidāmo.

Vislielākā īstermiņa elastība ir ārējam pieprasījumam (2,7), citādi runājot, ja Eiropas IKP palielinās par 1% Latvijas reālais eksports pieaug par 2,7%. Savukārt lata reālā kursa palielinājums par 1% samazinās reālā eksporta apjomu par 0,5%. Vismazākā, bet tomēr pozitīva elastība ir ārvalstu investīcijām - ja to uzkrājumi pieaugs par 1%, reālais eksports palielināsies par 0,14%. Reālā

eksporta pozitīvā elastība no ārvalstu investīcijām norāda, ka ārvalstu investīcijas ir ne tikai svarīgs tekošā konta finansēšanas avots, bet arī Latvijas tautsaimniecības attīstības faktors, kas pozitīvi ietekmē Latvijas eksportu un maksājumu bilances tekošo kontu.

1. tabula

Latvijas kopēja reālā eksporta daļējas koriģēšanas modelis
Partial Adjustment Model of Total Latvian Real Export

Metode / Method: Mazāko kvadrātu / Least Squares

Izlase / Sample: 1996:2 2002:3

Novērojumu skaits / Included observations: 26

$\ln(*J) =$	$2,553 * \ln(yJ)$	$- 0,466 * \ln(reJ)$	$+ 0,134 * \ln(fdi,J)$	$-0,081 * dum$	$+ 0,233 * \ln(BI,..)$
p-vērtība	(0,001)	(0,005)	(0,020)	(0,079)	(0,267)
p-value					
R-squared**	0,952488	Akaike info criterion	-3,493387		
Adjusted R-squared	0,943438	Schwarz criterion	-3,251445		
S.E. of regression	0,038730	Durbin-Watson stat	2,000292		

** Šeit un tālāk:

R-squared - determinācijas koeficients	Akaike info criterion - Akaike informāciju kritērijs
Adjusted R-squared - koriģētais determinācijas koef.	Schwarz criterion - Švarca kritērijs
S.E. of regression - regresijas standartkļūda	Durbin-Watson stat - Durbina-Vatsona statistika

Korekcijas koeficienta vērtība nav statistiski nozīmīga, kas norāda, ka kopējais reālais eksports reaģē uz ārējo faktoru izmaiņām uzreiz.

Nākošajā tabulā ir atspoguļoti Latvijas reāla eksporta uz ES modeļa rezultāti.

2. tabula

Latvijas reālā eksporta uz ES daļējas koriģēšanas modelis
Partial Adjustment Model of Latvian Real Export to EU

Metode / Method: Mazāko kvadrātu / Least Squares

Izlase / Sample: 1996:2 2002:3

Novērojumu skaits / Included observations: 26

$\ln(x') =$	$1,521*\ln(yj)$	$+ 0,144*\ln(reJ)$	$+ 0,099*\ln(fdi,J)$	$+ 0,463*\ln(jf,..)$
p-vērtība	(0,002)	(0,248)	(0,038)	(0,001)
<u>p-value</u>				
R-squared*	0,980534	Akaike info criterion		-3,547098
Adjusted R-squared	0,977880	Schwarz criterion		-3,353545
S.E. of regression	0,038281	Durbin-Watson stat		2,077012

No modeļa rezultātiem ir redzams, ka, atšķirībā no kopēja reālā eksporta, lata reālā kursa ietekme uz Latvijas reālo eksportu uz ES valstīm ir statistiski nenozīmīga. Šo faktu var izskaidrot sekojoši:

ES tirgus ir ļoti svarīgs Latvijas uzņēmējiem un eksportētāji cenšas saglabāt esošo reālo eksporta apjomu un vietu ārvalstu tirgū;

Līdz ar to, neskatoties uz lata reālā kursa pieaugumu (kas sadārdzina Latvijas preces un samazina mūsu eksportētāju konkurētspēju), eksportētāji nesamazina eksportu naturālajā izteiksmē;

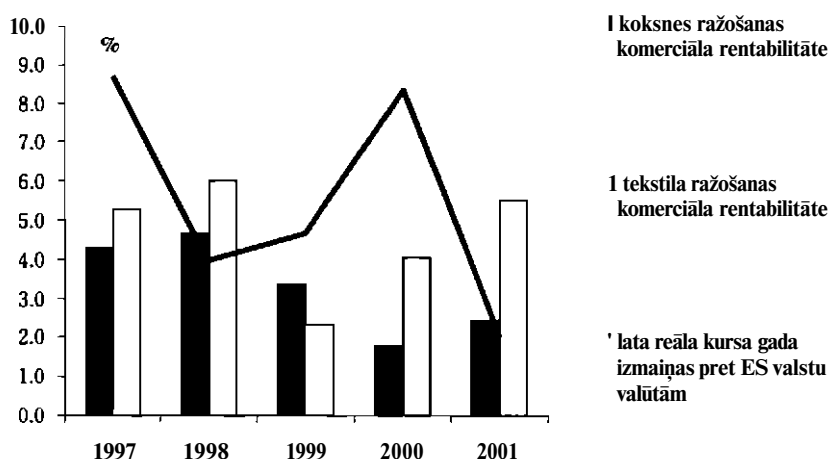
Šāda rīcība ir iespējama, jo Latvijas algas līmenis ir nozīmīgi zemāks nekā ES valstīs, pie tā, saskaņā ar PPP (pirktspējas paritātes) statistiku lats joprojām ir nenovērtēts pret eiro. Tas dod iespēju nezaudēt savu daļu Eiropas tirgos pat pie neizdevīga valūtas kursa;

Jāuzsver, ka lata reālā kursa pieaugums bez šaubām negatīvi ietekmē eksportētājus, bet Latvijas gadījumā tas negatīvi ietekmē eksportētāju rentabilitāti (līdz ar eksporta cenu un tādējādi arī peļņas samazinājumu), nevis eksporta reālos apjomus. Šo sakarību var apskatīt 1. attēlā - jo lielāks ir lata reālais kurss, jo zemāka ir koksnes un tekstila ražošanas (nozīmīgāko eksportējošo nozaru) rentabilitāte. Gadījumos ja lata reālais kurss samazinājās (1998. un 2001. gados), Latvijas eksportētāju konkurētspēja ārvalstu tirgos un rentabilitāte pieaug. Savukārt, ja lata reālais kurss pieaug (1999. un 2000. gados), Latvijas eksportētāju konkurētspēja un rentabilitāte samazinājās (izņemot tekstila ražošanas rentabilitātes pieaugumu 2000. gadā);

Šāda eksportētāju rīcība nevar būt pārāk ilgstoša un var sagaidīt, ka pēc kāda laika, kad Latvijas eksportētāju pozīcijas ES tirgos nostiprināsies, lata reālā kursa ietekme uz reālo eksportu sakrīt ar teorētisko.

Pārējo faktoru iedarbība ir statistiski nozīmīga un sakrīt ar teorētiski sagaidāmo: reālais eksports ir ievērojami un pozitīvi atkarīgs no Eiropas Savienību valstu reālā iekšzemes kopprodukta un ārvalstu investīcijām.

Korekcijas koeficienta statistiski nozīmīga vērtība ($1 - 0,46 = 0,54$) norāda, ka reālā eksporta apjoms ir vienādi atkarīgs gan no eksogēniem faktoriem, gan no iepriekšēja ceturkšņa reālā eksporta vērtības. Šis korekcijas kavējums iespējami ir saistīts ar informāciju apstrādāšanas nepieciešamo laika periodu, transportēšanu, noslēgtiem kontraktiem, u.c.

1. att. Eksportējošo nozaru rentabilitāte un lata reālais kurss

Profitability of Export-Orienting Manufactures and Real Exchange Rate of Lat

Reālā eksporta uz Baltijas valstīm daļējas koriģēšanas modelis ir parādīts 3. tabulā.

3. tabula

Latvijas reālā eksporta uz Baltijas valstīm daļējas koriģēšanas modelis Partial Adjustment Model of Latvian Real Export to Baltic countries

Metode / Method: Mazāko kvadrātu / Least Squares

Izlase / Sample: 1996:2 2002:3

Novērojumu skaits / Included observations: 26

$\ln(X_t) =$	$3,316 * \ln(y_t)$	$+ 1,011 * \ln(re_t)$	$+ 0,019 * \ln(fdi_{t-2})$	$+ 0,090 * \ln(xt_{t-1})$
p-vērtība	(0,000)	(0,001)	(0,783)	(0,498)
<u>p-value</u>				
R-squared**	0,960447			Akaike info criterion -2,834891
Adjusted R-squared	0,955054			Schwarz criterion -2,641338
<u>S.E. of regression</u>	0,054656			Durbin-Watson stat <u>2,452088</u>

Latvijas eksports uz Baltijas valstīm ir nozīmīgi un pozitīvi atkarīgs no Igaunijas un Lietuvas reālā iekšzemes kopprodukta. Ārēja pieprasījuma īstermiņa elastība ir ļoti liela (3,32), kas ir saistīts ar lielo importa īpatsvaru Igaunijas un Lietuvas ekonomikā.

Savukārt, ārvalstu investīciju apstrādājošā rūpniecībā ietekme nav statistiski nozīmīga. To var skaidrot ar to, ka lielākā investīciju daļa ir no ES valstīm un līdz

ar to tiešo investīciju uzņēmumi ir vairāk orientēti eksportēt uz ES nevis uz pārējām valstīm.

Latvijas eksports ir pozitīvi saistīts ar lata reālo kursu pret Lietuvas litu un Igaunijas kronu. Tas nesakrīt ar teorētiski sagaidāmo un izskaidrojums varētu būt līdzīgs kā iepriekšējā modelī. Latvijas uzņēmēji cenšas saglabāt eksporta apgrozījumu un vietu Baltijas valstu tirgū un līdz ar to, neskatoties uz lata reālā kursa pieaugumu pret eiro, eksportētāji paaugstina eksportu naturālajā izteiksmē lai kompensētu cenu kritumu. Attiecīgi, lata reālā kursa pieaugums negatīvi ietekmē eksportētāju rentabilitāti (līdz ar eksporta cenu samazinājumu). Tomēr, jāatzīmē, ka šis izskaidrojums nav tik pārliecinošs, kā iepriekšējā gadījumā, jo darba algas un PPP līmenis ir līdzīgs visās Baltijas valstīs. Līdz ar to, lai izskaidrotu lata reālā kursa pozitīvo ietekmi uz reālo eksportu uz Baltijas valstīm nepieciešami tālākie pētījumi.

Korekcijas koeficients modelī ir nenozīmīgs un nav iespējams noraidīt hipotēzi, ka tas ir vienāds ar 0. Tas norāda, ka eksporta korekcija notiek uzreiz bez jebkādas inerces.

Pēdējais modelis bija izveidots Latvijas reālajam eksportam uz Krieviju.

4. tabula

Latvijas reālā eksporta uz Krieviju daļējas koriģēšanas modelis Partial Adjustment Model of Latvian Real Export to Russia

Metode / Method: Mazāko kvadrātu / Least Squares

Izlase / Sample: 1996:2 2002:3

Novērojumu skaits / Included observations: 26

$\ln(x') =$	$0,643 \ln(y_t)$	$- 0,689 \ln(reJ)$	$- 0,115 \ln(fdiJ)$	$- 0,316 dum$	$+ 0,624 \ln U_{t-1}$
p-vērtība	(0,094)	(0,039)	(0,363)	(0,090)	(0,000)
p-value					
R-squared**	0,936439		Akaike info criterion		-0,804334
Adjusted R-squared	0,924332		Schwarz criterion		-0,562392
S.E. of regression	0,148581		Durbin-Watson stat		1,740590

Latvijas eksports uz Krieviju ir nozīmīgi un pozitīvi atkarīgs no Krievijas reālā IKP (ar īstermiņa elastību 0,64 - tik zema elastība varētu būt izskaidrota ar zemo Krievijas ekonomikas atvērtības pakāpi) un ir negatīvi atkarīgs no lata reālā kursa pret Krievijas rubli (ar īstermiņa elastību 0,69). Ārvalstu investīciju ietekme nav statistiski nozīmīga, jo lielākā investīciju daļa ir no ES valstīm un līdz ar to tiešo investīciju uzņēmumi ir vairāk orientēti eksportēt uz ES nevis uz citām valstīm.

Fiktīvais mainīgais (*dum*), līdzīgi kā kopējā eksporta modelī atspoguļo eksportētāju šoku 1998. gada 3. ceturksnī, sākoties Krievijas finansu krīzei.

Korekcijas koeficientu vērtība (0,62) norāda, ka reālā eksporta apjoms uz Krieviju ir atkarīgs no iepriekšēja ceturkšņa vērtības, proti, eksporta apjomu korekcija notiek ar kavējumu.

Visu modeļu īstermiņa un ilgtermiņa elastības (kas tika aprēķināti saskaņā ar vienādojumu (5)) tiek salīdzināti 5. tabulā. Tabulā tiek pievesti tikai to faktoru elastības, kas nozīmīgi ietekmē Latvijas reālo eksportu.

5. tabula

Latvijas reālā eksporta ilgtermiņa un īstermiņa elastības
Short-term and Long-term Elasticities of Latvian Real Export

	Elastības	
	īstermiņa elastības	Ilgtermiņa elastības
Kopējais reālais eksports		
Lata reālais kurss	-0,48	-0,61
Ārvalstu reālais IKP	2,66	3,37
Ārvalstu ieguldījumi	0,14	0,18
Reālais eksports uz ES		
Lata reālais kurss		
Ārvalstu reālais IKP	1,37	2,81
Ārvalstu ieguldījumi	0,09	0,19
Reālais eksports uz Baltijas valstīm		
Lata reālais kurss	1,01	1,05
Ārvalstu reālais IKP	3,45	3,60
Ārvalstu ieguldījumi		
Reālais eksports uz Krieviju		
Lata reālais kurss	-0,71	-1,88
Ārvalstu reālais IKP	0,61	1,59
Ārvalstu ieguldījumi		-

Secinājumi:

Lata reālā kursa ietekme uz Latvijas reālo eksportu ir atšķirīga atkarībā no modeļa:

- tas negatīvi ietekmē Latvijas kopējo reālo eksportu, kas pārsvarā ir noteikts ar negatīvo ietekmi uz Krievijas eksportu. Šī ietekme sakrīt ar teorētiski sagaidāmo - līdz ar kursa palielinājumu samazinājas Latvijas eksportētāju konkurētspēja un līdz ar to arī reālā eksporta apjomi;
- lata reālais kurss nav nozīmīgs reālajam eksportam uz ES valstīm. ES tirgus ir ļoti svarīgs Latvijas uzņēmējiem, kuri, neskatoties uz lata reālā kursa pieaugumu, nesamazina eksportu naturālajā izteiksmē. Kursu pieaugums negatīvi ietekmē eksportētāju rentabilitāti, nevis eksporta reālos apjomus;

- lata reālais kurss pozitīvi ietekmē reālo eksportu uz Baltijas valstīm, izskaidrojums varētu būt līdzīgs ES valstu gadījumam, tomēr lai izskaidrotu lata reālā kursa pozitīvo ietekmi nepieciešami tālākie pētījumi;

Ārējais pieprasījums pozitīvi ietekmē gan kopējo eksportu, gan visas nozīmīgākas eksporta grupas. Vislielākā elastība ir eksportam uz Baltijas valstīm, bet vismazākā - eksportam uz Krieviju (kas ir saistīts ar importētāju valsts atvērtības līmeni, proti, Baltijas valstīm tas ir vislielākais, bet Krievijai - vismazākais);

Modeļa rezultāti norāda, ka ārvalstu investīcijas ir ne tikai svarīgs tekošā konta finansēšanas avots, bet arī Latvijas tautsaimniecības attīstības faktors, t.sk. tās pozitīvi ietekmē Latvijas eksportu uz ES. Ārvalstu ieguldījumi neietekmē eksportu uz pārējām valstīm tik būtiski, jo lielākā investīciju daļa ir no ES valstīm un līdz ar to tiešo investīciju uzņēmumi ir vairāk orientēti eksportēt uz ES nevis uz pārējām valstīm;

Dažās grupās reālā eksporta lielumam ir liela inerce, un tas nevar uzreiz pilnīgi noreagēt uz ārējā pieprasījuma, reālā kursa vai citu faktoru izmaiņām. Eksporta inerce ir novērojama reālajam eksportam uz Krieviju un ES valstīm, savukārt reālais eksports uz Baltijas valstīm reaģē uz eksogēno mainīgo izmaiņām uzreiz (kas varētu būt saistīts ar to, ka Baltijas valstis atrodas Latvijai vistuvāk);

Iepriekšminētos modeļus var izmantot Latvijas eksporta analīzei un prognozēšanai, kas savukārt ļaus kvalitatīvāk analizēt un prognozēt tekošā konta deficītu un maksājumu bilanci.

LITERATŪRA

1. Havrylyshyn O., Al-Atrash H. Opening up and Geographic Diversification of Trade in Transition Economies, *IMF Working Paper*, February 1998, p. 27.
2. Jost T. Direct Investment and Germany as a Business Location, *Discussion paper 2/97*, Economic Research Group of the Deutsche Bundesbank, June 1997., p. 62.
3. Senhadji A., Montenegro C. Time Series Analysis of Export Demand Equations: A Cross-Country Analysis, *IMF Working Paper*. October 1998. p. 29.
4. Stapel S. Purchasing Power Parities and related economic indicators for EU, EFTA and Candidate Countries, Preliminary results for 2000, *Economy and Finance*, Theme 2-32/2002, Eurostat, 2002, p. 7.
5. Vesilind A., Ehrlich L. Determinants of Estonian Exports of Goods: An Econometric Analysis and Comparison with Latvia and Lithuania, *Working Papers of Eesti Pank*, No 1, 2001, 2001, p. 32.
6. Vetlov I. *Monetary Transmission Mechanism in Lithuania*. Vilnius: Bank of Lithuania, 2002, p. 51.

Econometric Model of Latvian Export

Summary

The real Latvian export is significantly dependent on the real exchange rate of lat, real foreign GDP and foreign investment stocks into Latvian manufacturing companies. The effect of the real exchange rate of lat differs across the export groups: the effect on the real export to Russia is negative, but the effect on the real export to European Union countries is statistically insignificant (because the increase of real exchange rate has negative effect on export-oriented manufactures' profitability, but not on the export volume). The effect of the foreign demand is positive on all groups of Latvian export (the values of elasticities are positively dependent on the openness ratio of importing countries). The results of the models indicate, that foreign investment is not only source of financing current account, but also important development factor of Latvian economy - foreign investment has positive effect on real Latvian export to EU. The real export to EU and Russia has a significant momentum, but real export to Baltic countries immediately reacts on the changes in exogenous factors. Developed models can be used in the analysis and forecasting of Latvian export.

Decentralization and Privatisation of Health Insurance in Latvia: Auditing of Asymmetric Information Aspects

Veselības aprūpes decentralizācija un privatizācija Latvijā: asimetriskās informācijas aspektu revīzija

Uldis Berķis

University of Latvia

Faculty of Economics and Management

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

Leading theme in 2002 general elections in Latvia was the reform of health care system. As a reform means the decentralisation and privatisation with private health insurers is considered. This research analyses the observed market failure concerning creating health insurance products with long-term guarantees observed on Latvian market. It is demonstrated that this failure is presumably of information type. Classic conceptions of asymmetric information and their future development are analysed. Applicability of these conceptions to Latvian reform is overviewed. As new very important topic the regulation of the medical information circulation in the planned system is considered due to potential long-term effects revealing to private companies will have. Comparative analysis with ongoing reforms in some other countries is carried out. Main conclusion - in case of Latvian reform no risk sharing mechanism was proposed, this is the cause of market failure. In order decentralisation and privatisation reforms to be successful, risk-balancing mechanisms must be introduced.

JEL classification: I11, D82.

Keywords: health insurance, auditing of asymmetric information aspects, decentralization, privatisation

INTRODUCTION

One of the main themes in the 2002 general elections in Latvia was the reform of health care sector. Long-lasting problems as waiting lists and access difficulties to medical services together with protests of the people employed in health sector accelerated it to the second-most-important position.

The financing of the health sector in Latvia constituted only 4.8% of GDP in 2001, therefore making a significant difference to 5.7% in Lithuania and 6.1% in Estonia [6, Table p.33]. It is not easy to explain these differences in similar Baltic economies. The share of private resources in health financing in Latvia is among the highest in Eastern- and Central Europe - 28,8% in 2001 (26,3% in 2000)¹. 50% of the financing is taken from tax sources (Estonia ca 20%, Lithuania 10%) [14], therefore additional instability is produced. In this situation "under-the-cover" payments are common, making a substantial ethical problem and requiring accumulation of private resources for illegal payments in case of unexpected severe illness.

Harmonisation efforts with European Community can not provide direction to reforms in health care. Organisation of health care sector in the European Community according to §129 of Maastricht Treaty and §152 of Amsterdam Treaty is excluded from any harmonisation. However, the decisions of the European Court in case Kohll and Decker (April 28, 1998), so as in case Molenaar (March 5, 1998) shows that it is a hard problem to completely separate health insurance from other rights of the Community citizens [9].

In Latvia main way of the actual reform is creating competition in health insurance market - private decentralised instead of public health fund. Presently, there is a common view that distribution channel of financial resources via public health fund is the main cause of inefficiency. Competition in provision market plays a minor role. Therefore a more precise term for this reform will be - health care financing reform. Additional aspect - decentralisation of the provision market due to previous centralisation into specialised medical centres during the soviet period is almost impossible: many medical facilities are unique. Establishing competition between them will require substantial investments into fixed capital of some new facilities.

The first proposal for the reform was a complete shift to private health insurers as intermediaries between insured persons and health care providers. However, at present a severe market failure is observed - insurers are reluctant to accept full scale health risks [10]. They are attracted to group insurance for working population, therefore carrying out indirect selection of preferred risks [1]. The insurance offered is without long term guarantees to the insured. Individual accounts are proposed, therefore avoiding accidental big claim payments. Bonus/malus system is applied to health insurance on individual basis. Some authors name this type of insurance, used rather for tax optimisation as for covering of risks, "pseudo-insurance" [18]. Noteworthy, the only company participating actively in design process of extensive private health insurance is the one with the highest amount of local capital *Baltijas transporta apdrošināšana*². We can assume there is substantial knowledge transfer to companies dominated by foreign capital from their shareholders about difficulties from foreign experience with private health insurance.

In this paper information aspects of planned health care reform in Latvia are discussed. This privatisation reform is unique in context of transition economies. The applicability of established asymmetric information concepts for this reform is examined; new options for control of the information defects are

discussed. This study underlines information asymmetries between insurance seekers and insurers. Asymmetry between patient and medical practitioner and between financing institution and provider are only briefly reviewed.

CLASSIC CONCEPTS OF INFORMATION ASYMMETRY

Arrow analyses effects of information asymmetries on both Fundamental Welfare theorems when applied to health insurance market. Scrutinized are the conditions of these theorems and specifics in case of health insurance. Asymmetric information discussion focuses on moral hazard. Deviation of health care from the classical market model is scrutinized. [3]

According to Akerlof, market fail is caused by adverse selection due to insurance seeker's hidden information. Under marginal conditions of Spence-Mirrlees type, those most prone to buy the health insurance are the bad risks. Accumulation of them unavoidably will worsen the portfolio and make it unattractive for good risks. Rothschild and Stiglitz, and Wilson analyse the equilibrium properties in competitive insurance markets with two types of customers: one type with high risk, and other with low risk, where the insurer cannot distinguish *a priori* between risk types. The proposition is - there does not exist a pooling equilibrium. In separating equilibrium high risk individual will get full insurance and low risk individual only partial insurance, therefore this equilibrium is not Pareto optimal. In competitive insurance market there can be the situations where equilibrium does not exist: companies trying to attract the good risks engage into predatory pricing. (See overview in [17, ch.1])

In further research on private health insurance systems selection aspects play the main role [4] [15]. Important means to avoid asymmetry is the shift from truly free to pre-structured selection on the customer side, e.g. regional insurers. Present Latvian public health care system is built according to regional model, however, there is no objectives to say that regional model with private insurers winning the exclusive rights to insure some regions, will be effective.

INFORMATION ASYMMETRY IN DECENTRALISED MANDATORY INSURANCE

Classic concepts predominantly look at health care systems where selection is free to insurance seeker. However, aside from the U.S. insurance scheme, where significant amount of uninsured is present (14,6% in 2001³), in European tradition every insurance seeker can obtain some kind of health cover. In Switzerland and Netherlands health insurance schemes with private insurers and mandatory insurance exist, in Germany the insurance seeker can choose between public and private system. A principal question, very important for Latvian reforms too, is: which are the mechanisms for "cream skimming" in mandatory private health insurance? Experience from aforementioned existing systems demonstrates following mechanisms [13] [15].

1. Insurers can avoid contracting with providers having good reputation among chronically ill persons. If the contracting is mandatory (in Latvia many providers have monopoly position) then insurers can worsen the terms of invoice settlement with those providers and so deter the non-preferred risks.
2. Insurers can pay commission to those who manage the transfer of bad risks to other company, engaging even in illegal activities (indirect risk deterrence). Similar problem has occurred with the Swiss health system in 1990-ies in case with insurance company VISANA [13: 91]. Present marketing techniques in Latvian insurance market can be described as a very aggressive.
3. Selling policy bundles attractive to healthy people - health combined with sailing boats insurance etc.
4. Specific marketing in healthy groups.
5. Very specific for transition countries - delaying payments to medical care providers when these payments are big, creating in this way bad image of the company policies and deterring bad risks from choosing them.

Empirical evidence shows that significant asymmetries in market with mandatory risk acceptance and private insurers can emerge: an example is the Swiss health care market. At the beginning of 1990-ies these asymmetries were so serious that extraordinary means were necessary in order to bring the health insurance system back in balance [13].

CONTROL OF ASYMMETRIES

New global trend is the rapid development of cheap efficient diagnostic tools in the last 30 years: physical with high throughput and, especially, biochemical one-way testing kits. Inexpensive tests for severe diseases, even many cancer forms, are widely available today. That was not the case in 1970-ies when concepts of adverse selection were introduced into study of health insurance.

In Latvia there is unique historical experience with all-embracing medical-check-up of the population - KASMON⁺ system in 1980-ies, a pilot project in the former Soviet Union.

However, applying underwriting principles in determining premiums is not usable for the actual task of introducing decentralised competitive health insurance due to:

- modern information security standards, especially strict for private medical information. Breaking of these rules will cause an unprecedented information leak with massive ethical dilemmas and irreversible events,

- significant additional costs emerge as pre-diagnostics will be applied to the whole population in case of "big bang" reform.

One of the main problems with health care system reforms is that introduction of competition conflicts with ethical issues and security of patient medical information. Especially severe debate is on the field of bioethics. Due to fatal character of DNA information - once revealed, its value will not erode until individual is alive - a new quality of personal data security is required. On the other hand, governments have more and more problems to explain reasons for cost distribution among the general public for genetic diseases as they can be diagnosed today early and accurately. The first governmental decisions are encountered: so British health insurers (in supplementary to NHS insurance schemes) have the right to request the genetic tests, at present only for Chorea Huntington illness [11].

In case of Latvia specific phenomenon can be observed: medical information accumulates in the present supplementary health insurance market, and, this data can be used by companies when reforms will ask for more serious insurance products with long term guarantees. Persons who have medical records with serious illnesses and ailments at the disposal of companies can have difficulties obtaining full scale coverage, if necessary. A model, where supplementary private insurance is sold on the market before mandatory one, is unusual and possible only in transition economies.

ASYMMETRIC INFORMATION ASPECTS IN LATVIAN HEALTH REFORM

From the viewpoint of imperfect information following important points in Latvian reform still are open:

1. Selection procedures available for consumers (insurance seekers). Free selection is expected as no other schemes with pre-aggregation (e.g. professional, regional) are proposed.
2. Will general insurance companies have the option to provide full health insurance by their own or specialised health insurance subunits with separate balance sheets will be established?
3. Structuring the supply side: country wide vs. local and are they allowed to vary their products: group specific, discounts, product bundles?
4. Management of services and access options: how the access to services and their amount will be limited, especially, for control of moral hazard?
5. Will the premiums be 100% paid from public sources and to what extent actuarial principles will be allowed for determination of premiums?
6. Will there be risk balancing mechanisms, and how they will be organised: by cost or by risk principles?
7. How the losses of an insurance company from health insurance will be allowed to correct for?
8. Will the insurance companies be forced also to insure and pay sickness benefits? Otherwise they will lack incentives to use time-effective medical means.

9. How will the incentives for preventive measures introduced into the system?

From all these considerations we can conclude that significant potential for information asymmetries is present in the Latvian reform. The most important point - companies are assumed to accept the whole risk of asymmetry effects, no risk sharing schema between companies or between companies and central fund has been proposed. This is the main source of observed market failure in Latvia - **insurance companies will not accept the whole risk**, and therefore will not offer any health insurance products with extensive coverage and long-term guarantees. A **model where insurers can select preferred risks** as in the U.S., German private sector or in supplementary insurance schemes around the World, is **totally undesirable** in case of reform of the basis health care in Latvia because it will create massive ethical dilemmas.

Organizing the market

The indivisibility of health insurance and increasing returns requires that companies are above some minimum size in order to be effective [2]. Due to pretty small Latvian market - only 2,36 million inhabitants, 960 thousand working population (average for 2001'), the number of issued licences is a concern. However, limiting the maximal available share of administrative costs in annual balances for health insurance shifts this problem to insurers - how to determine size factors of market entry decision. Better start position will have those companies which are active already now selling supplementary health insurance: they have gathered significant information about groups of the insured, and they have statistical estimates for risk assessment framework.

Monopoly agreements in Latvian insurance market are not observed yet. However, worsening of balance sheets of companies can encourage the seeking for oligopolic treaties.

Asymmetries involving provider

In case of Latvian reform one of the advertising aspects of the new system was the free choice of the provider under the new system. However, free choice in a system with private competitive insurers is more uncommon as in public systems.

As mentioned by Diamond [4], health insurance is by far more complex as life insurance, and the difference is caused by how a company manage the medical care offered under its contract. In case of Latvia it can be very complicated matter, because of lack of competition between providers of health services. Due to small market specialised providers have monopolic position. Purely private providers are very irregularly distributed geographically with highest density in capital. Private hospitals are an option only in capital. What follows from that - if the supplement side of care will be left unchanged, without additional competition elements, the isolated reform of financing means with inflow of resources can create inflation similar to South African reform of 1980-ies: 17% in

1990 due to introduction of risk rating and "third-party payer" financing model [8].

Another problem is asymmetry between medical practitioner and patient. The result of medical treatment is assessed by the medical practitioner itself [7]. Present financing in Latvia is oriented to treatment of illness episodes, and the reimbursement of medical personnel is associated with specific diagnoses. Changes are to expect only if the new financing schema will deviate from the actual capitation model where medical practitioner of primary care is the central figure.

Embedding the Latvian reform into global context

Most economies of the world undergo significant changes in their health sector in the last 30 years. Dramatic increase in costs which will lead to medical expenditure share in GDP well above 30%, for instance, in forecasts for United States (forecast 36% of GDP in 2020 as of 1992 [4] and health expenditure forecasts of *Health Care Financing Administration*⁶ - annual increase of the share in GDP 0.9-1% starting with 2011) and Germany (39% in 2039) [16], other countries have similar trends. Therefore, cost-caused reforms are common in all economies. Many of them try to implement market oriented strategies [15] [8] as a means of cost control. The internal character of services delivered by the health sector and therefore insulation from the global competition determines rising costs in this sector even in times of global recession.

Privatisation concepts in case of developing economies are more common for general social security, especially pension schemes [5]. In case of health insurance there is a well established viewpoint that significant part of the cover, especially, that one having impact on the whole society and even the global community, e.g. infectious disease control, must be secured by national health systems. Therefore even most radical privatisation schemes do not encompass significant parts of health sector.

A well-known fact is: private health care systems are the most expensive ones. According to source [14], the most expensive ones in 2001, measured as share from GDP, are exactly the US and Swiss schemes.

On the other hand, introduction of private enterprise increases the overall system efficiency, and allows advance funding to accumulate resources to cover insurance premiums at the older age. That is true for health insurance financing every time there is no reduction in insurance premiums for the elderly despite to overall lower income and continuing cost increase in medical services (e.g. German model where 10% of premiums are used as advance payments for imbursements after retirement).

In transition economies there is a widely accepted idea that investments into social security can provide additional financial resources to economy via the stock market [12]. However, compared to big Latin American economies, there is the main obstacle to advance funding concepts in case of a Baltic economies: investment options of accumulated funds are problematical because local stock

markets are small and the offer of instruments limited (no corporate bonds, for example). Investing abroad poses a problem for regulating authorities.

In case of social security advance funding can be realised in a system of individual accounts or without them. However, in case of health insurance it is not a reasonable option. Treatment costs can vary immensely; no individually accounted cover could include most expensive procedures, for instance, transplantations. Therefore a significant acceptance of this "collective accumulation" must exist in the society.

CONCLUSIONS

Difficulties can arise due to "big bang" approach in the health financing reform. More appropriate will be creating an option for some part of the population to switch to private health insurance. In order to protect adverse selection for those trying to return to the public system, this shift to private system must be almost irreversible as in German dual system.

A new phenomenon is observable market failure due to **expected** information asymmetry. Due to complicated matter of information asymmetries Latvian insurance companies, backed strongly by the foreign experience, are unresponsive to newly offered opportunity to take part in health care privatisation reform.

In the proposed Latvian model 100% of the risk has to be accepted by the insurance companies. That is very unusual if the companies must accept all risks offered (compulsory insurance). In systems where all risks must be accepted as in Switzerland and Netherlands, sophisticated nation-wide risk-balancing mechanism must be elaborated and introduced into the system. Risk-balancing mechanism can be viewed as the main necessary prerequisite to start the health care decentralisation and privatization reform in Latvia.

Another problem is massive legal and ethical dilemmas of health data transfer from governmental institutions to private insurance companies. However, without such transfer risk-adjusted premium determination is impossible. Data transfer of this type will be irreversible and can severely influence the conditions of offers for other insurance types, especially life and accident. However, in the future the ethical conflict between possibility of pre-diagnostic examination and the long lasting effect an unfavourable diagnostic result can have on person's life must be solved. In case of Latvia substantial amounts of medical information have been gathered via private supplementary insurance.

The design of health care financing reform creates a new network of principal-agent relationships due to introduction of private insurers into existing system. Where customer's and insurer's relationship can be modelled on the basis of observations in markets for other insurance products, the relationship between insurers and providers in case of a transition economy is still unclear and needs further research.

ENDNOTES

<http://hfabdb.who.dk/hfa/>

² Baltic transport insurance Co.

³ <http://www.census.pov/hhes/hlthins/hlthin01/hlth01asc.html>

⁴ Computer-aided automated population medical check-up system

⁵ Data of Central Statistical Bureau of Latvia, <http://www.csb.lv/>

⁶ <http://www.hcfa.org>

REFERENCES

1. Abāšins J. Veselības apdrošināšana - vai tikai strādājošajiem?, *Diena*, 11.11.2002.
2. Arrow K.J. Uncertainty and the welfare economics of medical care, *American Economic Review*, 1963, (53), pp. 941-973.
3. Breyer F., Zweifel P., Kifman M. *Gesundheitsökonomie*. Berlin: Springer Verlag, 2003, 558 S.
4. Diamond P. Organizing the health insurance market, *Econometrica*, 1992, (60), pp. 1233-1254.
5. *Evaluating Issues in Privatizing Social Security*. Washington: NASI, 1998, p. 90, http://www.nasi.org/publications2763^bucatiops_shnwhrm?docId=56732.
6. *Health in the Baltic Countries 2001*, 10-th edition. Health Statistics and Medical Technology Agency. Riga, 2002. 36 p.
7. Jordanova L. The social construction of medical knowledge, *Social History of Medicine*, 1995, (8), pp. 361-381.
8. McPake B., Kumaranayake L., Normand C. *Health economics: an international perspective*. London: Routledge, 2002. 260 p.
9. *Perspektiven der PKV in Europa*. Köln: Verband der PKV, 1999.99 S.
10. Pielāuj veselības apdrošināšanu bez apdrošinātājiem, *NRA*, 07.02.2003.
11. Risiko Mensch. *Tages Anzeiger-Zurich- Beilage*, 2002, (34), 24.-30.08.2002.
12. Sinha T. How to privatize social security if you must: Lessons from Latin America, *International Insurance*, 2000, 2(1), pp. 23-52.
13. Spycher S. *Risikoausgleich in der Krankenversicherung*. Bern: Haupt, 2002. 294 S.
14. *The World Health Report*, 2001. WHO, 2002.
15. Van de Ven W, Van VHet R. How can we prevent cream skinning in a competitive health insurance market// Zweifel P., Freeh H.E. *Health economics worldwide*, Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers, 1992, pp. 23-46.
16. Wie stark steigen die PKV-Beiträge? *Versicherungsjournal*, 08.08.2002, <http://www.versicherungsjournal.de/>.
17. Zweifel P., Eisen R. *Versicherungsökonomie*. Berlin: Springer Verlag, 2003.491 S.
18. Авдашева С, Руденский П. Страхование жизни как псевдострахование и его роль в развитии российского страхового рынка, *Вопросы экономики*, 2002, (10), с. 138-162.

***Veselības aprūpes decentralizācija un privatizācija Latvijā:
asimetriskās informācijas aspektu revīzija***

Kopsavilkums

Veselības aprūpes finansēšanas mehānismu reforma bija viena no centrālajām tēmām 2002. gada Saeimas vēlēšanu diskusijās. Papildus mazajam finansējumam kā problēma tika minēta valsts organizētās veselības aprūpes sistēmas zemā finansiālā efektivitāte. Kā reformu metode Latvijā tiek piedāvāta aprūpes sistēmas decentralizācija un privatizācija. Pētījumā aplūkotas šādas privatizācijas izredzes, ņemot vērā Latvijā praksē novērojamo tirgus mazspēju veselības apdrošināšanas produktu ar ilglaicīgām garantijām radīšanā. Analizēti šīs mazspējas cēloņi un argumentēts, ka tā ir informācijas asimetrijas izraisīta. Aplūkotas klasiskās informācijas asimetrijas koncepcijas, attiecinātas uz veselības apdrošināšanu, analizēta šo koncepciju attīstība un pielietošana mūsdienās. Būtiska problēma ir personu medicīniskās informācijas drošība, jo lēmumiem šīs informācijas aprites jomā būs ļoti ilglaicīgas sekas. Salīdzinājumi veikti ar reformām citās valstīs un, balstoties uz citu valstu pieredzi, uzsvērti būtiskākie punkti, kuriem jāpievērš uzmanība, veidojot Latvijas reformu. Secināts, ka obligāta apdrošināšana ir nesavietojama ar prasību kompānijām uzņemties visu risku, Latvijas reformām nepieciešams riska izlīdzināšanas mehānisms.

JEL klasifikācija: I11, D82

Nodokļu politikas un ēnu ekonomikas mijiedarbības modelēšana ar *logit* modeli

Simulation of the Relationship between Tax Policy and Non-Observed Economy Using *Logit* Model

Edgars Brēķis

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulvāris 5-332, Rīga, LV-1050

E-pasts: [edgars\(5\)lanet.lv](mailto:edgars(5)lanet.lv)

Pārejas perioda valsts ekonomiskās politikas stratēģijā un taktikā jāņem vērā gan reālās, objektīvi nosacītās nākotnes tendences, gan pagātnes pieredze. Latvijas galvenā īpatnība ir tā, ka iesaistīšanās starptautiskās ekonomikas struktūrās nav iespējama bez valsts aktīvās regulējošas iedarbības. Šādos apstākļos jautājums - ko regulēt un kā regulēt - ir ne vien teorētisks, bet kļūst sevišķi aktuāls politisko spēku objekts.

Pētot ēnu ekonomikas aktivitātes, ļoti svarīgi ir novērtēt izvēlētās metodes piemērotību konkrētu cēloņsakarību analīzē. Ja viena metode labāk novērtē neoficiālo sektoru un izvairīšanos no nodokļiem, tad cita labāk uztver pretlikumīgo.

Šajā darbā ir aplūkots ēnu ekonomikas jēdziens, ar uzsvaru uz nodokļu politiku, kas vērsta pret nodokļu apiešanu, un aplūkots *logit* modelis sagrupētiem datiem, kā ēnu ekonomikas un nodokļu politikas mijiedarbības iespējamais novērtējums.

Atslēgvārdi: nodokļi, ēnu ekonomika, nacionālie konti, *logit* modelis

1. IEVADS

Vārdus "ēnu ekonomika", "melnā", "pelēkā", "pagrīdes", "neoficiālā", vieno kopīga emocionāla nokrāsa. Tie vispārīgā veidā lielākoties apzīmē vienas un tās pašas ekonomiskās darbības. Visu šo darbību cēloņi ir kādā no divām faktoru grupām:

faktori, kas attiecas uz vēlmi izvairīties no nodokļiem;

faktori, kas attiecas uz vēlmi izvairīties no valsts regulēšanas un ierobežojumiem [3,191].

Valstiskās regulēšanas ekonomiskās sviras ir sociāli ekonomiskās motivācijas mehānisma būtisks elements, jo darbojas pēc izdevīguma principa. Lielākoties šī

iedarbība ir pastarpināta. Šāds motivācijas mehānisms piemīt arī nodokļiem. Ne tikai nodokļu likme, bet arī to nomaksas daudzveidīgie nosacījumi spēj rosināt vai arī kavēt uzņēmējdarbību. Līdz ar tirgus attiecību paplašināšanos būtu jāsamazina administratīvo sviru izmantošana, kuru pamatā ir to obligātais raksturs. Administratīvo sviru plaša izplatība, sevišķi ierēdņu tiesības atļaut vai neatļaut konkrētas darbības, ir pamats birokrātismam un korupcijai.

Daudzi ekonomisti atzīmē, ka valstīs (it īpaši nabadzīgās) ar lielu nodokļu likmi, kukuļdošanu un birokrātiju, motivē uzņēmējus pārvietoties uz neoficiālo sektoru. Balstoties uz Latīņamerikas valstu 1990. gadu sākuma datiem, tika pierādīts, ka neoficiālā sektora apjoms pozitīvi korelē ar nodokļu likmi, kā arī ar darbaspēka tirgus ierobežojumiem un ar valsts institūciju neefektivitāti, un negatīvi korelē ar reālo IKP uz vienu iedzīvotāju. *Simon Johnson, Daniel Kaufmann* un *Eric Friedman*, izanalizējot 49 valstu datus, (pētījums aptvēra Latīņameriku, OECD valstis un bijušā padomju bloka valstis) pierādīja, ka birokrātijas izmaksas un korupcija neoficiālā sektora eksistenci ietekmē vairāk nekā oficiālie nodokļi. [5]

Jāņem vērā trīs sakarības, it īpaši pārejas ekonomikā, lai neliktu uzņēmējiem doties "pagrīdē"

- a) Ēnu ekonomikas īpatsvars attiecībā pret IKP būs lielāks, jo vairāk pastāvēs normatīvo aktu un jo vairāk iespēju oficiālām personām interpretēt to, kā normatīvai sistēmai jādarbojas.
- b) Augstāks ēnu ekonomikas īpatsvars korelē ar zemāku nodokļu ieņēmumu procentuālo īpatsvaru IKP.
- c) Augstāks ēnu ekonomikas īpatsvars tieši korelē ar sliktākiem sabiedriskajiem pakalpojumiem, kuru kvalitāte mērita pēc korupcijas līmeņa un likuma spēka (īpaši pēc oficiālā atbalsta biznesa investīcijām privātajā sektorā).

Ēnu ekonomikas pieaugums var samazināt valsts ieņēmumus, kas savukārt pazemina sabiedrisko labumu un pakalpojumu kvalitāti un kvantitāti. Ēnu ekonomikas īpatsvara palielināšanās var radīt apstākļus, kad nepieciešams palielināt nodokļu likmes gan priekš uzņēmumiem, gan arī privātpersonām. Bieži tas notiek vienlaikus ar sabiedrisko labumu un administrēšanas kvalitātes pazemināšanos. Rezultātā tiek veicināts ēnu ekonomikas tālāks pieaugums.

Lietojot ekonomisko darbību apzīmēšanai vārdus "melnā", "pelēkā", "neoficiālā" netiek pieņemts, ka visas darbības ir ar negatīvu zīmi. Daudzi ekonomisti šajās aktivitātēs saskata arī pozitīvo.

Empīriskie pētījumi parāda, ka vismaz divas trešdaļas no ēnu ekonomikas ienākumiem ātri tiek patērētas (izdotas) oficiālajā ekonomikā. Vācijā un Austrijā divas trešdaļas no ēnu ekonomikā radītās pievienotās vērtības netiktu vispār saražotas, ja ēnu ekonomika neeksistētu. Apvienotajā Karalistē laika periodā no 1960. līdz 1984. gadam ieņēmumi ēnu ekonomikā būtiski palielināja patērētāju izdevumus, īpaši par ilgtermiņa patēriņa precēm un pakalpojumiem. Šie izdevumi atstāja pozitīvu efektu uz ekonomisko izaugsmi. Tas parāda, ka ēnu ekonomika var būt arī atbalsts oficiālajai ekonomikai un aizsākt papildu vispārēju ekonomikas izaugsmi, kas skartu visu sabiedrību, bet grūti ir prognozēt, kā ēnu

ekonomikas īpatsvara palielināšanās, pozitīvi vai negatīvi, ietekmēs oficiālo ekonomiku. [9]

Ēnu ekonomikas aktivitātes, aplūkojot tās kā izvairīšanos no nodokļiem, ir nopietns drauds gan valsts monetārai, gan fiskālai politikai, kā arī grauj valsts un likuma varas tēlu sabiedrības acīs. Pie tam, iztrūkstošā nodokļu summa tiek segta, palielinot nodokļu nastu godīgiem uzņēmumiem un indivīdiem. Tas savukārt var ietekmēt ekonomisko izaugsmi un darbaspēku.

2. ĒNU (NENOVĒROJAMĀS¹) EKONOMIKAS JĒDZIENS

Iekšzemes kopprodukts (tālāk tekstā IKP) ir ekonomiskās aktivitātes rādītājs, kuru bieži izmanto, lai salīdzinātu valstu relatīvo labklājību, kā arī lai raksturotu to vispārējo ekonomisko stāvokli. Tāpēc ir ļoti svarīgi, lai precīzi tiktu izmērīts IKP līmenis, uzskaitot visas ekonomiskās aktivitātes, kas iekļautas IKP saskaņā ar starptautiskajiem standartiem atbilstoši Apvienoto Nāciju un citu starptautisko organizāciju izstrādātai 1993. gada *Nacionālo kontu sistēmai* (NKS).

Viens no NKS pamatjēdzieniem attiecas uz ražošanu. Izstrādāti kritēriji, pēc kuriem nosaka, kas ir pieskaitāms pie ražotām precēm un pakalpojumiem - attiecas uz NKS ražošanas daļu (*production boundary*). NKS ražošanas daļā ietilpstošās darbības ir šādas:

- a) visu individuālo vai sabiedrisko preču un pakalpojumu ražošana, ja tās tiek piedāvātas, vai arī ir paredzētas piedāvāt kādam, kas nav tās ražotājs, ieskaitot preču un pakalpojumu ražošanu, kas tiek patērētas, lai radītu šīs preces un pakalpojumus;
- b) preču ražošana par pašu līdzekļiem, kuras ražotājs izmanto paša gala patēriņam vai arī kopējā kapitāla veidošanai;
- c) pakalpojumi mājsaimniecībā, kurus par pašu līdzekļiem sniedz pašnodarbinātie, vai arī ģimenes locekļi vai personāls, saņemot par to atalgojumu.

Punkts (b) NKS ir papildināts ar darbības veidiem, kas neatkarīgi no tā, vai tiek ražots pašu patēriņam, vai nē, tiek uzskaitīti ražošanas kontā:

lauksaimniecības produktu ražošana un to tālāka uzglabāšana; ogu vai citu nekultivētu kultūru vākšana; mežkopība; koku izciršana un malkas vākšana; medīšana un zvejošana;

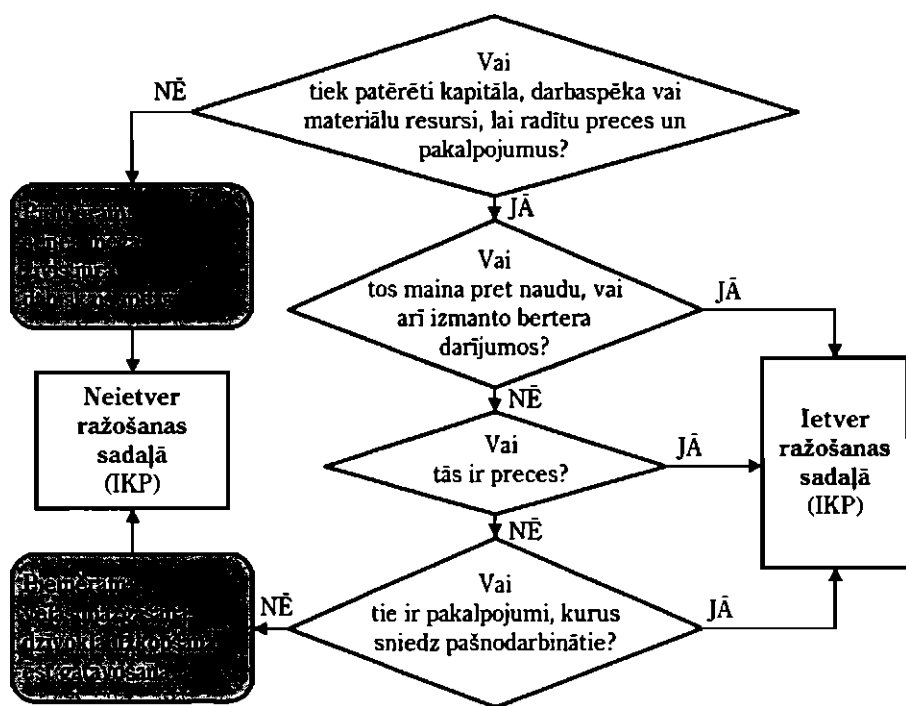
citu produktu izejvielu ieguve, piemēram, ūdens piegāde, kūdras žāvēšana;

lauksaimniecības produktu pārstrāde, piemēram, ādas miecēšana, gaļas un zivju produktu ražošana, konservēšana, grozu pīšana u.tml.

- citas nodarbošanās, drēbju labošana, šūšana, mēbeļu izgatavošana u.c.

Pakalpojumu veikšana pašu patēriņam netiek iekļauta NKS, izņemot punktā (c) minētos gadījumus. Atsevišķi ir izveidots saraksts ar ģimenes locekļu un mājkalpotāju pakalpojumiem, kas netiek uzskaitīti pie ražošanas, vienas mājsaimniecības ietvaros:

tīrīšana, dekorēšana un mājokļa remontdarbi, kurus veic ģimenes locekļi, ieskaitot arī nelielus remontdarbus, kurus veic īrnieks vai arī īpašnieks; ilgtermiņa saimniecības preču tīrīšana, apkalpošana un remonts, ieskaitot transporta līdzekļus, kas tiek izmantoti mājsaimniecības vajadzībām; ēst gatavošana un pasniegšana; bērnu pieskatīšana, apmācība; slimo pieskatīšana, vecu cilvēku aprūpe; ģimenes locekļu un to mantu pārvadāšana.

1. att. Ražošana Nacionālo kontu sistēmas izpratnē Production Boundary

Ēnu ekonomikas aktivitātes var iedalīt piecās grupās: "pagrīdes", pretlikumīgās, neoficiālā sektora, mājsaimniecības ražošana pašu vajadzībām un ražošana, kas nav uzskaitīta, pamatojoties uz nepilnībām datu vākšanas programmā.

"Pagrīdes" ražošana

Pie "pagrīdes" ražošanas pieskaita darbības, kas var būt ienesīgas no ekonomiskā viedokļa, gan arī oficiālas, bet kuras tiek slēptas no oficiālajām iestādēm, lai:

- a) izvairītos no ienākuma, pievienotās vērtības vai citu nodokļu nomaksas;
- b) izvairītos no sociālās apdrošināšanas maksājumiem;
- c) izvairītos no atsevišķiem oficiāliem standartiem, kā minimālā alga, maksimālais darba stundu skaits, darba drošības vai sanitārie noteikumi;
- d) izvairītos no noteiktām administratīvām procedūrām, kā dažādu atskaišu formu nodošana.

Pretlikumīgā ražošana

Pretlikumīgas ir visas darbības, kas aizliktas ar likumu, piemēram, nelicencētu zāļu ražošana un izplatīšana. Pretlikumīgo ražošanu var iedalīt divās kategorijās:

- a) preču ražošana un pakalpojumu sniegšana, kuru ražošana, pārdošana vai pat tikai to piederēšana ir pretlikumīga;
- b) ražošana, kas parasti ir legāla, bet ir pretlikumīga, ja to veic neoficiāls ražotājs.

Robeža starp "pagrīdes" un pretlikumīgo darbību nav stingri novilkta. Par izvairīšanos no nodokļiem var tikt ierosināta krimināllieta, tāpat arī ražošana darba drošības normām neatbilstošos apstākļos var tikt atzīta par pretlikumīgu. Tāpēc ir pieņemts, ka par "pagrīdes" darbībām uzskata tās, kas iekļautas administratīvo pārkāpumu kodeksā, bet par pretlikumīgām tās, kas iekļautas kriminālkodeksā.

Neoficiālā ražošana

Neoficiālais sektors ir būtiska ekonomikas daļa daudzu valstu darbaspēka tirgū. Šo sektoru var raksturot kā tādu, kuru veido preču ražošanā vai pakalpojumu sniegšanā iesaistītas vienības, kuru primārais mērķis ir radīt nodarbošanos un ienākumus ieinteresētām personām. Darbaspēka attiecības - kur tās eksistē biežāk balstās uz pagaidu nodarbinātību, radniecību vai personīgām un sabiedriskām attiecībām, nevis uz līgumiem un sociālām garantijām.

Lielākoties neoficiālajā sektorā tiek radītas preces un pakalpojumi, kas ir pilnībā legālas. Tas arī atšķir neoficiālo sektoru no pretlikumīgās ražošanas. Atšķirībā no "pagrīdes" ražošanas, neoficiālā sektorā netiek pilnībā apiesti nodokļi, pārkāpta darba likumdošana, vai arī citi noteikumi.

Ekonomiskās darbības tiek uzskatītas par neoficiālām, gadījumos, ja:

- a) uzņēmums ražo vismaz vienu preci;
- b) uzņēmumā nodarbinātie atbilst vismaz vienam no trīs turpmāk minētajiem kritērijiem:

uzņēmumā ir mazāk iesaistīto personu, nodarbināto, vai arī patstāvīgi nodarbināto, nekā tas ir raksturīgs tāda paša mēroga uzņēmumiem,

uzņēmums nav reģistrēts atbilstoši nacionālajiem noteikumiem, darbinieki netiek reģistrēti laikā, kad uzņēmumā trūkst darba, vai arī darbiniekiem tiek slēgti pagaidu b'gumi, kas padara to stāvokli leģitīmu.

Uzņēmumiem, kuri nav darba devēji, spēkā ir tikai (b) punkta otrais nosacījums.

Mājsaimniecības ražošana paša gala patēriņam

Ražošana, kuru veic mājsaimniecība, neveidojot uzņēmumu, tikai un vienīgi īpašnieka ģimenes gala patēriņam, nav pieskaitāma pie neoficiālā sektora. Šīs darbības sevī ietver, piemēram, graudu un mājlopu audzēšanu, citu labumu ražošanu pašu patēriņam, savas mājas būvniecību un citu nekustamo īpašumu veidošanu ar saviem līdzekļiem, ieskaitot renti no īpašuma nomniekiem, un pakalpojumus, par kuriem maksā mājsaimniecības apkalpotājiem.

Ražošana, kas nav uzskaitīta, pamatojoties uz nepilnībām datu vākšanas programmā

Aplūkojot IKP formēšanas procesu no ražošanas viedokļa, datu nepilnības cēloņus veicot tiešos mērījumus, var iedalīt trīs grupās:

uzņēmumu neaptveršana. Uzņēmumi, vai arī daļa no tiem, netiek uzskaitīti, lai gan pēc pazīmēm atbilst aptaujājamo lokam, jo, piemēram, uzņēmums ir jauns un netika iekļauts aptaujājamo sarakstā, vai arī palika ārpus noteiktā aptaujājamo skaita, vai arī tas tika nepareizi klasificēts pēc nodarbošanās veida vai reģiona;

atbildes nesaņemšana no uzņēmumiem. Uzņēmums ir iekļauts sarakstos, bet dati netiek saņemti (piemēram, anketa nosūtīta nepareizam adresātam, vai arī daļa no anketām neatgriežas) un netiek atzīmēti iztrūkstošie dati.

uzņēmumi nesniedz patiesu informāciju. Dati tiek saņemti no uzņēmējiem, bet ir kļūdaini, jo ierakstītas nepārbaudītas vērtības, vai arī dati ir pareizi, bet ir nepareizi apstrādāti.

Lai identificētu neaptverto ekonomiku un lai noteiktu tās īpatsvaru, ir nepieciešams ēnu ekonomiku sagrupēt sīkāk pēc ekonomiskās darbības formām. No iepriekšizklāstītā redzams, ka ēnu ekonomikas grupas nav savstarpēji šķirtas un nav pilnas. Tas nozīmē, ka neaptvertās ekonomikas apjomu nevar rēķināt vienkārši, saskaitot grupu apjomus. Tomēr, lai analizētu nodokļu politikas ietekmi uz ēnu ekonomiku, ir nepieciešams darbības veidus sagrupēt tā, lai varētu izmantot aditīvus ēnu ekonomikas darbības rādītājus. Rādītāji, pēc kuriem ēnu ekonomikas aktivitātes varētu dalīt savstarpēji izslēdzošās grupās, ir šādi.

Uzņēmuma realizētas darbības rādītāji:

institucionālie sektori: finanšu organizācija; nefinanšu uzņēmums; valsts pārvalde; mājsaimniecība; bezpeļņas organizācija, kas apkalpo mājsaimniecību;

ekonomiskās darbības klasifikācija (pēc NACE klasifikācijas);

uzņēmuma lielums, pēc nodarbināto skaita, apgrozījuma vai aktīviem;

- forma: oficiāls; neoficiāls; citas formas.

Darbības rādītāji:

oficiāls un nav "pagrīdes"; "pagrīdes"; pretlikumīgs.

Novērojuma metodes rādītāji:

pieeja ar kādu tiek vākti dati: ražošana; ieņēmumi; izdevumi;

IKP komponenti, kam tiek vākti dati;

datu avoti: aptauja; administratīvie avoti.

Gadījumā, ja mērījumi ir nepilnīgi:

uzņēmums nav reģistrēts; nav atbildes; dati nav norādīti.

Kombinējot dažādās variācijās rādītājus, var modelēt dažādas ēnu ekonomikas aktivitātes.

Ēnu ekonomikas apjoma novērtējums lielā mērā ir atkarīgs no izvēlētās novērtējuma metodes. Latvijā oficiālo institūciju un amatpersonu aplēses par ēnu ekonomikas apjomu ir krietni atšķirīgas. 2002.gada martā, bijušais finanšu ministrs Gundars Bērziņš, presei norādīja, ka pēdējos gados ēnu ekonomikas īpatsvars valstī sarucis līdz apmēram 25% no IKP. Savukārt Ekonomikas ministrijas izveidotās Tautsaimniecības padomes vadītājs, uzņēmējs Viktors Kulbergs uzsvēra, ka faktiskais ēnu ekonomikas īpatsvars ir tuvu pusei no tautsaimniecības apjoma. Ministra norādes, ka ēnu ekonomikas īpatsvars samazinājies no 48% 1999. gadā līdz 25% 2001. gadā, V.Kulbergs dēvēja par teorētisku abstrakciju. Latvijas Banka pēc tās prezidenta Ilmāra Rimšēviča presei sacīta ēnu ekonomikas līmenis valstī lēsa 25-30% apmērā no IKP. [8]

Latvijas CSP, vadoties pēc metodoloģijas, kuru lieto visas Eiropas Savienības dalībvalstis, ēnu ekonomikā ieskaita visas ar likumu atļautās ekonomiskās darbības (preču ražošanu, pakalpojumu sniegšanu), kas nav reģistrētas un uzskaitītas, vai arī to uztveršana ir bijusi nepilnīga. Pretlikumīgās darbības, piemēram, krāpšana, narkotiku tirdzniecība, prostitūcija, zādzības šajos aprēķinos nav ietvertas. Centrālā statistikas pārvalde ēnu ekonomikas apjomu norāda aptuveni 16-17% no IKP. [11]

Politikas veidotāji reizēm paņem nepiemērotus ēnu ekonomikas novērtējumus, kļūdaini ticot, ka tā reprezentē ienesīgu papildu nodokļu ieņēmumu avotu. Piemēram, Latvijā atbilstoši likumam par uzņēmuma ienākuma nodokli grozījumiem tuvāko divu gadu laikā nodokļa likmi plānots nodeldēt līdz 15%. Vēlme pēc mazākiem nodokļiem ir mūžīga. Uzņēmēju viedoklis ir līdzīgs valdības iecerētajam - peļņas nodokļa samazināšana varētu palielināt interesi par peļņas uzrādīšanu legālam biznesam un mazināt pūles, kas līdz šim veltītas dubultai grāmatvedībai.

Tiesa gan, pastāv arī viedoklis, ka izmaiņas nodokļu likumdošanā tomēr no uzņēmēju viedokļa neesot tik būtiskas, kā tās tiekot pasniegtas. Piemēram, 2003.gadā paredzamās samazinātās PVN likmes (9%) ieviešana vairāk esot vērta uz patērētājiem, ne uzņēmējiem. [2]

Latvijā pēc neatkarības atgūšanas, sāka ieviest nodokļu sistēmu atbilstoši Eiropas Savienības pieredzei, neievērojot būtiskas atšķirības Latvijas ekonomikā un uzņēmējdarbībā. Pakāpeniski tika palielināts nodokļu īpatsvars iekšzemes kopproduktā, neņemot vērā vietējās uzņēmējdarbības nestabilitāti, kas radīja

nosacījumus ēnu ekonomikas aktivitāšu pieaugumam. Rezultātā ēnu ekonomikas apjoms, ko ietver pārskatā Centrālā statistikas pārvalde, no 14% pieauga līdz pat 40-60% pret 1999. gadā atskaitēs oficiāli norādīto.

Kā galvenās ēnu ekonomikas sfēras tiek minētas:

Latvijā notiekošas uzņēmējdarbības reģistrēšanu ārzemēs;

VID auditoru pārbaudēs noklusētā uzņēmējdarbība un to apjomi;

vāji kontrolētais importa preču tirgus un nepilnības muitas darbā;

ražotās produkcijas nepilnīga uzskaitē;

slēptais bezdarbs;

oficiāli nefiksētie darījumi, neuzskaitītā ielu tirdzniecība, vairumtirdzniecības un lielo uzņēmumu savstarpējās atlaides sistēma preču apmaiņā;

likumdošanas nepilnības un likumdošanas prioritātes lielajiem uzņēmumiem;

korumpētība valsts institūcijās u.c. [10,61-62]

Tiek izmantotas dažādas metodes un veidoti dažādi modeļi, lai novērtētu ēnu ekonomikas apjomu. Ja viena pieeja labāk novērtē neoficiālo sektoru un izvairīšanos no nodokļiem, tad cita labāk uztver pretlikumīgo.

Ēnu ekonomikas nepietiekama izanalizēšana var būtiski ietekmēt valsts ekonomisko attīstību kopumā. Lai arī daudzas ēnu ekonomikas darbības ir kļuvušas par ikdienišķu parādību, gandrīz katra sabiedrība cenšas vismaz ierobežot tās īpatsvara palielināšanos, jo:

augošs ēnu ekonomikas īpatsvars izkropļo oficiālo statistiku (par bezdarbu, oficiālo darbaspēku, ienākumiem, patēriņu). Politika un programmas, kas veidotas uz maz ticamas bāzes var būt reāliem apstākļiem nepiemērota un sevi iznīcinoša;

ēnu ekonomikas īpatsvara pieaugums var aizsākt destruktīvu ciklu. Darījumi ēnu ekonomikā netiek aplikti ar nodokļiem, tas padara nodokļu ieņēmumus mazākus nekā tie varētu būt. Ja nodokļu bāze vai nodokļu iekasēšana ir nepietiekama, valdība uz to var atbildēt ar nodokļu likmes pieaugumu - rosinot uzņēmējus un darba ņēmējus pārvietoties uz ēnu ekonomiku, kas turpina budžeta stāvokļa pasliktināšanos sabiedriskajā sektorā;

augošs ēnu ekonomikas īpatsvars var būt spēcīgs stimuls, lai vilinātu pašmāju un ārvalstu strādniekus prom no oficiālās ekonomikas.

3. POLITIKA, KAS VĒRSTA PRET NODOKĻU APIEŠANU

Indivīdam parasti ir jāatrisina problēma, kādu daļu no ienākumiem uzrādīt un kādu neuzrādīt (biežāk, vai vispār uzrādīt ienākumus). Lai to ilustrētu, var aplūkot Frenka Kauela (*Frank Cawew*) izstrādāto modeli, kurā izmantota von Neimana - Morgenstema (*von Neumann - Morgenstern*) derīguma funkcija. [3, 195.-200.]

Pieņem, ka indivīda ieņēmumi ir /un proporcionālā nodokļu likme ir t , kuru pielieto attiecībā uz uzrādītiem ienākumiem. Varbūtība, ka ienākumu

neuzrādīšana tiks atklāta ir p . Ja atklāj, tad par neuzrādīto summu tiek noteikts naudas sods. Ja D ir ienākumu summa, kuru indivīds deklarē, tad pie nosacījuma, ka izvairīšanās no nodokļiem ir sekmīga (t.i., indivīds netiek pieķerts), tīrie ienākumi N vienādi ar:

$$N = I - tD. \quad (3.1)$$

Tālāk, ja izvairīšanās no nodokļiem ir atklāta, tad tiek ievākta soda nauda par neuzrādītiem ienākumiem $[I - D]$, un indivīda tīrie ienākumi C ir:

$$C = I - tD - s[I - D]. \quad (3.2)$$

Soda naudu likme s ir augstāka nekā procentu likme r , tāpēc indivīdam, kas tiek pieķerts, ienākumi būs mazāki, $C < N$. Līdz ar to indivīda problēmu izvēlēties uzrādāmo ienākumu summu var formulēt kā D izvēli, lai sagaidāmais derīgums EU būtu maksimāls, kur:

$$EU = [1 - p]U(I - tD) + pU(I - tD - s[I - D]), \quad (3.3)$$

jeb

$$EU = [1 - p]U(N) + pU(C). \quad (3.4)$$

Jo lielāku ienākumu summu D uzrāda, jo mazāks ir sagaidāmais derīgums, t.i., attiecībā pret D izmaiņām sagaidāmā derīguma funkcijas EU izmaiņas ir negatīvas:

$$\frac{dEU}{dD} < 0. \quad (3.5)$$

Atvasinot vienādību (3.3) iegūst:

$$\frac{dEU}{dD} = -t[1 - p]U'(I - tD) - [t - s]pU'(I - tD - s[I - D]) - \quad (3.6)$$

Pieņemot, ka indivīds ir godīgs (viņš uzrāda visus ienākumus), ievieto vienādībā (3.6) nosacījumu $D = I$:

$$\frac{dEU}{dD} = -t[1 - p]U'(I - tI) - [t - s]pU'(I - tI - s[I - I]) - \quad (3.7)$$

Vienkāršojot un ņemot vērā (3.5) iegūst:

$$-t[1 - p]U'(I - tI) - [t - s]pU'(I - tI) < 0, \quad (3.8)$$

jeb

$$sp < t.$$

(3.9)

Tas nozīmē, ka esot spēkā nevienādībai (3.9), t.i., iespējamais sods par izvairīšanos no nodokļiem ir mazāks nekā nodokļu likme, marginālais sagaidāmais derīgums būs negatīvs. Līdz ar to indivīdam, samazinot uzrādāmo ienākumu summu, sagaidāmais derīgums pieaugs. Nodokļu maksātājs var būt ieguvējs no negodīgas rīcības.

Lai nodokļu maksātāju motivētu būt godīgam, politikas veidotājiem ir jāpārliecinās, ka $sp > t$. Pastāv vairākas p un s kombinācijas, kas apmierina nevienādības $sp > t$ nosacījumu. Tas varētu šķist acīmredzami, ka palielinot gan p , gan s , izvairīšanās no nodokļu nomaksas samazināsies, s palielināšana ir izplatītākā stratēģija, jo p palielināšana pieprasa papildu izmaksas (nodokļu kontroles uzlabošanai, nodokļu inspektoriem), turpretī s palielināšana ir ar mazākām izmaksām. Tomēr nepārtraukti palielināt sodus par nodokļu nemaksāšanu nevar divu apsvērumu dēļ:

taisnīgums pieprasa, lai sods tiktu piemērots noziegumam;

lai atturētu no pārkāpuma tos, kas atrodas uz likuma robežas, soda naudām ir jāpieaug līdz ar nozieguma pakāpi.

Nodokļu politikas veidotāju uzdevums ir minimizēt izmaksas, kas saistītas ar nodokļu nemaksāšanas atklāšanu, izvēloties piemērotu politisko instrumentu kombināciju.

4. ĒNU EKONOMIKAS DARBĪBU NOVĒRTĒŠANAS IESPĒJAS

Nodokļu politikas un ēnu ekonomikas mijiedarbības modelēšanai ar dažādu modeļu palīdzību ir ilustratīvs raksturs, kas var palīdzēt atklāt svarīgākās īpašības starp ēnu ekonomikas aktivitātēm un nodokļu likmi, vai arī dažādu nodokļu kompozīciju. Vienkāršākos modeļus var izmantot arī, analizējot dažādus politiskos scenārijus.

Pētot ēnu ekonomikas aktivitātes, regresanti lielākoties ir kvalitatīvi. Piemēram, veicot aptauju par to, vai indivīds/uzņēmums ir/nav nomaksājis visus nodokļus, vai indivīds ir/nav saistīts ar ēnu ekonomikas aktivitātēm. Saņemti ticamus kvantitatīvus regresantus, pētot ēnu ekonomikas aktivitātes, šķiet maz ticams. Lielākoties nākas operēt ar bināriem, vai dihotomiem mainīgiem.

Logit modelis pieder pie kvalitatīvo atbilžu regresijas modeļu klases, kuru plaši izmanto analizējot augšanas procesus, tādus kā iedzīvotāju pieaugums, IKP vai naudas piedāvājuma izmaiņas u.tml.

Ja P_j ir varbūtība, ka $Y=1$ (notikums realizējas), un atbilstoši $(1-P)$ varbūtība, ka $Y=0$, matemātiskā cerība $E(Y=1) = P_j$.

Pieņemsim, ka P_j ir varbūtība, ka indivīds ir uzrādījis visus ienākumus. Ja ar X_j apzīmē indivīda patieso ienākumu summu un $Y=1$ nozīmē, ka viņš to ir uzrādījis, tad, izmantojot *loģistiskā sadalījuma funkciju*, var ienākumu uzrādīšanu aprakstīt šādi:

$$i - \langle (4 * .) - l^{\wedge} . sr$$

<4D

Linearizējot uzrakstīto vienādību, iegūst:

$$L_i = \ln \left(\frac{P_i}{P} \right) \quad (4.2)$$

kur $\frac{P_i}{P}$ rāda, kāda daļa indivīdu ir uzrādījusi visus ienākumus, t.i.,

varbūtības, ka visi ienākumi ir uzrādīti un ka visi ienākumi nav uzrādīti. Attiecība L_i ir šī daļējuma naturāllogaritms, to sauc par *logit*, un vienādību (4.2) par *logit modeli*.

Logit modelim ir spēkā šādas īpašības.

1. Varbūtība P var mainīties no 0 līdz 1, bet Δ (arī $\Delta + p x_i$) starp -00 un $+00$.
2. L ir lineārs attiecībā pret X , turpretī varbūtības nav lineāras attiecībā pret X .
3. Piemērā ir dots tikai viens mainīgais (regresors) X , bet to var aizstāt ar tik daudziem regresoriem, cik nosaka pētījuma teorētiskais pamatojums (piemēram, ienākumus varam klasificēt kā pamatdarba vai blakusdarba ieņēmumi, stipendija, pabalsts, mantojums, citi ieņēmumi).
4. Ja L ir pozitīvs, tad tas nozīmē, ka, pieaugot regresoru vērtībām, to regresantu daļa, kuru patiesuma vērtība ir 1, palielinās. Ja L ir negatīvs, tad to regresantu daļa, kuru vērtība ir 1 samazinās, palielinoties X vērtībai.
5. Parametru p interpretē kā L izmaiņas, mainoties X par vienu vienību. Citiem vārdiem, kā mainās varbūtību attiecības naturāllogaritms, mainoties X vērtībai. p interpretācijai šajā modelī nav praktiskas nozīmes.
6. *Logit* modelī tiek pieņemts, ka naturāllogaritms no varbūtību attiecības ir lineārs attiecībā pret X ,

Analizējot nodokļu politikas ietekmi uz ēnu ekonomikas aktivitātēm, nākas operēt ar individuāliem vai mikro līmeņa datiem. Viegli ir pamanīt, ka tādā gadījumā nav iespējams, izmantojot mazāko kvadrātu metodi, novērtēt parametrus modelim:

$$L_i = \ln \left(\frac{P_i}{P} \right) \quad (4.3)$$

Šajā situācijā nākas izmantot maksimālās ticamības (angl. *maximum-likelihood*) metodi, lai novērtētu modeļa parametrus. Jaunākajās statistikas un ekonometrijas programmu paketēs ir jau ielikti rīki, lai varētu novērtēt *logit* modeli mikro līmenī.

Pieņemsim, ka iegūtie indivīdu aptaujas rezultāti ir sagrupēti pēc ienākuma līmeņa. Katram ienākumu līmenim K atbilst noteikts indivīdu skaits N_K no kuriem n_K ir tādi, kas uzrādījuši visus savus ienākumus ($n_K < N$). Tāpēc, ja katrā grupā novērojumu skaits N_K ir pietiekami liels, tad relatīvais biežums

$$P=0I. \quad (4.4)$$

ir pietiekami labs varbūtības P , novērtējums atbilstoši katram ienākumu līmenim K . Izmantojot P , novērtējumus, tālāk jau var iegūt Δ novērtējumu kā

$$L_i = \ln^{-1} a_i = P_i + P_2 X_i \quad \text{W-S)}$$

kas ir pietiekami labs patiesā Z , novērtējums, pie nosacījuma, ka novērojumu skaits iV ; katrā no līmeņiem X^i ir pietiekami liels.

Pieņemot, ka dati ir sagrupēti, vēl ir jānovērš heteroscedastitāte, lai *logit* modeļa novērtēšanai varētu izmantot mazāko kvadrātu metodi. Ja ir pietiekami liels un ja katrā ienākumu līmenī X^i tie ir sadalīti neatkarīgi kā binomiāli gadījuma lielumi, tad kļūdām u_i ir spēkā normālais sadalījums ar 0

vidējo vērtību un dispersiju, kas ir vienāda ar $\hat{\sigma}_n^2 - \text{Empīriskiem mērķiem, izmanto patiesās dispersijas estimatoru}$

$$\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (u_i^2 - \bar{u}^2) \quad (4.6)$$

Lai novērstu heteroscedastitāti, jāveic vienādības (4.3) transformācija, pareizinot to ar kvadrātsakni no svariem $w_i = y_i / \hat{X}_i^p$.

$$V^i = P^i + P^i X^i u_i, \quad (4.7)$$

jeb

$$L_i = \beta_0 + \beta_1 X_i + u_i \quad (4-8)$$

kur L_i un X_i - atbilstoši, svērtie L un X , v_i - transformētā kļūda (kurai ir spēkā homoscedastitāte).

Nosakot ticamības intervālus un pārbaudot hipotēzes, izmantojot parasto mazāko kvadrātu metodi, jāatceras, ka visi iegūtie rezultāti ir ticami tikai tad, ja novērojumu kopa ir pietiekami liela.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

¹ Jēdziens "nenovērojamā ekonomika" (*angl.* non-observed economy) attiecas uz tām ekonomiskajām darbībām, kurām vajadzētu atspoguļoties IKP, bet kuras dažādu iemeslu dēļ nav iekļautas statistiskos pētījumos vai administratīvos pārskatos, pēc kuriem veido nacionālos kontus.

Tālāk tekstā šī jēdziena izpratnē tiek izmantots termins "ēnu ekonomika", kas latviešu valodā tiek izmantots biežāk minēto ekonomisko darbību apzīmēšanai.

LITERATŪRA

1. Blades D. and Roberts D. Measuring the non-observed economy, Statistics Brief, *OECD*, No.5, November 2002.
2. Caune D. Biznesa vide pamazām tiek sakārtota, *Diena*, 2002.g. 9.janv., 7.lpp.
3. Cullis J. and Jones P. *Public Finance and Public Choice*, 2nd ed. Oxford University Press, New York, 1998.
4. Gujarati, Damodar N. *Basic Econometrics*, 4th ed. McGraw Hill, New York, 2003.
5. Johnson S., Kaufman D. and Zoido-Lobaton P. Regulatory Discretion and the Unofficial Economy, *The American Economic Review*, Vol.88, No.2, 1998, pp. 387-392.
6. *Latvijas nacionālie konti 2000*. Rīga: Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde, 2002.
7. Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook, *OECD, ILO, IMF*, 2002.
8. Rulle B. Ēnas pār ekonomiku, *Diena*, 2002.g. 13.apr., 7.lpp.
9. Schneider F. and Enste D. Hiding in the Shadows: The Growth of the Underground Economy, *Economic Issues*, International Monetary Fund, No. 30, March 2002.
10. Sproģis A. u.c. Nodokļu un subsīdiju politikas problēmas un pilnveidošanas virzieni, *LZP Ekonomikas un juridiskās zinātnes galvenie pētījumu virzieni 1999.gadā* LZP Ekonomikas un juridiskās zinātnes ekspertu komisija, Jelgava, 2000, 61.-77.lpp.
11. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. Rīga: Latvijas Ekonomikas ministrija, 2002. gada jūnijs.

Simulation of the Relationship between Tax Policy and Non-Observed Economy Using Logit Model

Summary

Latvian small and medium companies' attitude towards state's offered support and accomplished tasks of stimulated entrepreneurship is rather skeptical. Not always the realized measures by government gains appreciation. The biggest part of all entrepreneurs affirms that state's accomplished tax policy had badly influenced them. It leads to the situation that it's necessary to estimate what kind of tax policy could be appropriate in Latvia's economic situation.

The will to have smaller taxes is immortal, entrepreneurs opinion is close to government - the decrease of tax burden could lead to the bigger interest in income's presentation to legal business. As well it will decrease exertion, which were used to double entry bookkeeping.

In this paper is observed notions of the non-observed economy, with emphasis on policy to deal with tax evasion, and is taken a look at the *logit* model for grouped or replicated data as a possible tax policy and non-observed economy relation estimating.

Ekonomisko un strukturālo pārmaiņu evolūcijas teorija un Latvijas attīstības analīze

An Evolutionary Theory of Economic and Structural Change and the Analysis of the Development of Latvia

Elena Dubra

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

Tālr. 7034780, e-pasts: edubra@lanet.lv

Pētījuma mērķis ir novērtēt Latvijas tautsaimniecības konkurētspēju un valsts ekonomikas izaugsmes iespējas un attīstības pamatvirzienus. Iestāšanās Eiropas Savienībā paredz izstrādāt mērķtiecīgu valdības politiku, orientētu uz stratēģisku sektoru attīstību un stabilu ekonomikas izaugsmes nodrošināšanu.

Raksts satur informāciju par Latvijas strukturālās politikas attīstību Eiropas Savienības integrācijas kontekstā, kā arī analīzi par augsmes konkurētspējas indeksa un tā sastāvdaļas attīstību Latvijas tautsaimniecībā. Izskatīts un novērtēts pasaules valstu ekonomiskais stāvoklis, reformu progress un strukturālās politikas attīstības virzieni.

Atslēgvārdi: izaugsmes teorija, sociāli ekonomiskā revolūcija, strukturālā politika, konkurētspējas indeksi, attīstības stratēģija

Valsts realizētas attīstības politikas galvenais uzdevums ir ar ekonomikas strukturālo izmaiņu palīdzību un regulēšanas instrumentiem panākt ilgstošu ekonomisko pieaugumu, lai nodrošinātu konkurētspējas palielināšanos un pastāvīgu iedzīvotāju dzīves līmeņa celšanos. Visaptverošākais rādītājs ekonomikas izaugsmei ir iekšzemes kopprodukta pieaugums, precīzāk, reālā iekšzemes kopprodukta uz vienu iedzīvotāju pieaugums pie augstu nodarbinātības līmeni un stabilu cenu līmeni.

Lai sasniegtu labus ekonomiskās attīstības rādītājus, nepietiek ar esošo ekonomikas sfēras dalībnieku darbības intensifikāciju, jāmaina arī ekonomikas struktūra. Dažādās valstīs, atkarībā no to attīstības līmeņa un nosacījumiem, kas vēsturiski izveidojušies, strukturāla pārkārtošana izpaudīsies dažādi.

Valsts ekonomiskā struktūra sastāv no daudziem savstarpēji saistītiem elementiem, un tās pamatā ir vairāki objektīvi faktori, kā arī sabiedrības

vajadzības, kuras savukārt nosaka gan kopējo pieprasījumu, gan ražošanas apjomu un līdz ar to arī ekonomikas funkcionēšanas efektivitāti un izaugsmes tempus. Latvijas ekonomikas struktūra un proporcijas starp atsevišķiem nacionālās ekonomikas elementiem - ražotājiem, nozarēm, reģioniem - laika periodā no 1990. līdz 2002. gadam ir būtiski mainījušās.

Uzreiz pēc neatkarības atjaunošanas par galveno ekonomiskās politikas mērķi Latvijā tika izvirzīts veidot Rietumu tipa tirgus saimniecību ar pietiekami liberālu, uz konkurences principiem un privātīpašumu balstītu ekonomiku, atvērtu ārējās tirdzniecības politiku un panākt pakāpenisku ekonomiskās vides pielāgošanu Eiropas Savienības prasībām.

Jāņem vērā, ka pārejas procesa vadība pēc būtības ir vairāku savstarpēji atkarīgu reformu kopums, sākot no mikro līmeņa (cenu un tirdzniecības liberalizācijas), līdz makro līmenim (IKP, inflācijas u.c. makrorādītāju stabilizācijas, valsts finanšu sistēmas sakārtošanas, finanšu un kapitāla tirgus attīstīšanas, privatizācijas) un to realizēšanā valstij bija jāņem vērā specifiskie ekonomiskie apstākļi un pastāvošie politiskie ierobežojumi.

Izvērtējot reģionālās un strukturālās politikas nepieciešamību ES - jau kopš Eiropas Kopienas dibināšanas 1957.g., bet it īpaši pēc Grieķijas, Spānijas, Portugāles un Īrijas iestāšanās, būtiska kļuva ekonomiskā un sociālā harmonizācija. Ievērojot vienotā tirgus izveides pabeigšanas nepieciešamību, arī šo valstu ekonomikām bija jānodrošina atbilstošs izaugsmes līmenis.

20. gs. beigās ir notikusi tāda pasaules ekonomikas transformēšanās, ka to var nosaukt par augstas pakāpes starptautiskās ekonomikas globalizāciju. Globalizācija nozīmē, ka dominē orientācija uz pasaules tirgu, kamēr internacionalizācijas process sākas no iekšējā tirgus kā atspēriena punkta. Šodien pat vidēja lieluma uzņēmumi par pašsaprotamu uzskata nepieciešamību iekļūt starptautiskajā tirgū.

Mūsdienu pasaules ekonomiku raksturo šādas pamatzīmes:

- saisinās tehnoloģiskie un produktu dzīves cikli;
 - ģeogrāfisko attālumu, atrašanās vietas nozīmes samazināšanās, pateicoties revolucionārām izmaiņām komunikāciju attīstībā;
 - globālo infrastruktūras tīklu un stratēģisko apvienību formēšanās;
 - uz patērētāju orientētu produktu un ražošanas attīstība;
 - ārpuscenu faktoru konkurences saasināšanās;
 - starptautiskā tirdzniecība kļūst arvien aktīvāka starp reģioniem;
 - relatīvi samazinās plašu iekšzemes tirgu nozīmīgums un to priekšrocības.
- Tas ir noticis starptautiskās tirdzniecības liberalizācijas centienu rezultātā.

Par globalizācijas virzošiem spēkiem var nosaukt jaunus tirgus, mūsdienu tehnoloģijas, jaunus starptautiskos aģentus, kā arī jaunus standartus, normatīvus un attiecīgu likumdošanu. Starptautiskie globalizācijas instrumenti, kas ietekmē pasaules ekonomikas un nacionālo valstu ekonomikas struktūru un izaugsmi ir ārējā tirdzniecība un ārvalstu tiešās investīcijas intensīvā inovatīvā kapitāla veidošanai.

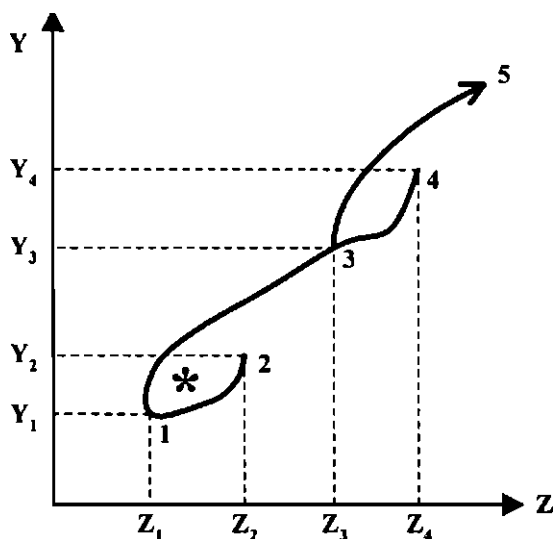
Par Latvijas iesaisti starptautiskajos procesos liecina ārvalstu tiešo investīciju apjoms un struktūra, ārējās tirdzniecības attīstība, jaunu ar starptautisku saimniecisko darbību saistītu nozaru attīstība, ārvalstu kredītīdzekļu un palīdzības pieejamība, transnacionālo korporāciju darbība valstī. Ilgtermiņa tiešo ārvalstu investīciju ienākšana Latvijā kopš 1990. gada būtiski ir veicinājusi ekonomisko augsmi un ir apliecinājums, ka starptautisko instrumentu darbība diezgan pozitīvi ietekmē saimnieciskos procesus valstī. Tomēr jāatzīmē, ka līdz ar straujo ekonomikas pārstrukturizāciju un cenu liberalizāciju Latvijā 90. gadu sākumā bija vērojams straujš inflācijas kāpums, kas ne tikai būtiski samazināja iedzīvotāju dzīves līmeni, bet arī pazemināja veikto strukturālo pārkārtojumu efektivitāti. Iepriekš teiktais ir raksturīgs pārejas ekonomikas valstīm, bet ir zināmā pretrunā ar teorētiskām atziņām, kas nosaka, ka augsta inflācija ir neveiksmīgas strukturālās politikas sekas.

Latvijas ilgtermiņa ekonomiskā stratēģija pēdējos gados ir cieši saistīta ar notiekošajiem globalizācijas procesiem un pārmaiņām pasaulē. Pēc būtības globalizācijas process, īpaši nelielai, atvērtai ekonomikai, tāpat kā Latvijā, saistīts kā ar potenciāliem ieguvumiem, tā arī ar zaudējumiem. Līdzšinējā pieredze liecina, ka brīvā kapitāla kustība izrādīja papildu iespēju piesaistīt ārvalstu investīcijas, kas palielināja Latvijas izaugsmes potenciālu, bet neatrisināja līdz šim strukturālās politikas problēmas Latvijas modelī.

Latvijas ražošanas potenciāls veidojas arī no ārvalstu kapitāla, izmantojot inovatīvo kapitālu, un šī tendence vērojama attīstības valstīs visā pasaulē. Lai efektīvi izmantotu inovācijas kapitālu Latvijā, ir jārealizē šādi starptautiski noteikumi:

- Piemērot nacionālo likumdošanu un nodokļu politiku starptautiskiem standartiem, īpaši ES standartiem un prasībām;
- Aktivizēt zinātnes finansēšanu un paaugstināt izglītības līmeni un cilvēkkapitāla potenciālu;
- Sakārtot kapitāla struktūru un nodrošināt investīciju piesaistīšanu prioritārajās inovatīvās nozarēs;
- Pilnveidot finansu sistēmas funkcionēšanu jaunajos apstākļos un valdības institūcijas darbību globalizācijas apstākļos.

Sociāli ekonomiskās evolūcijas un strukturālās politikas izmaiņu dinamika pasaules ekonomikas attīstības kontekstā bija apskatīta Rikardo, Harroda-Domara, Nelsona, Solova modeļos, kuru būtību, pēc autores domām, ievērojot Latvijas specifiku, var atspoguļot grafiski (1. attēls).

Jc - Latvijas pašreizējā situācija strukturālo pārmaiņu jomā

Y - valsts kopējais ienākums vai nacionālais kopprodukts (NKP)

Z - kapitāla izdevumi sociāli ekonomiskajām un strukturālajām pārmaiņām valstī vai inovācijas kapitāls

1. att. Sociāli ekonomiskā evolūcija un strukturālās politikas pārmaiņas Socioeconomic Evolution and Structural Policy Change

Valsts stāvoklis 1 $\{Y^*, Z^*\}$ 1. attēlā atbilst situācijai, kad attīstība saistīta ar *K* un *L* (kapitāls un darbs) faktoru darbību.

Valsts stāvoklis 2 $\{Y_2; Z_2\}$ - stacionārais stāvoklis, kad inovācijas kapitāls ir ierobežots (Rikardo modelis).

Valsts stāvoklis 3 $\{Y_3; Z_3\}$ - evolucionārais stāvoklis (1 → 3), inovācijas kapitāls pieaug (Harroda-Domara modelis).

Valsts stāvoklis 4 $\{Y_4; Z_4\}$ - stacionārais stāvoklis, kad atkal inovācijas kapitāls ir ierobežots, bet pie lielāka ienākuma līmeņa (Nelsona modelis).

Valsts stāvoklis 5 - ilgtspējīga attīstība, kas apmierina pašreizējās valsts vajadzības, neapdraudot nākamo paaudžu iespējas apmierināt to vajadzības. Ilgtspējīga attīstība ir ekonomiskā, vides un sociālā ilgtspēja, kas var tikt panākta, efektīvi pārvaldot fizisko, dabas un cilvēcisko kapitālu (Solova modelis).

Valsts attīstības pieaugumu atspoguļo šādi pamatnosacījumi: [5, 71.-74.]

dt

κ - proporcionalitātes koeficients

$$Y(t) = Y_0 e^{kt}$$

— - iekšzemes kopprodukta Y pieaugums laikā t
 dt

e^{kt} - koeficients, kura vērtību nosaka proporcionalitātes un laika faktori

Pastāvot lielākam ienākuma līmenis Y_0 , iespējams straujāks tā pieaugums.

Sociālekonomiskā attīstība valstī lielā mērā ir atkarīga no sasniegtā ražošanas līmeņa un ražošanas attīstības stratēģijas, bet vienlaicīgi ekonomikas globalizācijas process ietekmē reģionālo ekonomisko sadarbību un valsts attīstību. Sakarā ar to galvenā problēma ir izveidot piemērotu un efektīvu reģionālo politiku valstī.

Lai palielinātu valsts kopējo konkurētspēju, nepieciešama mērķtiecīga valsts inovatīvas politikas īstenošana, kura veicina jaunu, uz zināšanām balstītu, nozaru paaugstinātu attīstību un preču un pakalpojumu ražošanu ar augstu pievienoto vērtību.

Ekonomiski spēcīgāku pasaules valstu attīstības tendences un pieredze parāda, ka pēdējos gadu desmitos tās ir gājušas ar inovācijām atvērtas ekonomikas ceļu.

1. uzņēmumu kopums,
kas ražo produkciju ar
ļoti augstu inovatīvo
vērtību un piedāvā
principiāli jaunus
produkcijas un
pakalpojumu veidus

2. uzņēmumu kopums, kas
ražo produkciju ar statisku
pievienoto vērtību un
piedāvā uzlabotus jau
eksistējošas produkcijas
un pakalpojumu veidus

3. uzņēmumu kopums, kas
ražo negatīvu pievienoto
vērtību, izmanto darbu un
kapitālu tradicionālo
produkciju un pakalpojumu
ražošanai, pieprasījums uz
kuriem samazinās

Nacionālais kopprodukts (Y)

2. att. Sociāli ekonomiskās attīstības dinamika atkarībā no ražošanas attīstības stratēģijām Socioeconomic Development Depending on Industrial Development Strategies

Lai ilustrētu sociāli ekonomiskās attīstības atkarību no valsts izvēlētās ražošanas attīstības stratēģijām, jānovērtē uzņēmumu kopumu īpatsvaru nacionālā kopprodukta ražošanā pēc inovatīvā kapitāla izmantošanas pakāpes. Sakarā ar to,

īpašs uzdevums, lai novērtētu nacionālā kopprodukta iespējamo pieaugumu, ir precīzi noskaidrot, cik lielā mērā atsevišķu uzņēmumu kopums pēc produkcijas pievienotās vērtības lieluma piedalās nacionālā kopprodukta veidošanā.

Pamatojoties uz to, tiek piedāvāts izskatīt 2. attēlu, kurā ir sakārtota uzņēmumu kopumu struktūra pēc pievienotās vērtības pakāpes.

Izvērtējot atsevišķu uzņēmumu kopumu devumu nacionālā kopprodukta veidošanā, var izteikt šādas atziņas:

1. **uzņēmumu kopuma dominēšana var nodrošināt stabilu un paātrinātu ekonomisko pieaugumu valstī, pamatojoties uz inovācijas kapitāla pieaugumu.**
2. **uzņēmumu kopuma dominēšana var samazināt pieauguma tempus, ar laiku samazināt inovācijas kapitāla lielumu.**
3. **uzņēmumu kopuma dominēšana izraisīt ekonomikas lejupslīdi, radīt krīzi sabiedrībā ar dziļām sociālām un politiskām disproporcijām.**

Latvijas apstākļos uzņēmumu attīstība tiek uzskatīta kā bezdarba, nabadzības un reģionālo atšķirību samazināšanas priekšnoteikums. Globalizācijas un starptautiskas konkurences pastiprināšanas apstākļos, kad pieaug inovāciju jaunu tehnoloģiju nozīme, īpaši jādomā par uzņēmumu nostiprināšanos un uzņēmējdarbības modernizēšanu. Lai iekļautu un noturētos starptautiskos tirgos, Latvijas uzņēmumiem jābūt radošākiem, integrētākiem un jāveido ražošanas asociācijas, lai pastiprinātu nacionālas ekonomikas potenciālu. Tāpēc Latvijai īpaši jācenšas nodrošināt ražošanas un pakalpojumu sfēru saistībā ar augstu tehnoloģiju izmantošanu.

Valstu ekonomikas konverģences mērīšanai var būt dažādas pieejas.

Pēdējos gados Eiropas Savienībā ir izstrādāta strukturālās politikas novērtēšanas sistēma, kas balstās uz sešām vērtējumu grupām, un ietver 42 strukturālās makroekonomikas rādītājus:

Strukturālās politikas novērtēšanas sistēmas vērtējuma grupas ir šādas:

1. **Ekonomikas attīstības pamatrādītāji;**
2. **Nodarbinātības un darbaspēka kvalitātes rādītāji;**
3. **Inovācijas un pētniecība;**
4. **Ekonomikas reforma;**
5. **Sociālā kohēzija;**
6. **Apkārtējā vide.**

Eiropas Savienībā tiek praktizēta valsts strukturālās politikas novērtēšanas indekss, koeficientu un procentuālo attiecību sistēma, pēc kuras valsts sasniegtais līmenis tiek salīdzināts ar ES vidējiem rādītājiem, kuru attiecīgie indeksi pielīdzināti simtam.

Eiropas Savienības veidošanas procesā vienmēr ir pierādījies, ka nepieciešams saglabāt līdzsvaru starp ekonomiskajām un sociālajām dimensijām, nodrošinot jaunu darba vietu radīšanu vai esošo saglabāšanu. Tirgus politika ir

pierādījusi, ka tā nespēj novērst nesabalansētību, jo tā ļauj iegūt bagātākajiem reģioniem. Pirms kopējā tirgus izveides, ekonomiskās aktivitātes attīstījās nacionālā līmenī, turklāt atsevišķi sektori tautsaimniecībā un reģioni tika aizsargāti no starptautiskās konkurences. Atverot tirgu, Eiropas un pasaules iniciatīvas parasti tiek realizētas tajos reģionos, kuros jau ir labi attīstīta infrastruktūra, kur darbaspēks ir kvalificētāks un kur ekonomiskā vide ir visvairāk piemērota viņu aktivitātēm. Jau esošā koncentrācija rada vēl lielāku koncentrāciju. Šāda prakse izraisīja vēl lielākas disproporcijas starp dažādiem kopīgās ekonomiskās zonas reģioniem un radīja būtiskas atšķirības iedzīvotāju dzīves līmenī tajos. Nolūkā nepieļaut tālāku atšķirību padziļināšanos Eiropas Savienības attīstības politikā parādījās jauni virzieni, kas izpaudās kā jauna pieeja reģionu ekonomiskajā un sociālajā attīstībā.

Pēc Strukturālo fondu reformas 1988.gadā un Kohēzijas fonda izveidošanas 1993.gadā ekonomiskā un sociālā konverģence notika tajos reģionos, kas klasificējas kā "Mērķa 1" reģioni. Tomēr atšķirības starp reģioniem joprojām ir lielas, it īpaši tādos rādītājos kā ienākumi uz vienu iedzīvotāju, infrastruktūras attīstība un ieguldījumi cilvēkkapitāla veidošanā, kā arī konkurētspēja.

ES dalībvalstis parasti pielieto divas atšķirīgas pieejas ar reģionu attīstību saistītu problēmu risināšanai:

- tiekl uzlabota atpalikušo reģionu infrastruktūra, sociālā un kulturālā attīstība;
- subsīdijas un nodokļu atlaides, lai veicinātu uzņēmējdarbības attīstību šajos reģionos.

Strukturālās politikas būtiskākais uzdevums ir radīt nosacījumus konkurētspējai un ilgtermiņa ekonomiskai izaugsmei.

Eiropas Komisija (*The Structural Funds and their Coordination with the Cohesion Fund, Communication of the Commission, 1999.g.*) izceļ vairākas prioritārās sfēras, kas palīdz veicināt reģionālo konkurētspēju:

- transporta infrastruktūra;
- enerģētika;
- telekomunikācijas;
- vides infrastruktūra;
- zinātne (izpēte) un tehnoloģiskā attīstība

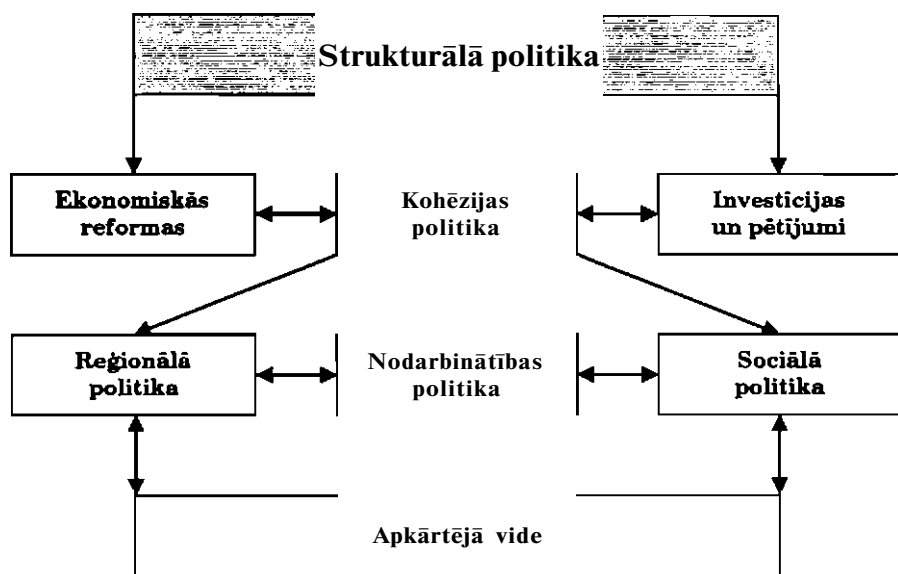
Savukārt uzņēmumu konkurētspējas un nodarbinātības nodrošināšanai, Eiropas Komisijas dokumentā uzsvērta nepieciešamība atbalstīt:

- mazos un vidējos uzņēmumus;
- uzņēmējdarbības atbalsta dienestus;
- tādas sfēras, kam ir nozīmīgs potenciāls nodarbinātības radīšanā - vide, tūrisms, kultūra un sociālā ekonomika.

Galvenais strukturālās politikas mērķis ir ekonomisko atšķirību samazināšana dažādu valstu un reģionu starpā. Paralēli ir jāveicina ekonomiskā un sociālā kohēzija - ekonomisko un sociālo atšķirību izlīdzināšana, tādēļ šīs politikas ir jāapskata un jāveido kopīgi.

No teorētiskā viedokļa reģionālās politikas pamatideja ir meklēt veidus, kā panākt reģionālo atšķirību izlīdzināšanu jeb konvergenci, kas nozīmē sasniegt ātrāku ekonomisko pieaugumu nabadzīgākajos reģionos. Reģionālā politika vienmēr ir saistīta ar tādām specifiskām aktivitātēm kā pārdalīšana, pārvietošana, tādēļ nebeidzama ir dilemma par to, cik tālu un vai vispār būtu pieļaujama valsts iejaukšanās konkurences procesos.

Strukturālās politikas pamatelementu ir daudz vairāk un to mijiedarbību var ilustrēt grafiski (3. attēls):

3. att. Strukturālās politikas pamatelementi un to mijiedarbība ES valstīs
Structural Political Components and Its Interaction in the EU States

Ekonomiskās sistēmas restrukturizāciju var reducēt uz izmaiņām IKP struktūrā, apskatot to no dažādiem aspektiem, piemēram, privātā un valsts sektora īpatsvars, ražošanas nozaru īpatsvars, dažādu iedzīvotāju grupu devums, mazo un vidējo uzņēmumu īpatsvars, ārējās tirdzniecības struktūra, investīciju struktūra, nodokļu struktūra.

Mūsdienās valstu galvenais restrukturizācijas uzdevums ir pāreja no lētās un vienkāršās ražošanas uz ražošanu ar augstu pievienoto vērtību, augstu tehnoloģisko līmeni, kas prasa augstu specifisku zināšanu līmeni.

Līdztekus šādam kompleksam valsts struktūrpolitikas vērtējumam plaši tiek izmantoti jauni, šaurāk orientēti metodiski indikatori:

- augsmes konkurētspējas indekss (AKI)
- pašreizējās konkurētspējas indekss (PKI)
- ekonomiskās brīvības indekss (EBI)

Pirmā indeksa autors ir profesors Džefrijs D. Sakss (Jeffrey D. Sachs) un ar tā palīdzību ir iespējams novērtēt globālo konkurētspēju. Ar globālo konkurētspēju tiek saprasts institūciju un valsts ekonomiskās politikas kopums, kas var veicināt augstu ekonomisko izaugsmi vidējā termiņā, kas tiek novērtēta ar augsmes konkurētspējas indeksu.

Otru indeksu ir izstrādājis profesors Maikls E. Porters (Michael E. Porter), un tas ir vērsts uz valstu pašreizējās konkurētspējas analīzi. PKI noteikšanai tiek izmantoti mikroekonomikas indikatori, lai novērtētu institūciju kopumu, tirgus struktūru un ekonomisko politiku, kas var balstīt augstu pašreizējās labklājības līmeni, galvenokārt novērtējot ekonomikas spēju efektīvi izmantot pašreizējo resursu bāzi. Indekss tādējādi novērtē valstu pašreizējo ražošanas potenciālu.

Abi minētie indeksi (AKI un PKI) dod skaidru priekšstatu par valstu konkurētspēju.

Trešā indeksa ekonomiskās brīvības komponenti ir saistīti ar personas izvēles brīvību, brīvprātīgu preču apmaiņu, konkurences brīvību un personas un īpašuma aizsardzību. Valsts mērogā valdībai būtu ne tikai jānodrošina šo brīvību ievērošana, bet arī jāatturas no darbībām, kas varētu šīs *brīvības* ierobežot. Ekonomiskā brīvība samazinās, ja nodokļi, valdības izdevumi un regulējoši pasākumi aizvieto indivīdu un uzņēmumu izvēlas brīvību, brīvprātīgu apmaiņu un tirgus koordināciju.

Ekonomiskās brīvības indekss dod iespēju salīdzināt ekonomiskās brīvības atšķirības starp valstīm.

Aprēķinot AKI, valstis tiek iedalītas divās grupās. Uz inovācijām balstītas ekonomikas apzīmē kā *kodolu*, analizējot arī specifiskos faktorus, kas nosaka šajā grupā ietilpstošo valstu tehnoloģisko attīstību. Savukārt ne-inovatīvai jeb tā dēvētai *ne-kodola* valstu grupai tiek izmantots rādītājs, kas raksturo tehnoloģisko difūziju, jo šīs valstis galvenokārt absorbē un pielāgo ražošanas prakses, ko attīsta inovatīvās ekonomikas.

AKI veidojas no trīs rādītājiem (apakš-indeksi):

- 1) tehnoloģiskās attīstības līmenis ekonomikā,
- 2) valsts institūciju kvalitāte,
- 3) ar izaugsmi saistītie makroekonomiskie nosacījumi.

Pēc pasaules ekonomikas foruma ziņojuma par globālo konkurētspēju (**The Global Competitiveness Report 2001-2002**, World Economic Forum) datiem varam ilustrēt ES un tās kandidātvalstu AKI sasniegumus 1. tabulā.

1. tabula

Izslases valstu augsmes konkurētspējas indekss, tā komponenti un pašreizējais konkurētspējas indekss (*pētījumā izmantoti 75 valstu dati*)
Growth Competitiveness Index, Its Components and the Present Competitiveness Indexes in the 75 States, 2001

(vieta pasaulē 2001. gadā)

Valsts	Augsmes konkurētspējas indekss (AKI)	Tehnoloģiskās attīstības indekss	Valsts institūciju indekss	Makroekonomiskās vides indekss	Pašreizējais konkurētspējas indekss
ES valstis					
Somija	1	3	1	10	1
Nīderlande	8	14	5	9	3
Zviedrija	9	6	7	29	6
Īrija	11	28	18	2	22
Lielbritānija	12	10	9	12	7
Dānija	14	12	3	31	8
Vācija	17	15	17	19	4
Austrija	18	16	15	26	13
Beļģija	19	13	22	24	14
Francija	20	17	20	22	12
Spānija	22	27	23	11	23
Portugāle	25	25	25	35	31
Itālija	26	31	27	23	24
Grieķija	36	38	40	32	43
Kandidātvalstis					
Ungārija	28	21	26	38	26
Igaunija	29	8	29	43	27
Slovēnija	31	30	30	39	32
Čehija	37	20	53	49	35
Slovākija	40	29	38	64	39
Polija	41	35	41	50	41
Lietuva	43	41	34	56	49
Latvija	47	34	48	59	42
Turcija	54	51	46	68	33
Rumānija	56	47	52	67	61
Bulgārija	59	50	51	39	68

Ekonomiskās brīvības indekss (EBI) sniedz iespējas salīdzināt ekonomiskās brīvības atšķirības valstu starpā.

2. tabula

Izlases valstu EBI un tā komponentu novērtējums pēc 2002.gada datiem
Indexes of Economic Freedom in the States of the World
and Evolution of Its Components, 2002

Vakts	EBI un (valsts vieta pasaulē)	potibība	FB- kāla slodze	Vakfi- bas inter- vence	Mone- tāra poli- tika	Kapitāla plūsmas	Ban- kas un finan- ses	Algas un cenas	īpa- suma tiesi- bas	Re- gulē- šana	Enu ekono- mika
<i>ES valstis</i>											
Luksemburga	1,80 (4)	2	4	3	1	1	1	2	1	2	1
Nīderlande	1,80 (4)	2	4	2	1	1	1	2	1	3	1
Īrija	1,80 (4)	2	3,5	2	2	1	1	2	1	2	1,5
Lielbritānija	1,85 (9)	2	4	2	1	2	1	2	1	2	1,5
Dānija	1,90 (12)	2	4,5	3,5	1	2	1	1	1	2	1
Somija	1,95 (14)	2	4,5	2	1	2	2	2	1	2	1
Zviedrija	2,05 (17)	2	4,5	4	1	1	1	2	1	3	1
Vācija	2,10 (20)	2	4,5	2	1	1	3	2	1	3	1,5
Austrija	2,10 (20)	2	4,5	2	1	2	2	2	1	3	1,5
Beļģija	2,10 (20)	2	5	2	1	1	2	2	1	3	2
Spānija	2,30 (26)	2	4	3	1	2	2	2	2	3	2,5
Portugāle	2,30 (26)	2	4	2	1	2	3	2	2	3	2
Itālija	2,35 (29)	2	5	2	1	2	2	2	2	3	2,5
Francija	2,70 (45)	2	5	3	1	3	3	3	2	3	2
Grieķija	2,80 (55)	2	4	2	2	3	3	3	3	3	3
<i>Kandidātvalstis</i>											
Igaunija	1,80 (4)	1	3,5	2	2	1	1	1	2	2	2,5
Lietuva	2,35 (29)	1	3,5	2	1	2	3	2	3	3	3
Ungārija	2,40 (32)	2	4,5	1	3	2	2	2	2	3	2,5
Čehija	2,40 (32)	2	4,5	2	2	2	1	2	2	3	3,5
Latvija	2,50 (38)	2	3,5	2	2	2	2	2	3	3	3,5
Polija	2,70 (45)	2	4,5	2	3	2	2	3	2	3	3,5
Slovākija	2,90 (60)	2	4,5	3	3	2	2	3	3	3	3,5
Slovenija	3,10 (79)	4	4,5	3	3	3	3	3	3	2	2,5
Turcija	335 (105)	2	4,5	2,5	5	3	3	3	3	4	3,5
Bulgārija	3,40 (108)	4	4,5	3	5	2	3	2	3	4	3,5
Rumānija	3,70 (131)	3	4	3	5	3	4	3	4	4	4

Avots: [6,119-123]

Indeksa struktūra:

Valdības īpatsvars: izdevumi, nodokļi un valstij piederoši uzņēmumi;

Tiesiskā struktūra un īpašuma tiesību ievērošana;

Nauda;

Brīvība attīstīt tirdzniecību ar ārvalstu uzņēmumiem;

Kredītu, darbaspēka un uzņēmējdarbības regulēšana.

Kopējais Ekonomiskās brīvības indekss (EBI) korelējas ar valdības politiku, ienākumiem uz vienu iedzīvotāju un ekonomisko izaugsmi, ienākumu sadali, nodokļu sistēmu.

Viena no ekonomistu rūpēm ir tas, ka, pastāvot atšķirīgām nodokļu likmēm pasaulē, notiek kapitāla un darbaspēka migrēšana ārpus valsts robežām uz ekonomiski visizdevīgākajām vietām. OECD ziņojums 1998. gadā rekomendēja

panākt globālu vienošanos par nodokļu likmēm, lai izvairītos no kaitīgās konkurences nodokļu jomā. Tā sīvā konkurence nodokļu likmju jomā samazina valdību spējas izlīdzināt ienākumus.

Izanalizējot valsts ekonomikas attīstību un veiktās reformas no 1990.gada, kad Latvija atguva valstisko neatkarību līdz 2002.gada sākumam, varētu izcelt vairākus virzienus:

Institucionālā reforma, kas ietver likumdošanas un valsts pārvaldes reformas;

Cenu un tirgus reforma, kas sākas ar cenu un ārējās tirdzniecības liberalizāciju un noslēdzās ar nacionālās valūtas atjaunošanu un tās konvertējamības nodrošināšanu;

Privātā sektora izveide un attīstība, kas noritēja caur privatizāciju un ārvalstu kapitāla piesaisti;

Finanšu sektora (banku un citu finanšu institūciju izveide) un naudas reforma;

Ekonomikas stabilizācija un strukturālās reformas.

Veicot minētās reformas un ieturot stingru fiskālo un monetāro politiku, Latvijā samērā īsā laika posmā izdevās panākt zināmu makroekonomisko stabilitāti un izveidot priekšnosacījumus tautsaimniecības tālākai attīstībai. Kopēja tautsaimniecības izlaides lejupslīde bija vērojama līdz 1995. gadam un to pārcieta visas pārejas posma valstis 90.gadu sākumā, tomēr atšķirībā no citām Centrālās un Austrumeiropas valstīm, Latvijā ekonomikas lejupslīde bija vismaz divreiz lielāka. Pēc Pasaules Bankas un ANO novērtējumiem pārejas perioda valstīs ekonomikas recesijas un pamatrādītāju dinamika parādīta 3. tabulā.

3. tabula

Ekonomikas recesija pārejas perioda valstīs 1990.-2000.gada
Economic Recession in the Transition Economics in 1990-2000

Valstis un reģioni	Recesijas ilgums (gados)	Kumulatīvais IKP samazinājums (%)	Reālais IKP 2000.g., % (1990.g. = 100)
Centrālā un Austrumeiropa	3,8	22,6	106,5
Neatkarīgo valstu savienība (NVS)	6,5	50,5	62,7
Igaunija	5	35	85
Latvija	6	51	61
Lietuva	5	44	67

Pasaules Banka, izvērtējot pārejas procesu, atsaucas uz trīs kategorijās apkopotiem faktoriem: ekonomikas struktūra (rūpniecības un tirdzniecības daļa IKP, urbanizācijas pakāpe, apgāde ar dabas resursiem, ienākumu līmenis) tirgus deformācija un institūcijas. Savukārt Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības bankas (ERAB) indeksu vērtējumā Latvijas attīstības dinamika ir šāda (skat. 4. tabulu).

4. tabula

ERAB vērtējums Latvijas ekonomikas attīstībai
European Bank for Reconstruction and Development Values
the Development of Latvian Economics

ERAB indekss	1992	1995	1997	2000
Cenu liberalizācija	3	3	3	3
FOREX un tirdzniecības liberalizācija	2	4	4	4,3
Mazo uzņēmumu privatizācija	2	4	4	4,3
Lielo uzņēmumu privatizācija	2	2	3	3
Uzņēmumu reforma	2	2	2,7	2,7
Konkurences politika	2	2	2,3	2,3
Infrastrukturā reforma		-		3,1
Banku sektora reforma	2	3	3	3
Nebanku finanšu institūciju reforma	1	2	2,3	2,3

Kopumā jāatzīmē, lai gan 90.gadu sākumā Latvijā bija daudz tādu nozaru, kuru ražošanas apjumu kritums vistiešākajā veidā bija saistīts ar pieprasījuma samazināšanos, tomēr nav maz arī nozaru, kuras zemās konkurētspējas dēļ ir zaudējušas savu noieta tirgu. Pieaugot iekšējam pieprasījumam, pakāpeniski uzlabojas arī to nozaru stāvoklis, kas orientē savu darbību galvenokārt uz iekšējo tirgu, tomēr tas vien ir nepietiekošs, lai varētu atgūt kādreizējos ražošanas apjomus, tāpēc aktīvi ir jāmeklē jauni noieta tirgi gan Austrumos, gan Rietumos.

Izvērtējot pašreizējo Latvijas ekonomisko situāciju, jāmin vairākas raksturīgas iezīmes:

liberāla, atvērta ekonomika ar fiksētu valūtas maiņas režīmu,
privāta sektora dominēšana nacionālajā ekonomikā līdz 70% no IKP,
samērā stabila banku sistēma ar ierobežotiem nacionāliem kredīt-
resursiem, taču vērtspapīru tirgus ir vāji attīstīts,
diezgan augsts bezdarba līmenis un zems darba ražīgums reālajā sektorā,
augsts korupcijas un ēnu ekonomikas līmenis, vāja tiesu sistēma,
izteiktas ekonomiskas un sociālas disproporcijas starp valsts reģioniem
(Rīgas reģionā koncentrēti —50% no valsts iedzīvotājiem),
zems uzņēmējdarbības aktivitātes līmenis (reģistrēti tikai 1,6 uzņēmumi
uz 1000 iedzīvotājiem),
neliels valsts atbalsts uzņēmējdarbības attīstībai.

Tādējādi ekonomiskā attīstība ir ne tikai saistīta ar makroekonomisko stabilitāti, bet arī tādiem faktoriem kā pārvaldes kvalitāte, sabiedrības kapacitāte attīstīt savas tehnoloģiskās spējas, attīstīti konkurences veidi un uzņēmumu organizatoriskā struktūra. Neizdarot korekcijas atbilstoši ekonomiskās attīstības līmenim, valstī var notikt ekonomikas stagnācija. Savukārt konkurētspējas

nosacījumi un perspektīvas valstīs ir ļoti atšķirīgas, pamatojoties uz valsts attīstības pakāpi, un tas ir ilustrēts 5. tabulā.

5. tabula

**Konkurētspējas nosacījumi un perspektīvas
atkarībā no valsts attīstības pakāpes
Competitiveness Conditions and Perspectives
Depending on State Development Level**

Valsts attīstības posmi	Valsts attīstības pakāpe		
	Zemi ienākumi	Vidēji augsti ienākumi	Augsti ienākumi
iepriekš- šējā situācija	resursu pastiprināta izmantošana	investīcijas kā balsts	inovācija kā galvenais augsmes avots
pašreizējā situācija	efektīva zemes izmantošana, preces pamatvajadzību apmierināšanai, mazkvalificēts darbaspēks	augsts investīciju īpatsvars ražošanā un tehnoloģiju iegādē, saites ar ārvalstu tirgiem, kapacitātes attīstīšana tehnoloģiju uzlabošanai. Tiesiskās sistēmas uzlabošana kā nozīmīga daļa biznesa efektivitātes veicināšanā	tehnoloģiskā inovācija rada pamatu jaunām inovācijām
izaici- nājumi ekono- mikai	vietējās ražošanas attīstīšana, tiešās ārvalstu investīcijas tehnoloģiju izmantošana uzņēmumu efektivitātes paaugstināšanā, transporta un komunikāciju infrastruktūras uzlabošana, izglītības sistēmas uzlabošana, tirdzniecības liberalizācija, korupcijas samazināšana	no tehnoloģiju importējošas ekonomikas tā kļūst par tehnoloģijas radošu ekonomiku; inovācija augstās tehnoloģijās, unikāls produktu dizains, globāla tirdzniecība, decentralizēta un elastīga organizatoriskā struktūrā	augsta sociālās apmācības pakāpe, spēja strauji pielāgoties jaunām tehnoloģijām

Galvenie makroekonomiskie faktori ilgtermiņa ekonomiskā izaugsmē ir šādi:

- budžeta līdzsvars;
- nelielas nodokļu likmes;
- augsta nacionālo uzkrājumu likme;
- finanšu sistēmas stabilitāte;
- atbilstošs valūtas maiņas kurss, kas nodrošina eksporta sektora konkurētspēju.

Šo faktoru sekmīgai nodrošināšanai svarīga ir valdību mērķtiecīgā un sekmīgā darbība.

Raksturīgi, ka Latvijas uzņēmumi sāk investēt līdzekļus sava darbaspēka apmācībā un tehnoloģiju attīstīšanā un uzsāk konkurēt ar jaunākām stratēģijām, kam ir globāls raksturs.

Ar stagnāciju starp ekonomiskās attīstības stadijām - attiecīgi no resursu balstītas uz investīcijām balstītu un no investīcijām balstītas uz inovāciju balstītas - skaidrojamas recesijas vairākās valstīs un pat krīzes. Šos pārejas punktus ir grūti pārvarēt gan no makroekonomiskā, gan mikroekonomiskā viedokļa. Nereti vecās valstu attīstības stratēģijas, kas bijušas veiksmīgas līdzšinējā attīstībā, var izrādīties traucējošas turpmākā izaugsme.

Līdz ar to var secināt, ka Latvijas ekonomikas attīstības uzlabošanai valdībai stratēģijas ietvaros efektīvāk jārealizē šādi uzdevumi:

- veicināt augstu inovācijas pakāpi un uzlabot kapitāla tirgu struktūru ar valsts un privāto investīciju izpēti starpniecību;
- atbalstīt uzņēmējdarbības aktivitāti un investoru interesi par Latvijas uzņēmumiem, pilnveidojot likumdošanas bāzi;
- attīstīt augstu tehnoloģiju regulējošo ietvaru un intelektuālā īpašuma tiesību aizsardzību, lai nodrošinātu ilgtspējīgu tautsaimniecības izaugsmi.

LITERATŪRA

1. *Latvijas ilgtermiņa ekonomiskā stratēģija*: stratēģija (2001.g.maijs, projekts). LR Ekonomikas ministrija, 2001. 44 lpp.
2. *Nacionālās attīstības plāns*: plāns (2001.g, projekts): īpašo uzdevumu ministrs sadarbībai ar starptautiskām finansu institūcijām, 2001. 153 lpp.
3. *Latvijas makroekonomika skaitļos 2001*. LR CSP. Rīga: LR Centrālās Statistikas pārvalde, 2001, 119.lpp.
4. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2001*. LR CSP. Rīga: LR Centrālās Statistikas pārvalde, 2001, 249.lpp.
5. Peter Hess, Clark Ross. *Economic Development. Theories, Evidence and Policies*. The Dryden Press, 2000, 659.lpp.
6. *The Global Competitiveness Report 2001-2002*. World Economic Forum, 2002.
7. *The Global Competitiveness Report 2001-2002*. Oxford University. New York: Oxford University Press, 2002, p. 531.
8. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. LR Ekonomikas ministrija. Rīga: LR EM, 2001.g. decembris, 135.lpp.
9. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. LR Ekonomikas ministrija. Rīga: LR EM, 2002.g. jūnijs, 141.lpp.

An Evolutionary Theory of Economic and Structural Change and the Analysis of the Development of Latvia

Summary

The aim of the paper is to assess the competitiveness of national economy of Latvia, as well as its opportunities and directions for economic growth. Joining into EU is a challenge for the country and there has to be introduced a very purposeful government policy which points on top development of strategic sectors and necessity to ensure steady economic growth.

The paper contains information about structural policy in Latvia in the context of integration into European Union, analyses the development of Growth Competitiveness Index component indexes in Latvian national economy. Provides evaluation of economic situation in the states of the world, progress of reforms and development of structure politics forecasts.

Latvijas ekonomikas struktūras izmaiņas un ekonomiskā attīstība pēc neatkarības atgūšanas

Structural Changes of Latvian Economics and Economic Development after the Renewal of Independence

Sandra Eglīte

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: [esandra\(5\)lanet.lv](mailto:esandra(5)lanet.lv)

Rakstā ir atklātas būtiskākās Latvijas ekonomikas strukturālās izmaiņas un ekonomiskās attīstības tendences Latvijā no 1990.-2002.gadam, kad notika Latvijas ekonomiskās sistēmas transformācija no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku. Rakstā ir aplūkota Latvijas ekonomiskā attīstība pēc neatkarības atgūšanas un veiktās reformas, Latvijai integrējoties ES, sniegts pašreizējais ekonomiskā stāvokļa novērtējums un raksturoti būtiskākie pasākumi, kas veikti struktūrpolitikas jomā. Veikta Latvijas ekonomikas attīstību ietekmējošo faktoru analīze un raksturotas pastāvošās disproporcijas un riski, kas varētu negatīvi ietekmēt Latvijas ekonomikas attīstību un izaugsmes procesu nākotnē.

Atslēgvārdi: struktūrpolitika, strukturālās reformas, ekonomikas stabilizācija un izaugsme, ekonomisko attīstību ietekmējošie faktori

Jebkuras valsts ekonomika ir sarežģīta sistēma, kas sastāv no daudziem savstarpēji saistītiem elementiem un tās struktūras pamatā ir vairāki objektīvi faktori, kā arī sabiedrības vajadzības, kuras savukārt nosaka gan kopējo pieprasījumu, gan ražošanas apjomu un līdz ar to arī ekonomikas funkcionēšanas efektivitāti un izaugsmes tempus. Latvijas ekonomikas struktūra un proporcijas starp atsevišķiem nacionālās ekonomikas elementiem - ražotājiem, nozarēm, reģioniem laika periodā no 1990. līdz 2002. gadam ir būtiski mainījušās, tāpat atbilstošas izmaiņas ir notikušas realizētajā ekonomiskajā politikā.

Pētījuma mērķis ir analizēt Latvijas ekonomikas strukturālās izmaiņas un veiktās reformas kopš neatkarības atgūšanas, atklājot būtiskākos faktorus, kas ietekmējuši tās attīstību, pastāvošās disproporcijas un riskus, kas varētu negatīvi ietekmēt Latvijas ekonomikas attīstību un izaugsmes procesu nākotnē.

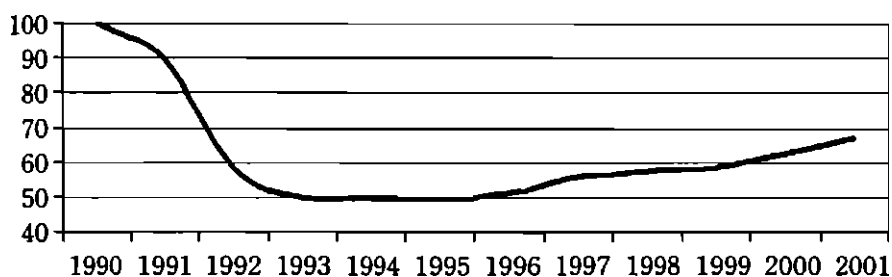
Pētījuma mērķa sasniegšanai izvirzīti šādi uzdevumi: raksturot Latvijas ekonomikas attīstības tendences pēc neatkarības atgūšanas, izpētīt veiktās reformas un to sekas, parādīt ekonomikas strukturālās izmaiņas, atklāt būtiskākos ekonomisko attīstību ierobežojošos un veicinošos faktorus.

Jau uzreiz pēc neatkarības atjaunošanas par galveno ekonomiskās politikas mērķi Latvijā tika izvirzīts veidot Rietumu tipa tirgus saimniecību ar pietiekami liberālu, uz konkurences principiem un privātīpašumu balstītu ekonomiku, atvērtu ārējās tirdzniecības politiku un panākt pakāpenisku ekonomiskās vides pielāgošanu Eiropas Savienības prasībām. Lai to īstenotu, tika veiktas vairākas savstarpēji atkarīgas reformas, sākot no mikro līmeņa (cenu un tirdzniecības liberalizācijas), līdz makro līmenim (IKP, inflācijas u.c. makrorādītāju stabilizācijas, valsts finanšu sistēmas sakārtošanas, finanšu un kapitāla tirgus attīstīšanas, privatizācijas) un to realizēšanā valstij bija jāņem vērā specifiskie ekonomiskie apstākļi un pastāvošie politiskie ierobežojumi. Pašreiz notiek Latvijas ekonomiskās un tiesiskās vides pielāgošana ES prasībām, kā arī administratīvās un finanšu sistēmas sagatavošana līdzdalībai ES programmās, lai Latvija varētu veiksmīgi iekļauties ES ekonomiskajā telpā un spētu tikt galā ar ES pastāvošo konkurences spiedienu un tirgus spēkiem.

Analizējot valsts ekonomikas attīstību un veiktās reformas no 1990.gada, kad Latvija atguva valstisko neatkarību, līdz 2002.gada sākumam, varētu izcelt vairākus virzienus:

- 1) institucionālā reforma, kas ietvēra likumdošanas un valsts pārvaldes reformu, lai izveidotu tirgus ekonomikas modelim atbilstošu infrastruktūru;
- 2) cenu un tirgus reforma, kas sākās ar cenu un ārējās tirdzniecības liberalizāciju un noslēdzās ar nacionālās valūtas atjaunošanu un tās konvertējamības nodrošināšanu;
- 3) privātā sektora izveide un attīstība caur privatizāciju un ārvalstu kapitāla piesaisti;
- 4) finanšu sektora reforma,
- 5) ekonomikas stabilizācija un strukturālās reformas.

Veicot minētās reformas un ieturot stingru fiskālo un monetāro politiku, Latvijā samērā īsā laika posmā izdevās panākt zināmu makroekonomisko stabilitāti un izveidot priekšnosacījumus tautsaimniecības tālākai attīstībai. Kopējā tautsaimniecības izlaides jeb iekšzemes kopprodukta (IKP) lejupslīde, bija vērojama līdz 1995. gadam, pēc tam IKP stabilizējās un pakāpeniski sāka pieaugt (1.attēls).

1. att. Latvijas IKP izmaiņas no 1990-2001.gadam (1990=100%) [5,125]
Changes of GDP in Latvia during 1990-2001 (1990=100%)

Reālais iekšzemes kopprodukta apjoms Latvijā 2001. gadā sastādīja tikai apmēram 65% no 1990. gada līmeņa, un šajā ziņā Latvija atpaliek no Lietuvas, Igaunijas, kā arī pārējām Austrum- un Centrāleiropas valstīm, kur IKP apjomi 2000. gadā jau pārsniedza 1990. gada līmeni (1.tabula).

1. tabula

Ekonomikas recesija pārejas perioda valstīs 1990.-2000.g.
Economic Recession in Transition Countries during 1990-2000

	Recesijas ilgums, gadi	Kumulatīvais IKP samazinājums, %	Reālais IKP 2000.g., % (1990.g. = 100)
Centrālā un Austrumeiropa	3,8	22,6	106,5
Neatkarīgo valstu savienība	6,5	50,5	62,7
Igaunija	5	35	85
Latvija	6	51	61
Lietuva	5	44	67

Avots: [7, 230]

Tik straujam IKP samazinājumam Latvijā deviņdesmito gadu sākumā pamatā bija vairāki iemesli, kas radušies Padomju Savienības plānošanas sistēmas rezultātā:

Latvija padomju varas gados bija veidota par pārindustrializētu reģionu, kurā izvietota atsevišķas relatīvi sarežģītas rūpnieciskās ražotnes, sakarā ar pastāvīgām disproporcijām kā preču un pakalpojumu, tā darbaspēka tirgos, pastāvēja nepārtraukts preču deficīts, kā arī bija vērojams darba roku trūkums,

Latvijā, tāpat kā visur citur bijušajā Padomju Savienībā, nebija pietiekoši attīstīts pakalpojumu sektors, un līdz ar to dzīves apstākļi ievērojami atšķīrās no Rietumeiropas industriālajām valstīm,

pirms pārejas perioda sākuma Latvijā daži uzņēmumi bija vienīgie ražotāji padomju ekonomiskajā sistēmā, kas bija cieši saistīti ar ražošanas ķēdes partneriem citās padomju republikās, un tiešas saiknes ar uzņēmumiem ārpus padomju sistēmas gandrīz nepastāvēja.

Pēc neatkarības atgūšanas situācija Latvijā krasi mainījās. Par to liecina ražošanas apjomu izmaiņas atsevišķās tautsaimniecības nozarēs. Tā 1991. gadā rūpniecības kopējie ražošanas apjomi Latvijā samazinājās par 1/10 daļu, bet 1992. gadā vēl par 1/3 [5, 112]. Būtisku kritumu 90.gadu sākumā piedzīvoja arī celtniecība, lauksaimniecība, mežsaimniecība un zvejniecība. To galvenokārt izraisīja strauja iekšējā un ārējā noieta tirgus sašaurināšanās un lauksaimniecībai nelabvēlīgas cenu izmaiņas, zemais darba ražīgums un novecojusi tehnika, kā arī nelielie subsīdiju apjomi no valsts, kā arī neveiksmīgā zemes reforma, kas veicināja daudzu sīksaimniecību attīstību. Tā visa rezultātā Latvijas lauksaimniecības konkurētspēja gan iekšējā, gan ārējā tirgū ir ļoti zema, un lauksaimniecība no kādreiz vadošās tautsaimniecības nozares kļuvusi par vienu no vismazāk ienesīgākajām (2. tabula).

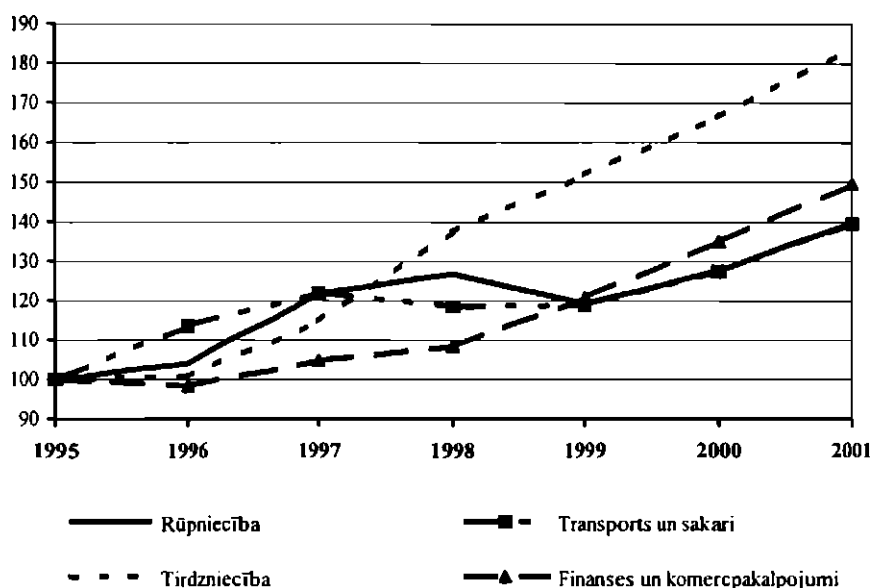
2. tabula

**Ražošanas apjomi (procentos) dažādās tautsaimniecības
nozarēs salīdzinājumā ar 1990.gadu (salīdz. cenās, 1990=100)
Production Volume (in percent) for Different Sectors Comparing with
1990 (basic price, 1990=100)**

Nozares	1995.gads	1998.gads	2001.gads
Preču ražošanas nozares	31,4	36,0	41,1
- lauksaimniecība, mežsaimniecība un zvejniecība	52,1	48,8	56,5
- rūpniecība	35,2	42,5	45,1
- celtniecība	12,8	16,2	21,2
Pakalpojumi	86,7	102,3	126,2
- tirdzniecība	97,2	133,7	178,6
- transports un sakari	69,1	82,0	96,3
- finanšu starpniecība	168,2	159,6	196,8
- pārējie pakalpojumi	87,1	98,9	119,7
IKP	49,6	57,8	68,8

Avots: [5,115-120]

Turpretī atsevišķās pakalpojumu sfēras nozarēs (tirdzniecībā, finanšu starpniecībā u.c.) ir notikusi relatīvi strauja attīstība. To apliecina arī 2. attēlā sniegtie dati.

2. att. Pievienotās vērtības izmaiņas Latvijas ekonomikas pamatnozarēs (salīdz, cenās, 1995=100) [5,115-120]

Changes of value-added in Latvian main sectors (basic prices, 1995=100).

Pakalpojumu sfēras attīstību pēc neatkarības atgūšanas noteica augošā ekonomiskā atvērtība, tirdzniecības un kapitāla kustības liberalizācija, straujā banku sektora ekspansija. Neskatoties uz to, strukturālo reformu tempi atpalika no straujajām izmaiņām finansu sistēmā un tas 1995. gada vidū izraisīja banku krīzi.

Pētot Latvijas rūpniecības attīstību un tās strukturālās pārmaiņas, var analizēt kā ražošanas jeb piedāvājuma, tā pieprasījuma faktorus.

No ražošanas faktoru viedokļa Latvijas rūpniecības nozares var iedalīt četrās grupās:

- 1) dabas resursu pārstrādes nozares (iegūstošā un pārtikas rūpniecība, koka izstrādājumu ražošana, ādu miecēšana un apstrāde u.tml.),
- 2) mazkvalificēta darbaspēka nozares ar zemu kapitālietilpību (tabakas izstrādājumu, tekstilizstrādājumu, ādas izstrādājumu, mēbeļu, stikla un stikla izstrādājumu ražošana, otreizējā pārstrāde u.c),
- 3) augstu tehnoloģiju un kvalificēta darbaspēka nozares (izdevējdarbība un poligrāfija, farmaceitisko preparātu ražošana, plastmasas izstrādājumu un medicīnisko instrumentu ražošana),
- 4) kapitālietilpīgās nozares (celulozes, papīra un papīra izstrādājumu ražošana, ķīmiskā rūpniecība, gumijas izstrādājumu ražošana, elektroenerģija, gāzes un ūdens apgāde u.c).

Aplūkojot Latvijas rūpniecības struktūru šādā griezumā, var secināt, ka dominē dabas resursu pārstrādes un kapitālietilpīgās nozares, kuru ražošanas īpatsvars ir gandrīz 80% no kopējās rūpniecības produkcijas. Tas ir diezgan pārsteidzoši, jo Latvija nav bagāta ar nozīmīgiem dabas resursiem, kā arī Latvijā nav tādu dabas resursu, kas radītu absolūtās priekšrocības kādas nozares attīstībai salīdzinājumā ar citām pasaules valstīm. Daļēji to var izskaidrot ar kokapstrādes straujo attīstību, jo 44% no Latvijas teritorijas aizņem meži, tāpat arī Latvijas izdevīgo ģeogrāfisko stāvokli, kam ir bijusi izšķiroša loma ekonomiskās krīzes pārvarēšanā un ekonomisko pamatu radīšanā.

Savukārt kapitālietilpīgo nozaru īpatsvaram ar katru gadu ir tendence samazināties. Šo procesu var vērtēt divējādi: no vienas puses, to var uztvert kā pārejas perioda strukturālo reformu procesa turpinājumu, kā rezultātā ekonomikā samazinās to kapitālietilpīgo nozaru ražošanas apjomi, kuru noieta tirgi bija saistīti ar Krievijas ekonomiku, it īpaši militāri rūpniecisko kompleksu. No otras puses, Latvijas ekonomikā straujākos tempos attīstās tās nozares, kurās nav nepieciešami būtiski kapitālieguldījumi, kurus jaunie uzņēmēji vienkārši nav spējīgi veikt. Nākotnē šo nozaru attīstība var tikt saistīta ar orientāciju uz plašākiem un stabilākiem tirgiem un jaunu tehnoloģiju izmantošanu. Ja šīs nozares neattīstīsies, tad rūpniecībā pieaugs mazkvalificēta darbaspēka un zemas kapitālietilpības nozaru īpatsvars, kas savukārt var palielināt ekonomikas atkarību no pasaules tirgus cikliskajām svārstībām. Bez tam lēni pieaugs IKP uz vienu strādājošo Latvijā, jo dabas resursu pārstrādes nozarēm, kā arī citām, uz mazkvalificēta darbaspēka izmantošanu balstītām nozarēm, ir zems pievienotās vērtības līmenis un, balstot uz tām rūpniecības attīstību, būs grūti sasniegt augstus IKP pieauguma tempus ilgtermiņa skatījumā.

Analizējot nozares no pieprasījuma faktoru viedokļa, var izcelt šādas nozaru grupas:

- 1) nozares, kuru attīstību nosaka iekšējā tirgus konjunktūra (pārtikas rūpniecība u.c),
- 2) nozares, kuras ražo plaša patēriņa preces un kuru noieta tirgus ir saistīts galvenokārt ar bijušo Padomju Savienību,
- 3) nozares, kas ražo metālizstrādājumus, dažādas mašīnas un iekārtas, transporta līdzekļus, kuru noieta tirgus bija Padomju Savienības teritorijā,
- 4) nozares, kas strauji attīstās pēdējā laikā sakarā ar jaunām tirgus iespējām Rietumos.

Nozares, kuru attīstību nosaka iekšējā tirgus konjunktūra, 90.gadu sākumā, kad Latvijas ekonomikā bija vispārējs ražošanas apjomu kritums, saglabāja ražošanu atbilstoši iekšējā pieprasījuma līmenim. So nozaru turpmākā attīstība ir saistīta galvenokārt ar iekšējā pieprasījuma pieaugumu, kā arī eksporta pieaugumu. Lai gan šo nozaru attīstību varētu veicināt pieprasījuma stimulēšana ar fiskālās un monetārās politikas instrumentu palīdzību, tomēr šādā gadījumā ražotāju vajās konkurētspējas dēļ, pastāv draudi, ka tas palielinās importu.

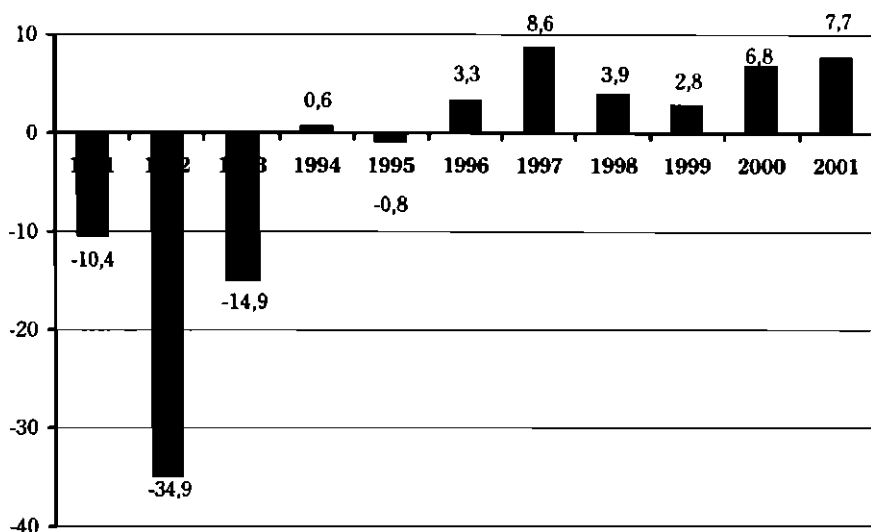
Nozares, kuras ražo plaša patēriņa preces un kuru noieta tirgus ir saistīts galvenokārt ar bijušo Padomju Savienību, cieta lielus zaudējumus pārejas perioda sākumā, jo to ražotā produkcija neizturēja konkurenci salīdzinājumā ar lētām,

kvalitatīvām un modernām Rietumu precēm. Vairumā gadījumu tās zaudēja kā vietējo, tā ārējo tirgu. Te jāmin gan kādreiz populārā Latvijas vieglās rūpniecības produkcija, gan radio un sakaru iekārtu un aparātūras ražošana, kā arī gumijas un plastmasas izstrādājumu ražošana. Tomēr pēdējos gados, ienākot ārvalstu kapitālam un pārorientējot savu noieta tirgu uz Rietumiem, daži no šīs nozares uzņēmumiem ir atsākuši savu darbību un attīsta ražošanu. Sliktākā stāvoklī nonāca nozares, kas ražoja metālizstrādājumus, dažādas mašīnas un iekārtas, transporta līdzekļus, kuru noieta tirgus bija Padomju Savienības teritorijā. Tiem zūdot šīm nozarēm bija grūti pārkārtoties jauniem noieta tirgiem, jo tam ir vajadzīgas cita veida un dārgas tehnoloģijas.

Starp nozarēm, kas strauji attīstās pēdējā laikā sakarā ar jaunām tirgus iespējām Rietumos, pirmkārt, jāmin kokapstrāde, kas sastāda trešdaļu no Latvijas eksporta. Tomēr galvenokārt tiek eksportēti apaļkoki un zāgmateriāli, nevis apstrādāta koksne un koksnes izstrādājumi, tāpēc to pievienotā vērtība ir salīdzinoši zema. Nākotnē būtu nepieciešamas investīcijas, lai nodrošinātu dziļāku koksnes apstrādi un iegūtu lielākus ienākumus no tās eksporta.

Kopumā jāatzīmē, ka 90.gadu sākumā Latvijā bija daudz tādu nozaru, kuru ražošanas apjomu kritums vistiešākajā veidā bija saistīts ar pieprasījuma samazināšanos vai kuras zemās konkurētspējas dēļ zaudējušas savu noieta tirgu. Pieaugot iekšējam pieprasījumam, pakāpeniski uzlabojas arī to nozaru stāvoklis, kas orientē savu darbību galvenokārt uz iekšējo tirgu, tomēr tas vien ir nepietiekošs, lai varētu atgūt kādreizējos ražošanas apjomus, tāpēc aktīvi ir jāmeklē jauni noieta tirgi gan Austrumos, gan Rietumos. Tāpat nepieciešams ir pievērst uzmanību strukturālām reformām, lai Latvija spētu integrēties Eiropas un pasaules tirgū, ražojot atbilstošas kvalitātes produkciju un konkurējot ar citu valstu produktiem gan kvalitātes, gan ražošanas izmaksu jomā. Aizkavēšanās strukturālajās reformās pārejas perioda sākumposmā, kā arī to nekoordinētība jāmin kā galvenais Latvijas ekonomikas lejupslīdes cēlonis un faktors, kas ierobežojis tās attīstību un radījis labu augsni ēnu ekonomikas un korupcijas izplatībai. Reformu sākumposmā valdības stratēģija balstījās uz pārlieku optimismu par to, ka pietiek radīt tirgus ekonomikas pamatelementus, sakārtot likumdošanu, definēt īpašumtiesības un ekonomika pati par sevi funkcionēs. Tomēr kā rāda prakse, lai izveidotos spēcīgs privātais sektors, kas būtu spējīgs pašregulēties, nepietiek tikai ar privatizāciju, bez tam ir jānodrošina nosacījumi veiksmīgai uzņēmumu darbībai un attīstībai gan mikro, gan makro līmenī un jārada tāda sistēma, lai tirgus signāli būtu pietiekoši droši un spētu atsegt reālās tirgus priekšrocības.

Neskatoties uz minētajiem trūkumiem, Latvijas ekonomika attīstās, par ko liecina arvien straujākie IKP pieauguma tempi (3. attēls).

3. att. IKP pieauguma tempi Latvijā no 1990.-2001.gadam (% pret iepriekšējo gadu) [3,18-19]

Real GDP growth in Latvia from 1990-2001 (% change against previous year)

Lai gan 1999. gadā ekonomikas attīstību piebremzēja Krievijas finanšu krīze, kas atspoguļojas arī pieticīgajā IKP pieaugumā (2,8%), tomēr jau 2000. gadā ekonomika atkal uzrādīja augstus pieauguma tempus (6,8%), kas turpinājās arī 2001. gadā, sasniedzot 7,7%.

Ekonomikas izaugsmi līdz šim galvenokārt ir nodrošinājušas pakalpojumu, nevis preču ražošanas nozares, jo tajās nav nepieciešami lieli kapitālieguldījumi, tās balstās pamatā uz vietējo tirgu, tāpēc arī ienākumi ir stabili, lai arī zemi, jo tos ierobežo maksāspējīgais pieprasījums. Tas mazina Latvijas izaugsmes iespējas, jo tirdzniecība un citas pakalpojumu nozares vairāk ir vērstas uz iekšējo tirgu un agri vai vēlu, neattīstoties tām nozarēm, kas veido iekšējā tirgus pieprasījumu, tiks sasniegts pakalpojumu tirgus piesātinājums.

Kopumā, izvērtējot Latvijas ekonomikas attīstību, var izcelt vairākus attīstību veicinošos, kā arī kavējošos faktorus. Pie veicinošajiem faktoriem jeb Latvijas ekonomikas priekšrocībām jāmin:

- izdevīgs ģeogrāfiskais stāvoklis un atrašanās ekonomiski aktīvā reģionā, samērā laba transporta infrastruktūra,
- stabila makroekonomiskā vide, zems inflācijas līmenis, neliels valsts parāda un budžeta deficīta līmenis pret IKP, samērā augsti IKP pieauguma tempi,
- labi attīstīta banku sistēma, nav nekādu ierobežojumu attiecībā uz brīvu kapitāla kustību no un uz Latviju,

liberāls ārējās tirdzniecības režīms, zemi muitas tarifi, izglītots, jaunu iemaņu apgūšanai gatavs darbspēks.

Savukārt Latvijas ekonomikas attīstības kavējošie faktori ir:

zems uzņēmējdarbības aktivitātes līmenis, vājš valsts atbalsts uzņēmējdarbības attīstībai,

Latvijas atkarība no Krievijas un citu valstu izejvielām, sakarā ar nelieliem derīgo izrakteņu un citu dabas resursu krājumiem,

ieilgusi un nepabeigtā valsts uzņēmumu privatizācija,

augstais bezdarba līmenis un zemais vidējās darba samaksas lielums, kas kavē iedzīvotāju ienākumu pieaugumu un ierobežo to maksāspējīgo pieprasījumu un pirk spēju,

neliels un vāji attīstīts vērtspapīru tirgus, zemā investoru interese par Latvijas uzņēmumu akcijām,

vāja tiesu sistēma, augsts korupcijas un ēnu ekonomikas līmenis,

nelabvēlīga demogrāfiskā situācija, zems dzimstības līmenis, liels pensijas vecuma iedzīvotāju īpatsvars.

zems darba ražīgums un produktivitāte, it īpaši lauksaimniecībā un citās ražošanas sfēras nozarēs,

atsevišķās nozarēs (enerģētikas, telekomunikācijās u.c.) pastāv cenu kontrole un konkurences ierobežojumi,

negatīvais tirdzniecības bilances un tekošā konta saldo palielina risku valūtas stabilitātei un ekonomiskai izaugsmei,

ražošanas resursu koncentrācija Rīgā un citās republikas pilsētās, atstāj lauku rajoniem ierobežotas iespējas attīstībai un izaugsmei.

Ņemot vērā minētos faktorus, valdībai turpmāk, veidojot ekonomisko politiku, lielāka uzmanība būtu jāpievērš ekonomisko rādītāju kvalitatīvajai pusei, nevis jāizceļ panākumi kvantitatīvo rādītāji pieaugumā relatīvi veiksmīgos izaugsmes gados. Tāpat būtu jāizmanto esošās Latvijas ekonomikas priekšrocības un jāmēģina samazināt nelabvēlīgos jeb riska faktorus.

Kā galvenie ekonomiskās politikas virzieni jāizdala:

Ekonomikas funkcionēšanai labvēlīgu nosacījumu radīšana, nodrošinot pievilcīgu uzņēmējdarbības un institucionālo vidi, uzturot makroekonomisko stabilitāti, sakārtojot bāzes infrastruktūru, veicinot brīvu konkurenci;

Efektīvas un konkurētspējīgas tautsaimniecības struktūras izveidošana, palielinot ražošanas produktivitāti, veicinot cilvēk kapitāla un inovāciju attīstību;

Sociālekonomisko disproporciju un risku samazināšana, sabalansējot reģionālo attīstību, ieviešot sociālās aizsardzības mehānismus, organizējot efektīvu apkārtējās vides aizsardzību.

LITERATŪRA

1. Latvijas ilgtermiņa ekonomiskā stratēģija: stratēģija (pieņ. 2001.g. maijā). LR Ekonomikas ministrija.-2001.-44.lpp.
2. Nacionālās attīstības plāns: plāns (pieņ. 2001.g)// īpašo uzdevumu ministrs sadarbībai ar starptautiskām finansu institūcijām. 2001,153.lpp.
3. Latvijas makroekonomiskie rādītāji 2002 Nr.2/ Ceturkšņa biļetens, LR CSP. Rīga: LR CSP, 2002,172.lpp. (Latvijas statistika)
4. Latvijas statistikas gadagrāmata 2001/ LR CSP. Rīga: LR CSP, 2001, 249. lpp. (Latvijas statistika).
5. Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā laikā no 1985. līdz 2002.gadam, kur tā ved Latviju?, Zinātnisks pētījums. Ventspils, 2000,392.lpp
6. Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību/ LR Ekonomikas ministrija. Rīga: LR EM, 2002.g. decembris. 144. lpp.
7. Economics Survey of Europe 2002 Nr.1, UN, New York and Geneva, 246 pp.

Structural Changes of Latvian Economics and Economic Development after the Renewal of Independence

Summary

The given article is devoted to an important problem in Latvian economics and discusses the most important structural changes in Latvian economics, as well as economics development trends in Latvia from year 1990 to 2002, when the transformation of Latvian economic system from centralized to market economy took place. The article looks at Latvian economic development during integration in EU and provides an assessment of current economic situation, as well as the main activities in the field of structural politics are analyzed. Consequently, the factors that influence the development of economy in Latvia are examined, and current disproportions and risk factors that may have a negative influence on the economy of Latvia as well as on future economic development are characterized.

Monetārās politikas analīze mazas atvērtas ekonomikas gadījumā

Monetary Policy Analysis in a Small Open Economy

Rita Freimane

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīgā, LV-1050

E-pasts: rfreimane@navigator.lv

Raksta mērķis: apskatīt un salīdzināt dažādās valstīs veiktos pētījumus par monetārās politikas un tās ietekmes uz tautsaimniecību novērtēšanu, par modeļiem optimālas monetārās politikas noteikšanai, par kopīgo un atšķirīgo ekonometrisko modeļu izveidē un interpretācijā. Pamatā izmantoti centrālo banku analītiķu veiktie zinātniskie pētījumi.

Raksta sākuma daļa veltīta pamattēzēm no makroekonomikas teorijas par mazas atvērtas ekonomikas monetāro politiku. Kā ilustratīvs piemērs tiek apskatīta Latvijas situācija. Turpmākajā izklāstā analizētas kopīgās un atšķirīgās iezīmes dažādās valstīs lietotām naudas politikas vērtēšanas metodēm un salīdzinātas šādas metodoloģijas: vispārējā līdzsvara modeļi, laukrindu analīzes modeļi: autoregresīvais integrēto kustīgo vidējo modelis (ARIMA; autoregressive integrated moving average) un vektoru autoregresijas jeb VAR (arī tā variants strukturālais vektoru autoregresijas jeb SVAR) modeļi.

Atslēgvārdi: monetārā politika, maza atvērta ekonomika

Pēdējos gados arvien vairāk zinātnieku pievēršas virzienam, ko varētu nosaukt par "jauno atvērtas ekonomikas makroekonomiku". Kas ir domāts ar šo jēdzienu? Daudzās publikācijās tiek veidoti un analizēti atvērtas ekonomikas makromodeļi, papildinot tradicionālās teorijas ar tikai atvērtai ekonomikai raksturīgiem nosacījumiem. Kā raksturot šos modeļus? Cik tie ir atšķirīgi viens no otra, kādas metodoloģijas tiek izmantotas to skaitliskai novērtēšanai? Šajā rakstā tiek analizēta monetārās politikas modelēšana dažādās valstīs. Lai arī modeļu realizācija var būt principā atšķirīga, tomēr to izveides mērķis un tātad arī kritēriji ir visiem līdzīgi: labu modeli raksturo šādi faktori:

aprazkstošā kvalitāte,

reāla iespēja izmantot interesējošo makroekonomisko rādītāju prognozēšanā, ieguldījums ekonomiskās politikas ietekmes seku analīzē.

Atsevišķiem modeļiem tiek izvirzīta prasība

lai tas būtu lietojams prognozēšanas eksperimentu veikšanai, simulējot dažādas iespējas (šokus) (šī īpašība sevišķi nozīmīga modeļiem, kas veidoti monetārās transmisijas mehānisma analīzei);

kā arī nepieciešamības gadījumā iespēja modelēt alternatīvas izaugsmes iespējas (piemēram, iespējamā valūtas kursa piesaistes līmeņa izmaiņas ietekmes novērtēšanai).

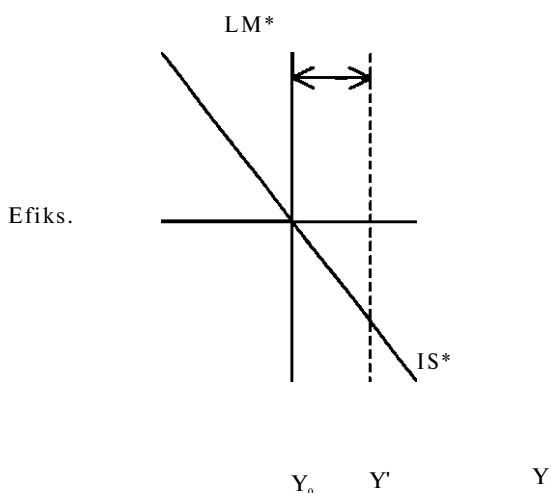
Kā tiek iegūtas centrālo banku publicētās prognozes par sagaidāmo inflācijas līmeni? Kā tiek prognozēta valsts makroekonomisko rādītāju dinamika nākotnē?

Ekonomikā ar atvērtu tautsaimniecību monetārās politikas galvenais efekts veidojas no tā ietekmes uz valūtas maiņas kursu, kapitāla plūsmām un tirdzniecību, nevis no tās tiešās ietekmes uz patēriņa un investīciju izdevumiem. Atkarībā no valūtas maiņas kursa politikas monetārās politikas spēja ietekmēt tautsaimniecību ir atšķirīga.

- 1) Ja valūtas maiņas kursam ļauj brīvi svārstīties, tad "stingra" monetārā politika centīsies maiņas kursa likmi paaugstināt, palielinot procentu likmes vai samazinot naudas piedāvājumu. Šādas darbības parasti izraisa eksporta samazināšanos un importa palielināšanos, kas rezultātā pasliktina tirdzniecības bilanci un samazina preču kopējo pieprasījumu. Tas arī rada importa preču cenu samazināšanos, tādējādi izdarot zināmu spiedienu cenu līmeņa pazemināšanas virzienā.
- 2) Ja valūtas maiņas kurss ir piesaistīts, valdība daļēji vai pilnībā zaudē tās brīvību izmantojot monetāro politiku. Tā vietā centrālā banka regulē valūtas maiņas tirgu, lai saglabātu vietējās valūtas vērtību un neļautu tās cenas celšanos. Centrālajai bankai šādā situācijā jācenšas absorbēt pārmērīgu ārzemju valūtu piedāvājumu un vienlaicīgi apmierināt pārmērīgu nacionālās valūtas pieprasījumu ārzemju valūtu tirgos.

Ja monetārā politika ir pārāk stingra, ir iespējama situācija, ka centrālā banka vairs nespēj novērst ārzemju finanšu kapitāla ieplūšanu, izraisot nacionālās valūtas piedāvājuma palielināšanos.

Ja monetārā politika ir pārāk brīva, centrālā banka var būt nespējīga aizsargāt nacionālās valūtas vērtību, jo ārzemju valūtas rezerves var būt nepietiekamas. Starp pārāk stingru un pārāk vāju naudas politiku manevra iespēja ir ierobežota (to nosaka pilna vai gandrīz pilna kapitāla mobilitāte). Reāli piesaistīta valūtas kursa gadījumā valdības monetārā politika ir izmantojama tikai maiņas kursa saglabāšanai tā piesaistes līmenī. Valdība zaudē iespēju ar naudas politiku ietekmēt iekšzemes investīcijas, kopējo pieprasījumu un nodarbinātību.

1. zīm. Monetārā ekspansija fiksēta valūtas kursa apstākļos [9,312.lpp.]
Monetary expansion in case of fixed exchange rate

Ja centrālā banka palielina naudas piedāvājumu, palielinās spiediens uz valūtas kursu samazināšanās virzienā. Lai noturētu valūtas kursu fiksētajā līmenī, naudas piedāvājums ir jāatgriež iepriekšējā līmenī. Secinājums: pie fiksēta valūtas kursa režīma tradicionālā monetārā politika ir neefektīva.

Tātad - saskaņā ar makroekonomikas teoriju, mazas atvērtas ekonomikas gadījumā monetārā politika var ietekmēt cenu līmeni tieši caur valūtas maiņas likmi, kamēr efekti uz reālo izlaidi var būt neskaidri. Tāpēc mazā ekonomikā monetārās politikas mērķis būtu salīdzinoši viegli nosakāms - cenu līmeņa stabilitāte jeb inflācijas līmenis (izlaide kā mērķis paliek fiskālās politikas ziņā). Monetārā politika ilgtermiņā nosaka vispārējo cenu līmeni, bet tā spēj ietekmēt tikai nominālos ekonomikas rādītājus, nevis reālos. Savukārt īstermiņā monetārā politika var ietekmēt reālo IKP un citus reālos indikatorus. Tieši tāpēc monetārā politika ir svarīga arī īstermiņā, un tai būtu jāiekļaujas kopējā valsts realizētajā ekonomikas politikā. Aplūkotajos modeļos tiek vērtēts arī šis aspekts - kā modelī tiek iekļauti lielumi, kas saistīti ar izmaiņām īstermiņā, un kā tie, kas apraksta ilgtermiņa sakarības.

Monetārās politikas analīzei veltītu publikāciju skaits pēdējos gados ir pieaudzis. Tam par iemeslu varētu būt šādi fakti:

- 1) Finanšu tirgi ir kļuvuši neregulēti un monetārā politika ir vairāk orientēta uz atvērtā tirgus operācijām nekā uz „regulācijas mehānismiem”
- 2) Monetārā politika daudzās - īpaši mazās valstīs ar atvērtu ekonomiku ir vairāk balstīta uz politikas likumiem un monetāriem mērķiem.

Lielā daļā valstu pēdējos gados kā centrālais monetārās politikas mērķis tiek izvirzīta cenu stabilitātes nodrošināšana jeb inflācijas līmeņa noturēšana

noteiktās robežās (vēlamā optimālā līmenī). Monetārās politikas veidošanā nozīmīga loma atvēlēta Centrālās bankas oficiālajām prognozēm par sagaidāmo inflāciju un citiem rādītājiem, kas tiek publicētas diezgan regulāri (piemēram, reizi ceturksnī). Uz šo prognožu pamata tiek noteikts kopējais monetārās politikas stāvoklis, apskatot ne tikai inflācijas attīstību, bet arī citus nozīmīgus rādītājus: tādus kā procentu likmes, nominālo valūtas kursu, dažādus indeksus - svērtos valūtas kursa un procentu likmju rādītājus, un starpību starp esošo un gaidāmo IKP. Šis darbs ir daļēji bāzēts uz ekonometriskiem modeļiem un statistiskajām metodēm. Paredzamo vērtību iegūšanai lietotās pamatmetodes ir šādas:

- strukturālie modeļi, kas stingri noteikti, balstoties uz mazas atvērtas valsts makroekonomikas teoriju;
- indikatoru analīze;
- laikrindu analīze, tādās kā autoregresīvie integrētie kustīgie vidējie, vektoru autoregresija (VAR) utt.

Tā kā katrai no minētajām pieejām ir savas priekšrocības un savi ierobežojumi, prognozēšanā lietoto metodoloģiju prioritātes laika gaitā mainās, bet liela loma ir arī pašu analītiķu viedoklim, veicot iegūto novērtējumu interpretācijas.

Monetārās politikas noteikšanas procesā centrālās bankas ekonomisti saskaras ar virkni empīriskas dabas jautājumiem:

Vai nominālais valūtas kurss palīdz prognozēt inflāciju?

Vai nominālais valūtas kurss ir piemērots, lai novērtētu starpību starp iekšzemes un ārvalstu inflāciju?

Vai nominālais valūtas kurss ir lietojams, lai novērtētu, kādam jābūt reālā valūtas kursa līdzsvara līmenim?

Cik ātri monetārās politikas izmaiņas ietekmē IKP un inflācijas līmeni valstī?

Šie jautājumi parāda, cik kompleksas attiecības saista šos mainīgos, kas visi ir endogēni un vienlaicīgi noteikti ekonomiskajā sistēmā. Tieši šī iemesla dēļ visai nosacīta ticamības pakāpe piemīt parciāliem modeļiem, kas aplūko šīs sakarības, lietojot *ceteris paribus* principu. Šādu pieeju risks ir šo atšķirīgo parciālo modeļu nesavietojamās prognozes. Kā viens no šīs problēmas risinājumiem ir monetārās politikas analīzei lietotais vektoru autoregresijas modelis.

Piemērs: Latvija

Piemēra vietā aplūkosim Latvijas situāciju.

Kā vairums mazās valstīs ar mazu atvērtu tautsaimniecību arī Latvijā centrālā banka realizē monetāro politiku, kuru varētu nosaukt par konservatīvu. To ir atbalstījušas visas līdzšinējās Latvijas valdības. Latvijas Bankas noteiktās un īstenotās monetārās politikas pamatprincipi ir šādi:

- brīva nacionālās valūtas konvertējamība;
- kapitāla neierobežota plūsma;

nacionālās valūtas ārējā stabilitāte;
iekšējā stabilitāte, nodrošinot iespējami zemu inflācijas līmeni;
procentu likmju politika, kas sekmē likviditātes papildu kontroli.

Monetārā politika Latvijā orientēta uz ilgtermiņa stabilitāti. Latvijā kā mazā valstī, kas aktīvi iesaistījies starptautiskajā tirdzniecībā, īpaši pārejas periodā, optimāla monetārās politikas stratēģija ir valūtas kursa fiksēšana, tādēļ kopš 1994. gada februāra Latvijas Banka īsteno fiksētā nacionālās valūtas maiņas kursa politiku, *de facto* piesaistot lata kursu SDR (Speciālās aizņēmuma tiesības (Special Drawing Rights - SDR; valūtas kods saskaņā ar starptautisko valūtu klasifikatoru ISO 4217 - XDR)). Šādu izvēli veicināja fakts, ka sakarā ar lielajām strukturālajām pārmaiņām tautsaimniecībā naudas pieprasījums Latvijā bija nestabils un mainīgs. Vienlaikus Latvijai, kurai imports sastāda aptuveni 45% no IKP, fiksētais valūtas kurss var būt galvenais faktors, kas ar importa cenu starpniecību ietekmē vispārējo cenu līmeni valstī.

Lata kursa svārstības pret SDR kopš tā piesaistes brīža netiek pieļautas (1 SDR = 0,7997 LVL). Latvijas Bankas izvēli par labu lata piesaistei SDR noteica fakts, ka tas ir finanšu tirgos atzīts par "mūsdienu zelta standartu". Turklāt, piesaistot nacionālo valūtu SDR, lats ir kļuvis stabilāks attiecībā pret jebkuru atsevišķu valūtu, nekā tas būtu iespējams, piesaistot to vienai valūtai. Lata kursa izmaiņas pret atsevišķām šajā grozā ietilpstošajām valūtām ir atkarīgas vienīgi no svārstībām pasaules naudas tirgū (SDR valūtas groza struktūra sākot ar 2001. gada 1. janvāri ir šāda: ASV dolārs (45%), eiro (29%), Japānas jena (15%), Lielbritānijas sterliņu mārciņa (11%)).

Realizējot šādu politiku, kopumā Latvijas Bankai ir izdevies iegūt uzticību bez formālas valūtas padomes sistēmas izmantošanas, tādējādi iegūstot iespēju realizēt savu monetāro politiku, lietojot plašu tirgus orientētu monetāro instrumentu klāstu.

Latvijas Banka darbojas līdzīgi tā sauktajai valūtas padomei, brīvi pērkot un pārdodot ārvalstu valūtu. Pēc speciālistu atzinuma, tam, ka lats nav oficiāli piesaistīts SDR (atšķirībā no Lietuvas un Igaunijas, kurās ir stingrāks nacionālo valūtu fiksācijas veids - tā sauktā valūtas pārvaldes sistēma), ir zināmas priekšrocības. Tas ļauj vieglāk pielāgoties neprognozējamiem apstākļiem (tādiem kā aktīva valūtas spekulācija) un izvērst plašāku darbību monetārajā jomā.

Saskaņā ar teorijā minēto mazas atvērtas ekonomikas gadījumā cenu stabilitātes mērķa sasniegšanai efektīvākais instruments ārvalstu valūtas pirkšana un pārdošana, kas, ieskaitot latu mijmaiņas darījumus, arī ir Latvijā galvenais monetārās politikas instruments. Iekšzemes naudas tirgus tiek regulēts ar LB ārvalstu valūtas rezervēm, neietekmējot procentu likmju politiku. To iespaido kapitāla mobilitāte un fiksētais valūtas kurss. Tomēr, tā kā Latvijas un ārvalstu aktīvi nav gluži aizstājami, monetārā politika spēj ietekmēt procentu likmes vismaz īstermiņā.

Latvijai esot ceļā uz Eiropas Savienību, Latvijas centrālā banka plāno saglabāt pašreizējo lata piesaisti SDR pat līdz iestāšanās brīdim. Pēc tam nākošais solis būs iestāšanās Eiropas Monetārajā Savienībā, tāpēc lata piesaiste eiro ir

neizbēgama. Jau tagad Latvijas Bankas izmantotie monetārie instrumenti ir pilnībā savietojami ar tiem, kas pieejami Eiropas Centrālajai bankai.

LB veiktā makroekonomiskā analīze apliecina, ka Latvijā izvēlēta monetārās politikas stratēģija ir bijusi veiksmīga, jo valūtas kursa stabilitāte mazina nenoteiktību ekonomikā, veicina starptautisko tirdzniecību, uzlabo situāciju investīciju jomā un visas tautsaimniecības attīstībā. Taču Latvijā vērojamais IKP pieaugums būtiski atpaliek no naudas masas pieauguma. Tikai koordinējot Latvijas Bankas un valdības darbību, iespējams panākt, ka reālās darba algas pieauguma un cenu pieauguma līmeņi izlīdzinātos un iedzīvotāju dzīves līmenis palielinātos.

Kādas metodes izmantotas Latvijas monetārās politikas novērtēšanai? Neesot tiešā sakarā ar Latvijas Bankas analītiķiem, atbilde uz šo jautājumu varbūt būs neprecīza. Pieejamo publikāciju pamatā izmantotie modeļi un novērtēšanas metodes nav būtiski atšķirīgas no citur pasaulē lietotajām. Piemēram, pētījumā par cenu dinamiku Latvijā izmantota tradicionāla laicrindas analīzes metode, veicot arī stacionaritātes un kointegrācijas pārbaudi. Problēmas, līdzīgi kā citos Latvijā veiktajos pētījumos, šajā darbā ir radījušas pārāk īsās laicrindas un nepilnīgie statistikas dati. Pētījumā par reālā valūtas kursa analīzi arī lietotas plaši izmantotās metodes: viena vienādojuma metode un makroekonomikā līdzsvara metode. Latvijas finanšu tirgus apskatā izmantotas gan tradicionāla vektoru autoregresijas (VAR) metode, gan arī strukturālā vektoru autoregresijas (sVAR) metode.

Vispārējā līdzsvara modeļa lietojumu piemēri

Viena no metodēm makroekonomikas, tajā skaitā arī monetārās politikas analīzē ir vispārējā līdzsvara modeļi. To raksturīga iezīme ir ekonomikas teorijas izmantošana sakarību pētīšanai, bet vienlaicīgi tie tiek papildināti ar nereālu nosacījumu virkni, kas tiek ieviesti modeļa vienkāršošanas nolūkā.

Monetārās politikas vērtēšanas gadījumā modeļa izveides mērķis raksturojams ar nepieciešamību atbildēt uz diviem naudas politikā svarīgiem jautājumiem:

- 1) īstermiņā: kādi nosacījumi uz monetāro politiku nodrošina, ka centrālā banka neievieš reālas nenoteiktības ekonomikā? kāda ir piemērota monetārā politika, ņemot vērā biznesa ciklu?
- 2) ilgtermiņā: kāds ir optimālais ilgtermiņa inflācijas līmenis?

Vispārējā līdzsvara modeļu kvalitāte ir atkarīga no tā, cik rūpīgi veikta kalibrēšana. Rakstā analizēti divi vispārējā līdzsvara modeļi monetārās politikas analīzei mazas atvērtas ekonomikas gadījumā. Čehu gadījumā [10] modeļa pamatideja ir saistīta ar procentu likmju laika struktūras lietojumu par galveno izskaidrojošo mainīgo. Parasti šāda veida pieeja vairāk bijusi lietota modeļos, kur lieto VAR pieeju, īpaši neapskatot teorētiskās sakarības, neizmantojot racionālo cerību hipotēzi (REH - the Rational Expectations Hypothesis). Bez tam VAR lietojuma rezultātā var nonākt pie maldīga sprieduma: nosakot inflāciju kā politikas mērķi, sekmīgas monetārās politikas gadījumā, pētot ar ekonometrijas metodēm, tiek iegūts secinājums, ka sagaidāmā inflācija un esošā inflācija

absolūti nav korelētas. Šo kritiku var apiet, monetārās politikas vērtēšanai izmantojot vispārējā līdzsvara modeli. Vēl viena atšķirīga iezīme čehu modelī ir ekonomisko rādītāju savstarpējo attiecību novērtēšana, lietojot modeļa simulācijas nevis analītiskus spriedumus kā tradicionāli tas tiek darīts. Par pamatu ņemts biznesa cikla modelis, sekojot šādiem principiem:

- pamatvienādojumiem jābūt balstītiem uz ekonomikas teoriju;
- modelim jābūt pēc iespējas vienkāršam;
- tam labi jāapraksta reālās sakarības.

Pamatmodelī šajā piemērā ir iekļauti šādi vienādojumi: IS liknes vienādojums (lietojot Hodrika-Preskota filtru); Filipisa likne; procentu likmju paritāte; centrālās bankas reakcijas funkcija; REH.

Otrs piemērs vispārējā līdzsvara modeļu lietojumam ir publikācija [4].

Federālo Rezervju bankas speciālistu izstrādātajā modelī izmantots standarta atvērtās ekonomikas modelis ar mērķi iegūt atbildes uz klasiskiem jautājumiem: kāda ir biznesa ciklam piemērota monetārā politika un kāds ir optimālais inflācijas līmenis ilgtermiņā.

Kopīgās iezīmes: mazas atvērtas ekonomikas gadījuma analīzei strukturāla modeļa mainīgo sarakstā iekļauj arī ārvalstu procentu likmes, reālo valūtas kursu; globālo reālo procentu likmi, kas tiek uzverti kā eksogēnie mainīgie.

Īstermiņā monetārās politikas analīzē uzmanība vērsta uz to kā vislabāk reaģēt uz reāliem šokiem, kas ietekmē ekonomiku. Šie šoki ietver sevī fiskālās izmaiņas, svārstības daudzfaktoru produktivitātē un reālā valūtas maiņas kursa izmaiņas. Tipiski centrālās bankas reakcija ir atbilde nevis tieši uz pamatšokiem, bet gan uz izmaiņām endogēnajos mainīgajos. Piemēram, centrālā banka nenovēros momentālas izmaiņas produktivitātē, bet reaģēs uz izmaiņām inflācijas līmenī.

Kā secinājums daudzos (Carlstrom and Fuerst (1995); King and Wolman (1996); Rotemberg and Woodford (1999)) darbos tiek minēts, ka modelī jāiekļauj centrālās bankas reakcijas funkcija, kas saista kustības nominālajā likmē ar svārstībām endogēnajos mainīgajos (1993: Teilora likums).

Strukturālie modeļi ir ļoti lietderīgi, lai kristalizētu galvenās sakarības starp makroekonomiskiem rādītājiem un rezultātā parādītu, kāda shēma nepieciešama modeļa specifikācijai. Diemžēl strukturālajiem modeļiem bieži ir problēmas ar šoku novērtēšanu. Bez tam strukturālajos modeļos prognozes kļūdas var pieaugt dēļ specifikācijas, mērījumu kļūdām un kā atbildes reakcija no domājamas eksogēnas politikas mainīgajiem (Lūkasa kritika (the Lucas critique)).[4]

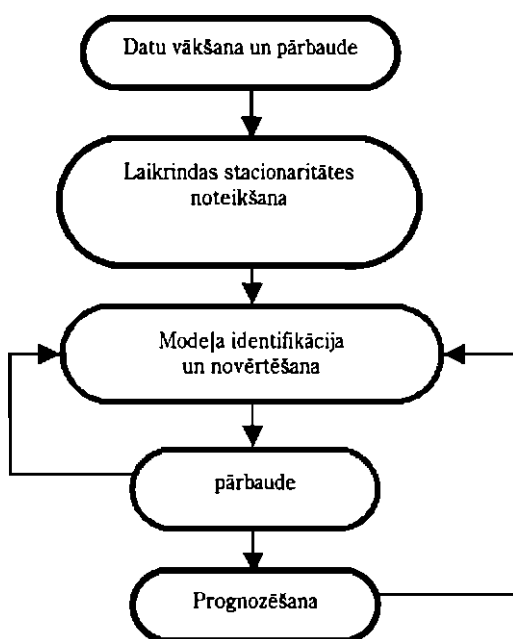
Monetārās politikas analīzei vispārējā līdzsvara modeļu lietojums ir populārs. Pozitīvā iezīme ir iespēja ņemt vērā teorētiskās sakarības. Tomēr to kvalitāte ir tieši atkarīga no modeļa specifikācijas, veicot kalibrēšanu vai simulācijas, un lietojums šoku novērtēšanā ir apgrūtināts.

Laikrindu analīzes modeļi

Ņemot vērā vispārējā līdzsvara modeļu minētās problēmas un vājo prognozēšanas iespēju, arvien vairāk pieaug ne-teorētisku laikrindu modeļu - tādu kā ARIMA un VAR modeļu - lietojums. Arī šo metožu lietojumam piemīt

trūkumi. Piemēram, kamēr centieni vienkāršot strukturālo modeļi var radīt potenciāli lietderīgas informācijas izslēgšanas, laukrindu modeļi var ciest no pārsātinājuma problēmas sakarā ar to, ka pieļauj īstermiņa ietekmēm, kurām ir maza izskaidrošanas spēja, palikt starp ilgtermiņu noteicošiem faktoriem. Tas nodrošina labu trendu aplūkojamā intervālā, bet rezultātā var būt sliktas iespējas veikt prognozi ārpus intervāla.

Atšķirībā no strukturālajiem modeļiem, kuri izmanto sakarības, kas balstītas uz ekonomikas teoriju, laukrindu modeļi ir ne- teorētiski, kas lieto tikai novērotās datu izmaiņas laikā, lai prognozētu ekonomiskos mainīgos. Ir vairākas pieejas kā prognozēt ekonomiskās laukrindas. Zemāk redzamajā shēmā parādīts, kādi soļi veicami, lai iegūtu prognozi no ARIMA modeļa:

2. zīm. ARIMA prognozēšanas procedūra [11] ARIMA Forecasting Procedure.

Šis metodes lietojums Latvijas monetārās politikas modelēšanai būtu problemātisks, jo tam iesakāmas garas laukrindas vismaz 50 novērojumi. (Latvijā, aplūkojot datus pa ceturkšņiem, sākot no 1995. gada, varam iegūt maksimums 32 novērojumus vienā laukrindā). Tātad ARIMA lietojums pārejas ekonomikas valstīs iespējams tikai, lietojot kādu speciālu pieeju. (Boksa Dženkinsa (Box Jenkins) pieeja šajā gadījumā nederēs). Kādiem mērķiem tiek lietots ARIMA modelis? Saistībā ar monetārās politikas analīzi tam ir bijuši veiksmīgi piemēri inflācijas prognozēšanā [6], [11].

Priekšrocības, lietojot ARIMA:

- galvenā priekšrocība prognozēšanai vajadzīgi tikai dati par interesējošo mainīgo izmaiņām laikā;
- nav problēmu, ja kāda no datu rindām pieejama par īsāku periodu nekā citas.

Trūkumi, lietojot ARIMA:

- tehniskas problēmas ar identifikāciju;
- nav saistības ar teoriju, iegūtā modeļa ekonomiskās nozīmības līmenis nav skaidrs. Bez tam atšķirībā no strukturālajiem modeļiem nav iespējas veikt politikas simulācijas;

pamatā ir vērsti uz pagātņi, slikti prognozē pagrieziena punktus.

VAR [2]

Vektoru autoregresijas pieeja kopš 1980. gada (Sims) ir kļuvusi par nozīmīgu instrumentu empīriskajā makroekonomikā, tajā skaitā arī monetārās politikas analizē.

Tradicionāli VAR modeļu lietojums monetārās politikas pētījumos ir bijis saistīts ar monetārās politikas reakcijas funkcijas identifikāciju.

Ari šai pieejai ir veltītas kritiskas piezīmes, jo tā satur "neiedomājamus" identifikācijas nosacījumus. Modelētājs var izvēlēties, kurus mainīgos katrā vienādojumā ņemt kā faktoros, veikt pieņēmumus, vai mainīgais būs eksogēns vai endogēns. Šie secinājumi ir atkarīgi no pētnieka izpratnes par ekonomikas teoriju.

SVAR - pamati tiek lietoti:

- biznesa cikla svārstību interpretācijai (kas var būt svarīgi, plānojot optimālu monetāro politiku);
- dažādu ekonomisko politiku seku identifikācijai.

Šī metode pamatā ir tradicionālā VAR modeļa paplašinājums, ietverot sevī ekonomikas teoriju un laikrindu analīzi, lai noteiktu ekonomisko rādītāju reakciju uz dažādām svārstībām. Tātad analīze var tikt papildināta ar dažādu šoku ietekmes novērtējumu. Galvenā šīs metodes priekšrocība ir iespēja reducētā modeļa formas identifikācijai nepieciešamos nosacījumus ņemt no ekonomikas teorijas. Šie nosacījumi var būt gan īstermiņa, gan ilgtermiņa. Un pēc vienreiz veiktas identifikācijas ir iespējams atklāt strukturālos šokus, lai ģenerētu atbildes impulsus.

SVAR metodoloģija var pētniekam piedāvāt alternatīvu strukturālam ekonometriskam modelim. SVAR fokusēts nevis uz vienādojumu novērtēšanu, bet uz pamatsvārstību izdalīšanu dažādos avotos.

Acīmredzams ierobežojums datu pieejamībā un kvalitātē VAR modeli ātri var padarīt pārparametrizētu. SVAR analīze vispārīgā gadījumā prasa datus ar diezgan augstu biežumu, kas var izvirzīt vērā ņemamus ierobežojumus tā lietojuma kvalitātei, piem., Latvijā. Cits SVAR lietojuma ierobežojums ir tā spēja identificēt

ne vairāk kā tik atšķirīgus šokus, cik tajā ir mainīgo. Tipiski mainīgo skaits ir 2 vai 3, bet interesējošo monetāro politiku ietekmējošo šoku skaits var būt lielāks.

Strukturālā VAR (vektoru autoregresija) metodoloģija ir vispārpieņemta pieeja monetārās transmisijas mehānisma pētīšanā. Lietojot šo metodi, tiek identificēti monetārās transmisijas kanāli un novērtēta monetārās politikas šoku ietekme uz attiecīgajiem ekonomiskajiem rādītājiem. Tā ir arī bijusi lietota, lai novērtētu asimetriskos šokus no Monetārās Savienības un valūtas kursu svārstību ietekmes.

Īrijas Centrālās bankas ekonomista Makkoja (McCoy) darbā parādītas iespējas veiksmīgam SVAR metodoloģijas lietojumam sekojošās situācijās:

- lai identificētu asimetriskus šokus, analizējot kādas sekas rastos, iestājoties Eiropas Monetārajā Savienībā;
- novērtējot pamatrādītājus, kas nosaka reālo un nominālo valūtas maiņas kursus;
- sakarības starp valūtas maiņas kursu un inflāciju mazā atvērtā ekonomikā;

Inflācijas novērtēšana:

- politikas likumu lietojums cenu stabilizēšanā - cenu līmeņa vai inflācijas mērķis;
- inflācijas dinamiku ietekmējošo vēsturisko šoku identifikācija.

Nauda / monetārā politika:

- dažādu mainīgo analīze biznesa cikla ietvaros, par piemēru - kreditēšana;
- monetārās politikas likumu izvērtēšanai.

KOPSAVILKUMS UN SECINĀJUMI

1. Ekonomikā ar atvērtu tautsaimniecību monetārās politikas galvenais efekts veidojas no tā ietekmes uz valūtas maiņas kursu, kapitāla plūsmām un tirdzniecību, nevis no tās tiešās ietekmes uz patēriņu un investīciju izdevumiem.
2. Monetārās politikas analīzei vispārējā līdzsvara modeļu lietojums ir populārs. Pozitīvā iezīme ir iespēja ņemt vērā teorētiskās sakarības. Tomēr to kvalitāte ir tieši atkarīga no modeļa specifiskācijas, veicot kalibrēšanu vai simulācijas, un lietojums šoku novērtēšanā ir apgrūtināts.
3. Strukturālie modeļi ir lietderīgi, lai kristalizētu attiecības starp galvenajiem makroekonomiskajiem rādītājiem, kas ietekmē interesējošo mainīgo, tie parāda struktūru, kas būtu lietojama prognozēšanai.
4. Monetāro rādītāju laika rindu analīzē populāras ir vektoru autoregresijas un strukturālās vektoru autoregresijas metodes.
5. Strukturālā vektoru autoregresija ir nozīmīgs instruments monetārās politikas novērtēšanā, plaši lietota monetārās transmisijas mehānisma analīzē. Piemērota biznesa cikla fluktuāciju interpretācijai un dažādu ekonomisko politiku efektu identifikācijai.

LITERATŪRA

1. Evans C.L., Kuttner K.N. Can VARs Describe Monetary Policy? *BIS Conference Papers*, Vol. 6 (1998), p. 93-110.
2. Jacobson T., Jasson P., Vredin A., Wame A. A VAR Model for Monetary Analysis in a Small Open Economy", *Economics*, 65, pp. 69-96.
3. McCallum B., Nelson E. Monetary Policy for an Open Economy: An Alternative Framework With Optimizing Agents and Sticky Prices, *NBER Working Papers Series*, 2001.
4. Carlstrom Ch.T., Fuerst T.S. Optimal Monetary Policy in a Small Open Economy: A General Equilibrium Analysis, *Working Paper*, 99/11.
5. LR Ekonomikas ministrija, Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. Rīga, 2002. g. II.
6. Meyler A., Kenny G., Quinn T. *Forecasting Irish Inflation Using ARIMA Models*. Central Bank of Ireland, Technical Paper, 3/RT/98.
7. Bitāns M. *Reālais valūtas kurss Latvijā (1994-2001)*. Rīga: Latvijas Banka, 2002.
8. Zubkova J., Kaužēns E., Tillers I., Prūsis M. Latvijas finanšu tirgus. Rīga: Latvijas Banka, 2002.
9. Mankiw N. G. *Macroeconomics*. Third edition. Worth Publishers, 1997. 530 p.
10. Kotlan V. Monetary policy and the term structure of interest rates in a small open economy - a model framework approach. *Eastern European Economics*, September-October, Vol. 37, No. 29, pp. 59-80.
11. Meyler A., Kenny G., Quinn T. *Forecasting Irish Inflation Using ARIMA Models*. Central Bank of Ireland, Technical Paper, 3/RT/98.
12. McCoy D. How useful is Structural VAR analysis for Irish economics? Central Bank of Ireland, Technical Paper, 2/RT/97.

Monetary Policy Analysis in a Small Open Economy

Summary

The interest in empirical studies of monetary policy has increased. The deregulation of financial markets and the increased use of explicit rules and targets have made monetary policy more transparent and interesting for economic analysis. The main purpose of this paper is to describe and to compare different research papers which examine an applicability of different methodologies for monetary policy analyse in a case of small open economy. Comparison between Structural models, time series models: ARIMA and VAR and Structural VAR is given.

Formāla un saturiska pieeja ekonomisko pamatkategoriju analīzē

Formal and Non-Formal Approach at Analysis of Some Categories of Economic Basis

Vadims Ivaščuks

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: iva@lanet.lv

Rakstā aplūkotas dažas mikroekonomikas pamatkategorijas. Alternatīvo izmaksu analīzē pamatota lietderība plašāk izmantot šīs kategorijas dažādas izpausmes formas, izdalot kopējas, vidējas un galējas alternatīvās izmaksas. Apskatot galējo derīgumu, autors piedāvā argumentus, kas ļauj oponēt viedoklim, kurā galējais derīgums ir negatīvs lielums. Pieprasījuma analīzē parādīts, ka nepieciešams atšķirt pieprasījuma un pieprasītā daudzuma mērvienības, izmantojot jēdzienu pieprasījums naudas izteiksmē, kā arī definēts termina pieprasījuma apjoms saturs.

Atslēgvārdi: kopējās, vidējās, marginālās alternatīvās izmaksas; galējais derīgums; pieprasījums; pieprasījuma apjoms; pieprasītais daudzums

Ekonomisko kategoriju, procesu un likumsakarību analīzē šodien plaši tiek lietotas dažādas izpētes metodes. Daudzveidīgu, tajā skaitā arī formālu zinātnes instrumentu pielietošanas lietderība pati par sevi nav apstrīdama. Grafiskas, matemātiskas, analītiskas un citas līdzīgas analīzes metodes ļauj paaugstināt zinātniskā pamatojuma pakāpi un vienlaikus tās dod jaunas iespējas ekonomisko disciplīnu pasniegšanas procesā. Tomēr formālās un saturiskās analīzes sastāvdaļas ekonomisko parādību un kategoriju interpretācijā ne vienmēr ir pietiekami veiksmīgi sabalansētas gan literatūrā, gan mācību praksē, gan attiecīgo jautājumu darba apspriedēs.

Šajā rakstā tiek aplūkotas dažas no minētajām nepilnībām, izmantojot trīs ekonomikas pamatkategorijas: *alternatīvās izmaksas*, *galējais derīgums* un *pieprasījums*, kā arī piedāvāts savs viedoklis attiecīgo jautājumu risināšanā. Raksta uzdevumi ir: parādīt, ka alternatīvo izmaksu analīzē ir jāizdala dažādi savā starpā atšķirīgi kvantitatīvie raksturojumi; nopamatot viedokli, ka galējais derīgums nevar

būt negatīvs lielums; noskaidrot jēdzienu *pieprasījums*, *pieprasītais daudzums* un *pieprasījuma apjoms* starpību un savstarpējo mijiedarbību.

Ekonomikas teorijas un mikroekonomikas mācību literatūrā jau sākuma nodaļās pamatota fundamentāla tēze, ka ekonomikas zinātnes priekšmets - *relatīvi ierobežoto resursu izmantošana, lai apmierinātu neierobežotās vajadzības*. No šīs pretrunas izriet alternatīvas izvēles nepieciešamība. Resursu sadales alternatīvo iespēju savdabīgo konkurenci reālajā dzīvē ne vienmēr var izteikt skaitļos vai grafikos. Taču tas nebūt nenozīmē, ka nav iespējas izmantot noteiktus modeļus apskatāmo kategoriju un procesu analīzē. Proti, gadījumā ar alternatīvajām izmaksām parasti tiek izmantots modelis, kurā tabulas veidā parādītas divu saražoto produktu kombinācijas. Pieņemot, ka kāds hipotētisks ražošanas resurss tiek izmantots pilnīgi, katra no kombinācijām parāda maksimāli iespējamo vienlaicīgi saražoto produktu daudzumu noteiktā laikā. Šāda modeļa piemēru ilustrē dati, kuri ievietoti 1. tabulas pirmajā un otrajā rindā. Picas un robotu kombināciju grafiskais attēls veido ražošanas iespēju līkni. Gan tabulas, gan grafika veidā modelis ilustrē izvēles nepieciešamību un dod iespēju kvantitatīvi novērtēt alternatīvas izmaksas, kurus varam apzīmēt ar OC^1 .

Dāžādos mācību izdevumos, izmantojot datus, kuri pēc būtības ir analogi tiem, kas parādīti 1. tabulas pirmajās divās rindkopās, definēti uzdevumi: "atrast alternatīvās izmaksas" [1, 5] vai "aprēķināt viena robota alternatīvās izmaksas" [11, 23]. Šādi formulēti jautājumi uzskatāmi par nepietiekami korektiem, jo uz tiem nav vienīgas pareizas atbildes. To atzīmē arī citi autori.[12, 7].

1. tabula

Picas un robotu ražošanas iespējas n gadā un picas
ražošanas alternatīvās izmaksas²
Production possibility scale and pizzas opportunity costs

N.p. k.	Produkts	Ražošanas alternatīvas				
		A	B	C	D	E
1.	Picas (gab.)	0	1	2	3	4
2.	Roboti (gab.)	10	9	7	4	0
	Picas alternatīvās izmaksas					
3.	galējās (MOC), roboti	-	1	2	3	4
4.	kopējās (TOC), roboti	-	1	3	6	10
5.	vidējās (AOC), roboti	-	1	1,5	2	2,5

Risinot šo uzdevumu formāli, picas alternatīvās izmaksas bieži vien tiek aprēķinātas, lietojot galējā lieluma aprēķināšanas zināmo metodi, proti, - dalot robotu skaita izmaiņas katrā intervālā (AR) ar picas daudzuma izmaiņām tajā pašā intervālā (DP). Rezultāti parādīti 1. tabulas trešajā rindā. Lietojot to pašu paņēmieni, t.i., ejot no alternatīvas A uz B, no B uz C utt. un dalot katrā intervālā starp divām alternatīvām DP ar AR, var aprēķināt vēl vienu ciparu rindu:

1, V_2 , V_3 , V_4 . Taču tādā veidā aprēķināti cipari nebūt nav robotu ražošanas alternatīvās izmaksas. Turklāt šīs tabulas trešās rindkopas dati nevis pilnīgi, bet tikai daļēji raksturo picas alternatīvas izmaksas. Lai pamatotu šo secinājumu, vispirms atcerēsimies, ka alternatīvās izmaksas ir *vienas preces daudzums, kas jāupurē, lai palielinātu citas preces daudzumu*. Tagad daži komentāri.

Pirmkārt, definējumā nav iekļauts norādījums, par kādu daudzumu *palielinās citas preces ražošana*. No tā izriet, ka alternatīvām izmaksām var būt dažādas izpausmes formas, un galējās alternatīvās izmaksas ir tikai viena no tām. Literatūrā pamatoti atzīmēta starpība starp jēdzieniem *kopējās alternatīvās izmaksas* (TOC) un *galējās alternatīvās izmaksas* (MOC)³ [3, 26]. Aprēķinot tās, varam secināt, ka uzdevumam - noteikt picas alternatīvās izmaksas - ir jau vismaz divas pareizas atbildes, kas ievietotas 1. tabulas 3. un 4. rindkopā. TOC un MOC jēdzieniem var pievienot vēl vienu alternatīvo izmaksu formu - *vidējās alternatīvās izmaksas* (AOC)⁴. Vidējās alternatīvās izmaksas ražojot attiecīgi 1, 2, 3 un 4 picas būs attiecīgi 1; 1.5; 2 un 2.5 roboti. Līdz ar to iepriekšminētām uzdevumam ir vēl viena pareiza atbilde, kas ievietota 1. tabulas 5. rindā. Kategorija AOC pēc būtības ir minēta literatūrā, taču parasti neizmanto tālākajā analīzē. Vienlaikus ar atziņu, ka, pamatojot kādu lēmumu, var pielietot arī vidējo alternatīvo izmaksu aprēķinu, autors uzskata, ka tāds lēmums "visticamāk būs maz derīgs gan caram, gan vēl kādam" [12, 7]. Oponējot tādām viedoklim, formulēsim jautājumu pēc analogijas, kā tas ir izdarīts minētajā avotā: ekonomika atrodas alternatīvā C, cars, kurš apdomā resursu pārdales iespējas, jo grib palielināt robotu ražošanu par vienu vienību, uzdod Jums jautājumu par robota alternatīvajām izmaksām. Jums jādod padoms, izmantojot 1. tabulas divu pirmo rindkopu datus. Acīmredzami, ka Jūsu atbilde var būt pamatota ar AOC aprēķiniem, tādējādi: zinot, ka 2 robotu (astotā un devītā) alternatīvās izmaksas ir viena pica, atradīsim, viena robota vidējās alternatīvās izmaksas tas ir: AOC intervālā C - B, atbilde ir 0,5 picas, tāpat bez vidējo alternatīvo izmaksu aprēķina intervālā C - B nav iespējams aprēķināt, piemēram, astoņu robotu OC. Izmantojot 1. tabulā minētos datus, 8 robotu alternatīvās izmaksas būs: 7 robotu TOC + AOC intervālā C - B, tas ir: $2 + 0,5 = 2,5$ picas.

Teiktais ļauj secināt: AOC jēdzienu tāpat, ka MOC un TOC kategorijas jāizmanto alternatīvu izmaksu analīzē. Tāpēc būtu lietderīgi pārvarēt šī jēdziena skeptisku novērtēšanu vai pat ignorēšanu teorijā.

Otrkārt. Alternatīvās izmaksas ir atkarīgas no sākumpunkta un galapunkta, proti, atkarībā no tā, no kuras ražošanas alternatīvas uz kuru notiek pārvietošanās, var mainīties arī alternatīvo izmaksu lielums. Jāpiezīmē, ka 1. tabulas ceturtajā un piektajā rindā parādītas izmaksas TOC un AOC gadījumā, ja notiek virzība no alternatīvas A uz B, pēc tam no A uz C, no A uz D un no A uz E. Toties MOC lielums (tabulas trešā rindkopā) aprēķināts pie vienīgi iespējamā nosacījuma, kas izriet no galējā lieluma definējuma - ražošanai, palielinoties par vienu picu, resp., pārvietojoties no A uz B, no B uz C, no C uz D un no D uz E. Ir skaidrs, ka situācija mainīsies, ja par sākuma alternatīvu pieņemsim, piemēram, punktu B. Šajā gadījumā divu papildu picu ražošana, pārvietojoties līdz ar to punktā D, jeb otras un trešās picas ražošanas alternatīvās izmaksas TOC būs jau 5 roboti (9-4), bet katras no šīm divām picām izmaksas AOC būs 2,5 roboti [(9-4):5].

Treškārt. Alternatīvās izmaksas pēc definējuma var aprēķināt tikai tādai precei, kuras daudzums palielinās, pārejot no vienas ražošanas alternatīvas uz citu. Tas nozīmē, ka, pārejot no punkta A jeb kāda cita punkta uz jebkuru alternatīvu pa labi, ir nepareizi runāt par robotu ražošanas alternatīvajām izmaksām, jo tas izpaužas tikai tad, ja virzība notiek pa kreisi no alternatīvas E vai jebkādas citas. Piemēram, izmantojot 1. tabulas datus un, pieņemot, ka ekonomika atrodas punktā C, uzdosim jautājumu: kura no atbildēm raksturo alternatīvās izmaksas:

- a) 2 roboti, b) 3 roboti, c) 3 roboti un 7_3 picas, d) 7_3 picas.

Vienīgā pareizā atbilde būs - 3 roboti, jo, virzoties no alternatīvas C pa labi, nav papildus saražoto robotu. Līdz ar to nav pamata runāt par 7_3 picas (atbildes c un d) upurēšanu, bet virzoties no C uz B nepalielinās picu skaits un nav to alternatīvo izmaksu (atbilde a).

Tātad robotu ražošanas alternatīvās izmaksas TOC un AOC var aprēķināt virzoties pa kreisi vai nu katrā intervālā, vai arī "pārlecot pāri" vienam vai dažiem intervāliem, piemēram, no E uz C vai B. Šajā gadījumā galējās alternatīvās izmaksas (MOC) var aprēķināt tikai aptuveni pielīdzinot tās vidējām alternatīvām izmaksām katrā noteiktā intervālā un pie nosacījuma, ka mēs abstrahējamies no alternatīvo izmaksu palielināšanas likuma šajā intervālā.

Tādējādi, formulējot uzdevumu alternatīvo izmaksu aprēķināšanai, būtu jānorāda kustības sākotnējais un galapunkts un arī kāda veida alternatīvās izmaksas ir aprēķināmas - TOC, MOC vai AOC. Šo kategoriju aprēķināšanas metodika pēc būtības neatšķiras no ekonomikas teorijā vispārpieņemtiem analoģiskiem jēdzieniem.

Iepriekš izteiktiem komentāriem piemīt galvenokārt metodisks raksturs, jo, pamatojoties uz tiem, ir iespējams saprotamāk skaidrot un dziļāk izprast jēdziena *alternatīvās izmaksas* būtību, izmantojot skaitliskās ilustrācijas, kā arī precīzāk un daudzveidīgāk formulēt mācību uzdevumus un jautājumus. Vienlaikus jāatzīmē, ka izmaksu TOC, MOC un AOC jēdzienu izmantošana ļauj arī padziļināti analizēt minēto kategoriju savstarpējās likumsakarības. Tā, piemēram, var secināt, ka pirmajai papildus saražotai kādas preces vienībai $TOC = MOC - AOC$, bet galējās alternatīvās izmaksas visām pārējām papildus saražotām vienībām vienmēr ir lielākas, salīdzinot ar vidējām alternatīvām izmaksām.

Formālas pieejas pretruna ar ekonomiska jēdziena saturu izpaužas arī citas svarīgas pamatkategorijas aprakstā, proti - *galējais derīgums* (MU)⁵. Runa ir par negatīvu galējā derīguma lielumu. [3; 4; 7; 8; 9]. Galējā derīguma jēdziens tiek lietots kardinālā derīguma koncepcijā. Viedoklis, ka derīgumu reālajā dzīvē nevar novērtēt skaitļos vai citās mērvienībās, neizslēdz iespēju izmantot modeli, kas ļauj ilustrēt "patērētāja rīcību preces derīguma vērtēšanā" [7,110].

Pirmkārt, ir jāatzīmē, ka runāt par galējo derīgumu ekonomiskā nozīmē var tikai saistībā ar saimniecisko labumu. Brīvo labumu galējais derīgums ir vienāds ar nulli [2, 82], jo šeit nav alternatīvas jeb izvēles cenas, kā arī nav izvēles nepieciešamības. Cilvēki šādus labumus patērē "automātiski", pat nerisīnot jautājumu, cik daudz patērēt.

Cita situācija veidojas tad, ja runa ir par saimniecisko labumu. Tā patēriņš vienmēr ir saistīts nevis ar derīgumu vispār, bet gan ar labuma noteikta daudzuma derīgumu [8, 59]. Tādējādi var apgalvot, ka pirmajā Gosēna likumā, kaut arī tiek novērtēts tikai vienas preces derīgums, tomēr jau izpaužas alternatīvas iespējas, attiecināmas uz patērēto preces daudzumu. Darbojas savdabīgs iekšējās izvēles mehānisms, kuras darbības rezultāts ir lēmums: cik preces vienības izvēlēties patēriņam. Ilustrējot galējā derīguma mazināšanās likumu, gan jau minētie autori, kuri izmanto negatīvu galējo derīgumu (MU), gan tie, kuri to nedara [2; 5; 12], diemžēl nesniedz tiešu atbildi uz jautājumu: cik preces vienību vēlas iegādāties patērētājs, bet dažreiz uzskata, ka dati, kas ilustrē pirmo Gosēna likumu, ir nepietiekami, lai atbildētu uz šo jautājumu [7, 112].

Preces jeb labuma galējais derīgums tiek definēts kā *kopējā derīguma (TU)⁶ pieaugums, ko patērētājs saņem no šīs preces labuma papildu (nākamās) vienības patērēšanas* [12, 99]. Formulas veidā teikto var pierakstīt šādi:

$$TU_{n+1} = TU_n + MU_{n+1} \text{ vai } MU_{n+1} = TU_{n+1} - TU_n$$

kur n ir preču vienību skaits.

Aplūkojot 2. tabulas pirmās trīs ailes, autors pamatoti norāda uz galējā derīguma sakarību ar preces cenu un secina: ja cena 0 , tad pieprasītais daudzums $Q = 5$ vien. [7, 112]. Šeit arī atzīmēts, ka ir sasniegts preces patēriņa piesātinājums un tiek definēts pirmais derīguma maksimizācijas nosacījums: $MU_n = 0$. Tomēr precizēsim: cik preces vienību iegādāsies patērētājs? Mūsu skatījumā tabulas dati liecina, ka patērētājs izvēlēties patēriņam četras preces vienības, jo piektās vienības patēriņš vairs nedod kopējā derīguma pieaugumu.

2. tabula

Kopējais derīgums, galējais derīgums un vidējais derīgums⁷

Preces n daudzums Q (vienības)	Kopējais derīgums TU (nosacītas vienības <i>utili</i>)	Galējais derīgums MU (nosacītas vienības <i>utili</i>)	Vidējais derīgums AU (nosacītas vienības <i>utili</i>)
1	2	3	4
0	0		
1	8	8	8
2	14	6	7
3	18	4	6
4	20	2	5
5	20	0	
6	18	-2	

Līdz ar to var apgalvot, ka pirmais Gosēna likums darbojas līdz noteiktai robežai, t.i., līdz piesātinājuma brīdim. Tātad ir jāprecizē pirmais derīguma rriaksimizācijas nosacījums: *derīguma maksimums tiek sasniegts tad, kad nākamais aiz pēdējās preces vienības, ko izvēlas patērētājs, galējais derīgums līdzinās nullei.*

$$MU_{n+1} = 0,$$

kur n ir preču vienību skaits, kuru patērētājs izvēlējas patēriņam.

Aplūkojot 2. tabulas datus, var pārliecināties, ka TU tiešām ir maksimāls jau pie ceturtās vienības. Patērētājs savu novērtējumu pielīdzina ceturtās un piektās vienības kopējam derīgumam. Ja formāli tas nozīmē, $TU_n = TU_5$, tad ekonomiskā interpretācija ir šāda: ja patērētājs atsakās no piektās vienības patēriņa, tad viņam, pastāvot noteiktam nosacījumam, $TU_5 = 0$. Minētie nosacījumi ir visi faktori, kuri lēmuma pieņemšanas brīdī ietekmēja patērētāja izvēli jeb viņa subjektīvo rīcību.

Kategorija *galējais derīgums* ir tieši saistīta ar pieprasījuma likumu. Pēc būtības galējo derīgumu grafiskais attēlojums ir arī preces pieprasījuma līkne. Bet pieprasījuma līknes grafika galapunktos, t.i., gadījumos, kad līkne pieskaras cenai vai preces daudzuma asīm, pieprasījuma faktiski nav, vai vismaz šajos punktos tas izbeidzas. Galējā derīguma līknes turpināšana zem preces daudzuma ass jeb pie negatīva MU lieluma ir tā, kā tas ir ar negatīva pieprasījuma līknes daļu. Ekonomisti, kā zināms, šādu parādību parasti neaplūko.

Patērētāja lēmums par nākamās preces vienības iegādi pēc piesātinājuma sasniegšanas jeb kopējā derīguma maksimizācijas ir, pirmkārt, pretrunā ar ekonomiskuma principu un, otrkārt, nozīmē, ka patērētāja rīcība neatbilst nosacījumam par racionālu rīcību.

Tādējādi 2. tabulas sestās rindas cipariem nav ekonomiskā saturs. No augstāk minēta varam secināt: būtu lietderīgi atteikties no b' teratūrā izmantotā galējā derīguma negatīvā lieluma, jo tas ir pretrunā ar kategorijas būtību un analīzes nosacījumiem. Piedāvātā pieeja atšķiras no viedokļa, kurā izmantojas negatīva galējā derīguma jēdziens ar to, ka patērētāja rīcība tiek apskatīta nevis pēc preces patērēšanas, bet gan lēmuma pieņemšanas brīdī, kad indivīds risina jautājumu - ņemt nākamo vienību vai atteikties no tās. Tieši tad notiek derīguma subjektīva novērtēšana.

Jāatzīmē, ka zināmās derīguma formas TU un MU var papildināt arī ar *vidējā derīguma* jēdzienu AU.⁸ Loģiski ir pieņemt sekojošo: ja patērētājs izvēlas četras preces vienības ar kopējo $TU = 20$ utili - nosacītās derīguma vienības, tad katras šīs preces vienības vidējais derīgums ir vienāds ar 5 utiliem. Papildinot 2. tabulu ar ailu AU, var secināt, ka patērētājs izvēlēšies tādu preču vienību skaitu, pie kura starpība $(AU - MU)$ būs maksimāla, ievērojot nosacījumu, ka $MU > 0$.

Piekrītot viedoklim, ka cipari, kuri izmantoti kardinālā derīguma teorijā, ir lielā mērā pedagoģiska paņēmiena izpausme [9, 31], vienlaikus ir jāpasvīturo: šī teorija ļauj skaidrot arī reālās dzīves parādības. Piemēram, ja patērētājs supermārkētā ierobežo savu pirkumu ar divām *Coca-Cola* pudelēm, tas liecina, ka trešās pudeles galējo derīgumu noteiktos apstākļos viņš novērtē ar 0. Un vēl

vairāk - nulles galējo derīgumu (un līdz ar to arī kopējo derīgumu) mūsu patērētājs ar savu subjektīvo rīcību "piešķir" visām, tām precēm, kas supermārkētā pēc viņa vizītes palika nenopirkta. Bet, ja mēs novērojam, ka veikalā kāds pircējs maksā par izvēlēto preču kopumu, kurš sastāv no n precēm un, pieņemot, ka viņš uzvedas racionāli, ir pamats apgalvot, kā viņa rīcībā izpaužas izvērtēto galējo derīgumu izlīdzināšanas likums:

$$\frac{MU_1}{P} \sim \frac{MU_n}{P}$$

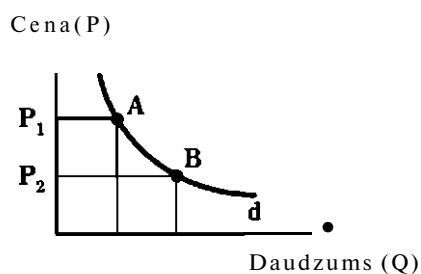
Mūsu izpratnē, tādā veidā patērētāja rīcībā izpaužas Gosena likumi.

Kā jau minēts iepriekš, kategorija *galējais derīgums* ir cieši saistīta ar citu svarīgu ekonomikas teorijas kategoriju *pieprasījums*. Liekas, ka ekonomiskajā un mācību literatūrā ir sniegta izsmeļoša šīs kategorijas analīze, kā arī aplūkotas visas ar to saistītās likumsakarības. Tomēr gan mācību procesā, gan teorētiskajā analīzē rodas jautājumi, kuri ir jāprecizē. Tā, piemēram, sakarā ar pieprasījuma analīzi literatūrā latviešu valodā tiek lietoti jēdzieni *pieprasījums*, *pieprasītais daudzums* un *pieprasījuma apjoms*. Turklāt zem *pieprasītā daudzuma* autori parasti saprot to pašu lielumu, ko viņi apzīmē kā *pieprasījuma apjomu*.

Analoģiskais viedoklis sastopams arī literatūrā krievu valodā, kur tiek izmantoti trīs jēdzieni, divi no kuriem tiek lietoti kā ekvivalenti.⁹

Savukārt *pieprasījuma* likuma definējumā tiek lietots jēdziens *pieprasījums*: ja citi apstākļi ir nemainīgi, tad cenas pazemināšanās izraisa pieprasījuma pieaugumu" [4,17] vai "... parasti pieprasījums pēc preces pieaug, pazeminoties preces cenai, un otrādi" [7,13]. Vai šie apgalvojumi ir pietiekoši korekti?

Lai to noskaidrotu, vispirms jāatzīmē, ka angļu valodā autori šajā gadījumā pielieto divus jēdzienus: *demand and quantity demanded*, tas ir pieprasījums un pieprasītais daudzums. Turklāt vienmēr tiek pasvītota atšķirība starp tiem un pieprasījuma likuma būtība saistīta ar negatīvo jeb apgriezto sakarību starp cenu un pieprasīto daudzumu. Tālāk uzdosim jautājumu: vai pieprasījumam ir mērvienības? Pirmajā skatījumā atbilde ir acīmredzama - tās taču ir preču vienības. Bet tikpat skaidrs ir tas, ka preču vienību skaits pieprasījuma grafikā atrodas uz attiecīgās ass, piemēram, punktos Q_1 un Q_2 (skat. 1. att.).

1. att. Pieprasījuma līkne
Demand curve

Iepriekš uzdotsais jautājums par pieprasījuma mērvienībām attiecas uz punktiem, kas atrodas uz līknes d , piemēram, uz punktiem A un B (l.att.). Savukārt grafikā redzam, ka abiem punktiem ir divas sastāvdaļas - tas ir preces daudzums un cena, katrai no tiem, dabiski, piemīt dažādas mērvienības. No tā izriet, ka punktos A un B, tāpat kā jebkurā citā līknes d punktā, loģiski būtu lietot mērvienības, kuras raksturotu cenas un daudzuma krustojumu. Tas nozīmē, ka pieprasījumam ir sava mērvienība, kura nav identiska ar pieprasītā daudzuma mērvienību, tas ir - naudas vienības. Tātad, raksturojot kategoriju pieprasījums ir lietderīgi pielietot jēdzienu pieprasījuma izteiksme naudas formā. Tādā gadījumā pieprasījumu punktā A var raksturot kā $d_A = P_1 \times Q_2$, bet punktā B - attiecīgi $d_B = P_2 \times Q_2$. Liekot burtu vietā ciparus, kuri nav pretrunā ar pieprasījuma vispāratzītām likumsakarībām, piemēram, $P_1 = 5$ Ls; $P_2 = 3$ Ls; $Q_1 = 2$ vienībām; $Q_2 = 4$ vienībām, redzēsim, ka pieprasījums punktā A un B ir: $d^A = 10$ Ls, bet $d^B = 12$ Ls. Liekas, ka likumsakarība, kas atspoguļota iepriekšminētajā citātā, "strādā". Bet, ja pieņemsim, ka daudzums $Q_2 = 3$, tad, samazinoties cenai no 5 līdz 3 Ls, samazināsies arī pieprasījums naudas izteiksmē. Protams, nav nekāda brīnuma pieprasījums naudas izteiksmē mainās atkarībā no pieprasījuma elastīguma, tāpat, kā tas notiek ar izmaiņām kopējos ieņēmumos (TR).¹⁰

3. tabula

Pieprasījums pēc n precēm
Demand of n goods

	Cena (P) naud. vien/ gabālā	Daudzums (Q ^{gab.})	Pieprasījums naudas izteiksmē (d) naudas vien.	Daudzums (Q ₂) gab.	Pieprasījums naudas izteiksmē (d ₂) naudas vien.
	1	2	3	4	5
1	4	1	4	3	12
2	3	2	6	4	12
3	2	3	6	5	10
4	1	4	4	6	6
5	-	-	Vd=20	-	Vd=40

Tomēr, pieņemot par pamatotu piezīmi, ka pieprasījums ir vienkārši tabulas veidā izteikti pircēja plāni un nodomi par produkta pirkumu [9, 62], nevis reālo pirkumu raksturojums, jāsecina, ka pieprasījums naudas izteiksmē pēc būtības nav kopēji ieņēmumu analogs. Analīzes tuvinājumā, izmantojot 3. tabulas datus, mēģināsim saskaitīt pieprasījumu naudas izteiksmē, summējot kombinācijas *cena - daudzums* četrus variantus - tas ir 3.ailē 1-4 rindā parādītus ciparus. Kopējā pieprasījuma summa būs 20 Ls. To var nosaukt arī par *pieprasījuma apjomu* dotajai pieprasījuma skalai un apzīmēt kā Vd^{11} . *Pieprasījuma apjoms* (Vd) ir kopējā naudas summa, kuru pircējs ir gatavs un spēj samaksāt, pērkot visu vēlamo produktu

daudzumu tirgū noteikta laika posmā, pastāvot pircējam pieņemamām cenām. Protams, spēkā ir arī "*ceteris paribus*" nosacījums.

Atgriežoties pie pieprasījuma likuma definējuma, var precizēt: nemainoties visiem pārējiem parametriem, cenas izmaiņas sekas ir: pieprasīto preču daudzuma izmaiņas pretējā virzienā, vai kā jau arī minēts pastāv negatīva jeb apgriezta sakarība starp cenu un pieprasīto preču daudzumu. Un tālāk, mainoties cenai mainās arī pieprasījums naudas izteiksmē, kas redzams, skatoties uz 3. tabulas datiem - trešajā ailē, rindkopā 1-4. Turklāt pieprasījuma apjoms (Vd) šajā gadījumā paliek nemainīgs. Šādas sakarības izpaužas, protams, arī grafiskajā analīzē, kad notiek pieprasījuma sākumpunkta pārvietošanās pa pieprasījuma līkni. Pieprasījuma izmaiņas, ko izsauc ārpuscenu faktori un kas grafiski ilustrējas ar pieprasījuma līknes pārvietošanās, piemēram, pa labi, ja pieprasījums pieaugs, nozīmē, ka mainās kā preces pieprasītais daudzums, gan pieprasījums naudas izteiksmē, kas atbilst katram cenas līmenim, tā arī pieprasījuma apjoms. Tas redzams 3. tabulas piektajā ailē.

Secinājumā atzīmēsim, ka piedāvātais viedoklis par atšķirībām pieprasījumā un pieprasītā daudzuma mērvienībās, kā arī pieprasījuma apjoma jēdziena izmantošanā, protams, pielietojamā arī pieprasījuma un piedāvājuma likumsakarību aplūkošanā, un, pēc mūsu domām, ļauj precizēt attiecīgo kategoriju un likumsakarību analīzi.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Angļu valodā: *opportunity cost* (OC)

² Sastādīts, izmantojot datus no [10,40]

Angļu valodā: *marginal opportunity cost* (MOC) un *total opportunity cost* (TOC)

Angļu valodā: *average opportunity cost* (AOC)

Angļu valodā: *Marginal utility* (MU). Literatūrā latviešu valodā šī kategorija tiek nosaukta: galējais derīgums, robežderīgums, marginālais derīgums, kuri šajā rakstā tiek uzskatīti par ekvivalentiem.

Angļu valodā: *Total utility* (TU)

Sastādīta pēc [7,112]

⁸ Angļu valodā: *average utility* (AU).

⁹ Krievu valodā: *спрос, величина спроса и объем спроса* [8, 29; 10, 25]

¹⁰ Angļu valodā: *Total revenue* (TR)

¹¹ Angļu valodā: *Volume of demand* (Vd)

LITERATŪRA

1. Dzelmīte M., Volodina M. *Uzdevumi mikroekonomikā*. Pārstrādāts un papildināts variants. R.: SIA *Izglītības soli*, 2002.
2. Lībermanis G. *Tirgus ekonomikas pamati un Latvija ceļā uz Eiropas Savienību*. 1. daļa. Rīga: Kamene, 2001.
3. Mc. Connell C.R., Brue S.L., Barbiero T.P. *Microeconomics*. Sixth Canadian edition. Mc Graw-Hill Ryerson Ltd.

4. Nešpors V., Ruperte I., Saulītis J. *Mikroekonomika*/ Dr. V.Nešpora redakcijā. Rīga: Kamene, 2000.
5. Samuelson P.A. Nordhaus W.D. *Economics*. Thirteenth edition. Mc Graw-Hill Book Company.
6. Stiglitz I.E., Boadway R.W. *Principles of Microeconomics and the Canadian Economy*. New York, W.W. Norton & Company Ltd.
7. Škapars R. *Mikroekonomika*. Rīga: LU, 2001.
8. Ивашковский С. *Экономика: микро и макроанализ*. М.: Дело, 2001.
9. Макконелл К., Брю С. *Экономикс*, Т1. Таллин: Римол, 1993.
10. *Микроэкономика*. /Под редакцией Е.Яковлевой. М.-СПб, Поиск, 2002.
11. *Микро - Макроэкономика*. Практикум /Под общей редакцией Ю.Огибина. СПб, Литера плюс, Санкт-Петербург оркестр, 1994.
12. Фишере С, Дорнбуш Р., Шмалензи Р. *Экономика*. М., Дело ЛТД, 1993.

Formal and Non-Formal Approach at Analysis of Some Categories of Economic Basis

Summary

The article deals with some basic categories of microeconomics. In the case with opportunity cost there is argued, that it is useful to use its different forms: total, marginal and average opportunity costs. The role of these means and relationships between them is shown. In the case of marginal utility arguments are offered that it is not correct enough to use for theoretical and learning aims the mean of negative marginal utility. Analyzing the demand the attention is paid to distinguish between units of accounts used for quantity demanded and demand itself. The definition of particular term - the volume of demand is offered.

Veselības apdrošināšanas perspektīvas Latvijā

Perspectives of the Health Insurance in Latvia

Kaspars Kroders

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

Diāna Arāja

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

Veselības apdrošināšana visā pasaulē tiek atzīta par vienu no efektīvākām veselības aprūpes finansēšanas metodēm. Latvijā 1990. gados, pēc pārejas no "bezmaksas medicīnas", tika uzsākta valsts obligātās veselības apdrošināšanas sistēmas ieviešana. Paralēli sāka attīstīties arī brīvprātīgā veselības apdrošināšana, ko piedāvā apdrošināšanas sabiedrības. Tomēr, ņemot vērā Latvijas iedzīvotāju pārsvarā ne pārāk augstos ienākumus, valsts obligātajai veselības apdrošināšanai saglabājas ļoti liela nozīme. Līdz ar to, aktuāls paliek jautājums par efektīvi funkcionējošās veselības aprūpes valsts budžeta līdzekļu administrēšanas sistēmas izveidošanu. Raksta ietvaros tiek apskatīta veselības apdrošināšanas vēsture Latvijā, tās pašreizējās funkcionēšanas principi un attīstības perspektīvas.

Atslēgvārdi: Latvija, slimokase, valsts budžets, veselības apdrošināšana, veselības aprūpes sistēma

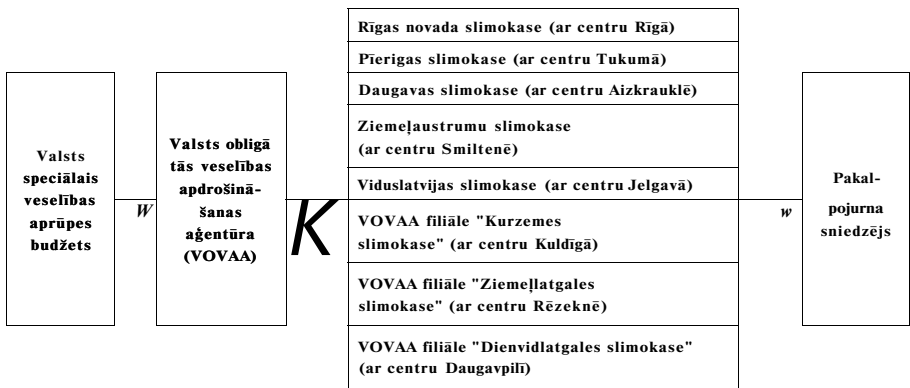
Veselības apdrošināšana visā pasaulē tiek atzīta par vienu no alternatīviem un pietiekoši efektīviem veselības aprūpes finansēšanas veidiem. Latvijā ideja par valsts obligātās veselības apdrošināšanu kā veselības aprūpes finansēšanas pamatu tika īstenota no 1990. gadu sākuma. 1992. gadā Labklājības ministrijas pārraudzībā izveidotais Latvijas Veselības stratēģijas centrs izstrādāja koncepciju veselības aizsardzības sistēmas pilnveidošanai, kuras pamatā bija iestrādāta doma, ka starp pacientiem un veselības aprūpes iestādēm ir jāfunkcionē speciālai struktūrai, kura veiktu norēķinus ar veselības aprūpes iestādēm par veiktajiem pakalpojumiem un aizstāvētu iedzīvotāju intereses, ievērojot principu "nauda seko pacientam", un pakāpeniski ieviešot veselības apdrošināšanas sistēmu Latvijā. Valdības komisija, kas tika izveidota saskaņā ar Latvijas Republikas

Ministru Padomes 1992. gada 31. augusta lēmumu Nr. 371 "Par veselības aizsardzības koncepcijas izstrādi", novērtējot Latvijas Veselības stratēģijas centra izstrādāto koncepciju, nonāca pie slēdziena, ka "izstrādātie priekšlikumi ir savlaicīgi un atbalstāmi, viņu pakāpeniskā realizācija nodrošinās veselības apdrošināšanas sistēmas izveidi un veselības aizsardzības sistēmas reorganizāciju republikā"

Saskaņā ar Ministru padomes 1992. gada 8. decembra lēmumu Nr. 519 "Par izmaiņām Daugavpils pilsētas pašvaldības un Daugavpils rajona pašvaldības pārziņā esošo veselības iestāžu finansēšanā" tika izdots Latvijas Republikas Labklājības ministra 1992. gada 24. decembra rīkojums Nr. 146 "Par Norēķinu kasu izveidi un darbību", un ar 1993. gada 1. janvāri Daugavpils pilsētā un Daugavpils rajonā sākās ar Norēķinu kasu un veselības aizsardzības finansēšanas sistēmas reorganizāciju saistītā darbība. 1993. gadā tika izveidota arī Labklājības ministrijas Norēķinu kase, kuras uzdevums bija organizatoriski un metodiski vadīt veselības aprūpes finansēšanas reformu valstī. Vienlaicīgi turpinājās pašvaldību norēķinu kasu izveidošana visos valsts rajonos un pilsētās, kas 1996. gadā sasniedza 32 teritoriālās slimokases un 3 nozaru slimokases - Iekšlietu ministrijas, Jūrnieku un Dzelzceļa slimokase. 1994. gada 4. aprīlī Latvijas slimokases izveidoja Latvijas Slimokašu savienību, kuras lēmumi kādu laiku bija vienīgie, kas noteica normatīvus finansēšanas sistēmā.

1996. gadā Labklājības ministrijas Norēķinu kase tika pārdēvēta par Labklājības ministrijas Veselības apdrošināšanas centrālo fondu (Valsts slimokasi) un 1997. gada 21. oktobri tika pieņemti Ministru kabineta noteikumi Nr. 360 "Slimokašu izveides un darbības noteikumi", kuros tika definēts, ka "slimokase ir pašvaldības vai vairāku pašvaldību izveidots pašvaldības uzņēmums vai pašvaldības sabiedrība ar ierobežotu atbildību, kura darbojas saskaņā ar bezpeļņas organizācijas principiem un kura ir noslēgusi līgumu ar Labklājības ministrijas Veselības apdrošināšanas centrālo fondu (Valsts slimokasi) par valsts obligātās veselības apdrošināšanas pakalpojumu minimuma nodrošināšanu slimokases dalībniekiem" [6].

Ar 1997. gadu notika finanšu līdzekļu centralizācija un tika definēta obligātās veselības apdrošināšanas bāze - iedzīvotāju ienākuma nodokļa daļa un valsts pamatbudžeta dotācija. Tas nozīmēja, ka no pašvaldību budžetiem tika nodalīts veselības aprūpes izdevumiem paredzētais minimālais normatīvs uz iedzīvotāju un notika finanšu centralizācija, kuras galvenie uzdevumi bija nodrošināt stabilitu un vienādu finansējumu uz vienu iedzīvotāju visās pašvaldību teritorijās, garantējot noteiktu veselības aprūpes bāzes līmeni visiem iedzīvotājiem, radot konkurenci pakalpojumu sniedzēju vidū. Valsts slimokase saņēma veselības aprūpei paredzēto finansējumu un sadalīja to savām filiālēm un teritoriālajām slimokasēm saskaņā ar līgumiem. Praktiski, šajā laikā tika uzsākta pāreja uz vienas plūsmas finansējuma sistēmu, vienlaicīgi veicot teritoriālo slimokašu apvienošanu reģionālajās slimokasēs (1. att.).

1. att. Valsts speciālā veselības aprūpes budžeta programmas "01.00.00 Veselības aprūpes pakalpojumu apmaksa" līdzekļu plūsma Latvijā 2002. gadā [10]
Dispensing scheme of the special health care budget in Latvia in 2002 [10]

Saskaņā ar Ministru kabineta 1998. gada 17. novembra rīkojumu Nr. 562 "Par bezpeļņas organizāciju valsts akciju sabiedrību "Valsts obligātās veselības apdrošināšanas aģentūra", ar 1999. gada 1. janvāri uz Valsts obligātās veselības apdrošināšanas centrālā fonda bāzes tika nodibināta bezpeļņas organizācija valsts akciju sabiedrība "Valsts obligātās veselības apdrošināšanas aģentūra", kas bija Valsts obligātās veselības apdrošināšanas centrālā fonda tiesību un saistību pārņēmēja. Valsts obligātās veselības apdrošināšanas aģentūra turpināja veikt budžeta līdzekļu pārvaldi un sadalīt tos reģionālajām slimokasēm, kas 2002. gadā bija astoņas (1. att.).

Slimokases maksā ārstiem saskaņā ar padarīto darbu. Finansēšanas sistēma paredz ārstu darba samaksu noteikt atkarībā no pierakstīto pacientu skaita (t.s. kapitācijas modelis ģimenes ārstiem) un atkarībā no paveiktā darba apjoma un sarežģītības (ārstiem - speciālistiem).

Šeit būtu vērtīgi ieskatīties veselības apdrošināšanas vēsturē Latvijā, lai salīdzinātu tās funkcionēšanas principus toreiz un tagad. Veselības apdrošināšanas pirmsākumi Latvijā meklējami jau XIII gadsimtā, kad amatnieku cunftes izstrādāja nosacījumus, lai palīdzētu saviem dalībniekiem slimību gadījumos. Šī "veselības apdrošināšana" bija brīvprātīga un tika veidota ar mērķi sniegt cunftu dalībniekiem materiālu palīdzību slimības laikā, kā arī sniegt palīdzību ārstēšanā. Plašs brīvprātīgās veselības apdrošināšanas uzplaukums Latvijā bija vērojams XIX gadsimta otrajā pusē, kad veidojās dažādas pašpalīdzības, apdrošināšanas kases un biedrības. Šīs strādnieku palīdzības biedrības uzskatāmas par slimokašu iedīgļi, jo to darbības pamatā bija princips: nodrošināt savu darbinieku iztiku slimības laikā. Minētās biedrības darbojās pēc pašpalīdzības principa, bez sabiedrības vai valsts tiešās līdzdalības. Ārpus šīs sistēmas palika strādnieki ar zemu atalgojumu, kuriem līdzekļi neatļāva izdarīt ietaupījumus un iemaksas palīdzības kasēs.

Par obligātās veselības apdrošināšanas ieviešanas sākumu Latvijā var uzskatīt 1912. gada 23. jūniju, kad Krievijā tika pieņemts likums par strādnieku apdrošināšanu slimību gadījumā. Latvijā pēc tās neatkarības pasludināšanas 1918. gadā bija spēkā Krievijā pieņemtais un spēkā esošais 1912. gada likums, kas bija labots un papildināts 1917. gadā pēc Februāra revolūcijas, paredzot demokrātiskāku šī likuma formu. Latvijas Republikas Satversmes Sapulce Krievijas Valsts domes pieņemtos noteikumus pārstrādāja, piemērojot Latvijas apstākļiem, un izdeva kā likumu 1920. gada 15. decembri, kas kļuva par pamatu visai Latvijas slimokašu sistēmai.

Latviešu konversācijas vārdnīcā slimokases ir definētas kā "publiski tiesiskās apdrošināšanas iestādes, kas sniedz saviem dalībniekiem un viņu ģimenes locekļiem ārstēšanu un naudas pabalstus slimības, dzemdību un pa daļai nāves gadījumos". Saskaņā ar 1920. gada likumu Latvijā izveidojās trīs tipu slimokases:

- 1) atsevišķas pie noteiktās darba vietas (tādas bija divas);
- 2) aroda slimokases noteiktajā profesijā strādājošo apdrošināšanai;
- 3) kopējās jeb teritoriālās slimokases.

Otrais slimokašu likums saucās "Noteikumi par slimokasēm" ar šādām sadaļām: vispārēji nosacījumi (1.-9. pants), slimokašu iekārta (10.-34. pants), ārstnieciskā palīdzība (35.-42. pants), naudas pabalsti (43.-61. pants), slimokašu līdzekļi (62.-81. pants), slimokašu pārvalde (82.-105. pants) [9; 11]. Jaunais likums ierobežoja apdrošināto pašpārvaldi, pārvaldē iesaistot arī darba devējus, kaut darba ņēmējiem tika atstāts neliels pārsvars. Tika nedaudz samazināti pabalsti, toties ārstniecība kļuva par obligātu slimokašu pienākumu, tika pagarināta līdzdalība slimokasē pēc atlaišanas no darba, paaugstināts apbedīšanas pabalsts, u.c.

1. tabulā ir apkopots salīdzinājums slimokašu darbības principiem 1930. un 1990. gados.

1. tabula

Slimokašu darbības principi Latvijā 1930. un 1990. gados
The functioning principles of the sickness-funds in Latvia in 1930s and 1990s

	1930. gadu normatīvie akti	1990. gadu normatīvie akti
Mērķis	Sniegt medicīnisku palīdzību un naudas pabalstus kases dalībniekiem un viņu apgādājamiem ģimenes locekļiem slimības, dzemdību un nāves gadījumos, kā arī rūpēties par slimību novēršanu un veselības kopšanu	Nodrošināt kvalitatīvus un pieejamus veselības aprūpes pakalpojumus slimokases dalībniekiem, veikt attiecīgo pakalpojumu racionālu iegādi no ārstniecības iestādēm un aptiekām un nodrošināt to apmaksu no valsts budžeta līdzekļiem

	1930. gadu normatīvie akti	1990. gadu normatīvie akti
Līdzekļi	Slimokašu līdzekļi veidojās no: dalībnieku un darba devēju iemaksām un valsts piemaksām; kases mantu ienākumiem; pabalstiem un ziedojumiem; slimokašu valdes uzliktās soda naudas; darba devējam uzliktās soda naudas par slimokasei laikā neiemaksātām summām; neparedzētiem ienākumiem	Līdzekļus veido iedzīvotāju ienākuma nodokļa iezīmētā daļa (28,4%) un valsts pamatbudžeta dotācija
Apdrošinātie	Algotie darbinieki un to apgādājamie	Latvijas Republikas pilsoņi un nepilsoņi, kā arī pie atsevišķiem nosacījumiem ārvalstnieki
Ko apmaksā	Ārstnieciskā Dalīdzība: pirma palīdzība pēkšņos saslimšanas gadījumos; ambulatoriska ārstēšana un slimnieka ārstēšana mājās; dzemdību palīdzība; ārstēšana slimnīcās pie pilna uztura. Naudas Dabalsti: slimības gadījumos - ja tie saistīti ar darba spējas zaudējumu; dzemdību gadījumos - grūtniecībā esošām un dzemdētājām; nāves gadījumos - apbedīšanai.	Normatīvajos aktos noteiktais veselības aprūpes pakalpojumu minimums
Pārvalde	Slimokases lietas pārzina un vada kases pilna sapulce un valde. Kases pilna sapulce sastāv no 30 kases dalībnieku vēlētiem un 20 kasei pievienotu darba devēju vēlētiem pilnvarniekiem	Valsts obligātās veselības apdrošināšanas aģentūra - Labklājības ministrijas pārziņā esošā bezpeļņas organizācija valsts akciju sabiedrība. Labklājības ministrs ieceļ valsts pilnvarniekus aģentūrā. Slimokase - vienas Dašvaldības vai vairāku pašvaldību izveidota institūcija vai aģentūras filiāle, kas darbojas saskaņā ar bezpeļņas organizācijas principiem.

Avots: [5; 6; 9; apkop, aut.]

Salīdzinot šīs divas sistēmas, var secināt, ka pamatatšķirības ir šādas:

- 1930. gados funkcionējošajām slimokasēm bija plašāks darbības mērķis;
- 1930. gados slimokases veidoja un pārvaldīja to dalībnieki - darba ņēmēji, kā arī darba dēvēji. Pašreizējās slimokases ir pašvaldību vai valsts institūcijas;
- 1930. gados slimokašu līdzekļus pamatā veidoja dalībnieku un darba devēju iemaksas, pašreiz slimokases pārdala valsts budžeta līdzekļus;

1930. gados apdrošinātie pārsvarā bija algotie darbinieki un to apgādājamie, šobrīd - visi valsts iedzīvotāji, īstenojot valsts obligāto veselības apdrošināšanu;

1930. gados no slimokašu līdzekļiem tika apmaksāta ne tikai ārstnieciskā palīdzība, bet tika izmaksāti arī naudas pabalsti, kas šobrīd ir nošķirti no veselības aprūpes un veido sociālo apdrošināšanu.

Slimokašu sniegtā medicīniskā palīdzība neaprobežojās tikai ar ārstēšanu, bet bija cieši saistīta ar saslimšanas varbūtības novēršanu un strādājošo veselības un darba spēju saglabāšanu. 1920. gadu vidū slimokases sāka pievērst lielāku uzmanību ārstniecības racionalizācijai, ierīkojot sanatorijas, atpūtas namus, bēmu vasaras nometnes, fizikālās terapijas kabinetus.

Slimokašu līdzekļi bija sadalāmi ricības un rezerves kapitālos. Dalībnieku iemaksu apmērus noteica slimokases pilnsapulce, budžetu uzstādot robežās starp 1% un 2% no dalībnieka darba algas. Ja slimokasē bija mazāk par 400 dalībnieku, iemaksu apmēru varēja palielināt līdz 3% no darba algas. Darba devējs iemaksāja slimokasei dalībnieka iemaksām līdzīgu summu. Par laikā neiemaksāto summu darba devējam tika uzlikta soda nauda - 1% mēnesī no laikā neiemaksātās summas, pie kam nepilns mēnesis skaitījās par pilnu [9; 23].

Būtisks jautājums bija slimokašu un ārstu attiecības. Slimokases slēdza līgumus ar ārstu biedrībām par konkrētu ārstu iesaistīšanu darbā, katru gadu publicēja slimokašu ārstu sarakstu, no kuriem slimnieks varēja izvēlēties sev piemērotāko. Slimokasēs apdrošinātie vidēji sešas reizes biežāk apmeklēja ārstu salīdzinājumā ar pārējiem Latvijas iedzīvotājiem, tāpēc ārsta labklājība lielā mērā bija atkarīga no viņa attiecībām ar slimokasi. Ārsts no slimokases saņēma atalgojumu proporcionāli paveiktajam darbam.

Pabalstu apmērs slimības gadījumos dažādās slimokasēs svārstījās no 60% līdz 90% no darba algas, kuru visbiežāk izmaksāja ar trešo dienu. Maksimālais ārstēšanas ilgums bija no 26 līdz 32 nedēļām dažādās slimokasēs. Noteicošais bija slimokases finansiālais stāvoklis. Dzemdību gadījumos pabalsts pilnas algas apmērā tika izmaksāts 4 nedēļas pirms un nedēļas pēc dzemdībām, astoņus mēnešus papildus izmaksāja arī bēma uztura pabalstu 25% apmērā no mātes algas [9; 69].

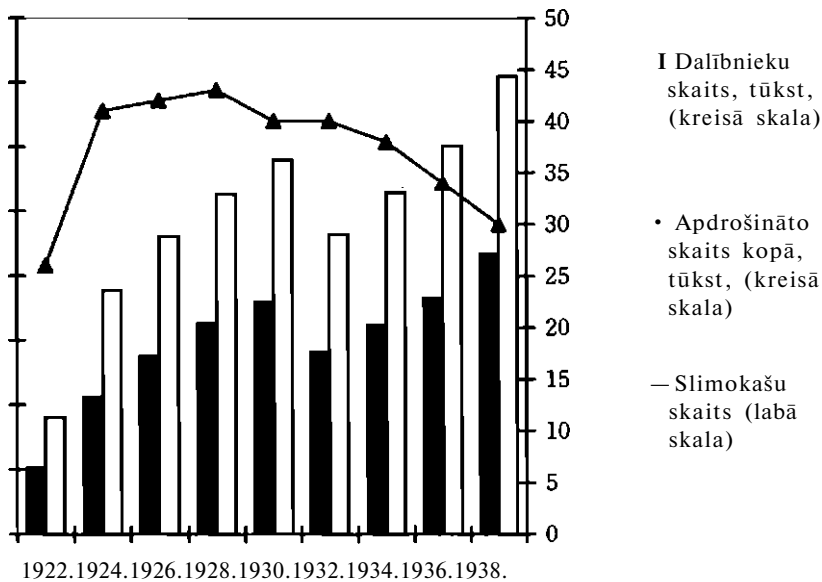
Apdrošināšanas noteikumi izplatījās uz visām iestādēm, neatkarīgi no tā, vai tās piederēja privātām personām, vai pašvaldībām, vai valstij, vai sabiedriskām organizācijām, kā arī neatkarīgi no tā, vai uzņēmuma īpašnieks bija Latvijas pilsonis, vai ārvalstnieks, vai kāda ārvalstu firma - uz visiem noteikumi attiecās vienlīdzīgā mērā, protams, tikai gadījumā, ja tie nodarbināja algotus darbiniekus.

Līdzdalība slimokasē skaitījās no darbā stāšanās dienas un apdrošināts darbinieks varēja būt tikai vienā slimokasē. Vairākās darba vietās nodarbinātie algotie darbinieki tika apdrošināti slimokasē no viņu pamatdarba vietas, par kādu uzskatīja darba vietu, kurā darbinieks saņēma augstāku atalgojumu. Pārējās darba vietas izdarīja par darbinieku piemaksas tai slimokasei, kurā darbinieks apdrošināts, pēc šajā slimokasē pastāvošās kārtības.

Slimokašu skaits dažādos gados mainījās, maksimumu sasniedzot 1927. gadā - četrdesmit trīs, tad samazinoties līdz trīsdesmit 1938. gadā, bet slimokašu skaita

samazinājums nebija saistīts ar tajās apdrošināto cilvēku skaitu. Slimokašu biedru skaits, izņemot krīzes gadus, pastāvīgi palielinājās, un 1938. gadā sasniedza savu maksimumu - 355 tūkst, jeb 18% no visiem valsts iedzīvotājiem. Šajā laikā slimokases sasniedz arī savu lielāko finansiālo uzplaukumu - to kopējie ieņēmumi 1939. gadā sastādīja 21,7 milj. latu, kas veidojās šādi: no darbaņēmēju un darba devēju iemaksām un piemaksām 76,6%, valsts piemaksām - 12,8%, dalībnieku un ģimenes locekļu ārstniecības piemaksām 7%, peļņas no slimokašu īpašumiem - 1,3%, ieguldījumiem bankās - 0,9%, darba devēju soda naudām - 0,5% u.c. [9, 26].

Slimokašu darbību laika posmā no 1922. gada līdz 1938. gadam raksturo 2. attēls.

Gads	Slimokašu skaits	Dalībnieki, tūkst.	Apdrošināto ģimenes locekļi, tūkst.	Apdrošinātie kopā, tūkst.
1922.	26	51	39,2	90,2
1924.	41	105,8	83	188,8
1926.	42	137,5	93,1	230,6
1928.	43	163,1	100	263,1
1930.	40	179,6	109,9	289,5
1932.	40	141	91,2	232,2
1934.	38	161,7	102,7	264,4
1936.	34	182,9	117,7	300,6
1938.	30	217,4	137,7	355,1

2. att. Slimokašu darbība Latvijā 1922.-1938. gados [7; apkop, aut.]
The sickness-funds in Latvia in 1922-1938 [7; auth. summ.]

Slimokašu darbība 1930.-1933. gadā sašaurinājās, kas bija saistīts ar vispārējo krīzi tautsaimniecībā. Tautsaimnieciskās krīzes periods ievadīja slimokašu koncentrācijas sākumu. Likumdošanā pieņemtās izmaiņas noteica to, ka slimokašu skaits sāka samazināties - mazās slimokases pievienojās lielākajām, un līdz ar to pieauga vidējais slimokases dalībnieku skaits. Slimokasēs apdrošināto iedzīvotāju skaita ievērojamo palielināšanos, sākot ar 1933. gadu, noteica arī 1930. gadā pieņemtie likumu labojumi, saskaņā ar kuriem ievērojami paplašinājās obligāti apdrošināamo personu loks.

1934. gada 18. maijā ar valdības rīkojumu slimokases pārveidoja par faktiski Tautas Labklājības ministrijai pakļautām valsts iestādēm. 1936. gadā Tautas Labklājības ministrija sāka samazināt slimokašu skaitu - ja 1934. gadā Latvijā bija 38 slimokases, tad 1938. gadā vairs tikai 30.

Slimokašu sistēma Latvijā pastāvēja līdz 1940. gada decembrim, kad ar Latvijas PSR Augstākās padomes prezidija 1940. gada 28. novembra dekrētu "Par strādnieku un kalpotāju valsts sociālo apdrošināšanu" bija noteikts likvidēt slimokases līdz 1941. gada 1. janvārim. Slimokašu manta un vērtības tika nodotas arodbiedrībām, bet ambulances, ārstniecības kabineti, sanatorijas - Veselības aizsardzības tautas komisariātam. Strādniekus atbrīvoja no sociālās apdrošināšanas maksājumiem, bet darba devējiem bija jāizdara iemaksas arodbiedrību sociālās apdrošināšanas fondos 3,7-9,3% apmērā no strādājošā algas. Privātiem uzņēmumiem bija jāmaksā 16% [7; 881].

Tātad faktiski slimokases Latvijā darbojās no 1920. gada 15. decembra līdz 1941. gada 1. janvārim. Interesanti apskatīt to perspektīvas tuvākajā nākotnē. Ņemot vērā kopējo valdošo nostāju pēdējos gados, ka veselības aprūpes sistēma Latvijā atrodas krīzes situācijā, neskatoties uz veiktajām reformām, īpaša uzmanība un kritika tiek pievērsta arī slimokašu darbībai. Slimokasēm tiek pārņemta neefektīva valsts budžeta līdzekļu administrēšana. Pēc autoru domām, problēma radās tajā brīdī, kad tika atjaunotas slimokases (ar 1993. gada 1. janvāri), piešķirot slimokašu nosaukumu struktūrām, kuru darbības principi krasi atšķīrās no to slimokašu darbības, kas funkcionēja 1930. gados. Par galveno atšķirību var uzskatīt to, ka pagājušā gadsimta sākumā slimokases veidoja un pārvaldīja to dalībnieki, un arī slimokases līdzekļus pārsvarā veidoja darba ņēmēju un darba devēju iemaksas. Pašreiz slimokases ir valsts vai pašvaldību institūcijas, kas administrē valsts speciālā veselības aprūpes budžeta līdzekļus. To darbības principi ir tāli ne tikai no Latvijas pirmo slimokašu darbības, bet arī Eiropas valstīs funkcionējošo slimokašu principiem.

Rietumu Eiropā ir izveidojušies divi pamatmodeļi veselības aprūpes finansēšanai:

tā saucamais "Beveridža" modelis jeb publiskais modelis;
publiski-privātā jauktais jeb "Bismarka" modelis.

"Beveridža" modelim ir raksturīga veselības aprūpes finansēšana no nodokļiem, pakļautība valsts kontrolei un pieejamība katram valsts iedzīvotājam. Šis modelis pēc Otrā pasaules kara izplatījās Dānijā, Islandē, Norvēģijā, Lielbritānijā, Somijā un Zviedrijā, septiņdesmitajos gados Kanādā, astoņdesmitajos - Grieķijā, Spānijā, Itālijā, Portugālē, kā arī Īrijā [8; 76].

"Bismarka" modelis pamatojas uz 1883. gadā Vācijā pieņemtās sociālās likumdošanas par strādnieku sociālo apdrošināšanu. Laika periodā no Pirmā līdz Otrajam Pasaules karam šī sistēma funkcionēja Centrālajā un Austrumeiropā, tagad vispilnīgāk tā ir attīstīta Vācijā, kā arī Austrijā, Beļģijā, Nīderlandē, Francijā [8; 77]. Pie šī modeļa medicīniskos pakalpojumus apmaksā no fondiem, kas veidojas no obligātās sociālās apdrošināšanas iemaksām, ko veic darba devējs un darba ņēmējs, un ko nosaka valsts likums. Iemaksas veido fondus (Slimokases) pēc teritoriālā, profesionālā vai citiem principiem. Fondi var tikt papildināti arī ar brīvprātīgiem maksājumiem. Fondu pārvaldē liela loma ir atvēlēta pašiem apdrošinātajiem. Ārstu darbs tiek apmaksāts uz honorāru principa, slimnīcas tiek finansētas no kopējā budžeta.

Apskatot šos divus modeļus, nav skaidrs, pie kura no šiem modeļiem varētu būt pieskaitāma šobrīd Latvijā pastāvošā veselības aprūpes finansēšanas sistēma. No vienas puses, tā it kā pilnībā atbilst "Beveridža" modeļa principiem, jo tiek finansēta no nodokļiem, no otras puses, institūcijas, kas pārvalda veselības aprūpes līdzekļus, tiek sauktas par slimokasēm, un šis vārds pilnībā asociējas ar "Bismarka" modeli, kaut arī neatbilst tā funkcionēšanas principiem.

No 2002. gada rudens valdības līmenī tiek plānota jauna pieeja veselības aprūpes finansēšanas sistēmas veidošanai Latvijā, kas reāli varētu tikt uzsākta 2003. gadā. Pamatprincipi ir paredzami šādi:

- 1) aptuveni 7% no saviem ienākumiem iedzīvotājs novirzīs veselības aprūpei;
- 2) veselības aprūpes finansēšanai paredzētos līdzekļus administrēs privātās apdrošināšanas sabiedrības;
- 3) iedzīvotājiem būs jāizvēlas viena no apdrošināšanas sabiedrībām, lai tajā noformētu veselības apdrošināšanas polisi;
- 4) tiks veidots arī valsts fonds (kuram vēl nav precīza nosaukuma), kas darbosies pēc privāto apdrošināšanas sabiedrību principa;
- 5) slimokases paredzēts likvidēt.

Pašreiz, apskatot šos jauninājumus, rodas jautājums - kas tieši mainīsies konkrētam iedzīvotājam un kādas priekšrocības sniegs jaunā sistēma.

1. Pašreiz saskaņā ar Latvijas Republikas likumā "Par iedzīvotāju ienākuma nodokli" noteikto, nodokļa pamatlikme ir 25% no mēneša apliekamā ienākuma. Savukārt, 28,4% no iedzīvotāju ienākuma nodokļa ieņēmumiem tiek novirzīti valsts speciālajā veselības aprūpes budžetā, no kura tiek finansēta veselības aprūpe. Tātad nākotnē paredzamie ~ 7% no ienākumiem, kas tiks novirzīti veselības aprūpei, būs praktiski vienādi ar to summu, ko pašreiz nodokļu maksātāji novirza veselības aprūpes finansēšanai. Šajā ziņā nekas nemainīsies, it īpaši ņemot vērā, ka solidaritātes princips saglabāsies, un pacients varēs "izmantot" savu naudu tikai tad, ja būs slims un tam pienāksies veselības aprūpe atbilstoši apstiprinātajam veselības aprūpes pakalpojumu grozam.

Turklāt paliek atklāts jautājums par to daļu valsts speciālā veselības aprūpes budžeta, kas pašreiz tiek finansēta no dotācijām no valsts pamatbudžeta un kas sastāda gandrīz pusi no valsts speciālā veselības aprūpes budžeta.

2. Jautājumā par veselības aprūpes līdzekļu administrēšanu, pēc autoru domām, ievēribas vērts ir tas, ka netiek mainīti finansēšanas principi, avoti un būtība, bet gan valsts budžeta līdzekļu administratori. Tās funkcijas, ko pašreiz pilda slimokases, pildīs privātās apdrošināšanas sabiedrības. Privāto apdrošināšanas sabiedrību iesaistīšanu šajā procesā var neapšaubāmi uzskatīt par lielu soli uz priekšu mazo un vidējo uzņēmumu atbalsta politikas realizācijā, bet nav pārliecības, ka tas ieviešīs pozitīvas izmaiņas veselības aprūpes finansēšanā.

3. 2002. gada 1. oktobri ir apstiprināts Ministru kabineta rīkojums Nr. 550 "Par bezpeļņas organizācijas valsts akciju sabiedrības "Valsts obligātās veselības apdrošināšanas aģentūra" reorganizāciju un Veselības obligātās apdrošināšanas valsts aģentūras izveidi", ar ko tiek atzīts par spēku zaudējušu Ministru kabineta 1998. gada 17. novembra rīkojums Nr. 562 "Par bezpeļņas organizāciju valsts akciju sabiedrību "Valsts obligātās veselības apdrošināšanas aģentūra"". Ar 2002. gada 27. decembra Ministru kabineta noteikumiem Nr. 583 ir apstiprināts "Veselības obligātās apdrošināšanas valsts aģentūras nolikums", un ar 2003. gada 1. janvāri uzsāka darbību Veselības obligātās apdrošināšanas valsts aģentūra, kas ir "Labklājības ministrijas pārraudzībā esoša valsts iestāde, kas izveidota, lai īstenotu valsts politiku veselības aprūpes pakalpojumu pieejamības nodrošināšanā un administrētu valsts obligātās veselības apdrošināšanas finanšu līdzekļus" [4]. Tomēr papildus ir paredzēts izveidot valsts struktūru, kas darbosies uz apdrošināšanas sabiedrību principiem.

Būs jāizdara grozījumi vairākos likumdošanas aktos un principos, lai valsts institūcija varētu darboties finanšu un kapitāla tirgū. Pašreiz tiesisko regulējumu apdrošināšanas darbībai veido likums "Par apdrošināšanas līgumu", kas regulē apdrošināšanas līgumu noslēgšanu, apdrošinātā riska iestāšanās iespējamības palielināšanos un samazināšanos, apdrošinātā, apdrošinājuma ņēmēja, labuma guvēja un apdrošinātāja pienākumus, apdrošināšanas līguma termiņu un līguma izbeigšanos, kopapdrošināšanu, apdrošināšanu pret zaudējumiem un bojājumiem un civiltiesiskās atbildības apdrošināšanu, personu apdrošināšanu. Atsevišķi panti pievēršas tieši veselības apdrošināšanai [3].

Kā otru pamatlikumu var minēt "Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likumu", kas regulē "apdrošināšanas akciju sabiedrību, savstarpējās apdrošināšanas kooperatīvo biedrību, apdrošināšanas starpnieku, kā arī pārapdrošinātāju tiesisko statusu, reglamentē to darbību un uzraudzību" [2].

2001. gada 1. jūlijā spēkā stājās Finanšu un Kapitāla tirgus komisijas likums, saskaņā ar kuru Komisija ir Apdrošināšanas uzraudzības inspekcijas tiesību, pienākumu un saistību pārņēmēja. Finanšu un Kapitāla tirgus komisijas likums nosaka, ka Komisija ir pilntiesīga autonoma valsts iestāde, kas atbilstoši savam darbības mērķim un uzdevumiem regulē un pārrauga finanšu un kapitāla tirgu un tā dalībnieku darbību [1]. Apdrošinātājs Latvijā var uzsākt savu darbību tikai pēc Finanšu un Kapitāla tirgus komisijas izsniegtās licences saņemšanas. Finanšu un Kapitāla tirgus komisijai ir tiesības apturēt vai anulēt licences darbību, ja apdrošinātājs nespēj izpildīt savas saistības - nav uzsākusi apdrošināšanu 12 mēnešu laikā no licences saņemšanas dienas, pārtraukusi apdrošināšanu uz laiku, kas ir ilgāks par sešiem mēnešiem, pārkāpj likumu par Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likumu vai citus noteikumus.

Tātad visi šie noteikumi nākotnē attieksies arī uz veselības apdrošināšanu, ko veiks no valsts budžeta līdzekļiem. Brīvprātīgā veselības apdrošināšana turpinās darboties kā papildinājums obligātajai. Tomēr jāņem vērā, ka brīvprātīgās veselības apdrošināšanas aptverto iedzīvotāju loks atšķirībā no obligātās veselības apdrošināšanas ir ierobežots - šeit būtiski rādītāji ir apdrošinātās personas ieņēmumu apjoms, vecums, saslimšanas risks, veselības stāvoklis.

4. Vēl viens uzmanības vērts jautājums ir, vai apdrošināšanas sabiedrības, veicot privātu uzņēmējdarbību un vienlaicīgi pārvaldot obligātās veselības apdrošināšanas līdzekļus, ko garantē valsts, spēs administrēt šos līdzekļus nodalīti, nepieļaujot to saplušanu un situāciju, ka brīvprātīgās veselības apdrošināšanas pasākumi tiks segti no obligātās veselības apdrošināšanas līdzekļiem, kas ir paredzēti valsts garantēta veselības aprūpes pakalpojumu groza apmaksai.

5. Pēc autoru domām, valdībai, lemjot par veselības aprūpes turpmāko attīstību, ir jāpievērš pastiprināta uzmanība ne tikai finansēšanas modeļa izvēlei, bet arī kvalitātes vadības pamatprincipu ieviešanai veselības aprūpes vadības procesā, kas varētu ievērojami uzlabot valsts budžeta līdzekļu pārvaldes procesu.

LITERATŪRA

1. Finanšu un kapitāla tirgus komisijas likums: LR likums, *Ziņotājs*, 2000, Nr. 13. Internets. - <http://pro.nais.dati.lv/>. 2002.g. 11.oktobris.
2. Apdrošināšanas sabiedrību un to uzraudzības likums: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1998, Nr. 188/189. Internets, <http://pro.nais.dati.lv/>. 2002.g. 12.augusts.
3. Par apdrošināšanas līgumu: LR likums, *Latvijas Vēstnesis*, 1998, Nr. 188/189. Internets, <http://pro.nais.dati.lv/>. 2002.g. 8.septembris.
4. Veselības obligātās apdrošināšanas valsts aģentūras nolikums: LR Ministru kabineta noteikumi. Nr. 583. 2002.g. 27.dec, *Latvijas Vēstnesis*, 2003, Nr. 1.
5. Veselības aprūpes finansēšanas noteikumi: LR Ministru kabineta noteikumi. Nr. 13. 1999.g. 21.jan., *Latvijas Vēstnesis*, 1999, Nr. 10.
6. Slimokašu izveides un darbības noteikumi: LR Ministru kabineta noteikumi. Nr. 360. 1997.g. 21.okt., *Latvijas Vēstnesis*, 1997, Nr. 280.
7. Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture, 1914. - 1945. Stokholma: Daugava, 1968. 983 lpp.
8. Kielhorn A. J.-M. *Graf von der Schulenburg*. The Health Economics Handbook. Adis International Limited, 2000. 211 p.
9. Viksna A. *Slimokases Latvijā*. R.: Rīgas Slimokase, 1994. 136 lpp.
10. Latvijas Republikas Labklājības ministrijas neregulētie materiāli.

Perspectives of the Health Insurance in Latvia

Summary

The health insurance is one of the most popular methods of financing of the health care system at the world. In Latvia the establishment of the state compulsory health insurance system was started at the beginning of 1990s.

Taking into account that the private health insurance is not available for each inhabitant in Latvia, the state compulsory health insurance system is very important for financing of the health care. In this reason the establishment of the effective functioned system of management of the state health care financial resources is very actual for Latvia. To achieve this aim, it is necessary to remember the history and take into account the relevant experience of other countries.

Latvijas integrācija Eiropas ekonomikā XX gadsimta 20. un 90. gados

Latvia's Integration into the European Economy - 1920s and 1990s

Viesturs Pauls Karnups

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: [viesturs.karnups\(5\)ttc.lv](mailto:viesturs.karnups(5)ttc.lv)

Ērika Sumilo

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: sumilo@lanet.lv

Rakstā autori piedāvā salīdzinošu analīzi par Latvijas integrāciju Eiropas ekonomikā divos dažādos laika posmos - no 1920. gada līdz 1929. gadam un no 1991. gada līdz 2001. gadam. Var novērot zināmu līdzību starp Latvijas integrāciju Eiropas ekonomikā 20. gadsimta divdesmitajos un deviņdesmitajos gados. Abi laika periodi sākās ar impēriju sabrukumu austrumos, abus periodus Latvijas valdības uzsāka ar agrāro reformu īstenošanu, abos periodos Latvija saskārās ar nepieciešamību integrēties pasaules, it īpaši Eiropas ekonomikā. Nenoliedzami pastāv arī zināmas atšķirības starp šiem periodiem. 10 gados pēc Latvijas valsts dibināšanas Latvija piedzīvoja ekonomikas attīstību gandrīz visās tautsaimniecības jomās. Desmit gadus pēc neatkarības atjaunošanas, gan situācija pasaules tirgū bija kardināli mainījusies, gan Latvijā izaugsme bija novērojama tikai dažos ekonomikas sektoros, piem., krasi ir palielinājusies pakalpojumu sektora loma tautsaimniecībā, turpretī ražošanas sektors neguva pienācīgu attīstību.

Atslēgvārdi: Latvija, ekonomika, ekonomikas vēsture, ārējā tirdzniecība, ekonomikas integrācija

IEVADS

Ir pagājis jau vairāk nekā 10 gadu kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas. Latvija šajā periodā ir piedzīvojusi pāreju no vienas valsts politiskās iekārtas un ekonomikas sistēmas uz citu - gandrīz tāpat kā tas notika divdesmitajos gados. Pēc neatkarības atgūšanas 1991. gada 21. augustā Latvijas ekonomikai bija tāds pats uzdevums kā divdesmitajos gados integrēties pasaules ekonomikā. Deviņdesmitajos gados Latvijai bija pilnībā jāmaina sava saimnieciskā sistēma. Šajā adaptācijas procesā galvenais uzdevums bija centralizētās plānveida ekonomikas uz tirgus ekonomiku. Savukārt divdesmitajos gados pēc kara zaudējumiem it kā jau eksistējušo tirgus ekonomiku vajadzēja uzcelt no jauna.

LATVIJAS INTEGRĀCIJA EIROPAS EKONOMIKĀ DIVDESMITAJOS GADOS¹

Vēl divus gadus pēc neatkarības pasludināšanas Atbrīvošanas karš un bermontiāde 1919. gadā postoši ietekmēja tautsaimniecības gaitu, tās atjaunošanu un attīstību. Latvijas un Padomju Krievijas miera līgums tika parakstīts tikai 1920. gada 11. augustā.

Jaunajai neatkarīgajai valstij vajadzēja ne tikai pieņemt Satversmi un organizēt valsts administratīvo sistēmu, bet arī vienlaicīgi no jauna radīt ekonomisko struktūru, kas bija galīgi sabrukusi cariskās impērijas bojāejas un kara dēļ. Valdībai nācās radīt naudas un banku sistēmu, veidot tirdzniecības attiecības, slēgt tirdzniecības līgumus, izstrādāt muitas politiku utt.

No vienas puses, Latvija cerēja atgriezties pie normāliem ekonomikas apstākļiem, atjaunojot relatīvo labklājību, kāda pastāvēja pirms Pirmā pasaules kara. Atrodoties Krievijas impērijas sastāvā, Latvijas tautsaimniecībai bija garantētas tirgus noieta priekšrocības, tā saņēma nepieciešamās izejvielas neierobežotā daudzumā, kā arī Latvija varēja izmantot savu izdevīgo ģeogrāfisko stāvokli attiecībā uz ārējās tirdzniecības plūsmu starp Krieviju un Rietumeiropu. 1913. gadā 28,2% no visa Krievijas eksporta un 20,6% no visa Krievijas importa gāja caur Latvijas galvenajām ostām Rīgu, Liepāju un Ventspili [23, 677]. Dzelzceļš savienoja šīs ostas ar Sanktpēterburgu un Maskavu. Pirms 1914. gada Latvijā bija izveidojusies ar ārvalstu kapitāla palīdzību nodibināta lielrūpniecība, kas ražoja mašīnas un dažādas citas preces Krievijas tirgum, pa lēto jūras ceļu saņemot izejvielas un akmeņogles no Anglijas. Apmēram 80% saražoto rūpniecības preču izveda uz Krieviju un tikai 20% palika vietējām vajadzībām, jo eksports bija niecīgs [2, 106]. 1910. gadā Latvijas teritorijā atradās 782 fabrikas ar 93 345 strādniekiem [30, 53]. 1913. gadā jau bija 1251 uzņēmums ar 137 539 strādniekiem, 721 uzņēmumā strādāja 20 vai vairāk strādnieku [19, 22]. Galvenās rūpniecības nozares bija metāl rūpniecība, t.sk., mašīnbūve (arī vagonu ražošana), kurā 1910. gadā bija nodarbināti 27% no visiem strādniekiem, un ķīmiskā rūpniecība (14%) (iepriekšminētās nozares pieder pie t.s. smagās

rūpniecības), tām sekoja minerālu apstrāde (13%), tekstilrūpniecība (13%) un kokapstrāde (12%) [23, 630].

Latvijas lauksaimniecība jau kopš 19. gs. 90. gadiem sāka pārorientēties uz lopkopību un piensaimniecību. Jau pirms Pirmā pasaules kara Latvijā ražoto sviestu eksportēja gan uz Rietumeiropu, gan uz Sanktpēterburgu un Kijevu [23, 589].

Tomēr toreizējās cariskās Krievijas Baltijas provinces (*Pribaltijskij kraj*) jeb vēlākās Latvijas un Igaunijas brīvvalstis bija tipiskas aristokrātijas lielgruntniecības (latifundijas) zemes. Aptuveni 2% zemes īpašnieku piederēja vairāk nekā puse (53%) visas zemes. Latgalē, kur situācija laukos bija citāda, latifundijām piederēja 38% visas zemes [2, 48]. Latifundijas vidējā platība Vidzemē bija 2264 ha, bet Kurzemē 1957 ha [2, 48].

1914. gadā, pirms Pirmā pasaules kara, Latvijas teritorijā dzīvoja 2 552 tūkstoši iedzīvotāju, bet 1920. gada sākumā to bija palicis vairs tikai 1 596 tūkstoši, kas faktiski bija mazāk nekā gadsimta sākumā [30, 10]. Vairāk nekā 1 miljonu lielais iedzīvotāju skaita samazinājums bija lielākais ekonomiskais zaudējums, kādu Latvijai nodarīja Pirmais pasaules karš. Piemēram, Rīgā 1914. gadā bija 520 tūkstoši iedzīvotāji, bet 1920. gada decembri - tikai 225 tūkstoši [30, 13]. Lielo iedzīvotāju skaita samazinājumu Rīgā var izskaidrot ne tikai ar tiešo karadarbību, bet, pirmām kārtām, ar rūpniecības un ierēdniecības evakuāciju uz Krievijas iekšieni, sākot ar 1915. gadu, jo kopā ar evakuētajām iestādēm un fabrikām uz Krieviju pārcēla arī tajās nodarbinātos ierēdņus un strādniekus kopā ar viņu ģimenes locekļiem. Tikai pēc Otrā pasaules kara iedzīvotāju skaits Rīgā atkal pārsniedza $\frac{1}{2}$ miljonu.

1. Lauksaimniecība divdesmitajos gados

Viens no lielākajiem un plašākajiem saimnieciskās dzīves pasākumiem divdesmitajos gados bija agrārā reforma, kas radikāli pārveidoja Latvijas pirmskara saimniecības pamatus gan tiesiski, gan ekonomiski un uzspieda savu zīmogu visiem turpmākajiem lauku īpašumu attiecību jautājumiem, kā arī ražošanas veidiem.

Saskaņā ar 1920. gada 16. septembri Satversmes sapulcē pieņemto Agrārās reformas likumu tika nodibināts īpašs valsts zemes fonds, kurā ieskaitīja 61% no visas Latvijas zemes un 45% lauksaimniecības zemes [30, 58]. Agrākajiem zemes īpašniekiem atstāja tikai nelielu neatsavināmo zemes daļu, apmēram 50 ha apmērā katram. Agrārās reformas rezultātā latifundijas beidza eksistēt, un Latviju pārveidoja par tipisku mazsaimniecību zemi ar tām raksturīgām ražošanas nozarēm un saimniekošanas veidiem.

Ap 68% saimniecību kopplatība nepārsniedza 20 ha [1, 349]. Tāpat ievērojami daudz (vairāk nekā 23%) bija vidējo saimniecību ar 20-50 ha zemes; to lielākā daļa bija vecsaimniecības. Šai vidējai lauku saimnieku grupai piederēja 40% lauksaimniecības zemes. Samērā spēcīga bija arī vidēji lielo saimniecību grupa ar 50-100 ha zemes (7,5% no visām saimniecībām), kam bija 21% lauksaimniecības zemes. Vidējās un vidēji lielās saimniecības visvairāk varēja izmantot

lauksaimniecības mašīnas un citus lauksaimniecības sasniegumus [24, 24]. Agrārā reforma pašos pamatos pārveidoja Latgales seju sadalot sādžas viensētās, tā tika vairāk pielīdzināta pārējai Latvijai.

Neraugoties uz agrāro reformu, Latvijā vēl joprojām pastāvēja daudz samērā lielu saimniecību. No visas lauksaimniecībā izmantojamās zemes turpat 61%² apsaimniekoja īpašnieki, kuru saimniecības bija lielākas par 20 hektāriem. Zviedrijā šis rādītājs bija 38%, bet attiecīgi Dānijā - 43% un Norvēģijā - 16% [24,25].

Lauksaimniecības attīstība bija viena no jaunās Latvijas brīvvalsts prioritātēm. Lai tā īstenotos, bija jāveic divi uzdevumi: visā zemē jānovērš Pirmā pasaules kara postījumi un jārealizē agrārā reforma.

Latvijai Pirmā pasaules kara postījumi bija jālikvidē saviem spēkiem un līdzekļiem. Atjaunošanas darbs prasīja visus pirmos desmit gadus. Pirmajos gados pēc Pirmā pasaules kara, kad zeme bija izpostīta un tukša, no ārzemēm vajadzēja importēt ne tikai daudzās rūpniecības preces, bet arī pārtiku un labību.

Vislielākais kviešu graudu imports bija 1924. un 1928. gadā, kad tika importētas attiecīgi 51 783 un 58 022 tonnas kviešu; rudzu imports 1925. gadā sasniedza 72 594 tonnas, bet 1928. gadā - jau 82 721 tonnas 21 miljonu latu vērtībā [pēc 29,263; 17,347]. Nepieciešamība importēt labību un pārtiku izrietēja ne tikai no kara laika postījumiem, bet arī no tā, ka labības ražas Latvijā šajā laikā bija samērā niecīgas, graudu kvalitāte nevienmērīga un ražošanas izdevumi pārāk lieli [29, 263]. Turklāt mazaizsaimniecības savas mazās zemes platības dēļ nebija piemērotas labības ražošanai tirgum. Tas vairāk veicināja tādu intensīvās lauksaimniecības ražošanas nozaru kā lopkopība un cūkkopība attīstību.³

1. tabula

Sviesta eksports 1921.-1929. gadam
Export of Butter 1921-1929

Gads	Tonnas	Milj. latu ⁴	% no eksporta kopējās vērtības
1921	10	0,03	0,1
1922	955	2,70	2,6
1923	2902	9,27	5,7
1924	3526	13,50	8,0
1925	7154	30,26	16,0
1926	10 135	37,45	19,9
1927	10 761	41,27	18,7
1928	13 006	52,50	20,1
1929	14 830	58,77	21,5

Avots: Sastādīts pamatojoties uz Zalts A. Ārējā tirdzniecība in Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados / Bilmans, A. (red.). Rīga: Golts un Jurjans, 1928, 264. lpp., Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture 1914-1945, Stockholm: Daugava, 1968, 363. lpp.; Latvijas Statistiskā Gadagrāmata, 1930. Rīga: Valsts Statistiskā pārvalde, 1931,376. lpp.

Tā kā Latvijas tirgus spēja izmantot tikai mazu daļu no saražotā sviesta, bekona, olām un citiem mazsaimniecības ražotajiem produktiem, šīs nozares attīstība gandrīz pilnībā balstījās uz eksportu. Straujš progress šajā laika periodā vislabāk redzams eksporta sviesta ražošanā.

1. tabulā mēs redzam, ka sviests kļūst par vienu no svarīgākajām eksporta precēm un 1929. gadā eksportētā sviesta vērtība pārsniedz piekto daļu no eksporta kopējās vērtības.

2. Rūpniecība divdesmitajos gados

Kā jau iepriekš tika minēts, Pirmais pasaules karš gandrīz pilnībā iznīcināja visu rūpniecību Latvijas teritorijā (tā vai nu tika evakuēta, vai sagrauta).

Rūpniecības atjaunošanai pietrūka iekārtu, kas bija par iemeslu tam, ka miera līgumā ar Padomju Krieviju Latvija panāca nosacījumu, ka Latvijai reizē ar citām aizvestajām mantām jāsaņem atpakaļ no Krievijas arī rūpniecības iekārtas un darbgaldus. Taču vairāku iemeslu dēļ tās netika saņemtas, tādēļ iekārtas nācās ievest no ārzemēm.

Liels kavēklis rūpniecības atjaunošanā bija arī kapitāla trūkums. Turklāt, pastāvot inflācijai, nebija nekādu izredžu saņemt rūpniecībai nepieciešamos banku kredītus. Šādos apstākļos valdība pati uzsāka rūpniecības uzņēmumu kreditēšanu. Valsts līdz 1923. gada 1. novembrim bija izsniegusi dažādus aizdevumus 22,7 miljonu latu apmērā, turklāt visvairāk aizdevumu tika izsniegti 1921./22. gadā [1, 227]. Rūpniecības attīstību kavēja arī lēta dzinējspēka un degvielas trūkums.

Faktori, kas veicināja rūpniecības attīstību Latvijā, bija izglītots un samērā lēts darbaspēks, kā arī Latvijas izdevīgais ģeogrāfiskais stāvoklis, kas deva iespēju izmantot lēto jūras ceļu satiksmē ar citām valstīm. Visizplatītākā rūpniecības uzņēmumu juridiskā forma bija individuālie uzņēmumi (1929. gadā tādu bija 2030 no 2948 uzņēmumiem), bet pēc nodarbināto skaita pirmajā vietā bija akciju sabiedrības, kuras 1929. gadā nodarbināja 26,4 tūkstošus strādniekus jeb 42% no visa rūpniecībā nodarbināto strādnieku skaita [1, 378].

3. Ārvalstu investīcijas divdesmitajos gados

Samērā liela loma Latvijas rūpniecības atjaunošanā, it īpaši akciju sabiedrībās, bija ārvalstu kapitālam. Ārvalstu kapitāls tika ieguldīts gan valsts uzņēmumos (sērkočiņu ražošanā un kokrūpniecībā), gan daudzos privātajos uzņēmumos. Laikā no 1925. gada līdz 1929. gadam ārvalstu kapitāls akciju sabiedrībās pieauga no 56,0 miljoniem latu līdz 94,5 miljoniem latu, un 1929. gadā tas sastādīja 53,9% no visa pamatkapitāla Latvijas akcijas sabiedrībās [12, 264].

Latvijas atjaunotā rūpniecība galvenokārt ražoja produkciju iekšzemes vajadzībām, bet ražojumu pārpalikumu centās eksportēt uz ārzemēm. Bija

izveidojušās arī rūpniecības nozares, kas ražoja pārsvarā eksportam (kokrūpniecība, papīra un papes rūpniecība, gumijas un linoleja rūpniecība, ķīmiskā rūpniecība, ādu pārstrādāšanas rūpniecība, pārtikas rūpniecība u.c.). Laika posmā no 1922. gada līdz 1927. gadam gan šo nozaru saražotās produkcijas vērtība, gan to ražotās produkcijas eksporta apjoms, gan īpatsvars kopējā eksportā Latvijas pirmajos desmit pastāvēšanas gados nemitīgi auga: 1922. gadā rūpniecības produkcijas ražošanas apjoms bija 135,7 miljonu latu, tajā skaitā eksporta apjoms - 8,35 miljonu latu (6,1% no kopējā rūpniecības produkcijas apjoma), turpretī 1927. gadā rūpniecības produkcijas ražošanas apjoms bija 344,2 miljonu latu, no kuriem produkcija par 40,2 miljoniem latu tika eksportēta (11,7% no kopējā rūpniecības produkcijas apjoma) [29, 264].

Par nozīmīgu notikumu Latvijas rūpniecības attīstībā kļuva 1927. gada 2. jūnijā uz 5 gadiem noslēgtais tirdzniecības līgums starp Latviju un PSRS. Līguma ietvaros bija īpaša muitas konvencija ar ievērojami samazinātām likmēm abu valstu precēm pēc īpašiem sarakstiem. Tika paredzēts, ka PSRS iepirkumi Latvijā sasniegs 40 miljonus latu gadā. PSRS apsolīja pasūtīt Latvijas rūpniecībai produkciju katru gadu 40 miljonu latu apmērā. Šis līgums ievērojami ietekmēja Latvijas rūpniecības stāvokli divdesmito gadu beigās. Laikposmā starp 1921. un 1927. gadu imports no PSRS bija vidēji 9,47 miljoni latu gadā, bet eksports uz PSRS - 5,91 miljonu latu gadā. 1928. gadā, kad sāka darboties jaunais līgums, aina krasi mainījās. Šajā gadā imports sasniedza 17,59 miljonus latu un eksports 23,51 miljonu latu, t.i., tirdzniecības apgrozījums gandrīz triškāršojās, 1929. gadā attiecīgie rādītāji bija: imports - 17,02 miljoni latu un eksports - 40,08 miljoni latu [16, 352-353]. Eksportu uz PSRS sastādīja galvenokārt rūpniecības ražojumi dzelzceļa vagoni, lauksaimniecības mašīnas, adītas un austas preces utt. [1, 411].

Tomēr līgums ne tuvu neattaisnoja cerības par tirdzniecības sakaru atjaunošanu ar Krieviju un Latvijas ostu darbības atdzīvināšanu, kā tas bija pirms 1914. gada. No 1935. līdz 1937. gadam imports no PSRS un eksports uz PSRS nepārsniedza 5 miljonus latu, kas veidoja tikai nepilnus 3% no Latvijas kopējā eksporta, un tikai 3,5% - no importa. Tādējādi līguma efekts bija visai īslaicīgs, lai arī līgumam bija samērā liela nozīme Latvijas rūpniecības attīstībā.

4. Latvijas ārējā tirdzniecība divdesmitajos gados

Vispārējo ainu par Latvijas ārējās tirdzniecības attīstību pirmajos desmit neatkarības gados sniedz šādi skaitļi:

2. tabula

Latvijas ārējā tirdzniecība 1920.-1929.gada (miljonos latu)
Latvian Foreign Trade 1920-1929 (million lats)

Gads	Imports (milj. Ls)	Eksports (milj. Ls)	Balance (milj. Ls)	Tirdzniecības nosacījumi (Eksporta un importa cenu indeksu attiecība) (1929 = 100)
1920	96,26	62,31	-33,95	86
1921	73,45	28,91	-44,54	52
1922	106,40	101,20	-5,20	126
1923	211,80	162,00	-49,80	101
1924	255,90	169,60	-86,30	88
1925	280,50	179,50	-101,00	85
1926	260,30	188,50	-71,80	96
1927	250,00	221,20	-28,80	117
1928	308,80	261,30	-47,50	112
1929	362,10	273,90	-88,20	100

Avots: Latvijas Statistiskā Gadagrāmata. 1920-1928., Rīga:Valsts Statistiskā Pārvalde.

Latvija uz ārvalstīm izveda galvenokārt lauksaimniecības un mežsaimniecības produktus un to izstrādājumus - kokmateriālus, finieri, papīru un papi, sviestu, linus, linsēklas un gaļu, kā arī šajā laika periodā - linoleju; savukārt starp galvenajām importa precēm bija izejvielas un ražojumi, kurus vai nu nevarēja iegūt Latvijā - akmeņogles, nafta un tās produkti, tabaka, vilna un kokvilna, vai arī ražojumi, kurus Latvijā neizgatavoja vai neizgatavoja vajadzīgajā kvalitātē - lauksaimniecības un rūpniecības mašīnas, automobiļi, un mākslīgie mēslojumi [12,332, 344-346; 9, XII; 24,47].

2. tabulā varam redzēt, ka laika periodā no 1920. līdz 1929. gadam eksports bija pieaudzis 4,4 reizes, lai gan kopumā imports visu šo laiku ievērojami pārsniedza eksportu. Latvijas maksājumu bilancē ārējās tirdzniecības negatīvo saldo šajā laika periodā izlīdzināja ienākumi no kuģniecības, kā arī ārvalstu investīcijas un kredīti. Ievedmuitas tarifs pastāvēja tikai uz kokmateriāliem un dažām citām izejvielām, kuras varēja iegūt Latvijā, lai veicinātu to pārstrādi. Tirdzniecības nosacījumi strauji pasliktinājās 1921. gadā sakarā ar 1920.-1921. gada Eiropas ekonomisko krīzi,⁶ vēlāk pēc lata ieviešanas tas strauji uzlabojās, bet, sākot ar 1923. gadu, atkal pasliktinājās daļēji zemo kokmateriālu cenu un rūpniecības produkcijas importa pieauguma dēļ, kā arī daļēji importa cenu paaugstināšanas dēļ, kas notika pēc lielākās daļas Eiropas valstu atgriešanās pie zelta standarta pirmskara paritātes līmenī un tam sekojošā šo valstu eksporta sadārdzinājuma. No 1927. gada tirdzniecības nosacījumi sāka atkal uzlaboties, pateicoties Latvijas un Krievijas tirdzniecības līgumam.

Lielākā daļa Latvijas importa nāca no Vācijas (no 1921. līdz 1928. gadam Latvija vidēji gadā importēja no Vācijas 41,3% no kopējā importa apjoma, bet eksportēja uz Vāciju tikai 15,4% no kopējā eksporta apjoma) [24, 48; 10, 2-3]. Galvenā Latvijas eksportprece uz Vāciju šajā laika periodā bija sviests.

Lielākā daļa Latvijas eksporta gāja uz Lielbritāniju (no 1921. līdz 1928. gadam vidēji gadā eksportēja uz Lielbritāniju 26,5% no kopējā eksporta apjoma, bet importēja no Lielbritānijas tikai 13,1% no kopējā importa apjoma) [24, 48; 10, 2-3]. Eksportētie kokmateriāli sastādīja vairāk nekā pusi no kopējā Latvijas eksporta uz Lielbritāniju. Uz Lielbritāniju eksportēja arī tādas svarīgas preces, kā finieri, linus un sviestu. Imports no Lielbritānijas sastādīja gandrīz pusi no eksporta apjoma uz šo valsti.

Pozitīva ārējās tirdzniecības balance bija arī Latvijas tirdzniecībai ar Franciju, Beļģiju un Holandi. Situācija tirdzniecībā ar Krieviju bija pretēja, lai gan, kā jau bija minēts iepriekš, pēc 1927. gada Latvijas eksports uz PSRS būtiski palielinājās un ievērojami pārsniedza importu. Tomēr caurmērā visā šajā laika periodā Latvijas ārējā tirdzniecībā ar kaimiņvalstīm - Igauniju, Lietuvu, PSRS un Poliju - imports gandrīz divreiz pārsniedza eksportu.

Divdesmitajos gados Skandināvijai un Somijai bija maza nozīme Latvijas ārējā tirdzniecībā, lai gan kultūras sakari bija ļoti dzīvīgi un daudzpusīgi. Neskatoties uz to, ka jūras ceļš uz šīm valstīm bija daudz īsāks nekā uz Lielbritāniju vai Holandi, saimnieciskie apstākļi šādai sadarbībai nebija izdevīgi. Ārējā tirdzniecība ar pārējām valstīm gan Eiropā, gan ārpus tās ir atzīmējama tikai ar to, ka Latvija šajā laika periodā spēja ar tām uzturēt kaut cik pozitīvu tirdzniecības bilanci.

LATVIJAS EKONOMIKAS TRANSFORMĀCIJA DEVIŅDESMITAJOS GADOS

1940. gadā Latvijā pastāvošā ekonomikas sistēma tika pilnīgi iznīcināta un pēc Latvijas iekļaušanas PSRS tika nomainīta ar staļinistisko plānveida ekonomiku. Turpmākos 50 gadus Latvijas ekonomika bija lielā mērā atkarīga no tirdzniecības un ražošanas saitēm ar Padomju Savienību un lielākoties tā darbojās Maskavas centrālo ministriju pakļautībā [6,257]. Piespiedu industrializācija pārveidoja Latviju no lauksaimniecības ekonomikas zemes par tādu, kurā dominēja rūpniecība. 1990. gadā apstrādājošā rūpniecība sastādīja 35,4% no iekšzemes kopprodukta (IKP), bet lauksaimniecība - tikai 18,1% [7,14]. Turklāt, 1990. gadā 27,8% no visiem strādājošajiem bija nodarbināti rūpniecības nozarē, bet lauksaimniecībā - tikai 16,5% [8,14].

Kā varam redzēt 3. tabulā, deviņdesmitajos gados ārkārtīgi strauji palielinājās pakalpojumu sektora īpatsvars IKP (no 31,9% 1990. gadā līdz 70,2% 2000. gadā). Šis pieaugums un ekonomikas restrukturizācija notika lielā mērā uz lauksaimnieciskās un rūpnieciskās ražošanas sašaurināšanās rēķina.

3. tabula

Iekšzemes kopprodukta struktūra, % (faktiskajās cenās)
Structure of Gross Domestic Product, % (current prices)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	21,1	21,9	17,2	11,7	9,4	10,4	8,7	5,6	4,1	4,1	4,1
Zvejniecība	0,8	1,2	0,4	0,1	0,1	0,4	0,3	0,2	0,3	0,4	0,4
Iegūstošā rūpniecība	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Apstrādājošā rūpniecība	34,5	35,7	28,2	23,1	19,9	22,4	20,9	22,2	17,9	15,3	14,5
Elektroapgāde, gāze, ūdens	1,8	2,3	1,5	7,4	5,3	5,5	5,3	5,0	5,3	4,5	3,9
Celtniecība	9,7	5,8	5,0	4,3	5,9	5,1	4,7	4,8	6,8	7,1	6,8
Pakalpojumi	31,9	32,9	47,5	53,2	59,2	56,0	59,9	62,0	65,4	68,5	70,2
Kopā	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Avots: Latvijas statistikas gadagrāmatas 1996-2001- Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde.

Pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā viens no Latvijas uzdevumiem bija integrēties pasaules, t.sk. Eiropas ekonomikā. Šis uzdevums bija visai sarežģīts, jo Latvija nevarēja paļauties uz savu vēsturisko pieredzi. Piecdesmit gadu laikā tirgus un patēriņš bija pilnībā mainījies, nebija arī pieredzes, kā veiksmīgi pāriet no centralizētās komandekonomikas uz tirgus ekonomiku.

Sakarā ar padomju komandekonomikas sistēmas sabrukumu un ekonomisko attiecību deformāciju Latvijas rūpniecība nokļuva izejvielu un degvielas piegādes grūtībās. Latviju skāra arī PSRS inflācijas procesi, jo līdz 1992. gada 20. jūlijam tā palika rubļa zonā. Rubļa vērtības straujā krišanās padarīja visus iepriekšējos uzkrājumus par bezvērtīgiem.

1991. un 1992. gadā Latvijas ekonomika vēl bija samērā atkarīga no norisēm bijušajā PSRS, un valdība veda sarunas ar bijušajām PSRS republikām, lai turpinātu tirdzniecību un risinātu problēmas banku un naudas pārvedumu jomās. Neapmierinošais stāvoklis izejvielu un degvielas piegādē vienlaicīgi ar bijušo PSRS tirgus maksātnespēju bija par cēloni rūpniecības un lauksaimniecības ražošanas straujai samazināšanās. Šī lejupslīde turpinājās līdz 1994. gadam.

1. Lauksaimniecība deviņdesmitajos gados

Tāpat kā divdesmitajos gados, arī deviņdesmitajos gados pārkārtošanās laukos uzsāka ar zemes reformu. 1989. gadā Latvijā pastāvēja 363 kolhozi ar vidējo platību 5 980 ha (53,3% no lauksaimniecības zemes) un 199 padomju saimniecības ar vidējo platību 7 295 ha (38,4% no lauksaimniecības zemes) [27, 72]. Un tāpat kā divdesmitajos gados, zemes reformas rezultāts bija lielo saimniecību (šoreiz kolhozu un padomju saimniecību) sadalīšana mazaizsaimniecībās (sākotnēji nododot tās saucamajiem "Breša zemniekiem" un tad atjaunojot

1940. gada īpašuma tiesības), kam, sekojot vēsturiskajai pieredzei, vajadzēja garantēt lauksaimniecības uzplaukumu valstī. Diemžēl, realitāte bija citāda un skarbāka. Zeme tika atdota atpakaļ bijušajiem īpašniekiem vai viņu pēcnācējiem, nevis lauksaimniecībā strādājošiem bezzemniekiem. Sakarā ar piecdesmit gadu laikā notikušajām demogrāfiskajām izmaiņām, vairums zemes saņēmēju bija pilsētnieki. Tomēr zemnieku saimniecību skaits strauji pieauga no 57,5 tūkstošiem 1993. gadā līdz 74,1 tūkstošiem 1995. gada beigās, un vidējais zemnieku saimniecības lielums laika periodā no 1993. līdz 1995. gadam bija 19,6 ha [26,54].

2000. gadā vidējais zemnieku saimniecības lielums bija pieaudzis līdz 24 ha. Šis bija arī pirmais gads, kad lauksaimniecības produkcijas ražošanas apjoms palielinājās (par 3,3%), jo līdz 2000. gadam tas katru gadu samazinājās vidēji par 7% [3, 85]. 1990. gadā 72% no lauksaimniecības produkcijas ražoja statūtsabiedrības (kolhozi un padomju saimniecības) un valsts saimniecības, turpretī 2000. gadā 77% no visas lauksaimniecības produkcijas ražoja jau zemnieku saimniecības, piemāju saimniecības un personīgās paugsaime saimniecības [14,135].

Par Latvijas lauksaimniecības atpazīstības galvenajiem iemesliem šodien tiek uzskatīti: [3,85]

vairumam saimniecību ir maza ekonomiskā platība (līdz 24 ha);

zema augsnes kvalitāte;

nolietota tehnika (tikai 5% traktoru ražoti pēdējos sešos gados);

vairums lauksaimniecības ēku neatbilst mūsdienas prasībām (60-65% ēku būvētas pirms 50-60 gadiem); [31, 79]

lauksaimniecībā strādājošo zemā produktivitāte (3,6% no IKP) [31, 79].

2000. gadā salīdzinājumā ar 1995. gadu lauksaimniecības produkcijas ražošanas apjoms samazinājās aptuveni par 20%, un tās īpatsvars IKP kritās no 8,9% 1995. gadā līdz 2,5% 2000. gadā [33, 78]. 1998. gadā lauksaimniecībā bija nodarbināti 15,7% no visiem strādājošajiem, tomēr tā nodrošināja tikai 3,6% no IKP - šis rādītājs bija 10 reizes zemāks nekā vidēji Eiropas Savienībā [31, 79]. Tajā pašā laikā no 3. tabulas var secināt, ka lauksaimniecības, medniecības un mežsaimniecības īpatsvars IKP kopapjomā kopš 1998. gada ir stabilizējies 4,1% līmenī.

1990. gadā Latvijas lauksaimniecībā dominēja lopkopība (66% no lauksaimniecības produkcijas), bet 2000. gadā tās īpatsvars ir vairs tikai 51% [14,135].

Gaļas produkcija 2000. gadā sastādīja tikai 20% no 1990. gadā saražotā, piens - 44%, bet olas - 53% [14,137]. Zināmā mērā lauksaimniecības produktu ražošanas lejupslīde ir raksturīga visam lauksaimniecības sektoram, tā, piemēram, graudu kopražs 2000. gadā bija tikai 58% no 1990. gadā saražotā utt. [14,136]. 2000. gadā lauksaimniecības produkti sastādīja tikai nepilnus 6% no eksporta kopējā apjoma.

2. Rūpniecība deviņdesmitajos gados

Kā jau iepriekš minēts, 1990. gadā rūpniecības produkcijas īpatsvars IKP bija 35,4%, un tā nodarbināja 27,8% no visiem strādājošajiem. Diemžēl desmit gados,

līdz 2000. gadam, šie rādītāji nokritusies attiecīgi līdz 14,5% no IKP un 18,1% no visiem strādājošajiem [3,68; 14,55].

Rūpniecībā tāpat kā lauksaimniecībā notika privatizācija, tomēr tā izpaudās ne tik daudz kā īpašuma atdošana bijušajiem īpašniekiem, bet gan kā valsts objektu privatizācija par naudu vai sertifikātiem. Privatizācija tika uzskatīta par procesu, kuram būtu jānodrošina iespēja samērā ātri pārkārtot Latvijas ekonomiku no centralizētas komandekonomikas uz tirgus ekonomiku.

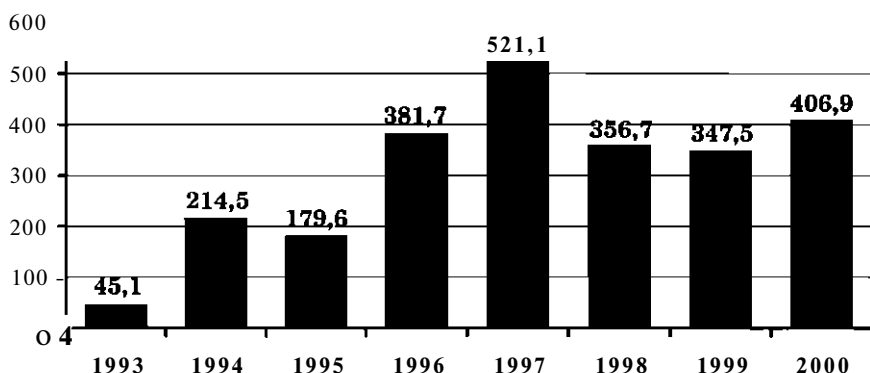
Lielāko daļu mazo valsts un pašvaldību uzņēmumu privatizēja jau līdz 1995. gadam. 1994. gadā tika nodibināta valsts A/S "Privatizācijas aģentūra", kuras uzdevums bija organizēt "vidējo un lielo" uzņēmumu privatizāciju gan par naudu, gan par sertifikātiem. Līdz 2000. gadam 57,1% no visiem īpašumiem Latvijā piederēja privātpersonām, 1993. gadā 17,8%, bet privātā sektorā nodarbināto īpatsvars sastādīja 71% no strādājošiem, 1993. gadā - 51% [3,105].

No ražošanas viedokļa situācija deviņdesmitajos gados līdzinājās tai, kāda bija divdesmito gadu sākumā, kad ražotāji, lai izdzīvotu, bija spiesti meklēt jaunus tirgus rietumvalstīs. Tomēr šis uzdevums nebija viegls. No PSRS mantotās liela mēroga ražotnes bija nerentablas un vajadzēja atgriezties pie mazākiem uzņēmumiem, tāpat kā tas bija divdesmitajos gados. Vajadzēja ne tikai reorganizēt ekonomiku⁷, bet arī restrukturēt un modernizēt uzņēmumus. Latvijai pašai pietrūka kapitāla šādam nolūkam. Bija nepieciešama ārvalstu palīdzība un ārvalstu kapitāls.

No 1991. līdz 1997. gadam Latvijā pamatkapitāla īpatsvars iekšzemes kopproduktā bija mazāks nekā 1990. gadā, kas liecina par ražošanas samazināšanos un iekšējo resursu trūkumu. Tikai 1998. gadā šis rādītājs pārsniedza 1990. gada līmeni [15].

2.1. Tiešās ārvalstu investīcijas

Pirmais kopuzņēmums ar ārvalstu kapitālu Latvijā tika nodibināts 1988. gadā, un līdz 1990. gada 1. jūlijam Latvijā bija 47 kopuzņēmumi, kuri eksportēja preces 2,88 miljonu valūtas rubļu vērtībā [27, 267]. Kopš 1993. gada tiešajām ārvalstu investīcijām (TAI) ir bijusi nozīmīga loma Latvijas ekonomikas attīstībā un uzņēmumu modernizācijā. Tiešās ārvalstu investīcijas tiek definētas kā ilgtermiņā attiecības starp vienas ekonomikas rezidentu (tiešais ieguldītājs) un citas ekonomikas rezidenta uzņēmumu (tiešo investīciju uzņēmums) [14,157] un attiecās uz visiem darījumiem starp tiešo ieguldītāju un tiešo investīciju uzņēmumu. TAI apjoms ir palielinājies no 22,5 milj. latu 1992. gadā līdz 832,2 milj. latu 2000. gadā, bet TAI procentos pret IKP augstāko rādītāju - 9,3% - sasniedza 1997. gadā, bet 2000. gadā tas bija nokrities līdz 5,7% [14,160]. 1992. un 1993. gadā tika investēts galvenokārt lauksaimniecībā, rūpniecībā, mazumtirdzniecībā, finanšu starpniecībai un transportā [13]. 1990. gadu vidū lielākā daļa TAI tika ieguldīta ostu un telekomunikāciju nozarēs, kas lielā mērā saistīts ar šo nozaru privatizāciju. Pieaugot privatizācijas tempiem, pieauga arī investīcijas ražošanā, it īpaši kokapstrādē, tekstilrūpniecībā, apģērbu, ķīmikāliju, krāsaino metālu, metālizstrādājumu un iekārtu ražošanā [32, 42]. 1997. gadā, kad TAI ieguldījums Latvijā pēdējo desmit gadu laikā bija vislielākais (303,4 milj. latu), visvairāk tika ieguldīts ražošanas sektorā.

Avots: *Economic Development of Latvia Report*. Rīga: Ministry of Economics, June 2001. 45 pp.

1. att. Tiešās ārvalstu investīcijas Latvijā Foreign Direct Investments in Latvia

1. attēlā varam redzēt, ka ne 1995. gada banku krīze, ne arī krīze Krievijā 1998. gadā neatstāja ilgstošu ietekmi uz TAI ienākšanu Latvijā. TAI īpatsvars IKP pēdējos piecos gados ir bijis lielāks par 5 procentiem, sasniedzot, kā jau iepriekš minēts, 9,3 procentus 1997. gadā [14, 160]. Līdz 2000. gada beigām uzkrātās ārvalstu investīcijas sasniedza 1587,2 latu uz vienu iedzīvotāju, salīdzinot ar 414,7 latu 1995. gadā, t.i., gandrīz četras reizes vairāk [14, 160].

Uzkrāto ārvalstu investīciju Latvijas reģistrēto uzņēmumu pamatkapitālā sadalījums pa valstīm norāda, ka galvenie ārzemju investori Latvijā laikposmā līdz 2000. gada beigām bija Dānija (14% no visām ārvalstu investīcijām), Vācija (12,7%), Zviedrija (10,2%), ASV (9,3%), Krievija (7,3%), Lielbritānija (6,7%), Igaunija (6,1%), Somija (5,4%) un Norvēģija (4,1%) [14, 160]. Ja analizējam uzkrāto ārvalstu investīciju Latvijā sadalījumu pa darbības veidiem 2000. gada beigās, tad galvenās investīcijas notika finanšu starpniecības sektorā (23%), rūpniecībā (22%), tirdzniecībā (20%), transporta un sakaru jomā (19%), komercpakalpojumu (10%) un citos sektoros (6%) [14, 161].

Tiešās ārvalstu investīcijas deva savu ieguldījumu straujā un veiksmīgā Latvijas ekonomikas pārejā uz tirgus ekonomiku, ieviešot jaunās tehnoloģijas, zināšanu (*know-how*) un augstas kvalitātes darba vietas. 2000. gada beigās ārzemniekiem piederošā daļa no uzņēmumu pamatlīdzekļiem sastādīja 24% [3, 46], bet piederošie uzņēmumi bija 3,6% no visiem uzņēmumiem un uzņēmēj sabiedrībām [14, 166].

3. Latvijas ārējā tirdzniecība deviņdesmitajos gados

Kā mazai valstij ar atklātu ekonomiku Latvijai ir nepieciešams attīstīt ārējo tirdzniecību, it īpaši eksportu. Līdz 1991. gada beigām visa Latvijas ārējā tirdzniecība (faktiski tirdzniecība starp republikām) notika ar Padomju Savienību.⁸ Ekonomisko situāciju šajā laikā raksturoja preču trūkums, daļēja pārtikas

normēšana ar talonu palīdzību un hiperinflācija. 1992. gada sākumā visa kontrole importam tika atcelta. Eksporta kvotas un licences tika likvidētas 1992. gada jūnijā un aizstātas ar eksporta tarifu sistēmu. Šajā laikā notika arī naudas reforma un iekšējo cenu liberalizācija.

Latvijas ārējās tirdzniecības politiku šajā laika periodā iezīmēja ārējās tirdzniecības liberalizācija, balstoties uz valstu divpusējām un daudzpusējām līgumattiecībām, ņemot vērā ES tirdzniecības politiku.⁹ Ārējās tirdzniecības liberalizācija nozīmēja pakāpenisku tarifu un netarifu ierobežojumu samazināšanos. 1999. gada 10. februārī Latvija kļuva par pilntiesīgu dalībvalsti Pasaules tirdzniecības organizācijā (PTO), kas savukārt nozīmēja vislielākās labvēlības režīma ieviešanu ar visām 144 dalībvalstīm. Latvija noslēdza arī 11 brīvās tirdzniecības līgumus ar 28 valstīm, t.sk. ar visām ES un EBTA dalībvalstīm. Neatņemama sastāvdaļa Latvijas ārējās tirdzniecības politikā šajā laikā bija vairāki Baltijas valstu līgumi brīvās tirdzniecības līgumi gan rūpniecības, gan lauksaimniecības precēm, kā arī līgums par netarifu barjeru atcelšanu.¹⁰

4. tabula

Latvijas ārējā tirdzniecība (preču), 1992.-2000. gadā (milj. latu)
Latvian Foreign Trade (commodities), 1992-2000 (mill, lats)

Gads	Imports (milj. Ls)	Eksports (milj. Ls)	Balance (milj. Ls)	Tirdzniecības nosacījumi (Eksporta un importa cenu indeksu attiecība) (2000 = 100)
1992	543,34	576,88	33,54	181
1993	639,2	675,6	36,4	181
1994	694,6	553,4	-141,2	136
1995	959,6	688,4	-271,2	123
1996	1278,2	795,2	-483,0	106
1997	1582,4	971,7	-610,7	105
1998	1881,3	1068,9	-812,4	97
1999	1723,9	1008,3	-715,6	100
2000	1933,9	1131,3	-802,6	100

Avots: *Latvijas statistikas gadagrāmatas. 1993-2001. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde.*

4. tabulā mēs redzam, ka līdz 1993. gadam imports samazinājās vairāk nekā eksports, bet no 1994. gada imports pārsniedza eksportu un ar 1994. gadu, kad arī tirdzniecības nosacījumi sāka slīdēt uz leju, ārējās tirdzniecības bilance kļuva pasīva. Neskatoties uz pieaugušo pasīvo tirdzniecības bilanci (2000. gadā tā ir piecas reizes lielāka nekā 1994. gadā), tirdzniecības nosacījumi pēdējos piecos gados bija daudz cik stabils. Pēc 45 punktu pasliktināšanās sakarā ar lata ieviešanu 1994. gadā tirdzniecības nosacījumi 1995. gadā pasliktinājās par 13 punktiem, 1996. gadā - pēc banku krīzes par 17 punktiem un 1998. gadā par -

8 punktiem. Krievijas krīzes sekas tirdzniecības nosacījumi 1999. gadā bija nemanāmas, šajā gadā tas faktiski uzlabojās par 3 punktiem.

Laika periodā no 1990. līdz 1993. gadam Latvijas ekonomikas atvērtības koeficients (eksporta attiecība pret IKP) bija ļoti liels - 64,8% [21, 54]. Tomēr laika periodā no 1995. līdz 2000. gadam, šis koeficients bija nokrities līdz 48,3% [aprēķināts no 14,15].

Kopš 1994. gada ārējās tirdzniecības apjoms ir pieaudzis gandrīz katru gadu - izņēmums bija 1999. gads sakarā ar Krievijas krīzi. 2000. gadā ārējās tirdzniecības apjoms pieauga par 10% (ieskaitot eksporta un importa pieaugumu par 11%) salīdzinājumā ar 7,4% kritumu 1999. gadā.

5. tabula

Latvijas eksports un imports (preču) pa valstu grupām, 1992.-2000. gadā (procentos no kopapjoma)

Latvian exports and imports (commodity) by groups of states, 1992-2000 (percentage of total value)

Gads	% ES ¹		% NVS ¹²		% Citi	
	eksports	imports	eksports	imports	eksports	imports
1992	39,9	29,5	45,0	37,6	15,1	32,9
1993	33,4	27,4	47,6	38,2	19,0	34,4
1994	39,2	40,6	42,7	30,5	18,1	28,9
1995	44,1	49,9	38,3	28,2	17,6	21,9
1996	44,7	49,3	35,8	25,5	19,5	25,2
1997	48,9	53,2	29,5	19,7	21,6	27,1
1998	56,6	55,3	19,0	16,0	24,4	28,7
1999	62,5	54,5	12,0	15,0	25,5	30,5
2000	64,6	52,4	8,7	16,9	26,7	30,7

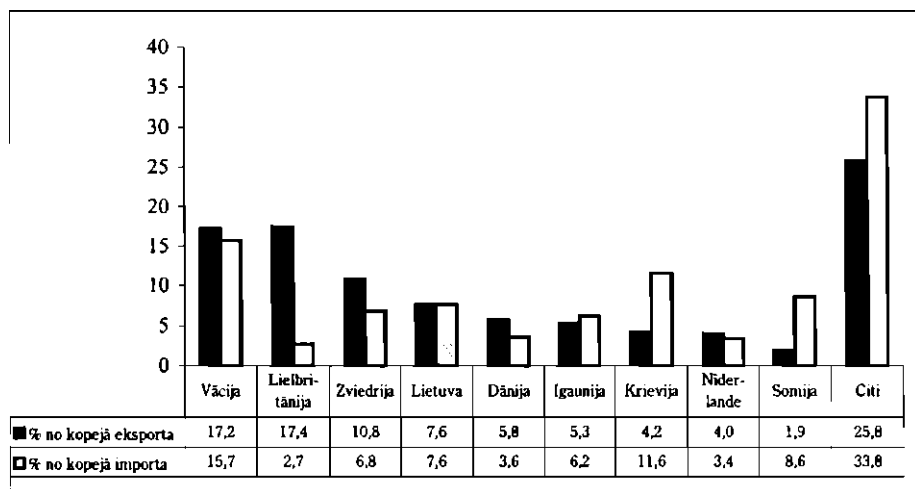
Avots: *Latvijas statistikas gadagrāmata 2001*, Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2001, 180. lpp.

5. tabula norāda uz Latvijas ārējās tirdzniecības pārorientāciju no bijušās Padomju Savienības uz rietumiem, it īpaši uz Eiropas Savienību. 2000. gadā eksports uz ES pieauga par 38,2% salīdzinājumā ar 1992. gadu, bet uz NVS samazinājās par 80,7% šajā pašā laika periodā. Tas nozīmē, ka ES varēja segt tikai apmēram pusi no Latvijas eksportam zaudētā bijušās PSRS tirgus un atlikušo eksporta noietu Latvijai nācās meklēt citur. Toties imports no ES 2000. gadā pieauga par 43,7% salīdzinājumā ar 1992. gadu, bet no NVS samazinājās tikai par 55% šajā pašā laika periodā. Tātad imports no ES praktiski gandrīz nosedza samazināto importa apjomu no bijušās PSRS.

Ja analizējam atsevišķi pa valstīm, tad šī pārorientēšanās eksporta jomā ir īpaši redzama, konstatējot Latvijas galvenos tirdzniecības partnerus 2000. gadā, kad vissvarīgākie tirdzniecības partneri bija Lielbritānija un Vācija, pēc tam Zviedrija, Lietuva, Dānija un Igaunija, un tikai tad sekoja Krievija. Tomēr

ārējās tirdzniecības apgrozījuma ziņā Krievija ieņēma otro vietu ar 271,7 milj. latu apgrozījumu (imports + eksports) tūlīt aiz Vācijas (496,9 milj. latu), kam sekoja Zviedrija (253 milj. latu), Lielbritānija (247,8 milj. latu), Lietuva (232,2 milj. latu), Somija (188,8 milj. latu), Igaunija (180,6 milj. latu), Dānija (135,6 milj. latu) un Nīderlande (111,7 milj. latu) [14, 182]. Tas norāda uz to, ka imports no Krievijas 2000. gadā naudas izteiksmē bija gandrīz piecas reizes lielāks nekā eksports uz Krieviju, toties imports no Vācijas pārsniedza eksportu uz Vāciju tikai par 6%.

2. attēls ilustrē attiecības starp importu un eksportu Latvijas galveno tirdzniecības partneru lokā 2000. gadā. 74,2% visa Latvijas eksporta tika nosūtīti uz šīm deviņām valstīm, bet no tām Latvija importēja tikai 66,2% visa sava importa. Lielbritānija izceļas kā izteikta Latvijas eksporta valsts, bet Krievija un Somija - kā izteiktas importa zemes.

Avots: Aprēķināts pēc *Latvijas statistikas gadagrāmata 2001*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2001, 180.-181. lpp.

2. att. Latvijas eksports un imports (preču) pa galvenajām valstīm 2000. gadā (%)
Latvian exports and imports (commodity) by main partners 2000 (%)

Pārejas perioda laikā Latvijas ārējās tirdzniecības struktūra ir būtiski mainījusies, un šīs pārmaiņas atspoguļo gan iekšējos, gan ārējos faktorus. Pārejas perioda sākumā ārējās tirdzniecības struktūra atspoguļoja galvenokārt ārējās tirdzniecības saistības ar bijušo PSRS. Ar 1994. gadu ārējā tirdzniecība sāk vairāk dažādoties. Sākuma periodā galvenās preču grupas bija koksne un tās izstrādājumi, pārtikas rūpniecības produkti, tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi, metāli un to izstrādājumi, transporta līdzekļi, mašīnas un mehānismi; elektriskās iekārtas. 1998. gadā sakarā ar Krievijas krīzi, šīs pārmaiņas ārējās tirdzniecības struktūrā paātrinājās, izraisot pārtikas produktu un transporta līdzekļu tirgus samazināšanos.

Vissvarīgākais eksports Latvijai ir koksne un tās izstrādājumi, kas ir pieaudzis no 20,3% no eksporta kopapjoma 1994. gadā līdz 37,4% - 2000. gadā [15, *kā arī turpmāk tekstā*]. Galvenie koksnes noņēmēji 2000. gadā bija Lielbritānija un Zviedrija. Nākamie pēc īpatsvara eksporta kopapjomā ir tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi, kas kopā ar minerālajiem produktiem, ķīmiskās rūpniecības un tās saskares nozares produkciju, kā arī akmens, ģipša, cementa, stikla un keramikas izstrādājumiem ir palikuši principā nemainīgi laika periodā no 1994. līdz 2000. gadam. Šīm preču grupām galvenais noieta tirgus ir Rietumeiropā un Baltijas valstīs.

Dzīvnieku un lopkopības produktu eksports ir samazinājies līdz 1,7% no Latvijas eksporta kopapjoma 2000. gadā, kas ir tikai 53% no tā līmeņa, kāds bija pirms Krievijas krīzes. Tāpat pārtikas rūpniecības produktu eksports, kas no 1994. gada ir strauji samazinājies, nokritās līdz 3,5% no Latvijas eksporta kopapjoma 2000. gadā, kas ir tikai 52% no tā līmeņa, kāds bija pirms Krievijas krīzes. Tas liecina par lauksaimniecības produktu un to pārstrādes lielo atkarību no Krievijas un NVS tirgus.

Toties tādām preču grupām, kam ir lielāka pievienotā vērtība, kā, piemēram, metāliem un to izstrādājumiem, dažādām rūpniecības precēm (galvenokārt mēbelēm), Krievijas krīze gāja secen, un to eksports turpināja pieaugt. Šīm preču grupām galvenais noieta tirgus ir Rietumeiropā un Baltijas valstīs.

Interesanti, ka līdz 2000. gadam preču grupa "transporta līdzekļi" ir tikpat kā pazudusi no Latvijas eksporta preču klāsta. Tas neliels daudzums, kas ir palicis, tiek eksportēts galvenokārt uz Krieviju un NVS valstīm.

Latvijas imports šajā laika periodā ir bijis visai stabils. Importā dominēja izejvielas un kapitālieguldījuma preces (minerālie produkti, ķīmiskās rūpniecības un tās saskares nozares produkcija, mašīnas un mehānismi; elektriskās iekārtas), sastādot 44,2% no importa kopapjoma 2000. gadā [15; 11]. Galvenās importa grupas patlaban ir mašīnas un mehānismi; elektriskās iekārtas (20,7% no importa kopapjoma 2000. gadā), minerālie produkti (12,9%), ķīmiskā rūpniecība un tās saskares nozares produkcija (10,6%), metāli un to izstrādājumi (8,4%) un transporta līdzekļi (7,8%) [15; 11].

KOPSAVILKUMS UN SECINĀJUMI

Pastāv daudzas paralēles starp Latvijas integrāciju Eiropas ekonomikā 20. gadsimta divdesmitajos un deviņdesmitajos gados. Abi periodi sākās ar agrāro reformu laukos un pēc attiecīgo Krievijas impēriju sabrukuma ar nepieciešamību integrēties pasaules, it īpaši Eiropas ekonomikā. No vienas puses, varam mēģināt salīdzināt to postu lauksaimniecībā un rūpniecībā, kāds bija pēc Pirmā pasaules kara, ar to, kas notika pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā. No otras puses, tas nebūtu pilnīgi korekti. Ja postu pēc Pirmā pasaules kara bija izraisījis karš un militāra darbība, tad lauksaimniecības un rūpniecības sagraušanu pēc neatkarības atgūšanas veicām mēs paši.

Nenoliedzami, 10 gados pēc Latvijas valsts dibināšanas Latvija piedzīvojusi attīstību gandrīz visās ekonomikas jomās un ārējās tirdzniecības uzplaukumu. Tas

norāda uz to, ka, pārvarot milzīgas materiālās grūtības, Latvijas valsts spēja ne tikai atjaunot savu ekonomiku, bet salīdzinājumā ar laiku pirms Pirmā pasaules kara pat spert dažus soļus uz priekšu. Toties 10 gadus pēc neatkarības atjaunošanas attīstība notiek tikai dažās jomās (galvenokārt koksnes un kokrūpniecībā), bet daudzas jomas ir palikušas uz vietas vai pat samazinājušas. Protams, apstākļi, kādos Latvijai bija jādarbojas toreiz un šodien, ir krasi mainījušies. Pirmos 10 gadus pēc valsts dibināšanas visa Eiropa bija līdzīgos apstākļos, atkopusies no Pirmā pasaules kara, un industriāli attīstītās valstis bija atvērtas Latvijas lauksaimniecības eksporta produktu saņemšanai. Savukārt pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā, Latvijai bija jāmēģina iekļauties tādā Eiropā, kura jau 50 gadus bija saliedēta vairākos tirdzniecības blokos (ES un EBTA), un Latvijas eksporta ražojumi nebija konkurētspējīgi atpalikušo tehnoloģiju un preču zemās kvalitātes dēļ.

Lauksaimniecība no 1920. līdz 1929. gadam pārvarēja visus šķēršļus un strauji attīstījās, kļūstot par vienu no galvenajām eksportnozarēm. Liela loma šajos procesos bija agrārai reformai un zemes sadalīšanai, kas veicināja pāreju uz intensīvo lauksaimniecību pēc Dānijas parauga. Savukārt agrārās reformas laikā deviņdesmitajos gados lauksaimniecības ražošana būtiski samazinājās. Valsts vienaldzīgā attieksme pret lauksaimniecību un tajā pašā laikā izmaksu palielināšanās padarīja lauksaimniecības produkciju nerentablu. Latvijas lauksaimnieki nespēja konkurēt ar ES subsidēto lauksaimniecības produkciju, bet Krievijas tirgus bija nestabils. 1929. gadā lauksaimniecības produkti sastādīja pāri par 34% no visa eksporta kopapjoma, bet 2000. gadā - nedaudz mazāk par 6%.

Divdesmitajos gados Latvija cerēja kļūt par "tiltu" starp austrumiem un rietumiem, bet tas neizdevās. Arī deviņdesmitajos gados Latvija sevi uzskatīja par "tiltu" starp austrumiem un rietumiem, un vienā jomā tas izdevās diezgan labi, - pateicoties PSRS laikā izbūvētajiem naftas produktu cauruļvadiem uz Ventspili un ar tiem saistītiem tranzīta pakalpojumiem. Tāpat kā pirmskara Latvijai, kad tranzīts, kuģniecība un tūrisms bieži vien izlīdzināja ārējās tirdzniecības negatīvo saldo maksājuma bilanci, arī šodien pakalpojumu eksporta sfērai, īpaši naftas produktu tranzītam, ir tāda pati loma.

Pirms 1914. gada 80% Latvijā esošās rūpniecības strādāja Krievijas tirgum, savukārt līdz 1929. gadam Latvijas rūpniecība bija piemērojusies galvenokārt iekšzemes vajadzībām. Lielas cerības tika liktas uz 1927. gadā noslēgto Latvijas un Krievijas tirdzniecības līgumu, lai palīdzētu attīstīt rūpniecību Latvijā un veicinātu rūpniecības produktu eksportu un samazinātu to importu. Tomēr pēc līguma izbeigšanās rūpniecības uzplaukums apsīka.

Latvijas rūpniecība līdz 1990. gadam bija integrēta PSRS centralizētajā plānveida ekonomikā un, kaut arī tā sastādīja lielu daļu no Latvijas IKP, tā nebija iedomājama bez lētajiem energoresursiem un izejvielām no PSRS. Tomēr pēc 1994. gada rūpniecībā Latvijā stabilizējās un pretēji procesiem divdesmitajos gados tā turpināja ražot arī eksporta tirgum, ne tikai iekšzemes vajadzībām. 1929. gadā rūpniecības īpatsvars Latvijas eksportā bija tikai ap 29% no visa eksporta kopapjoma, turpretī 2000. gadā tas bija ap 43%.

Līdz 1929. gadam Latvijas ārējā tirdzniecība pārsvarā bija rūpniecības izstrādājumu imports un lauksaimniecības produktu un kokmateriālu eksports. Ievērojamu lomu ieņēma sviesta eksports, kas no 10 tonnām 1921. gadā pieauga

līdz 15 tūkstošiem tonnu 1929. gadā. Neskatoties uz to, ka visā šajā periodā tirdzniecības balance bija negatīva, gan imports, gan eksports nemitīgi pieauga, kaut tirdzniecības nosacījumi svārstījās visā šajā periodā. 1990. gados Latvijas importa struktūra daudz neatšķīrās no pirmskara struktūras. Joprojām bija nepieciešams importēt izejvielas un tās rūpniecības preces, kuras Latvija pati neražoja. No otras puses, eksporta struktūra būtiski mainījās, lauksaimniecības un pārtikas produktu īpatsvaram krītoties no 34% 1929. gadā līdz 6% 2000. gadā. Koksnes un tās izstrādājumu, papīra un kartona īpatsvars eksportā bija aptuveni līdzīgs abos laika periodos - ap 37%. Būtiski pieauga to ražojumu eksports, kuru divdesmitajos gados sauca par pusfabrikātiem un fabrikātiem, kas 1929. gadā sastādīja aptuveni 29%, bet 2000. gadā - jau aptuveni 57%.

Pēc 1929. gada Latviju sagaidīja dziļa ekonomikas krīze, ekonomikas lejupslīde un K. Ulmaņa apvērsums. Varam tikai cerēt, ka pēc 2002. gada Latviju gaida iestāšanās Eiropas Savienībā un NATO un no tā izrietošā ekonomikas augšupeja.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Detalizētu izklāstu par Latvijas ekonomisko attīstību un ārējo tirdzniecību šajos gados skat. Kamups V.P. Latvijas ekonomiskā attīstība un ārējā tirdzniecība 1918-1928., in Zīle Ļ. (red.) *Latvija divos laikposmos: 1918-1928 un 1991-2001*, Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 2001, 365-383. lpp.

² $40\% + 21\% + (\text{lielsaimn. virs } 100 \text{ ha } \%) > 61\%$

³ Aizsilnieks piemin vēl vienu iemeslu, proti, zemās labības cenas pasaules tirgū, kas sāka slīdēt uz leju jau no 1921. gada, kas turpinājās līdz 1927. gadam, piemēram, rudzu cenas bija noslīdējušas par apmēram 30%, bet vienlaicīgi sviesta cenas šajā laika periodā bija pieaugušas par apmēram 50% - Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības vēsture 1914-1945.*, Stockholm: Daugava, 1968., 358. lpp.

⁴ Šeit, kā arī citās tabulās: Latvijas rubļi 1920. g. un 1921. g. ir aprēķināti Latvijas latos saskaņā ar Finanšu ministrijas kredītu departamenta direktora A. Karkliņa aprēķiniem: 1920. g. 21,41 Latvijas rubļi = 1 lats (importam) un 17,26 Latvijas rubļi = 1 lats (eksportam); 1921. g. 66,267 Latvijas rubļi = 1 lats (importam) un 66,914 Latvijas rubļi = 1 lats (eksportam). - *Ekonomists*, Nr. 10, 1925, 498. lpp, bet Latvijas rubļi 1922. g. ir aprēķināti Latvijas latos saskaņā ar Valsts Statistiskās pārvaldes likmi: 50 Latvijas rubļi = 1 lats (importam un eksportam). - *Ekonomists*, Nr. 10, 1925, 498. lpp.

⁵ Nezināmu iemeslu dēļ tie paši dati Leits A. *Buržuāziskā Latvija ārzemju kapitāla jūgā (1921-1929).*, Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1957., 51. lpp ir nobīdīti par vienu gadu atpakaļ, iekļaujot 1930. gada datus 1929. gada ailē, kas, iespējams, ietekmē tālākos secinājumus šajā jautājumā. Skat. arī Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības vēsture 1914-1945.*, Stockholm: Daugava, 1968., 339. lpp.

⁶ Leits A. *Buržuāziskā Latvija ārzemju kapitāla jūgā (1921-1929).*, Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1957, 50. lpp. apgalvo, ka 1920.-1921. g. krīzei nebija jūtamas ietekmes uz Latvijas ekonomiku, jo neeksistēja pārprodukcijas problēmas. Toties, kā mēs redzam, ārējā tirdzniecībā, tas tomēr bija spēcīgi jūtams, jo Latvija nevarēja pārdot savus lauksaimniecības produktus ārzemēs.

3.tabula norāda uz tautsaimniecībā notikušo reorganizāciju: enerģijas un it īpaši pakalpojuma sektora īpatsvars IKP ir ievērojami palielinājies, kamēr citu sektoru ieguldījums ir samazinājies par 50% un vairāk, piemēram, lauksaimniecība utt. līdz 19% no 1990. gada īpatsvara, bet rūpniecība - 42% no 1990. gada īpatsvara.

⁸ Van Arkadie B. & Karlsson M. *Economic Survey of the Baltic States*. New York: New York University Press, 1992, 172. lpp. novērtē, ka 82% no Baltijas valstu importa un 91% no tās eksporta 1987. gadā bija tirdzniecības plūsmas starp republikām.

⁹ Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. Rīga: LR Ekonomikas ministrija, 2001. g. decembris, 34. lpp. ir deklarēts, ka "Latvijas ārējās tirdzniecības politika balstās uz ES ārējās tirdzniecības politikas principiem"

¹⁰ Izsmējošu analīzi šajā jautājumā skat. Spiča I. *Baltijas valstu brīvā tirdzniecība un muitas ūnijas iespējas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 2000. 402 lpp.

¹¹ *Eiropas Savienība*: Austrija, Beļģija, Dānija, Francija, Grieķija, Itālija, Īrija, Lielbritānija, Luksemburga, Nīderlande, Portugāle, Somija, Spānija, Vācija, Zviedrija.

¹² *NVS*: Armēnija, Azerbaidžāņa, Baltkrievija, Gruzija, Kazahstāna, Kirgizstāna, Krievija, Moldova, Tadžikistāna, Turkmenistāna, Ukraina, Uzbekistāna.

LITERATŪRA

1. Aizsilnieks A. *Latvijas saimniecības vēsture 1914-1945*. Stokholma: Daugava, 1968.
2. Bolkalders J. *Latvijas ekonomiski-ģeogrāfiskie pamati*. Stokholma: Zelta Ābele, 1947.
3. *Economic Development of Latvia Report*. Rīga: Ministry of Economics, June 2001.
4. *Economists*, Nr. 10, 1925.
5. Kamups V.P. Latvijas ekonomiskā attīstība un ārējā tirdzniecība 1918-1928. / Zīle Ļ. (red.) *Latvija divos laikposmos: 1918-1928 un 1991-2001*. Rīga: LU žurnāla "Latvijas Vēsture" fonds, 2001.
6. King G.J. *Economic Policies in Occupied Latvia*. USA: Pacific Lutheran University Press, 1965.
7. *Latvija skaitļos 1992*. Rīga: LR Valsts statistikas komiteja, 1993.
8. *Latvijas 80gadi statistikas spoguļi*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 1999.
9. *Latvijas ārējā tirdzniecība un tranzīts 1932*. Rīga: Valsts Statistiskā Pārvalde, 1933.
10. *Latvijas ārējā tirdzniecība*. Rīga: Izdevniecība "Ārējā Tirdzniecība", 1929.
11. *Latvijas nacionālie konti. 1996-2001*. Rīgā: LR Centrālā statistikas pārvalde.
12. *Latvijas Statistikā Gadagrāmata 1929*. Rīga: Valsts Statistiskā pārvalde, 1930.
13. *Latvijas statistikas gadagrāmata 1996*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 1997, CD-ROM.
14. *Latvijas statistikas gadagrāmata 2001*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 2001.
15. *Latvijas statistikas gadagrāmatas 1996-2001*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde.
16. *Latvijas Statistiskā Gada grāmata 1928*. Rīga: Valsts Statistiskā Pārvalde, 1929.
17. *Latvijas Statistiskā Gada grāmata 1930*. Rīga: Valsts Statistiskā pārvalde, 1931.
18. *Latvijas Statistiskā Gada grāmatas. 1920-1928*. Rīga: Valsts Statistiskā pārvalde.
19. Leits A. *Buržuāziskā Latvija ārzemju kapitāla jūgā (1921-1929)*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1957.
20. LWA, 2575 i., 21 apr., 10 l.
21. Mežapuķe V. Ieskats Latvijas ārējā tirdzniecībā pēc valsts neatkarības atjaunošanas (1991-1994), *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 7/8, 1995.
22. Munters V. Tirdzniecības līgumi./ Bīlmanis A. (red.) *Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados*. Rīga: Golts un Jurjans, 1928.
23. Skujenieks M. *Latvija. Zeme un iedzīvotāji*. Rīga: A. Gulbja apgādniecība, 1927.
24. Skujenieks M. *Latvijas Statistikas atlass. XX*. Rīga: Valsts Statistiskā pārvalde, 1938.

25. Spīča I. *Baltijas valstu brīvā tirdzniecība un muitas ūnijas iespējas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 2000.
26. *The Baltic States 1996*. Rīga: LR Centrālā statistikas pārvalde, 1997.
27. Van Arkadie B. & Karlsson M. *Economic Survey of the Baltic States*. New York: New York University Press, 1992.
28. Zalts A. *Latvijas starptautiskā saimnieciskā dzīve*. Rīgā: Valters un Rapa, 1932.
29. Zalts A. Ārējā tirdzniecība / Bīlmans A. (red.) *Latvijas Republika desmit pastāvēšanas gados*. Rīga: Golts un Jurjans, 1928.
30. Zalts A. *Nacionālā saimniecība 20 gados.: Centieni un sasniegumi*. Rīga: Izdev. "Pagalms", 1938.
31. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. Rīga: LR Ekonomikas ministrija, 1999. g. jūnijs.
32. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. Rīga: LR Ekonomikas ministrija, 1999. g. decembris.
33. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. Rīga: LR Ekonomikas ministrija, 2001. g. decembris.

Latvia's Integration into the European Economy - 1920s and 1990s

Summary

This article examines and compares Latvia's integration into the European economy in the 1920s and 1990s, that is, in the first 10 years after the declaration of independence in 1918 and in the first 10 years after the restoration of independence in 1990-1991. In both periods Latvia had the same economic task - how to integrate into the world economy. In the 1920s, Latvia had to re-create a war shattered essentially market orientated economy, but in the 1990s, Latvia had to transform the economy from a centrally planned command economy to a market economy.

There is no doubt that in the ten years after the establishment of an independent Latvian State, Latvia enjoyed rapid economic development in nearly all areas of the economy and an upsurge in foreign trade almost exclusively with Europe. However, in the ten years since the renewal of independence development is occurring only in a few areas (mainly in the timber and wood products industries), but in many fields the economy has remained stationary or even regressed. In foreign trade, there has been nevertheless a significant reorientation from the former USSR (that is, the CIS) to the European Union.

In the years after 1929, Latvia suffered the Great Depression, an economic downturn and the establishment of a dictatorship in a *coup d'etat* by Kārlis Ulmanis. One hopes that after 2002, in which Latvia awaits accession to the EU and membership of NATO, there will be an accompanying growth in all areas of the economy.

Noziedzību noteicošie sociāli ekonomiskie faktori Latvijā 1996.-2000. gadā

Social and Economic Factors Determining the Criminality in Latvia in 1996-2000

Silvija Kristapsone

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

Tel.: 7414667, e-pasts: s.kristapsone@lu.lv

1991. gada politiskās pārmaiņas līdz ar no tām izrietošajām ekonomiskajām un sociālajām sekām noteica noziedzības pieaugumu Latvijā 90. gadu pirmajā pusē, turpmākajā periodā noziedzībai stabilizējoties, tomēr uzrādot nelabvēlīgas, sabiedrību apdraudošas tendences. Sabiedrības drošības nodrošināšana balstās uz noziedzības apzināšanu un tās novēršanu, tāpēc viens no galvenajiem uzdevumiem valstī ir noziedzības cēloņu (faktoru) noteikšana. Darbā noteikti sociāli ekonomiskie noziedzību ietekmējošie faktori makro līmenī, par kuriem pieejama salīdzinoša statistika dinamikā.

Darba gaitā iegūtie rezultāti dod pamatu secinājumiem:

Noziedzība kā sociāla procesa attīstība 90. gadu otrajā pusē Latvijā norisinās atbilstoši kombinētajai depresijas-ekspansijas teorijai;

90. gadu otrajā pusē Latvijas noziedzības raksturu nosaka ekonomiskā aktivitāte un ekonomiskā attīstība valstī.

Atslēgvārdi: noziedzība, depresijas-ekspansijas teorija, faktors, ekonomiskie faktori, sociālie faktori, ekonomiskā attīstība un aktivitāte

Raksts ir autore LU Zinātnisko rakstu 647. sējumā aizsāktās noziedzību noteicošo sociāli ekonomisko faktoru analīzes turpinājums. Jau 2000. gada Tautas skaitīšanas provizorisks rezultāti norādīja uz to, ka dažādi sociāli ekonomiskie rādītāji, kas aprēķināti, izmantojot gada vidējo patstāvīgo iedzīvotāju skaitu, nav objektīvi, un pētījuma reprezentativitātes paaugstināšanai nepieciešams izmantot koriģēto iedzīvotāju skaitu, tādējādi balstīties gan uz 2002. gadā publicētiem CSP pārreķinātiem datiem un rādītājiem, un pārreķinot autorei pašai nepieciešamos sākotnējos datus, padarīt sākotnējo datu bāzi izmantojamu analīzei par 1996.-2000. gadu.

Darba mērķis **noteikt noziedzību noteicošos sociāli ekonomiskos faktorus Latvijā makro līmenī** 1996.-2000. gadā, izmantojot korelāciju un daudzfaktoru regresiju analīzi, dinamikas rindu korelāciju analīzi un faktoru analīzi.

Mērķa sasniegšanai izvirzīti sekojoši uzdevumi:

- 1) noskaidrot noziedzību skaidrojošās teorijās noteiktos noziedzību ietekmējošos sociāli ekonomiskos makro faktorus;
- 2) apkopot statistiskos rādītājus par 1996.-2000. gadu, kas pieejami statistikas materiālos un uzskatāmi kā makro faktori;
- 3) noteikt noziedzību noteicošos sociāli ekonomiskos makro faktorus Latvijā, izmantojot korelācijas, daudzfaktoru regresijas, dinamikas rindu korelācijas un faktoru analīzes metodes.

Minēto uzdevumu pirmā un otrā punkta izpildes rezultāti atspoguļojas rakstā - Kristapsone S. Noziedzību noteicošie sociāli ekonomiskie faktori *Latvijā//Latvijas Universitātes zinātniskie raksti, 647. sēj., Ekonomikas un vadības zinību attīstības problēmas, IV.* - Rīga: LU, 2000, 397.-408. lpp. Tāpēc šis raksts atspoguļo trešā izvirzītā uzdevuma rezultātus.

Noziedzība ir specifisks sociāls process, un noziedzības līmenis kādā noteiktā vietā ir sabiedrības attīstību raksturojošs rādītājs - **likumsakarīgs sabiedrības attīstības konkrētā etapa rezultāts**. Noziedzība attīstās sociālā kontekstā, un to veido atsevišķa persona un ārējie faktori: cilvēku garīgā pasaule un cilvēku aptverošā realitāte visā tās daudzpusībā. Cilvēka noziedzīgā rīcība izriet no sociāli determinētām vajadzībām, sociālās situācijas īpatnībām, kuras nosaka valsts ekonomiskais stāvoklis un politiskās attīstības līmenis, cilvēka sociālais statuss kultūras, sadzīves, patēriņa sfērā, ražošanā un politikā. Viss tas rada individuālo vēlmju sociālo saturu, kuras realizējas vai nu likumu ievērojošā, vai likumu pārkāpjošā uzvedībā.

20. gadsimta beigas pasaulē raksturojas ar noziedzības un tās bīstamības pieaugumu. Mainoties politiskajai un ekonomiskajai sistēmai, noziedzība ir metusi izaicinājumu arī mūsdienu Latvijas sabiedrībai, jo sabiedrības attīstības īpaši negatīvās tendences izpaužas tieši ar noziedzības kvalitatīvajām un kvantitatīvajām iezīmēm. Deviņdesmito gadu sākumā strauji pieaudzis reģistrēto noziegumu skaits, mainījusies noziegumu struktūra, mainījusies noziedzības sabiedriskā bīstamība: pieaug smago noziegumu skaits, parādījušās jaunas noziedzības formas, pieaug pusaudžu noziedzība, aizvien izplatītāks kļūst alkoholisms, narkomānija, kas ir noziegumus veicinoši faktori. [3]

Sabiedriskās drošības nodrošināšana galvenokārt balstās uz noziedzības apzināšanu un tās novēršanu, tādējādi joprojām **viens no galvenajiem uzdevumiem valstī ir nozīmīgāko noziedzības cēloņu noteikšana**.

Noziedzība ir daudzu apstākļu un cēloņu darbības rezultāts. Mūsdienu kriminoloģijā termins faktors nozīmē cēloņu grupu, kurus apvieno kāda būtiska pazīme, kurai raksturīga attīstība, kas izmaina pētāmo procesu. Tas nozīmē iepriekš minēto jēdzienu - apstākļi, cēlonis, faktors aizstāšanu ar vienu faktoru. Tātad, **faktors ir sociāliem procesiem un parādībām piemītošas**

īpašības to savstarpēji noteiktās attiecībās būt virzošajam spēkam, mainīgajam kriminālā stāvokļa formēšanās un izmaiņu procesā. [5]

Mūsdienās noziedzības faktoru analīzē lieto sistēmpieejas, t.i., pētāmo objektu **analīzē kā vienotu veselumu, kurš sastāv no daudziem savstarpēji saistītiem elementiem.** Tas nozīmē, ka noziedzības faktori ir valstī, sabiedrībā cilvēku ekonomiskajās, sociālajās, tiesiskajās attiecībās pastāvošās pretrunas, nepilnības un trūkumi, kuru rezultātā veidojas pretsabiedriska un krimināla motivācija, kas realizējas noziedzīgā rīcībā. Noziedzības faktorus, ņemot vērā sabiedrisko attiecību līmeni, iespējams izziņāt meta vidē, makro vidē, mezo vidē un mikro vidē. Noziedzības analīzē kā pamatfaktori tiek izcelti ekonomiskie faktori, jo tie nosaka cilvēka sociālo raksturojumu (loma ražošanā, sociālais stāvoklis, sociālā izcelšanās), kā otrā līmeņa faktori tiek uzskatīti pārējie sociālo izmaiņu un kultūras - sadzīves faktori (izglītība, ienākumi, ģimenes stāvoklis u.tml.). [3] **Indivīda ekonomisko, politisko, kultūras un citu statusu pretrunas nosaka nepārtrauktu sabiedrības attīstību, un šī sabiedrības attīstība ir pastāvīgs noziedzības cēlonis.**

Iespējamo noziedzību noteicošo sociāli ekonomisko faktoru izvēles pamatojums

90. gadu sākumā aizsāktais ekonomiskais un politiskais attīstības process Latvijā turpinās, un visumā tas vērtējams pozitīvi: pēdējos gados Latvijā pieaug IKP, īpaši veiksmīga attīstība bija vērojama no 1996. gada līdz 1998. gada vidum, kad vidējie IKP pieauguma tempi bija 6%. Krievijas krīzes ietekmē Latvijas ekonomiskā attīstība uz laiku bija piebremzējusi ārējās tirdzniecības apgrozījumu, tajā skaitā eksportu, rūpniecības un pakalpojumu apjomus, bet 2000. gadā tas atkal ir palielinājies. Finanšu sistēma ir stabila. Latvijā ir radīti labi makroekonomiskie priekšnoteikumi izaugsmei: visai zema inflācija, zems valsts parāds, valdības īstenotā politika tiecas nodrošināt sabalansētu budžetu, stabila nacionālā valūta, uzlabojas uzņēmējdarbības vide, kas zināmā mērā ieinteresējusi ārzemju ieguldītājus. Tomēr ekonomisko un sociālo procesu gaita pēdējā desmitgadē Latvijā uzrāda arī faktorus, kas saistīti ar noziedzības izmaiņām Latvijā 90. gados. Un tie ir:

pirmkārt, pāreja uz tirgus ekonomiku, ekonomikas attīstības radikālās pārmaiņas; otrkārt, politiskās pārmaiņas. Sākotnēji, pārorientējoties uz tirgus ekonomiku, radās daudzu patēriņa un citu preču trūkums, samazinājās kontrole pār valsts īpašuma saglabāšanu un tālāku izmantošanu. Savukārt, vēlāk, tirgus ekonomikai ejot roku rokā ar liberalizāciju, demokrātiju, un brīvības pakāpes paaugstināšanos, radās plašākas iespējas noziedzībai, piemēram, narkotiku biznesam, kas bieži vien ir iemesls citiem smagiem noziegumiem. Pārejas periodā, kad ir sabrukusi centralizētā plānošanas sistēma, bet tiesiskā infrastruktūra un konkurence, kas nepieciešama sekmīgai tirgus ekonomikai, vēl nav izveidojušās, paaugstinās ekonomiskās noziedzības līmenis.

Papildus iepriekš uzsvērtajiem makro faktoriem jāmin, treškārt, **iedzīvotāju noslāņošanās un iedzīvotāju nabadzības pieaugums.** Notiek māsasaimniecību

noslāpošanos pēc materiālās dzīves līmeņa. 1996.-2000. gadā vidēji 60% mājsaimniecību dzīvo zem vidējā ienākumu līmeņa, bet 40% virs vidējā. [2] 2000. gadā Latvijā pirmās kvintilgrupas mājsaimniecību rīcībā esošais ienākums vidēji uz vienu locekli ir 23,61 Ls, pēdējās - 157,01 Ls. II] Aprēķinot Latvijas nabadzīgākās un bagātākās decilgrupas attiecības, 1996. gadā tā līdzinās 1 : 9,7, savukārt 2000. gadā - jau 1:12,1. Kā sociāli bīstama un visai kriminogēna tiek uzskatīta attiecība 1 : 10. Tas nozīmē, ka šī brīža sabiedrības attīstība, raugoties no ienākuma līmeņa aspekta, pati provocē kriminogēnās situācijas.

Ceturtkārt, iedzīvotāju nabadzību kopš 90. gadu sākuma neapšaubāmi sekmējis pastāvošais *bezdarbs*, kas 1999. gadā uzrāda jau 9,7% līmeni. [4]

Piektkārt, pāreja no vienas ekonomiskās sistēmas formas uz otru krasi izmainīja *sociālās un kultūras sfēras finansējumu*.

Dotajam pētījumam, ņemot vērā noziedzību noteicošo faktoru teorētiskās nostādnes, noziedzības situācijas Latvijā analīzi [3], statistikas datu pieejamību, aprēķināšanas metodiku īpatnības, datu salīdzināšanas iespējas dinamikā, izvēlētas šādas pazīmes:

- darbojošos uzņēmumu skaits uz 1000 iedzīvotājiem ($x^{\wedge}$),
- rūpniecības produkcijas izlaide uz vienu iedzīvotāju latos (x_2),
- būvmontāžas darbu apjoms uz vienu iedzīvotāju latos (x_3),
- iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju latos (x_4),
- bezdarba līmenis (%) (x_5);
- strādājošo mēneša vidējā bruto darba samaksa latos (x_6);
- budžeta izdevumi uz vienu administratīvās teritorijas iedzīvotāju latos (x_7).

Kā rezultatīvā pazīme izvēlēts smago noziegumu skaits uz 10 000 iedzīvotājiem, vadoties pēc tā, ka smago noziegumu līmenis objektīvāk atspoguļo noziedzības situāciju un tās bīstamību nekā reģistrētais noziedzīgo nodarījumu līmenis. Analīze tiek veikta par katru gadu atsevišķi, sākot no 1996. gada līdz 2000. gadam.

Faktoru noteikšanas statistisko metožu rezultāti

Lai noteiktu noziedzību noteicošos faktorus makro līmenī, autore šī jautājuma risināšanai kā pamatmetodi izmanto faktoru analīzi, papildus izmantojot un interpretējot arī korelāciju, daudzfaktoru regresijas un dinamikas rindu korelācijas metodes, kas loģiski saistītas ar faktoru analīzi.

Faktoru analīzes pirmais posms ir korelāciju analīze, t.i., korelācijas koeficientu noteikšana, lai novērtētu, vai pastāv korelatīvas sakarības starp noziedzību un kādu no faktoriālajām pazīmēm (iepriekš uzskaitītās pazīmes, kas izvēlētas kā iespējamie faktori). Ņemot vērā korelācijas koeficientu lietošanas teorētiskās nostādnes, sakarību noteikšanai starp smago noziegumu līmeni un faktoriālajām pazīmēm tiek izmantots Spīrmena korelācijas koeficients. Rezultāti atspoguļoti 1. tabulā.

1. tabula

**Reģistrēto smago noziegumu intensitātes līmeņa un sociāli ekonomisko
pazīmju Spīrmena pāru korelāciju koeficienti**
Pair Spearman's Correlative Ratios for the Social Economics
Characteristics of the Level of Registered Serious Crimes

Faktori	1996	1997	1998	1999	2000
Darbojošos uzņēmumu skaits uz 1000 iedzīvotājiem	0,294	0,313	0,373*	0,299	0,296
Rūpnieciskās produkcijas izlaide uz vienu iedzīvotāju, Ls	0,282	0,432*	0,290	0,210	0,175
Būvmontāžas darbu apjoms uz vienu iedzīvotāju, Ls	0,403*	0,370*	0,212	0,126	0,296
Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju, Ls	0,449*	0,417*	0,344	0,243	0,207
Bezdarba līmenis, %	-0,375*	-0,244	-0,345*	-0,121	-0,308
Strādājošo mēneša vidējā bruto darba samaksa Ls	0,435*	0,386*	0,403*	0,390*	0,375*
Budžeta izdevumi vienam teritorijas iedzīvotājam, Ls	0,109	0,194	0,152	0,129	0,182

* vai ** nozīmē statistiski nozīmīgu korelāciju ar nozīmības līmeni attiecīgi 0,05 vai 0,01

* or ** stands for statistically significant correlation with the significance level accordingly 0.05 or 0.01.

Sakarību ciešums nepārsniedz nevienā gadījumā 0,7, un tas nozīmē, ka faktoriālās pazīmes variācija rezultatīvo pazīmi ietekmē mazākā mērā nekā citi blakus faktori. Izvēlēto pazīmju uzrādītās korelatīvās sakarības liecina ne tikai par to, ka noziedzība ir saistīta ar šīm analīzei izvēlētajām ekonomiskajām un sociālajām pazīmēm, bet kaut kādā mērā šīs pazīmes nosaka, ietekmē noziedzību.

Daudzfaktoru metodes gadījumā izmanto daudzfaktoru korelāciju un daudzfaktoru regresiju, t.i., tiek noteiktas sakarības starp rezultatīvo un divām vai vairākām faktoriālajām pazīmēm. Daudzfaktoru korelācijas koeficienta aprēķins ir pamatots, ja vismaz starp rezultatīvo un faktoriālajām pazīmēm, kā arī starp faktoriālo pazīmju pāriem pastāv lineāra sakarība. Tas noteikts ar visatbilstošākā regresijas vienādojuma piemeklēšanu pa sakarību pāriem.

Visā pētāmajā periodā lineāras sakarības uzrāda divi pazīmju pāri: smago noziegumu līmenis - darbojošos uzņēmumu skaits un smago noziegumu līmenis - rūpniecības produkcijas izlaide. Izņemot 1997. gadu, lineāras sakarības uzrāda arī pazīmju pāris: smago noziegumu līmenis - būvmontāžas darbu apjoms. Pārējās faktoriālās pazīmes ar rezultatīvo pazīmi biežāk uzrāda nelineāras sakarības, kas

pēc piemērotākā regresijas vienādojuma piemeklēšanas atbilst eksponentfunkcijai, pakāpes vai loģistiskajai funkcijai.

Tā kā starp rezultatīvo un daļu izvēlētajām faktoriālajām pazīmēm konstatētas lineāras sakarības, lai precizētu sakarību ciešumu un statistisko nozīmību, papildus aprēķināts Pīrsona korelācijas koeficients (2. tabula).

2. tabula

**Reģistrēto smago noziegumu līmeņa un sociāli ekonomisko pazīmju
Pīrsona pāru korelāciju koeficienti *****
**Pair Pearson's Correlative Ratios for the Social Economics
Characteristics of the Level of Registered Serious Crimes**

Faktori	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Darbojošos uzņēmumu skaits uz 1000 iedzīvotājiem	0,545**	0,515**	0,548**	0,520**	0,457**	0,436*
Rūpnieciskās produkcijas izlaide uz vienu iedzīvotāju ,Ls	0,469**	0,351*	0,488**	0,334	0,295	0,257
Būvmontāžas darbu apjoms uz vienu iedzīvotāju, Ls	0,543**	0,405*	0,335	0,376*	0,448**	0,319
Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju, Ls		0,394*	0,340	0,435*	0,524**	0,277
Bezdarba līmenis, %	-0,325	-0,369*	-0,338	-0,423*	-0,209	-0,243
Strādājošo mēneša vidējā bruto darba samaksa, Ls	0,447**	0,437*	0,411*	0,465**	0,552**	0,369*

* vai ** nozīmē statistiski nozīmīgu korelāciju ar nozīmības līmeni attiecīgi 0,95 un 0,99

* or ** stands for statistically significant correlation with the significance level accordingly 0,95 or 0,99.

*** pasvītrotie korelāciju koeficienti nozīmē to, ka šie Pīrsona korelāciju koeficienti nav vērtējami objektīvi, jo konstatētas faktoriālās un rezultatīvās pazīmes sakarības nav lineāras

Ari Pīrsona korelācijas gadījumā neviens no aprēķinātajiem korelāciju koeficientiem nepārsniedz 0,7, tādējādi nozīmējot jau Spīrmena korelāciju gadījumā izteikto secinājumu: faktoriālās pazīmes variācija rezultatīvo pazīmi ietekmē mazākā mērā nekā citi blakus faktori.

Regresiju analīzei izmantota *daudzfaktoru soļu regresijas* analīze, kuras rezultāti apkopoti 3. tabulā.

3. tabula

Daudzfaktoru soļu regresijas analīzes rezultāti (p=0,95)
The Results of Multifactor Step Regression Analysis (p=0,95)

Gads	Statistiski nozīmīgā faktoriālā pazīme	Korelācijas koeficients R	Determinācijas koeficients	Koriģ. Determinācijas koeficients	FkritV nozīmības līmenis a	t kritV nozīmības līmenis a-ao una]	Regresijas vienādojums Ticamības intervāls (p=0,95)	Standartizētais regresijas koeficients P
1996	Darbojošos uzņēmumu skaits	0,515	0,265	0,242	11,193 0,002	539/0,000 3346/0,002	$Y=39,0 + 1^{\wedge}X!$	0,515
1997	Rūpniecības produkcijas izlaide	0,488	0,238	0,214	9,689 0,004	18,3710,000 33113/0,004	$Y=55^{\wedge}7 + 01002\%$	0,488
1998	Darbojošos uzņēmumu skaits	0,520	0,270	0,246	11,465 0,002	7,069/0,000 338670,002	$Y = 41,2+ /Mi$	0,520
1999	Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa	0,488	0,305	0,282	13,591 0,001	• 1,282/0,209 3,687/0,001	$Y= 17,4 + 0,4x6$	0,552
2000	Darbojošos uzņēmumu skaits	0,436	0,190	0,164	7,284 0,011	7,210/0,000 2,699/0,011	$Y= 513 + 1,6X!$	0,436

Salīdzinoši novērtējot iegūtos daudzfaktoru soļu regresijas rezultātus, var secināt:

noteiktā statistiski nozīmīgā faktoriālā pazīme trīs gados no pieciem ir darbojošos uzņēmumu skaits uz 1000 iedzīvotājiem. 1997. gadā kā faktoriālā pazīme regresijas analīzes rezultātā ir izdalīts rūpniecības produkcijas izlaide, savukārt, 1999. gadā - strādājošo mēneša vidējā darba samaksa;

iegūtie daudzfaktoru korelācijas koeficienti atrodas robežās no 0,436 līdz 0,654, un tie vērtējami kā vidēji cieši;

darbojošos uzņēmumu skaita uz 1000 iedzīvotājiem izmaiņas izskaidro, sākot no 16,4% (2000. gadā) līdz 24,2% (1996. gadā) smago noziegumu līmeņa variāciju. Tomēr noteiktā faktoriālā pazīme izskaidro mazāko daļu no pazīmēm, kas kopumā ietekmē rezultativās pazīmes kopējo dispersiju ($R^2 < 50\%$). Tas pats sakāms par rūpniecības produkcijas izlaidi un strādājošo mēneša vidējo darba samaksu - šīs faktoriālās pazīmes attiecīgi izskaidro 21,4% un 28,2% no smago noziegumu kopējās dispersijas, pārējo daļu izskaidrojot citiem faktoriem;

modeļi kopumā pēc F kritērija vērtējami kā adekvāti un regresijas koeficienti (pēc t kritērija) ir statistiski nozīmīgi;

tā kā determinācijas koeficienti ir mazāki par 0,5, tas nozīmē, ka šīs sakarības nevar uzskatīt par pietiekami ciešām un analīzei teorētiski

pamatotām. Šiem modeļiem nav praktiskas nozīmes prognožu izstrādē, tomēr iegūtie rezultāti norāda uz cēloņu - seku attiecībām starp darbojošos uzņēmumu skaitu, rūpniecības produkcijas izlaidi, strādājošo mēneša vidējo darba samaksu un reģistrēto smago noziegumu līmeni;

lineārie regresijas vienādojumi atbilst sākotnēji noteiktajam sakarību raksturam, un neprasa papildu linearizāciju;

iegūtie regresijas vienādojumi ļauj izdarīt secinājumu, ka darbojošos uzņēmumu skaita uz 1000 iedzīvotājiem ietekme uz smago noziegumu skaitu uz 10 000 iedzīvotājiem ir stabila, jo, pieaugot darbojošos uzņēmumu skaitam uz 1000 iedzīvotājiem par vienu vienību, smago noziegumu skaits palielinās no 1,3 līdz 1,6 reģistrētiem noziegumiem;

1997. gadā rūpniecības produkcijas izlaides uz vienu iedzīvotāju ietekme uz smago noziegumu līmeni ir šāda - pieaugot rūpniecības produkcijas apjomam uz vienu iedzīvotāju par 1000 latiem, smago noziegumu līmenis pieaug par 2 noziegumiem. Šī ietekme vērtējama kā niecīga, jo saražotās rūpniecības produkcijas izlaides pieaugums 1997. gadā, salīdzinot ar 1996. gadu, bija 146,3 latī [4.];

1999. gadā kā faktoriālā pazīme ir izcelta strādājošo mēneša vidējā darba samaksa, kuras ietekme vērtējama šādi: pieaugot strādājošo mēneša vidējai darba samaksai par 10 latiem, reģistrēto smago noziegumu skaits pieaug par 4 noziegumiem.

Darbojošos uzņēmumu skaits uz 1000 iedzīvotājiem, saražotās rūpniecības produkcijas izlaide, strādājošo mēneša vidējā darba samaksa - tās ir pazīmes, kas zināmā mērā raksturo ekonomisko aktivitāti un ekonomisko izaugsmi administratīvajā teritorijā un valstī.

Apkopojot iegūtos rezultātus, var secināt, ka Latvijā makro līmenī 90. gadu otrajā pusē no sociāli ekonomiskajiem faktoriem, par kuriem ir pieejama statistiskā informācija, noteicošie ir ekonomiskie faktori, kas raksturo ekonomisko aktivitāti un ekonomisko attīstību valstī.

Dati par parādību, procesu ilgākā laika periodā rada iespējas novērtēt divu dažādu laika rindu savstarpējās saistības pakāpi. To, izmantojot SPSS datorprogrammu, ir iespējams veikt ar ARIMA modeļa palīdzību. Tomēr iegūtie modeļi nav interpretējami, jo neviens no iegūtajiem koeficientiem ne tuvu nav statistiski nozīmīgs, tātad, laika rindu analīze nav devusi vērā ņemamus rezultātus, kam par iemeslu varētu būt īsā laika rinda. Tā kā ar ARIMAS metodi ir noteikts, ka pazīmēs nav novērota būtiska autokorelācija, tad ir iespējams aprēķināt dinamikas rindu pāru korelāciju koeficientus, kas ļauj spriest par sakarībām starp dinamikas rindām.

Aprēķinu rezultātā iegūti korelāciju koeficienti, kas norāda smago noziegumu līmeņa korelāciju ar šo līmeni ietekmējošām pazīmēm dinamikā (4. tabula).

4. tabula

Smago nozieguma līmeņa un to ietekmējošo faktoru korelācijas
The Correlations between the Level of Serious Crimes
and the Factors that Affect this Level

Pazīme	Darbojošos uzņēmumu skaits	Saražotās rūpniecības produkcijas izlaide	Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa
Smago noziegumu līmenis	- 0,4648	0,0256	0,2688

Korelācija starp smago noziegumu līmeni un darbojošos uzņēmumu skaitu dinamikā uzrāda vidēji ciešu, pretēju korelāciju ($r = -0,4648$), tomēr šī korelācija nav statistiski nozīmīga ($r_{\text{uz}}(y = 4; a = 005) = 0,811$). Iegūtais rezultāts nozīmē, ka dinamikā starp smago noziegumu līmeni un darbojošos uzņēmumu skaitu pastāv tendence: samazinoties darbojošos uzņēmumu skaitam, smago noziegumu līmenis pieaug. Tomēr smago noziegumu līmeņa un saražotās rūpniecības produkcijas izlaides savstarpējā korelācija dinamikā nav vērā ņemama, jo korelācijas koeficients faktiski ir nulle.

Novērtējot smago noziegumu līmeņa un strādājošo mēneša vidējās darba samaksas sakarības dinamikā, aprēķinātais korelācijas koeficients ir vērā ņemams tikai tendenču līmenī, jo arī nepārsniedz r_{uz} vērtību. Dinamikā pastāv tendence: pieaugot strādājošo vidējai darba samaksai, gadu no gada pieaug arī smago noziegumu līmenis. Tas skaidrojams ar jau pieminēto faktu, ka par uzbrukuma upuriem zādzību, laupīšanu gadījumā visbiežāk kļūst personas ar pastāvīgiem ienākumiem, un šie ienākumi objektīvi gadu no gada pieaug. Savukārt, nauda, materiālās vērtības visbiežāk arī ir motīvs noziegumam, sākot no zādzības līdz pat slepkavībai (nejaušai vai iepriekš izplānotai).

Faktoru analīze veikta ar galveno faktoru metodi, kā faktoru griešanas metodi, izmantojot Varimax kritēriju. Faktoru analīze veikta par katru pētāmā perioda gadu, izdalot no kopējā pazīmju kopuma pēc Kaisera-Gutmana kritērija un "Scree-Test" divus faktorus.

Faktoru analīzes rezultātā izcelti divi faktori gadu no gada smago noziegumu līmeņa variāciju izskaidro 28,6% līdz 48,7% robežās. Vērtējot dinamikā faktoru kopvērtības, redzams, ka laika gaitā vērojama šo divu faktoru kopējās ietekmes samazināšanās, jo pētāmajā periodā visaugstākais smago noziegumu līmeni izskaidrojošo faktoru īpatsvars novērots 1996. gadā, kas pakāpeniski samazinājies līdz 28,6% 2000. gadā. Tas nozīmē, ka 90. gadu otrajā pusē pastiprinās noziedzības situāciju ietekmējošu cita rakstura faktoru ietekme (piemēram, psiholoģisko, tiesisko, citu sociālo un ekonomisko faktoru ietekme, kuri nav iekļauti sākotnējo datu kopā objektīvu apstākļu dēļ).

Pa gadiem faktoru analīzes rezultātā iegūtās faktoru matricas uzskatāmības labad apvienotas kopējā 5. tabulā.

5. tabula

Faktoru analīzes rezultātā iegūto faktoru matricu salīdzinošā tabula
Comparative Table of Factorial Matrixes Established by Factorial Analysis

Pazīmes*	1996		1997		1998		1999		2000	
	1.fakt.	2.fakt.	1.fakt.	2.fakt.	1.fakt.	2.fakt.	1.fakt.	2.fakt.	1.fakt.	2.fakt.
SMN	0,152	0,681	0,211	0,640	0,172	0,655	0,538	0,260	0,167	0,509
DU	0,279	0,836	0,287	0,875	0,397	0,830	0,499	0,781	0,423	0,824
RP	0,053	0,837	0,088	0,905	0,076	0,878	0,136	0,902	0,017	0,892
BMD	0,913	0,334	0,817	0,428	0,888	0,328	0,919	0,233	0,919	0,316
IKP	0,911	0,342	0,842	0,419	0,862	0,418	0,904	0,364	0,904	0,359
BDL	-0,272	-0,677	-0,513	-0,388	-0,321	-0,663	-0,222	-0,742	-0,242	-0,726
DS	0,844	0,487	0,775	0,545	0,772	0,557	0,879	0,410	0,851	0,457
BI	0,925	-0,062	0,832	-0,139	0,800	0,022	0,847	0,075	0,933	-0,019

* lietoti saīsinājumi: SMS - smago noziegumu līmenis, DU - darbojošos uzņēmumu skaits, RP - rūpniecības produkcijas izlaide, BMD - būvmontāžas darbu apjoms, IKP - iekšzemes kopprodukts, BDL - bezdarba līmenis, DS - strādājošo mēneša vidējā darba samaksa, BI - budžeta izdevumi.

LSC - Level of serious crimes, NOE - The number of operating enterprises per 1000 inhabitants, AIP - The amount of industrial products per 1 inhabitant, Ls ; AICW - The amount of construction and installation work per 1 inhabitant, Ls; GDP - Gross Domestic Product per 1 inhabitant, Ls; OUL - Official unemployment level, %; AGWE - The average gross wages of employees per month, Ls; BS - The budget spending per 1 inhabitant, Ls

Augstākie faktoru svāri (faktora un smago noziegumu līmeņa korelācijas) pēc faktoru griešanas novērojami 2. faktoram, izņemot 1999. gadu, kad lielākus svarus uzrāda 1. faktors. Tas nozīmē, ka ciešākas sakarības uzrāda 2. faktora un smago noziegumu līmeņa korelācija.

Novērtējot faktoru svarus attiecībā uz citām pazīmēm, redzams, ka pirmais faktors apvieno šādas pazīmes: būvmontāžas darbu apjomu, IKP, strādājošo mēneša vidējo darba samaksu, budžeta izdevumus (1997. gadā - arī bezdarba līmeni).

IKP pieaugums, iedzīvotāju ienākumu pieaugums, būvniecības aktivizēšanās, budžeta izdevumu palielināšanās nozīmē attīstību, t.i., pieaug iedzīvotāju labklājība šodien un nākotnē. Palielinoties IKP, rodas lielākas iespējas vairāk līdzekļu novirzīt izglītības, medicīnas aprūpes attīstībai, darba algu un pensiju palielināšanai, jaunākās tehnoloģijas ieviešanai ražošanā. Līdz ar to visas četras pazīmes, kas veido pirmo faktoru, viennozīmīgi nozīmē laika periodā tautsaimniecībā jaunradīto vērtību, ekonomikas izaugsmi. Tas dod pamatojumu faktoru analīzes rezultātā noteikto pirmo faktoru nosaukt par ekonomiskās attīstības faktoru. 1999. gadā, kad Latvijas ekonomiskajā un arī sociālajā dzīvē vērojama Krievijas krīzes ietekme, **ekonomiskās attīstības faktors uzrāda visai ciešu saistību** starp smago noziegumu intensitāti un ekonomiskās

attīstības faktoru, kas apliecina depresijas teorijā minēto, ka **ekonomiskā krīze ietekmē noziedzības pieaugumu**.

Otrais faktors savukārt apvieno darbojošos uzņēmumu skaitu, saražotās rūpniecības produkcijas apjomu un bezdarba līmeni (izņemot 1997. gadu).

Darbojošos uzņēmumu skaits raksturo ekonomisko aktivitāti, neatkarīgi no saražotā galaprodukta veida (vai tā ir rūpniecības, lauksaimniecības produkcija, tirdzniecības u.c. pakalpojumi). Saražotās rūpniecības produkcijas izlaide nozīmē rūpniecībā saražoto produkciju, kam ir svarīga nozīme tautsaimniecībā un tās attīstībā. Neviena valsts nevar iztikt bez rūpniecības produkcijas izstrādājumiem, un, ja tie netiek ražoti savā valstī, tad jāimportē, un importu vēlams segt ar eksportu. Rūpniecības produkcijas pieaugums nozīmē vai nu savam patēriņam pieaugošu preču daudzumu, vai arī eksportam atvēlētā preču daudzuma pieaugumu. Jebkurā gadījumā tas nozīmē ekonomisko aktivitāti.

2. faktors negatīvi korelē ar bezdarba līmeni. Šādu negatīvu sakarību starp bezdarba līmeni un izdalīto faktoru var skaidrot šādi: pieaugot darbojošos uzņēmumu skaitam, pieaug arī nodarbināto skaits, kas samazina bezdarba līmeni. Līdzīgu sakarību starp bezdarba līmeni un 2. faktoru var veicināt arī rūpniecības produkcijas pieaugums, jo rūpniecības produkcijas pieaugums Latvijā šobrīd netiek pilnā apmērā panākts tikai uz jaunās tehnikas un tehnoloģiju rēķina. Pamatojoties uz iepriekš teikto, otro faktoru var nosaukt par ekonomiskās aktivitātes faktoru.

Iegūtie faktoru analīzes rezultāti apstiprina korelāciju un regresiju analīzē iegūtos rezultātus, ka Latvijā 90. gadu otrajā pusē makro līmenī noziedzības situāciju un attīstības tendences nosaka valsts ekonomiskā aktivitāte un attīstība.

Pēc faktoru analīzes iegūtie rezultāti dod pamatu secinājumam, ka 1996.-2000. gadā smago noziegumu līmeni valstī noteica ekonomiskā aktivitāte, ar to saprotot tādu procesu izpausmes kā darbojošos uzņēmumu skaita pieaugumu un rūpniecības produkcijas izlaides palielināšanos. Tas nozīmē, ka Latvijā noziedzības attīstība norisinās atbilstoši **ekspansijas teorijai noziedzība pieaug līdz ar ekonomikas pieaugumu**, ekonomiskā uzplaukuma laikā, materiālie labumi kļūst pieejamāki, tas nozīmē cerības uz dzīves līmeņa celšanos par "katru cenu" Uzlabojoties dzīves apstākļiem, palielinās alkohola patēriņš, pastiprinās nevērība pret darbu, apkārtējiem, ir raksturīga neapdomība un augstprātība.

KOPSAVILKUMS

1. Smago noziegumu intensitātes līmenis un faktoriālās pazīmes 1996.-2000. gadā uzrāda **statistiski nozīmīgas tiešas korelācijas šādos sakarību pāros**. smago noziegumu skaits uz 10 000 iedzīvotājiem un

darbojošos uzņēmumu skaits uz 1000 iedzīvotājiem;

rūpniecības produkcijas izlaide uz vienu iedzīvotāju;

būvmontāžas darbu apjoms uz vienu iedzīvotāju;

IKP uz vienu iedzīvotāju;

strādājošo mēneša vidējā bruto darba samaksa; t.i., pieaugot iepriekš minēto pazīmju novērotām vērtībām, pieaug arī smago noziegumu intensitātes līmenis, un otrādi.

Bezdarba līmeņa (%) korelācija ar smago noziegumu līmeni veido pretējas sakarības, jo augstāka smago noziegumu intensitāte, jo zemāks bezdarba līmenis, un otrādi.

2. Konstatētās korelācijas vērtējamas kā vidēji ciešas, tomēr faktoriālās pazīmes variācija **rezultatīvo pazīmi izskaidro mazākā mērā nekā citi faktori.**

3. **Daudzfaktoru soļu regresijā iegūtie rezultāti** apliecina, ka darbojošos uzņēmumu skaita uz 1000 iedzīvotājiem, rūpniecības produkcijas izlaides uz vienu iedzīvotāju un strādājošo mēneša vidējā bruto darba samaksas izmaiņas saistāmas ar reģistrēto smago noziegumu līmeņa izmaiņām.

4. Iegūtie **regresijas vienādojumi** izdarīt secinājumu, ka

darbojošos uzņēmumu skaita uz 1000 iedzīvotājiem ietekme uz smago noziegumu skaitu uz 10 000 iedzīvotājiem dinamiskā un vērtējumā ir stabila,

rūpniecības produkcijas izlaides uz vienu iedzīvotāju ietekme vērtējama kā niecīga;

strādājošo mēneša vidējā bruto darba samaksas ietekme ir šāda: pieaugot vidējai darba samaksai mēnesī par 10 latiem, reģistrēto smago noziegumu skaits pieaug par 4 noziegumiem.

metodes rezultātā izceltās pazīmes raksturo ekonomisko aktivitāti un ekonomisko izaugsmi administratīvajā teritorijā un valstī, tādējādi var izteikt pieņēmumu, ka Latvijā makro līmenī šobrīd no sociāli ekonomiskajiem faktoriem, par kuriem ir pieejama sniegtā statistiskā informācija, noziedzību noteicošie ir tie ekonomiskie faktori, kas raksturo ekonomisko aktivitāti un ekonomisko attīstību valstī.

5. Laika rindu cēloņsakarību analīze uzrāda tendenci: no 1995. gada līdz 2000. gadam, **samazinoties darbojošos uzņēmumu skaitam** uz 1000 iedzīvotājiem, **smago noziegumu līmenis pieaug**, un otrādi. Smago noziegumu līmeņa un strādājošo darba samaksas sakarības dinamiskā uzrāda tendenci: no 1995. līdz 2000. gadam, pieaugot strādājošo vidējai darba samaksai mēnesī, pieaug arī smago noziegumu līmenis.

6. Faktoru analīzes rezultātā noteiktais **1. faktors nosaukts par ekonomiskās attīstības faktoru**, jo apvieno šādas pazīmes: būvmontāžas darbu apjomu uz vienu iedzīvotāju, IKP uz vienu iedzīvotāju, strādājošo mēneša vidējo bruto darba samaksu mēnesī, budžeta izdevumus uz teritorijas vienu iedzīvotāju.

7. Kvalitatīvās analīzes rezultātā noteiktais **2. faktors nosaukts par ekonomiskās aktivitātes faktoru**, jo apvieno darbojošos uzņēmumu skaitu uz 1000 iedzīvotājiem, rūpniecības produkcijas izlaidi uz vienu iedzīvotāju un bezdarba līmeni. **Ekonomiskās aktivitātes faktors** 1996.-2000. gadā izskaidro smago noziegumu līmeņa variāciju no 46,4% (1996. gadā) līdz 25,9% (2000. gadā).

8. Faktoru analīzes rezultātā iegūtie rezultāti dod pamatu secinājumiem:

Latvijā *noziedzību makro līmenī 1995.- 2000. gadā nosaka ekonomiskā aktivitāte*, ar to saprotot darbojošos uzņēmumu skaitu un rūpniecības produkcijas izlaidi uz vienu iedzīvotāju;
dinamikā ekonomiskās aktivitātes faktors, iespējams, zaudē savu ietekmes spēku, tādējādi, noziedzību šobrīd virzot jau pavisam citiem faktoriem nekā pirms pieciem gadiem,
novērotā ekonomiskās attīstības faktora būtiskā ietekme saistībā ar Krievijas krīzes seku izpausmēm un ekonomiskās aktivitātes faktora ietekme ekonomiskās izaugsmes periodā apliecina noziedzības attīstību Latvijā atbilstoši depresijas teorijai un ekspansijas teorijai.

LITERATŪRA

1. Jansone I., Krastiņš O. Par pieciem gadiem Latvijas mājsaimniecības, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. gada 9. maijs.
2. Krastiņš O. Par mūsu sabiedrības noslāņošanos, tās dzijumu, faktoriem un tendencēm, *Latvijas Vēstnesis*, 2001. gada 28. septembris.
3. Kristapsone S. Noziedzību noteicošie sociāli ekonomiskie faktori Latvijā// *Ekonomikas un vadības zinību attīstības problēmas, IV*: Latvijas Universitātes zinātniskie raksti, 647. sēj., Rīga: LU, 2000, 397.-408. lpp.
4. LR CSP publicētie un nepublicētie materiāli par 1996.-2000. gadu.
5. *Криминология/Поц* редакцией В. И. Булакова. Издание второе, переработанное. С.-П.: Лань, 1999. 606 с.

Social and Economic Factors Determining the Criminality in Latvia in 1996-2000

Summary

The provision of human security above all must be based on the exploration of criminality and its prevention, therefore still *one of the main tasks in our country is the identification of the major causes of criminality.*

In order to determine the determinant factors of criminality at macro level the author uses the factorial analysis as the key method for the solution of the question.

The results obtained in the result of factorial analysis allow to draw the following conclusions:

The criminality on macro level in 1995 – 2000 was determined by economical activity. This means that in Latvia the development of criminality goes on in conformity with the theory of expansion;

The factor of economical activity in dynamics possibly loses its validity and therefore criminality at the present moment is determined by entirely other factors than five years ago;

The observed essential influence of the factor of economical development in connection with the manifestations with the consequences of Russian crisis and the influence of the factor of economical activity during the period of economical growth testify the fact that the development of criminality in Latvia corresponds to the theory of depression and the theory of expansion;

In 2000 criminality in Latvia was determined by the factors of economical development, economical activity and the demographical factor;

The factors obtained in the result of logical analysis and economical-mathematical analysis correspond to the factors indicated in criminological theories and determined in result of foreign explorations in criminality namely the development of criminality in Latvia corresponds to certain laws of development of society.

Ekonomiskās izglītības aktualitātes un problēmas Rīgas pedagoģijas un izglītības vadības augstskolā

Actualities of Economic Education and Problems in Riga Teacher Training and Educational Management Academy

Zinta Lauva

Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskola

E-pasts: zlauva@rpiva.lv

Latvijas Republikā vēl joprojām ekonomiskā izglītība ir viena no populārākajam potenciālo studentu vidū, it īpaši nepilna laika studijās visās republikas augstskolās. Šajā rakstā tiks analizētas Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskolas iespējas studiju programmu "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs", "Komercedarbība un uzņēmuma vadība" īstenošanā, t.i., mērķu sasniegšanā un uzdevumu izpildē. Šobrīd aktuāla ir augstskolu akreditācijas politikas koncepcijas maiņa, līdz ar to turpmāk vairāk uzmanības tiks pievērsts programmu saturam, nevis augstskolu materiāltehniskajam nodrošinājumam, tādējādi aktualizējot jautājumu par uzņēmējspēju attīstīšanu studentos, par metodiku šī jautājuma risināšanā augstskolas ietvaros.

Atslēgvārdi: augstākā izglītība, ekonomiskā izglītība, uzņēmējspējas

Vairums attīstīto valstu valdību, meklējot efektīvas saimniekošanas ceļus, atzīst, ka izglītībai un izglītotiem cilvēkiem ir izšķirošā loma. Ir skaidra un pamatota tendence, maksimāli racionāli un efektīvi piesaistīt un izmantot līdzekļus pašas izglītības sistēmas uzturēšanai, finansēšanai, organizācijai un vadībai. Efektīva resursu izmantošana ir pamatā arī katras augstskolas darba organizācijā.

Valstij nepieciešami ne tikai profesionāli uzņēmējdarbībā, bet arī "europeiski" domājoši sabiedrības locekļi, kuri veicinās procesus, kas saistīti ar Latvijas integrēšanos ES.

Šobrīd darba tirgū ir ievērojams darbaspēka pārpalikums, tajā pašā laikā ir arī kvalificēta darbaspēka trūkums [1]. Šādos apstākļos vispusīgas izglītības nozīme pieaug, tāpēc pasaulē arvien lielāku nozīmi pievērš cilvēku vispārējo spēju un prasmju attīstībai un darba tirgus prasībām atbilstošas profesionālās kvalifikācijas ieguvei. Kā galvenais tiek akcentēta plašu bāzes zināšanu un darbaspēju

attīstīšanas nozīme, aktualizētas ir arī tādas vispārējās spējas un prasmes kā saskarsmes māka, problēmu risināšanas spēja, prasme strādāt komandā, uzņēmējdarbības iemaņas, uzņēmība u.c.

Process izglītībā ir tikpat svarīgs kā rezultāts. Atbilstoši indivīda spējām un vajadzībām, rosināts izglītības ieguves process var turpināties mūža garumā un tas jau ir mūsdienu izglītības mērķis - spēt mācīties, pilnveidoties, pašrealizēties visa mūža garumā.

Var iezīmēt tiltu starp topošo speciālistu, īpaši profesionālo studiju jomā, un to, ko prasa mūsdienu saimniekošana Eiropas Savienības paplašināšanās kontekstā. Attīstīta tirgus ekonomika prasa pāriet uz efektīvas saimniekošanas sistēmām.

Augstskolas uzdevums ir pilnveidot mācību iestādi tā, kas apmierinātu gan studentus, gan viņu darba devējus, lai radītu gandarījumu par padarīto darbu docētājiem, sekmētu valsts attīstību, tāpēc jāizstrādā stratēģiju, sakārtojot procesus, ieviešot iekšējās kvalitātes sistēmas, nodrošinot darbinieku pašrealizāciju un izaugsmi.

Gandrīz visās Latvijas augstskolās [6] tiek realizētas studiju programmas ar iegūstamo kvalifikāciju "Uzņēmuma vai iestādes (organizācijas) vadītājs", taču tikai Daugavpils Pedagoģiskajā universitātē un Latvijas Universitātē realizē studiju programmas un iegūstamo kvalifikāciju "Ekonomikas skolotājs", taču Daugavpils Pedagoģiskajā universitātē to iegūst kā papildu specializāciju, bet Latvijas Universitātē - pēc ekonomikas bakalaura grāda iegūšanas.

Turpmāk autore uzskata par būtisku aplūkot:

Profesionālo studiju programmu "Ekonomikas **un** uzņēmējdarbības skolotājs" **un** "Komercedarbība **un** uzņēmuma vadība" aktualitāti, mērķi, uzdevumus, studiju programmas kvalitāti paaugstinošos komponentus.

Pāreja no autoritāras uz demokrātisku politiku visos izglītības posmos nosaka jaunus virzienus un aspektus skolotāja sagatavošanā.

Studiju programmas tiek veidotas, pamatojoties uz Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrijas izstrādātajiem normatīvajiem dokumentiem, izglītības un augstskolu likumiem, kā arī Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskolas (turpmāk tekstā RPIVA) koncepciju un citiem augstskolas reglamentējošiem dokumentiem.

Izmantotas atziņas no UNESCO Starptautiskās komisijas ziņojuma, informācijas sabiedrības prasības.

Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotāja profesionālā studiju programmā ietverta studiju kursu saturs nodrošina [3]:

iespējas ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotāja profesionalitātes, kompetences, inteliģences sekmēšanai, realizē RPIVA koncepciju,

balstās uz zinātniskiem pētījumiem par dažādiem izglītības jautājumiem Latvijā un pasaulē (integrētās mācības, sadarbības pedagoģija u.c.);

- noteiktu zināšanu, prasmju un attieksmju veidošanu studentiem.

Profesionālā studiju programma "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs" ir piecgadīga studiju programma. Pašreiz darbs noris pie četrgadīgās programmas izveides, ņemot par pamatu "Sociālās zinības" pamatizglītības standartu.

Studiju programmā akcentēta ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotāja personības attīstība, kas kopā ar iegūtajām zināšanām pedagoģijā un psiholoģijā, padziļināti apgūstot komerczinības, nostiprinot iegūtās zināšanas mācību praksēs, veido mūsdienīgas sabiedrības skolotāja tēlu ne tikai Latvijā, bet arī ārzemēs.

Tādējādi pēc augstskolas absolvēšanas Latvijas sabiedrība iegūst intelligentu, kompetentu, ar augstu atbildības sajūtu apveltītu profesionāli.

Profesionālās studiju programmas "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs" mērķis: radīt apstākļus mērķtiecīgai personībai, kura spēj patstāvīgi izvēlēties mācību saturu un atbilstošas mācību metodes, spēj zināšanas, prasmes, sociālo un kultūras pieredzi praktiski lietot, lai prognozētu un veicinātu skolēnu attīstības virzienu, attīstītu skolēnos uzņēmību, kā arī prasmi apzināt un noteikt pareizo virzienu mācībās, lai būtu konkurētspējīgs darba tirgū.

Studiju programmas "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs" uzdevumi ir šādi:

1. Nodrošināt topošajiem skolotājiem studiju vidi, kurā viņš varētu pilnveidot savu attīstības programmu personības, kompetences, uzņēmību un uzdrīkstēšanos, radošo aktivitāti un pašizpaušmi, profesionalitātes un inteliģences aspektos.
2. Veicināt studentos vēlmi pārņemt mūsdienu prasībām atbilstošas pedagoģijas, psiholoģijas un ekonomikas zinātņu vērtības, apgūt teorētiskos principus, attīstīt interesi par tendencēm un aktualitātēm sabiedrībā.
3. Turpināt skolotāju izglītošanas tradīciju veidošanu Latvijā, vienlaikus ievērojot mainīgās sabiedrības vajadzības, jaunākos zinātniskos pētījumus pedagoģijā, psiholoģijā un ekonomikā Latvijā un ārzemēs.
4. Veicināt studentos interesi par uzņēmējdarbību ne tikai teorētiskā, bet arī praktiskā aspektā, radot vēlmi veidot savus uzņēmumus, kā arī veicināt skolēnu iesaistīšanos skolēnu mācību firmās, ģimenes uzņēmumu veidošanā, Latvijas tautsaimniecības attīstībā.
5. Organizēt studiju procesu, kas balstās uz studentu zināšanu, iemaņu, prasmju, attieksmju aktualizāciju, savas pieredzes bagātināšanu.
6. Attīstīt studentu prasmes izstrādāt savas mācību programmas, atlasot atbilstošu mācību saturu, kas sagatavotu skolēnus patstāvīgai dzīves darbībai.
7. Pilnveidot spēju domāt un darboties - izprast un pilnveidot sevi, domāt perspektīvi, paust un pamatot savu viedokli, uzņemties atbildību par savu rīcību un studiju procesa rezultātiem.
8. Nodrošināt mērķtiecīgi organizētu pedagoģisko praksi, radot iespēju studentiem praksē izmantot gūtās teorētiskās zināšanas, radošo aktivitāti, personīgo izpaušmi par skolēna individualitāti un tās attīstības iekšējām potencēm.

Studiju programmas "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs" apjoms ir 212 kredītpunkti, tā paredzēta apgūt 10 semestros pilna un nepilna laika studijās. Studiju programmas obligāto saturu veido vispārīzglītojošie studiju kursi (A bloks), nozares profesionālie kursi (B bloks) un brīvās izvēles kursi (C bloks). Atsevišķi studiju kursi tiek strukturēti tā, lai veidotos studiju priekšmetu pēctecība un starppriekšmetu saikne, kas ir svarīgs profesionālās izaugsmes priekšmets. Studiju programmas B bloks ietver studiju priekšmetu kopumu, kas ir nepieciešams izvēlētās ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotāja kvalifikācijas iegūšanai.

Studentu skaits programmā pa kursiem pilna laika studijās parādīts 1. tabulā.

1. tabula

**Studiju programmas "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs"
studējošo skaits pilna laika studijās
Amount of the full-time students in study program "Teacher of
Economics and Business Management"**

Kurss	Studentu skaits
1	21
2	14
3	17
4	16
5	16

Pilna laika studijās kopā studē 84 studenti. Kopumā studējošo skaits pilna laika studijās nav liels un tas sadārdzina mācību procesu.

Nepilna laika studijās studē 111 studenti 8 filiālēs. Studiju kursus apgūt filiālēs studentiem ir izdevīgi, jo tas ir tuvu viņu dzīves vietai, kā arī patērē mazāk laika un finanšu resursus.

2. tabula

**Studiju programmas "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs"
studējošo skaits nepilna laika studijās pa filiālēm
Amount of the part-time students in RTTEMA departments in study
program "Teacher of Economics and Business Management"**

Filiāles	1. kurss	2. kurss	3. kurss	4. kurss	5. kurss	Kopā
Rīga	9	3	7	4	4	27
Alūksne	5	4	5	2		16
Cēsis	3	3	4	12	1	23
Kuldīga	2	8		1	3	14
Jēkabpils	1	8			4	9

2. tabulas turpinājums

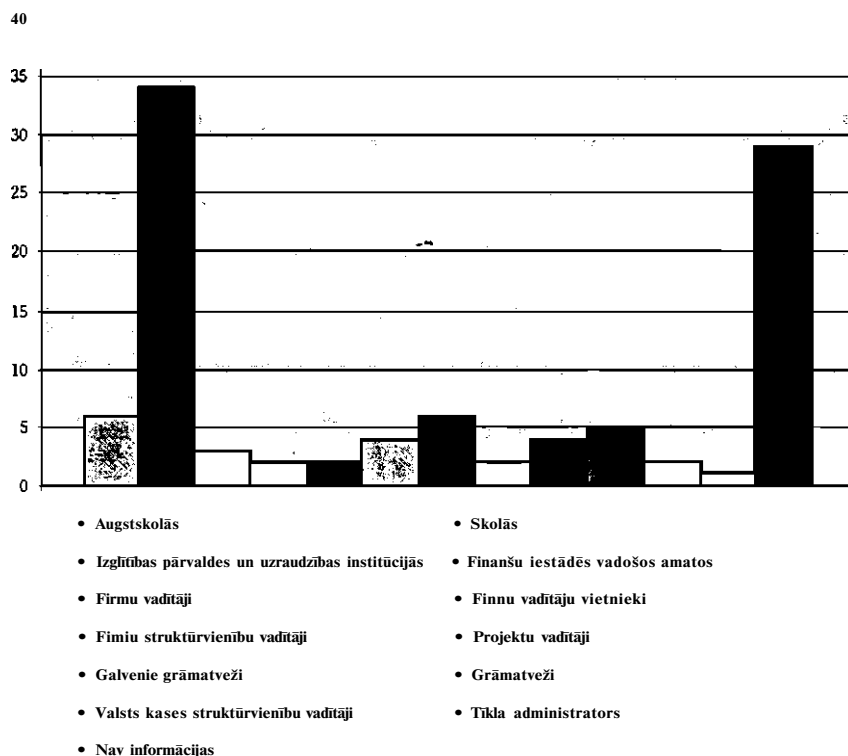
Filiāles	1. kurss	2. kurss	3. kurss	4. kurss	5. kurss	Kopā
Madona	1			2	2	3
Tukums	8	1	1		3	13
Bauska	3		3			6
Kopā	32	27	20	21	17	111

Kā redzams 2. tabulā, tad studējošo skaits filiālēs nav liels un tas rada zināmas problēmas, plānojot studiju procesu. Tādēļ programmā studijas ir plānotas šādi: A bloku studenti klausās filiālēs kopā ar citās skolotāju programmās studējošajiem un daļēji arī kopā ar B bloku un ar studiju programmas "Komercedarbība un uzņēmuma vadība" studentiem, bet pārējos B bloka, kā arī C bloka studiju kursus, organizējot vienu sesiju nedēļu katrā semestri Rīgā. Liela nozīme ir pedagoģisko prakšu organizēšanai, kurās studenti ir gan novērotāji, gan praktiski darbojas, vadot mācību stundas, hospitējot mācību stundas un izstrādājot mācību materiālus un veicot citus prakses uzdevumus. 4. kursā studenti iziet praksi kādā no Latvijas uzņēmumiem, lai salīdzinātu, papildinātu un analizētu savas teorētiskās zināšanas ar praksi. Tādējādi, rakstot biznesa plānu un kursa darbus, studentiem ir reāla iespēja iegūt papildu informāciju un pieredzi uzņēmējdarbībā.

Studiju programmas B bloks ietver studiju priekšmetu kopumu, kas ir nepieciešams izvēlētās ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotāja kvalifikācijas ieguvei, tajā uzsvars tiek likts uz šādiem studiju kursiem: mikroekonomika, makroekonomika, praktiskā uzņēmējdarbība, mārketinga, projektu vadība, grāmatvedība un finanses, kā arī citiem studiju kursiem.

Studentiem ir iespējas izvēlēties no C bloka dažādas papildspecialitātes, piem., "informātikas skolotājs pamatskolā", "matemātikas skolotājs pamatskolā", "angļu valodas skolotājs pamatskolā", "vācu valodas skolotājs pamatskolā" u.c.

Analizējot absolventu darba vietas (skat. 1. attēlu), redzams, ka tikai trešā daļa no absolventiem strādā savā profesijā skolās, 6% - augstskolās un 3% absolventu ir izglītības pārvaldes un uzraudzības institūciju darbinieki. Tā kā pietiekami daudz uzmanības studiju programmā veltīts grāmatvedības apgūvei, 9% absolventu strādā par grāmatvežiem.

Avots: [3]

1. att. Studiju programmas "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs" absolventu nodarbinātības struktūra (%)

Structure of employment (%) of graduates of study program "Teacher of economics and business management"

Turpmāk tekstā tiks aplūkoti profesionālās studiju programmas "Komerccdarbība un uzņēmuma vadība" aktualitāte, mērķis, uzdevumi, studiju programmas kvalitātes paaugstinošie komponenti.

Pēc neatkarības atgūšanas, kad tika sāktas brīvā tirgus reformas un līdz ar to sašaurinājās realizācija, pieprasījums pēc lielo uzņēmumu saražotās produkcijas strauji samazinājās, iekšzemes kopprodukts samazinājās vairāk nekā par 50%. Sarūkot ražošanai, pieauga pakalpojumu nozares īpatsvars, ko noteica transporta un sakaru jomas attīstība.

Tirgus ekonomikas pašregulējošais liberālais tirgus spēj veicināt mazo un vidējo uzņēmumu attīstību tikai līdz noteiktam līmenim, īpaši, ja runa ir par starptautisko konkurētspēju, reģionālo attīstību, jaunu darba vietu radīšanu jaunās nozarēs, kapitāla resursu pieejamību. Šobrīd Latvijā ir svarīgi aktivizēt mazā un vidējā biznesa izaugsmi, tā iesaistīšanos ekonomiskajā aprītē, palielinot

MVU konkurētspēju, vietējo resursu izmantošanu un panākot nodarbinātības pieaugumu.

Kaut arī 1997. gada 9. septembrī valdība pieņēma Latvijas mazo un vidējo uzņēmumu attīstības nacionālo programmu, tās efektīva īstenošana arī 2000. gadā ir apdraudēta, jo no valsts budžeta nav piešķirts nepieciešamais finansējums, lai īstenotu plānotos pasākumus, it īpaši izglītības sfērā, veidojot uzņēmumu vadītājus, kuri būtu gatavi efektīvi mainīties līdzīgi tirgus prasībām un tendencēm, tātad tādu uzņēmumu vadītājus, kuri ar savu vadīto uzņēmumu būtu konkurētspējīgi ne tikai Latvijas iekšējā tirgū, bet arī ES tirgū.

Profesionālā studiju programma "Komerccdarbība un uzņēmuma vadība" ir četrgadīga studiju programma. Tā dod iespēju absolventiem iegūt kvalifikāciju "uzņēmuma vadītājs"

Studiju programmā akcentēta uzņēmuma vadītāja personības attīstība, kas kopā ar iegūtajām zināšanām ekonomikas teorijā, padziļināti apgūstot komerczinības, nostiprinot iegūtās zināšanas mācību un ražošanas praksēs, veido mūsdienīgas sabiedrības uzņēmuma vadītāja tēlu ne tikai Latvijā, bet arī ārzemēs.

Tādējādi pēc augstskolas absolvēšanas Latvijas tautsaimniecībā iegūst intelektuālu, kompetentu, ar augstu atbildības sajūtu apveltītu profesionāli. Tikai šāds vadītājs spēs radīt un vadīt konkurētspējīgu uzņēmumu, kas varētu sekmīgi darboties ne tikai Latvijas, bet arī ES vidē.

Programmas mērķis [4]: apmierināt augošo pieprasījumu pēc zināšanām un prasmēm, kādas ir nepieciešamas uzņēmuma vadītājam, veicināt mazo un vidējo uzņēmumu veidošanos un attīstību Latvijas reģionos, stiprināt šo uzņēmumu pozīcijas iekšējā un ārējā tirgū, paaugstināt šo uzņēmumu ienesīgumu, veicināt jaunu darba vietu radīšanu, vidusslāņa veidošanos un sociālo stabilitāti sabiedrībā, rosināt sabiedrību izglītībai, it īpaši Latvijas vāji attīstītajos reģionos.

Programmas uzdevumi:

1. Sagatavot profesionālus uzņēmuma vadītājus.
2. Paaugstināt mazo un vidējo uzņēmumu darbinieku, pirmkārt, vadītāju kvalifikāciju.
3. Attīstīt jaunas un pilnveidot vecās studiju organizācijas formas, savienojot tiešo apmācību ar tālmācību.
4. Veicināt valsts izglītības iestāžu sadarbību ar privātām izglītības iestādēm.

Profesionālā studiju programma "Komerccdarbība un uzņēmuma vadība" plānota 4 studiju gadiem kā integratīva studiju priekšmetu un disciplīnu 3 bloku studiju priekšmetu programma: A bloks - vispārīzglītojošo studiju priekšmetu bloks, B bloks profesionālo studiju priekšmetu bloks, C bloks profesionalitāti papildinošo zinību bloks (A un B bloku visi studiju priekšmeti ir obligāti (120 kredītpunkti), no C bloka (70 kredītpunkti) studentam jāizvēlas studiju priekšmeti vismaz 40 kredītpunktu apjomā). Studiju programmai jānodrošina vispārīgo teorētisko vadības un sociālo zināšanu bāze, kas dod iespēju turpmākajā studiju procesā modelēt un veidot priekšstatu par dažādām vadības teorijām un praksi. Psiholoģijas, filozofijas, ētikas, datorzinību un valodniecības studiju kursi veido pamatu turpmākai profesionālās izglītības iespējai. Studiju programma atklāj

uzņēmuma vadības mērķus, uzdevumus, īpatnības, vadības stilu daudzveidīgās izpausmes, profesionāla iestādes vadītāja būtisko īpašību un kvalitāšu attīstības ievirzi, vadības darba formas un metodes. Studiju kursi sakārtoti loģiskā secībā, ļaujot pilnveidoties studenta personībai, papildinot studējošo teorētiskās zināšanas un attīstot prasmes. Profesionālās specializācijas studiju kursu daudzveidība paredz studentiem iespēju attīstīt praktiskās pētnieciskās iemaņas profesionālai uzņēmuma vadītāja, organizatora, līdera darbības pamatzuddevumu veikšanai. Ne mazāk svarīgi ir sekmēt studenta profesionālo iemaņu pilnveidošanos, attīstot studenta pašanalīzes un pašvērtējuma rezultātā iegūto motivāciju nepieciešamo zināšanu, prasmju un attieksmju iegūšanai.

Studiju programmā īpaša vieta atvēlēta svešvalodu studijām, jo augstskolas koncepcija paredz studentiem iespēju kvalitatīvi pilnveidot zināšanas un prasmes vismaz 2 svešvalodās (angļu - obligāti, papildus vēl vācu, franču, itāļu, spāņu pēc izvēles). To nosaka arī mūsdienu izglītības attīstības un kvalitātes paaugstināšanas nepieciešamība, jo mācību saturs paredz citu valstu teorētiskos un praktisko rezultātu izmantošanu mūsdienu Latvijas apstākļos, iegūstot un izmantojot aktuālāko informāciju svešvalodās, apmeklējot ārvalstu vieslektoru lekcijas un seminārus. Svešvalodas prasmju pārbaudījums ir obligāts priekšnoteikums augstskolas absolvēšanai. Kā būtisks trūkums studiju procesa organizācijā jāmin nevienāda studentu zināšanu un prasmju līmenis, tāpēc 1.-2. studiju gadā salīdzinoši daudz laika atvēlēts valodu zināšanu pilnveidošanai tādā līmenī, lai padarītu lietīšķās svešvalodas un biznesa svešvalodas apguvi produktīvu.

Mūsdienīga izglītība nav iedomājama bez datora lietošanas prasmēm, kā arī bez jaunāko datorprogrammu apguves, kas nepieciešama uzņēmuma darbības optimizācijai. Tādēļ studiju programmā paredzēts datorzinību kurss 8 kredītpunktu apjomā. Iemaņu apgušana apmācības perioda sākumā ļauj turpmāk lietot datoru lietvedībā, grāmatvedībā, ekonomisko procesu apstrādē un modelēšanā. Studenti iepazīst datoru lietošanas iespējas uzņēmuma organizācijā, kvalitātes analīzē, uzņēmuma iekšējā tīkla un *Internet* tīkla lietojumā. Apgūstot tādus studiju kursus kā ekonomika, stratēģiskā plānošana, projektu vadība, operāciju pētīšana, statistika, matemātiskā statistika, modelēšana u.c., nenovērtējamas kļūst datoru iespējas. Grāmatvedības speckursa ietvaros studenti iepazīstas ar Latvijas firmu piedāvātajām programmpaketēm grāmatvedības darba vadībā.

Studiju programma "Komerccdarbība un uzņēmuma vadība" veidota, pamatojoties uz IZM minimālajām prasībām augstākās izglītības standartam. Studijas ilgst četrus gadus; studiju procesā katram studējošajam jāiegūst vismaz 160 kredītpunktu. Relatīvi lielais patstāvīgā darba apjoms, regulāra referātu un projektu darbu izstrāde, pētniecisko darbu izstrāde u.c. aktīvās apmācības metodes sekmē studentu izaugsmi un personības veidošanos.

Studiju programmā īstenotais studiju kombināciju princips sniedz plašas iespējas studentiem veidot izglītību atbilstoši savām interesēm un darba tirgus prasībām, paralēli obligātajiem studiju priekšmetiem apgūstot piedāvātos plaša spektra izvēles studiju kursus.

Profesionālās studiju programmas "Komerccdarbība un uzņēmuma vadība" ietvaros tiek īstenotas lekciju, semināru nodarbību, radošo diskusiju, projekta

darbu, praktiskā un patstāvīgā, individuālā darba formas. Savstarpēji integrētie vispārizglītojošie un profesionālo zinību kursi attīsta studentu patstāvību un atbildību. Studiju procesa laikā īpašu vietu ieņem prakse, kurā dominējošs ir studenta personīgās atbildības princips. Būtiski piezīmēt, ka prakses uzdevumi veidoti ar pieaugošu sarežģītību un grūtības pakāpi. Studiju procesa laikā studenti iegūst gan prasmi strādāt komandā, gan vadītāja darbam nepieciešamās prasmes un iemaņas. Aktīvo darba formu īpatsvars pieaug profesionāli teorētisko studiju priekšmetu disciplīnās, kuru turpinājums tieši rodams profesionālajā saskarsmē un studiju praksē. Studenti piedalās arī psiholoģisko treniņu grupās. Plašas iespējas ir studentu patstāvīgajam darbam personības kvalitātes attīstībā vadītāja darba meistarības apgūšanā. Nozīmīga studiju daļa atvēlēta studenta individuālajam darbam paralēli darbam auditorijās, veicot projekta darbus, apgūstot darbu ar tehniskajiem mācību līdzekļiem, informatīvajiem mācību un saziņas līdzekļiem, kā arī patstāvīgi studējot profesionālo literatūru.

Viena no būtiskām studiju procesa sastāvdaļām ir studentu profesionālo zināšanu attīstīšana kursa darbu rakstīšanas procesā.

1999/2000. studiju gada 2. un 3. kursa studentu kursa darbu analīze rāda, ka prakses vērojumi, materiālu uzkrāšana, aprobācija un analīze studiju procesa laikā rod turpinājumu studentu praktiskajā darbībā. Studenti izrāda interesi par izmaiņām uzņēmējdarbības likumdošanā, par novitātēm uzņēmumu organizācijā un vadīšanā, iegūst uzdrīkstēšanos un uzņēmību veidot savus uzņēmumus.

Prakse ir studiju procesa neatņemama sastāvdaļa, kurā students īsteno studiju programmā paredzētos prakses mērķus un izpilda uzdevumus. Prasei katram studiju gadam un prakses veidam ir atbilstoši mērķi un uzdevumi. Studentu sekmes un sasniegumi studiju praksē nosaka tālākās studiju iespējas - neapmierinošs prakses vērtējums ir pamats studiju pārtraukšanai RPrVA. Nodrošinot studentu teorētisko zināšanu un praktiskās darbības vienotību, paaugstinot viņu kompetenci, sekmējot progresīvu darba pieredzi, galvenais prakses mērķis ir attīstīt studentos vadības prasmes un iemaņas darbam visdažādākā līmeņa un veida uzņēmumos.

Prakses laikā iespējams veidot studentu saskarsmes pieredzi darbā ar padotajiem, sadarbības partneriem, konkurentiem, valsts un pašvaldību institūciju speciālistiem.

Prakse kopumā organizēta tā, lai studenti:

Gūtu priekšstatu par vadītāja lomu uzņēmumā;

Apgūtu prasmi organizēt un vadīt uzņēmuma darbību;

Attīstītu informācijas uzkrāšanas, analīzes un sintēzes iemaņas, prasmi radoši pilnveidot doto modeli;

Studiju noslēgumā prastu praktiski un radoši strādāt kā dažādu līmeņu vadītāji.

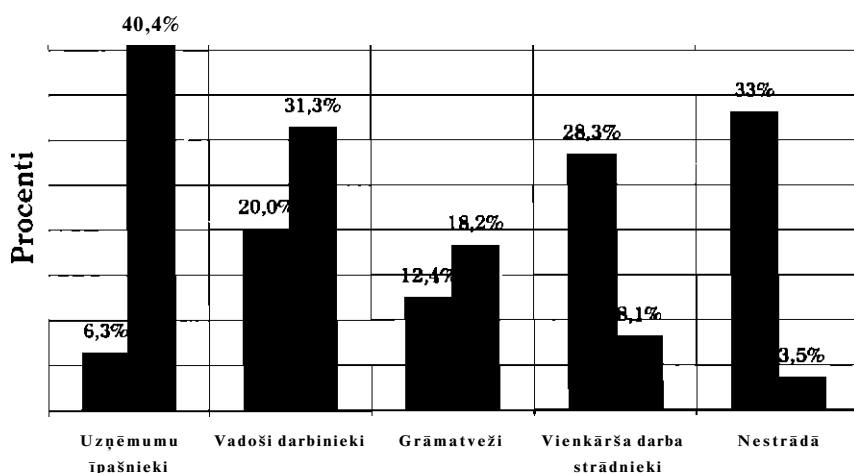
Studiju programmas "Komercdarbība un uzņēmuma vadība" kvalitāti nodrošina studiju plāna realizācija, mērķtiecīgas studiju formas un metodes, kompetenti un radoši studiju priekšmetu pasniedzēji. Studentu zināšanu un prasmju vērtēšanai pārsvarā tiek lietota dialoga metode, testi, studiju darba sasniegumu prezentēšana un novērtējums.

Studiju programma "Komerccdarbība un uzņēmuma vadība" tiek realizēta 10 RPIVA filiālēs. Lai vienlīdz kvalitatīvi nodrošinātu studiju programmas realizāciju visās RPIVA filiālēs, notiek Ekonomikas un uzņēmējdarbības katedras rīkoti semināri studiju priekšmetu docētājiem ne tikai pirms studiju kursa uzsākšanas, bet arī regulāri 1 reizi mēnesī studiju procesa gaitā, kā arī docētāju radošie komandējumi starp nodaļām.

Par programmas kvalitāti liecina arī tās absolventu darba devēju apmierinātība vai neapmierinātība ar darbinieka kompetenci un profesionalitāti. Lai prognozētu absolventu atbilstību iegūstamajai kvalifikācijai "Uzņēmuma vadītājs", tika veikta topošo absolventu aptauja, lai noskaidrotu, cik no viņiem strādā vadošu darbu savā vai cita īpašnieka privātajā uzņēmumā, valsts vai pašvaldību organizācijā salīdzinājumā ar iestāšanās rezultātiem (skat. 2. attēlu):

1998.gada salīdzinājums ar 2001.gadu

• 1998.gads BŽOOl.gads

Avots: [4]

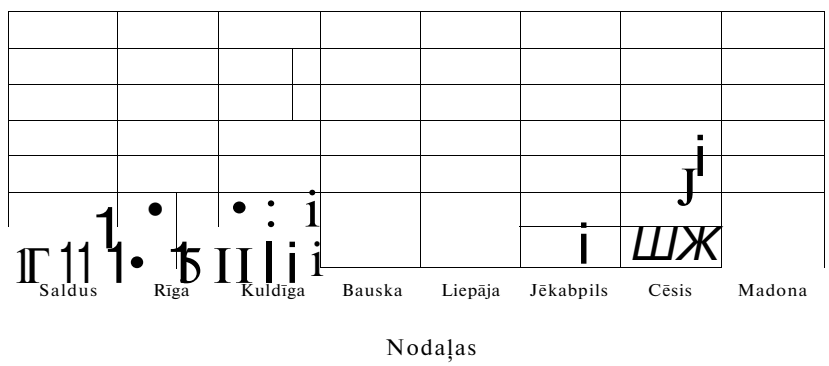
2. att. Studiju programmas „Komerccdarbība un uzņēmumu vadība” absolventu nodarbinātības struktūras izmaiņas

Changes of employment structure of graduates of study program "Entrepreneurship and Business Management"

Attēlotie rezultāti ir iegūti, aptaujājot studiju programmas 1. kursa studentus 1998. gadā un absolventus 2001. gadā. Interesanti pavērot aptaujāto absolventu ieņemamo amatu sadalījumu RPIVA filiālū (nodaļū) šķērsgrīzumā (skat. 3. attēlu):

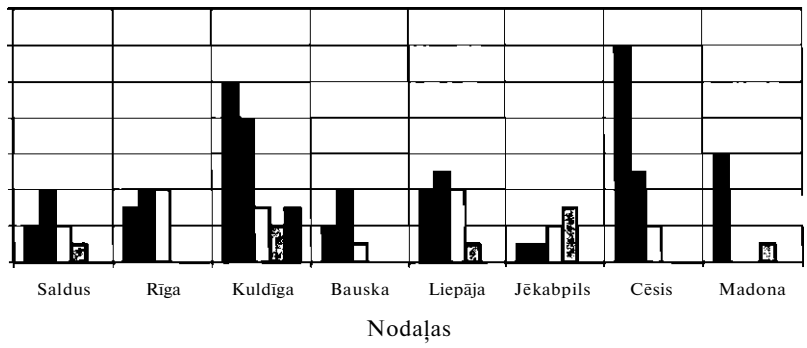
1998.gadā

- Uzņēmumu īpašnieki
 - Grāmatveži
 - Nestrādā
- Vadoši darbinieki
 - E3 Vienkāršā darba strādnieki

2001.gadā

- Uzņēmumu īpašnieki
 - Grāmatveži
 - Nestrādā
- Vadošie darbinieki
 - III Vienkārša darba strādnieki

Avots: [4]

3. att. Studiju programmas „Komercedarbība un uzņēmumu vadība” 1998. gadā studijas uzsākušo nodarbinātība, studijas uzsākot un absolvējot
Employment structure of 1998's applicants of study program "Entrepreneurship and Business Management" before and after studies

Skaidri redzams, ka Cēsīs, Kuldīgā, Madonā un Rīgā studentos uzņēmējspējas studiju laikā ļoti attīstījušās un studiju programmas kvalitāte ir apmierinoša.

Pēdējos gados Eiropas valstīs pastiprināti tiek pievērsta uzmanība augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanai un tās vērtēšanai. Šādu rūpju pamatā ir:

- augstskolu autonomijas palielināšanās;
- straujš studējošo skaita pieaugums;
- jaunu augstskolu dibināšana, augstskolu daudzveidības palielināšanās;
- jaunu studiju programmu veidošana;
- studentu un akadēmiskā personāla savstarpējās apmaiņas (mobilitātes) pastiprināšanās;
- finansējuma pieauguma neatbilstība studējošo skaita pieaugumam.

Latvijā bez visa minētā augstākās izglītības kvalitāti vēl iespaido:

- akadēmiskā personāla novecošanās,
- laboratoriju aprīkojuma morāla un fiziska nolietošana.

Izglītības kvalitātes nodrošināšana vienmēr atradusies augstskolu uzmanības centrā, tomēr līdz pat pēdējai desmitgadei tā lielākoties ir bijusi augstskolu iekšēja lieta. Savukārt kvalitātes kontroli savās rokās centusies turēt ministrija. Palielinoties augstskolu autonomijai, starptautiskai sadarbībai, studentu un personāla mobilitātei, vairumā valstu ir pieaugusi gatavība organizēt ārēju studiju kvalitātes kontroli, padarot novērtējuma rezultātus plaši pieejamus.

Baltijas valstīs, tām sadarbojoties Baltijas Augstākās izglītības koordinācijas komitejas ietvaros, 1995. gadā izstrādātas augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēmas, kuru sastāvdaļa ir studiju programmu un augstskolu *akreditācija*.

Latvijā saskaņā ar Izglītības un zinātnes ministrijas rīkojumu bija paredzēts līdz 2000. gadam veikt visu valsts augstskolu studiju programmu novērtēšanu un akreditāciju. Šo metodisko ieteikumu mērķis bija paskaidrot studiju programmu akreditācijas norisi, tās vietu augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēmā, palīdzēt gatavot akreditācijai nepieciešamos dokumentus. Diemžēl ne visas augstskolas (it īpaši valsts augstskolas) uzskatīja to par nopietnu kvalitātes mēru.

Eiropas Savienības valstīs pievērš arvien lielāku uzmanību augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanai. Balstoties uz divu atbilstošu pilotprojektu rezultātiem, Eiropas Savienības padome rekomendē visām dalībvalstīm atbalstīt kvalitātes nodrošināšanas sistēmas augstākās izglītības kvalitātes garantēšanai un uzlabošanai, starpvalstu sadarbības attīstīšanai. Praktiski visās Eiropas Savienības dalībvalstīs izveidoto augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanas sistēmu galvenās iezīmes ir aprakstītas Eiropas Savienības padomes rekomendācijas "Par sadarbību Eiropā augstākās izglītības kvalitātes nodrošināšanai" pielikumā. Ar šo un citiem dokumentiem par augstākās izglītības jautājumiem tuvāk var iepazīties tīklā *Internet* [5].

Analizējot studiju programmu "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs" un "Komercedarbība un uzņēmuma vadība" kvalitāti, redzams, ka tā atbilst ES

prasībām par augstāko izglītību, jo studiju procesa rezultāts absolventi veiksmīgi integrējušies darba tirgū.

LITERATŪRA

1. *Augstskolas studiju darba kvalitātes nodrošināšana*. Rīga: LU, 1999.
2. *Baltā grāmata par izglītību un apmācību: mācīšana un mācīšanās - ceļš uz izglītotu sabiedrību* / Eiropas Komisija. Rīga: Akadēmisko programmu aģentūra, 1998.
3. *Profesionālā studiju programma "Ekonomikas un uzņēmējdarbības skolotājs"*: Akreditācijas materiāli. Rīga: Pedagoģijas un izglītības vadības augstskola, 2001.
4. *Profesionālā studiju programma "Komercedarbība un uzņēmuma vadība"*: Akreditācijas materiāli. Rīga: Pedagoģijas un izglītības vadības augstskola, 2001.
5. <http://www.izmpic.lv>

Actualities of Economic Education and Problems in Riga Teacher Training and Educational Management Academy

Summary

Economic education in Latvia still of the popular area of the potential students, especially among the part-time students. This article deals with 2 program's of the Riga Teachers training and educational management academy - "Teacher of economics and business management", "Entrepreneurship and business management", and all of them are analyzed and the way to reach the goals of the mentioned programs is showed. At this moment the exchange of the conception of the high schools' accreditation politics wherewith, it is possible, more attention will be paid to the content of the program's, not to the institute's material technical basis. This conception will actualize question on the development of the business competence of students, on the methodic to solve the problem inside the high school and EU labor market.

Inventory Management under Uncertainty

Rezervju vadība nenoteiktības apstākļos

Nicholas Nechval
University of Latvia
Faculty of Economics and Management
Aspazijas bulv. 5, Riga, LV-1050
E-mail: [nechval\(5\)junix.lv](mailto:nechval(5)junix.lv)

Edgars Vasermanis
University of Latvia
Faculty of Economics and Management
Aspazijas bulv. 5, Riga, LV-1050
E-mail: [evf\(5\)lanet.lv](mailto:evf(5)lanet.lv)

Uldis Rozevskis
University of Latvia
Faculty of Economics and Management
Aspazijas bulv. 5, Riga, LV-1050
E-mail: [evf\(5\)lanet.lv](mailto:evf(5)lanet.lv)

This paper has investigated the effect of estimation risk on the simplest of inventory problems. It is shown that when estimation risk is ignored, stock levels may be incorrectly compiled and service levels may be inadequate. Illustrative examples are given. Also the relative efficiencies of the proposed estimators, obtained by the technique of invariant embedding of sample statistics in a performance index, when compared with the maximum likelihood estimator are given.

Keywords: inventory model, stock level, estimator, risk, invariant embedding technique

1. INTRODUCTION

Most stochastic models in production and inventory management are developed under the assumptions that the parameter values are known with certainty. When these models are applied to solve real-world problems, the parameters are estimated and then treated as if they were the true values. The risk associated with using estimates rather than the true parameters is called

estimation risk and is often ignored. When data is limited and/or unreliable, estimation risk may be significant, and failure to incorporate it into the model design may lead to serious errors. Its explicit consideration is important since decision rules, which are optimal in the absence of uncertainty, need not even be approximately optimal in the presence of such uncertainty.

This paper illustrates the impact of estimation risk on decisions involving a simple, one-period inventory problem such as the Christmas-tree stocking problem. It is shown that when estimation risk is ignored, stock levels may be incorrectly computed, and service levels may be inadequate. Specifically, a manager requesting a 90% service level for a given product can never be certain that this will be achieved unless the parameters of demand are known. By replacing parameters by estimates, the certainty of providing the required service disappears. In fact, when parameters are replaced by estimates, a 90% service level will not be achieved exactly 90% of the time. If a high degree of assurance of meeting this service level is desired, then safety stock quantities must be inflated to provide protection from estimation errors. The model established here has specific applications to the stocking policy of highly seasonal, one-period demand items, including Christmas decorations, seasonal greeting cards, some fertilizer products, and to critical items (e.g. medical supplies), where high service levels are required.

For instance, consider an inventory manager faced with a one-period Christmas-tree stocking problem. Assume the decision maker has demand data on the sale of trees over the last n seasons. For the sake of simplicity, we shall consider the case where the demand data can be measured on a continuous scale. We restrict attention to the case where these demand values constitute independent observations from a distribution belonging to invariant family. In particular, we consider location-scale family with density

$$f(x, Li, a) = a \cdot f_r(x - Li) / a, \quad Li \in R, \quad a > 0, \quad (1)$$

and scale family with density

$$f_r(x; a) = a^{-1} f_r(x/a) \quad a > 0. \quad (2)$$

The purpose in restricting attention to such families of distributions is that for such families the decision problem is invariant, and if the estimators of safety stock levels are equivariant (i.e. the group of location and scale changes leaves the decision problem invariant), then any comparison of estimation procedures is independent of the true values of any unknown parameters.

Let us assume that, for one reason or another, a $y\%$ service level is desired (i.e. the decision maker wants to ensure that at least $y\%$ of his customers are satisfied). If the demand distribution is completely specified, the appropriate amount of inventory to stock for the season is u satisfying

$$Pr(X < u) = F\left(\frac{u - \mu}{a}\right) \quad (3)$$

where $F(-)$ is a cumulative distribution function (cdf), or

$$U = j_i + p_y CT, \quad (4)$$

where

$$P_y = F^{-1}(y) \quad (5)$$

is the y th percentile of the demand distribution, u is the y th quantile of the distribution of X . Since the inventory manager does not know u or r_j , the estimator commonly used in practice to estimate u is the maximum likelihood estimator

$$\bar{u} = \bar{D} + p_y a, \quad (6)$$

where $\bar{D}$ and $\bar{a}$ are the maximum likelihood estimators of the parameters u and a , respectively. When data are limited and/or unreliable, estimation risk may be significant, and failure to incorporate it into the performance index may lead to serious errors.

2. OPTIMALITY CRITERIA

Suppose $X^1, \dots, X^n$ ($n > 2$) are independent copies of X on the basis of which u is to be estimated. In the present paper we consider two possible criteria of optimality to estimate u . One of these criteria is a quadratic loss function

$$r^Y(\theta, u) = \int (u - \mu)^2 \quad (7)$$

and the other criterion is a quadratic loss function

$$r^{\text{Pr}}(\theta, u): \quad (u - \mu)^2 - p > \quad (8)$$

3. PROBLEM STATEMENT

Consider a situation described by one of a family of density functions, indexed by the vector parameter $\theta = (u, a)$, where u and $a (> 0)$ are respectively parameters of location and scale. For this family, invariant under the group of positive linear transformations: $x \rightarrow ax + b$ with $a > 0$, we shall assume that there is obtainable from some informative experiment (a random sample of observations

$X = (X_1, \dots, X_n)$ a sufficient statistic (M_n, S_n) for (u, a) with density function $p(m_n, s_n; u, a)$ of the form

$$P(m_n > s_n; u, a) = a^{-2} f[(m_n - u)/a, s_n/a]. \quad (9)$$

We are thus assuming that for the family of density functions an induced invariance holds under the group G of transformations: $m_n \rightarrow am_n + b$, $s_n \rightarrow as_n$ ($a > 0$). The family of density functions satisfying the above conditions is, of course, the limited one of normal, negative exponential, Weibull, and gamma (with known index) density functions. The structure of the problem is, however, more clearly seen within the general framework.

The decision problem specified by the informative experiment density function (9) and the loss function (7) (or (8)) is invariant under the group G of transformations. Thus, the problem is to find the best invariant estimator (BIE) of u ,

$$QBIE = \underset{Q \in U}{\operatorname{argmin}} R(0, u), \quad (10)$$

where U is a set of invariant estimators u of u , $R(0, Q) = E\{r(0, \bar{U})\}$ is a risk function, $r(0, \bar{u}) = r_Y(0, \bar{u})$ (or $r^P(0, u)$).

4. BEST INVARIANT ESTIMATOR

This paper is concerned with the implications of group theoretic structure for invariant loss functions. We present an invariant embedding technique [1-7] based on the constructive use of the invariance principle in mathematical statistics. This technique allows one to solve many problems of the theory of statistical inferences in a simple way. The aim of the paper is to show how the invariance principle may be employed in the particular case of finding the estimators that are uniformly best invariant. The technique used here is a special case of more general considerations applicable whenever the statistical problem is invariant under a group of transformations, which acts transitively on the parameter space.

It is easy to see that the invariant loss functions (7) and (8) can be transformed respectively as follows:

$$r_T(9, \bar{u}) = F \frac{u - M_n}{a} \frac{S_n}{a} \Big| \frac{M_n}{a} \frac{V}{a} \quad f_V(V, \gg), \quad (11)$$

where

$$r_Y(V, a) = [FOV_{2+} V] - YF, \quad (12)$$

$$V=(V_1, V_2), \quad V_1 = (M_n - |i|) / a, \quad V_2 = S_n / a, \quad 9 = (\bar{u} - M_n) / S_n;$$

$$r_{D^*}(0, \bar{u}) = \frac{M_n - \bar{u}}{S_n} = \frac{M_n - \bar{u}}{S_n} = r_{PT}(V, 8), \quad (13)$$

where

$$r_{PT}(V, 9) = [0 V_2 + V_1] - P_{V_1}^2 \quad (14)$$

Then the risk associated with (11) (or (13)) can be expressed respectively as

$$R_y(e, \bar{u}) = E_e\{r_T(e, \bar{u})\} = E\{r_y(V, 3)\} = R_T(S), \quad (15)$$

or as

$$R_{,,}(0, \bar{U}) = E_e\{r_{,,}(9, \bar{U})\} = Eft_{,,}(V, \gg)\} = R_{,,}(\Theta), \quad (16)$$

which is constant on orbits when an invariant estimator (decision rule) u is used, where the probability density function $ffv, \wedge$) is defined by (9). The fact, that the risk (15) (or (16)) is independent of 6 , means that a decision function 9 , which minimizes (15) (or (16)), is uniformly best invariant. Thus, the problem (10) is reduced to finding an optimal value of 9 ,

$$B^* = \arg \min R(0), \quad (17)$$

where $R(cV) = R^y(0)$ (or $R^{\wedge}(\&))$. Now, the best invariant estimator of u is given by

$$\bar{u}_{BIE} = M_n + 3 * S_n. \quad (18)$$

5. CHARACTERIZATION OF ESTIMATORS

For any statistical decision problem, an estimator (decision rule) $\bar{u}_1$ is said to be equivalent to an estimator $\bar{u}_2$ if $R(6, \bar{U}_1) = R(0, \bar{u}_2)$ for all $0 \in 0$, where 0 is a parameter space. An estimator $\bar{U}_1$ is said to be uniformly better than an estimator $\bar{u}_2$ if $R(0, \bar{u}_1) < R(9, \bar{u}_2)$ for all $9 \in 0$. An estimator $\bar{u}_1$ is said to be as good as an estimator $\bar{u}_2$ if $R(9, \bar{u}_1) < R(0, \bar{u}_2)$ for all $9 \in 0$. However, it is also possible that we may have " $\bar{u}_1$ and $\bar{u}_2$ are incomparable", that is, $R(0, \bar{u}_1) < R(0, \bar{U}_2)$ for at least one $0 \in 0$, and $R(0, \bar{u}_1) > R(0, \bar{u}_2)$ for at least one $9 \in 0$. Therefore, the above ordering gives only a partial ordering of the set of estimators.

An estimator $\bar{U}$ is said to be uniformly non-dominated if there exists no estimator uniformly better than $\bar{u}$. The conditions that an estimator must satisfy in order to be uniformly non-dominated are given by the following theorem.

Theorem 1. Let $(q_i; i=1, 2, \dots)$ be a sequence of the prior distributions on the parameter space Θ . Suppose that $(G_T; T=1, 2, \dots)$ and $(Q(q_i, \bar{u}_T); T=1, 2, \dots)$ are the sequences of Bayes estimators and prior risks, respectively. If there exists an estimator $\bar{U}^*$ such that its risk function $R(\theta, \bar{u}^*)$, $\theta \in \Theta$, satisfies the relationship

$$\lim_{T \rightarrow \infty} [Q(q_i, \bar{u}^*) - Q(q_i, \bar{u}_T)] = 0, \quad (19)$$

where

$$Q(q_T, \bar{u}) = \int_{\Theta} R(\theta, \bar{u}) q_T(d\theta), \quad (20)$$

then $\bar{U}^*$ is an uniformly non-dominated estimator.

Proof. Suppose $\bar{U}^*$ is uniformly dominated. Then there exists an estimator $\bar{U}^{**}$ such that $R(\theta, \bar{u}^{**}) < R(\theta, \bar{u}^*)$ for all $\theta \in \Theta$. Let

$$\epsilon = \inf_{\theta \in \Theta} [R(\theta, \bar{u}^*) - R(\theta, \bar{u}^{**})] > 0. \quad (21)$$

Then

$$Q(q_i, \bar{U}^*) - Q(q_T, \bar{U}^{**}) > \epsilon. \quad (22)$$

Simultaneously,

$$Q(q_T, \bar{u}^{**}) - Q(q_T, \bar{u}_T) > 0, \quad (23)$$

$T=1, 2, \dots$, and

$$\lim_{T \rightarrow \infty} [Q(q_T, \bar{U}^{**}) - Q(q_i, \bar{u}_T)] > 0. \quad (24)$$

On the other hand,

$$\begin{aligned} Q(q_T, \bar{u}^{**}) - Q(q_i, \bar{u}_T) &= [Q(q_i, \bar{u}^*) - Q(q_i, \bar{u}_T)] - [Q(q_i, \bar{u}^*) - Q(q_i, \bar{u}^{**})] \\ &< [Q(q_T, \bar{u}^*) - Q(q_T, \bar{u}_T)] - \epsilon \end{aligned} \quad (25)$$

and

$$\lim_{T \rightarrow \infty} [Q(q_T, \bar{u}^{**}) - Q(q_T, \bar{u}_T)] < 0. \quad (26)$$

This contradiction proves that $\bar{U}^*$ is a uniformly non-dominated estimator. •

6. RELATIVE EFFICIENCY OF ESTIMATORS

Consider two estimators based on a sample of observations $X^n = (X_1, \dots, X_n)$, say, $u(X^n)$ and $\bar{u}(X^n)$ having risk function $R(e, Q(X^n))$ and $R(\bar{0}, u(X^n))$, respectively. Then the relative efficiency of $\bar{u}(X^n)$ relative to $u(X^n)$ is given by

$$\text{rel. eff.}_R \{ \bar{u}(X^n), u(X^n); \delta \} = R(\theta, u(X^n)) / R(\theta, \bar{u}(X^n)). \quad (27)$$

When $\text{rel. eff.}_R \{ u(X^n), \bar{u}(X^n); \theta_0 \} < 1$ for some θ_0 , we say that $u(X^n)$ is more efficient than $\bar{u}(X^n)$ at θ_0 . If $\text{rel. eff.}_R \{ \bar{u}(X^n), u(X^n); \theta \} < 1$ for all θ with a strict inequality for some θ_0 , then $u(X^n)$ is inadmissible in relation to $\bar{u}(X^n)$.

7. EXAMPLES

Example 1. Let $X^n = (X_1, \dots, X_n)$ be a random sample of size n from an exponential distribution with cumulative distribution function

$$F(x; \theta) = 1 - \exp(-x/\theta) = F - , \quad x \in (0, \infty), \quad (28)$$

where θ is an unknown parameter, $\theta \in \mathbb{R}^+ = (0, \infty)$. A loss function is given by

$$r(\theta, u) = \left| \frac{M}{-Y} \right|^2, \quad u \in \mathbb{R}^+ \quad (29)$$

It is required to find the best invariant estimator of θ with respect to (29).

Consider the group G of transformations acting on $\theta \times \mathbb{R}^+ \times \mathbb{R}^+$ as $g^c(a, u, x^n) = (ca, cu, cx^1, \dots, cx_n)$, where X is a sample space. Then

$$F(g^c x; g^c a) = F(x; a) \quad (30)$$

and

$$r^y(g^c a, g^c u) = r^y(ca, cu). \quad (31)$$

Hence the estimation problem is invariant under G . It can be shown that

$$\mathbf{S}_{\cdot j} = \mathbf{S}_X \mathbf{i}_j \quad (32)$$

and $\bar{U}_{BIE}$ belong to the same class

$$C = \{\bar{u} : \bar{u} = 3S_n\}, \quad (41)$$

it follows from Theorem 2 that u_{MLE} is inadmissible in relation to U_{BIE} . If, say, $n=4$ and $Y=0.95$, it can be shown that $rel.eff._r \{(GMLE' \wedge BIEJ$

$$a\} = 0.142.$$

Example 2. Let X be a normally distributed random variable with mean u and variance a^2 , where both u and a are unknown ($-\infty < u < \infty$, $a > 0$). A loss function is given by

$$rPr(e, u) = \frac{u - u}{a} + \frac{u e R}{a} \quad (42)$$

It is required to find the best invariant estimator of u with respect to (42).

Suppose $X_1, \dots, X_n$ ($n > 2$) are independent copies of X on the basis of which u is to be estimated. It can be shown in the same manner as in Example 1 that the best invariant estimator for this problem is given by

$$g_{BIE} = \frac{X_n}{n} + P, \quad \frac{X_n^2}{n} > \quad (43)$$

where

$$\bar{X}_n = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n X_i, \quad S_n^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X}_n)^2.$$

$$h_n = r \left| \frac{2i}{2r} \right| \quad n = 2, 3, \dots \quad (44)$$

This estimator is best among all estimators having the property, $\bar{u}(ax_n + b, a^2 s_n) = a \bar{u}(x_n, s_n) + b$, for all a, b, x_n, s_n , ($a > 0, s > 0, b \in \mathbb{R}, x_n \in \mathbb{R}$).

Observe that $\bar{U}_{BIE}$ is a member of the class of all estimators of the form $(p(X_n S_n^{-1/2}) S_n^{1/2})$, where p is a measurable function. Thus,

$$\bar{U}_{BIE} = 9(X_n S_n^{-1/2}) S_n^{1/2}, \quad \text{where } g(X_n S_n^{-1/2}) = X_n S_n^{1/2} + P_1 h_n, \quad (45)$$

Here the following theorem holds.

Theorem 3. If an estimator $\bar{U}^*$ of u is denned as

$$u^* = 9^*(X_n S^{-1/2}) S^{1/2}, \quad (46)$$

where

$$\phi(X_n; \cdot^{1/2}) = \tau\tau\{1 \mid + \ddot{e}(X_n -^{1/2}) 8^n X_n^{-2}\} X_n^{1/2} + P_y B^n, \quad (47)$$

$$g(X_n S^{-1/2}) = (1/4)n[p_r X_n S^{-1/2}]^2 - n h_n[p_r X_n S^{-1/2}] + 1. \quad (48)$$

then

$$R_{Pr}(0, \bar{u}^*) \} < R_{Pr}(0, \bar{u}_{BIE}) \} \quad (49)$$

for all $8=(u, a)$.

Proof. The proof is omitted here and will appear elsewhere. •

Thus, in this case U_{BIE} is inadmissible in relation to

$$\bar{U}^* = \min\{1, 1 + g(X_n S_n^{-1/2}) S_n X_n^{-2}\} X_n + p_y h_n S'^{1/2} \quad (50)$$

It is easy to see that $\bar{u}^* = \bar{U}_{BIE}$ unless

$$p_y X_n S^{-1/2} / 2 - h_n < (h_n - n -')^{1/2} \quad (51)$$

8. CONCLUSIONS

It will be noted, in addition, that the technique proposed in the present paper allows one to find an estimator defined by a function of several order statistics. This estimator can be calculated without having to observe the full sample.

ACKNOWLEDGMENTS

The work presented here was supported in part by Grant No. 02.0918 and Grant No. 01.0031 from the Latvian Council of Science.

REFERENCES

1. Nechval N.A. and Nechval K.N. Invariant embedding technique and its statistical applications, *Conference Volume of Contributed Papers of the 52nd Session of the International Statistical Institute*, 10-18 August 1999, Helsinki, Finland, pp. 121-122.
2. Nechval N.A. and Nechval K.N. Invariant embedding technique for constructing minimum risk estimators of state of stochastic systems, *Proceedings of the Eleventh*

International Congress of Cybernetics and Systems, 23-27 August 1999, Uxbridge (West London), United Kingdom, pp. 86-87.

3. Nechval N.A. and Nechval K.N. Adaptive optimization of stochastic systems via invariant embedding technique and fiducial approach, *Proceedings of the 4th Systems Science European Congress*, 20-24 September 1999, Valencia-Ibiza, Spain, pp. 57-66.
4. Nechval N.A. and Nechval K.N. Applications of invariance to estimation of safety stock levels in inventory model, *Computers & Industrial Engineering*, Vol. 37, 1999, pp. 247-250.
5. Nechval N.A. and Nechval K.N. State estimation of stochastic systems via invariant embedding technique, *Cybernetics and Systems'2000 I* R. Trappl (ed.). Vienna: Austrian Society for Cybernetic Studies, 2000, Vol. 1. pp. 96-101.
6. Nechval N.A., Nechval K.N. and Vasermanis E.K. (2001). Invariant embedding technique and its applications to statistical decision-making, *Proceedings of the Second World Congress of Latvian Scientists*, Riga, Latvia, 14-15 August 2001, p. 578.
7. Nechval N.A., Nechval K.N. and Vasermanis E.K. Optimization of interval estimators via invariant embedding technique, *CASYS (International journal of Computing Anticipatory Systems)*, Vol. 9, 2001, pp. 241-255.

Rezervju vadība nenoteiktības apstākļos

Kopsavilkums

Šis darbs veltīts vērtēšanas riska nozīmes izpētei vienā no vienkāršākajiem rezervju vadības uzdevumiem. Liekas, ka tad, kad vērtēšanas risks tiek ignorēts, rezervju līmeņi var būt noteikti nekorekti. Tas ir par iemeslu tam, ka klientu apkalpošanas kvalitāte ir neadekvāta. Tiek sniegti ilustratīvi piemēri. Iegūti labākie invariantie rezervju līmeņa vērtējumi ar statistiskās izvēles invariantās iegremdēšanas metodi apkalpošanas kvalitātes kritērijā. Tiek noteikta šo vērtējumu relatīvā efektivitāte attiecībā pret maksimālās ticamības vērtējumu.

Оценка перехода на фондируемую пенсионную систему в Латвии

Pārejas uz fondēto pensiju sistēmu Latvijā novērtējums

Assessment of Transition on Funded Pension System in Latvia

Алексей Нипер

Ригас Доме

K.Valdemāra 3, Rīga, LV-1010

asharovOone.lv

Эта работа посвящена актуальной теме - пенсионной системе. В связи с тенденциями старения общества часто задаётся вопрос о том, что сделать, чтобы избежать пенсионного кризиса. Один из популярнейших ответов - переход на фондируемую пенсионную систему. В работе с помощью двух-периодной модели дублирования поколений проанализировано насколько выгоден этот переход для определённых поколений и для общества в целом. На основе сделанных теоретических выводов проанализирована ситуация в пенсионной системе Латвии. В результате анализа констатируется, что переход на фондируемую пенсионную систему в Латвии осуществляется игнорируя принцип справедливого отношения к различным поколениям.

Ключевые слова: фондируемая пенсионная система, система солидарности поколений, модель дублирования поколений, демография, старение общества

1. ВВЕДЕНИЕ

Проблемы, связанные со старением общества стали причиной, побудившей экономистов в начале 90-х серьёзно заняться исследованием этого явления. Особое внимание этим проблемам уделяли и уделяют в Европе, так как стабильность пенсионных систем большинства Европейских стран под сомнением. [2]

Несмотря на то, что в Латвии, в отличие от Европы, ситуация немного иная, я бы её охарактеризовал как более сложную, или даже не боясь этого

слова критическую. Для Латвии сегодня первостепенная проблема не столько увеличение количества пенсионеров (как это происходит в Европе), сколько демографический кризис, который начался в начале 90-х годов и выражается в катастрофическом спаде уровня рождаемости.

Согласно статистической информации [13], количество детей в возрасте 5-9 лет в 2000 году было значительно меньше, чем в возрасте 10-14. В то же самое время количество детей в возрасте 0-4 года в 2000 году было опять-таки значительно меньше, чем количество детей в возрасте 5-9 лет. Объяснить такую рецессию, на мой взгляд, можно катастрофическим спадом экономики в начале 90-х годов и именно этот резкий спад стал основной причиной демографического кризиса. Несмотря на то, что сегодня, по общим экономическим показателям, в Латвии происходит подъём экономики, этот подъём является постепенным, а это заставляет предположить, что ожидать подъёма рождаемости даже до уровня $1=1$ не приходится. В то же самое время этот одноразовый спад в уровне рождаемости в среднесрочной и долгосрочной перспективе будет иметь последствия постоянного увеличения количества человек пенсионного возраста на количество человек рабочего возраста.

Проанализировав сущность реформ в ряде Европейских стран [3; 4; 7; 8; 9; 10; 11], я бы выделил следующие основные прямые инструменты¹, используемые рядом стран для ликвидации кризиса:

- увеличение обязательных пенсионных взносов с работающих;
- , повышение пенсионного возраста;
- уменьшение размера публичных пенсий;
- введение уменьшенной пенсии для некоторых групп пенсионеров;
- отмена или урезание возможности уйти на пенсию раньше, чем достигнут пенсионный возраст;
- продвижение частных пенсионных фондов.

Из всех вышеупомянутых инструментов я хотел бы сделать в работе акцент на последнем - продвижении частных пенсионных фондов, так как сущность предыдущих более или менее ясна.

Вопрос внедрения пенсионной системы фондируемого типа сегодня в Европе актуален по двум причинам - старение общества и формирование единого эластичного Европейского рынка рабочей силы².

Существуют по крайней мере две основные причины, которые показывают превосходство фондируемой системы над системой публичной (система солидарности поколений) при решении проблемы старения общества. Во-первых, пенсионная система, базирующаяся на системе частных пенсионных фондов, не подвержена демографическому риску. Во-вторых, сегодня, используя частные пенсионные фонды, человек сможет накопить на пенсию большую сумму, чем с помощью публичной системы солидарности поколений [8].

Тем не менее проанализируем, насколько рационален переход на фондируемую систему с системы солидарности поколений при помощи

специально для этого разработанной экономической модели сравнительного анализа фондируемой и нефондируемой пенсионной систем.

2. МОДЕЛЬ

Для того, чтобы было проще ориентироваться в этой работе, необходимо короткое введение в теорию пенсионных систем.

Пенсионные системы можно условно разделить на две основные категории:

1. Pay-As-You-Go (PAYG) - система солидарности поколений. Эта классическая система в своё время была введена ещё Бисмарком. Смысл - люди, которые работают сегодня, платят пенсионные взносы для того, чтобы выплачивать пенсии сегодняшним пенсионерам. Завтра, когда это работающее поколение само достигнет пенсионного возраста, пенсионные средства для них будут образовываться из пенсионных платежей работающего поколения. В нашем случае предположим, что величина пенсии по PAYG системе зависит от величины пенсионных взносов, которые индивид производил в течении жизни.
2. Fully Funded (FF) - полностью фондируемая пенсионная система. Пока человек работает, он платит пенсионные взносы, которые не уходят на выплаты пенсий сегодняшним пенсионерам, но накапливаются на социальном конте каждого платящего эти социальные взносы. За всё время пока эти средства собираются на пенсионном конте, они также приносят дополнительный доход на капитал.

Стоит отметить, что PAYG - перераспределительная пенсионная система в отличии от FF - накопительной. PAYG перераспределительную функцию в большинстве своём осуществляют государственные институции, в то время как администрирование фондируемых систем в большинстве случаев производят частные фонды.

Итак, начнём сравнение пенсионных систем на основе двух-периодной модели дублирования поколений.

Условия, принятые в этой модели:

Маленькое государство с открытой экономикой;

Не мобильная рабочая сила на межнациональном уровне;

Идеально мобильный капитал. Процентная ставка на капитал $R = I + z$.

Базис этой модели - трёх-периодная модель дублирования поколений [12]. Помимо прочего в модели, по отношению к прототипу, не будет таких ограничений, как постоянный уровень заработной платы и постоянное количество жителей нашей условно взятой страны.

В этой модели предполагается, что жизнь человека условно можно разделить на два этапа. Во время первого человек работает, зарабатывая на жизнь и платя пенсионные взносы. Во время второго этапа человек находится

на пенсии. Этот же человек потребляет продукцию во время всей своей жизни.

Схему доходов и расходов для поколения t можно отобразить следующим образом:

$$\begin{aligned} c_t + s_t &= w_t f_t - m_t && \text{ - первый период} && \dots \\ c_{t+i} &= P_{t+i} + s_{t+i} && \text{ - второй период} \end{aligned}$$

где c_t - потребление в момент времени t ; s_t - сбережения сделанные в этом промежутке времени; m_t - заработная плата в период t ; P_{t+i} - ставка пенсионного взноса; P_{t+i} - пенсия, которую получает поколение t в момент времени $t+i$.

Так как на данный момент нас интересует именно момент связанный с пенсиями, необходимо обратить внимание на то, как получается величина P_{t+i} , то-есть сумма пенсии, которую получает индивид.

При использовании в государстве PAYG системы- величину пенсии, получаемой индивидами можно выразить следующим уравнением

$$P_{t+i}^{PAYG} = \frac{w_{t+i}}{L_{t+i}} \left(\frac{L_{t+i}}{L_t} \right)^{\frac{1}{1+\alpha}} \quad (2)$$

где L_t - количество рабочих.

При фондированной пенсионной системе уравнение выглядит немного иначе так как взносы производились этим же поколением, когда оно работало. Но заработанный капитал не просто так лежал в этом пенсионном фонде, но и приносил дополнительный доход в размере процентной ставки на капитал

Как можно без труда заметить при сравнении уравнений 2 и 3, при неизменном уровне заработной платы и постоянном количестве жителей преимущество FF системы очевидно. Это выражается в том, что при использовании FF, по сравнению с PAYG, есть возможность либо уменьшить величину социальных вложений t , либо, при неизменном m_t , увеличить уровень пенсий.

Для лучшего понимания сути, введём два коэффициента a и f_t , отображающие прирост в уровне заработной платы и прирост населения страны соответственно

$$a = \frac{w_{t+1}}{w_t} = \frac{L_{t+1}}{L_t} \quad (4)$$

Для того, чтобы не усложнять анализ, определим, что для $w / \in [0; +\infty)$

$$w - const, \quad / \quad -const$$

Отсюда

$$P, P_f^G = w^{1+1/}, +, = \bar{w}, l, ap \quad (5)$$

$$PE = \mu I, я \quad (в)$$

Сравнив два этих уравнения, видно, что для сравнения выгоды любой из систем, необходимо строить свой анализ на сравнении *Rnafi*.

Если $R > cf$, то очевидно, что при одинаковой величине взносов, большую выгоду пенсионеры получают в случае, если они используют FF пенсионную систему. В случае, если $R < cf$, большие или более дешёвые пенсии смогут получить жители государства, использующего PAYG систему.

Ввиду того, что в мире с длинной капиталистической историей ставка на капитал практически всегда была и есть выше, чем прирост в уровне заработной платы и плюс то, что прирост рабочей силы сегодня практически везде в Европе (и Латвии далеко не исключение) $p < 1$, то на сегодня существует преимущество FF системы. В то же самое время в 50-60 года, когда наблюдался бум рождаемости, именно PAYG была более выгодной пенсионной системой [1].

Тем не менее это ещё не значит, что переход на FF систему экономически оправдан. Для того, чтобы выяснить вопрос о целесообразности перехода на полностью фондируемую пенсионную систему, приведём дополнительный анализ на основе используемой уже модели.

3. ОЦЕНКА ПЕРЕХОДА С PAYG НА FF

В дальнейшем сделаем небольшую коррективу, приняв, что $i, = w-/$, а $\bullet \bullet$ заменим единым коэффициентом ($p = of$). В результате удастся избавиться от $/$, что упростит дальнейший анализ. Логическое объяснение этому следующее - теперь $W/$ у нас будет отображать общий доход домашних хозяйств в государстве в определённый момент времени.

Итак, предположим, что правительство решило начать переход с PAYG на FF в момент времени t .

Работающее поколение, в связи с тем, что произошёл переход на полностью фондируемую систему должно сделать выплаты в свой пенсионный фонд в размере

$$q = rw, \quad (7)$$

В то же самое время существует необходимость выплаты настоящим пенсионерам их пенсий. Так как не существует никаких резервов из которых это можно было бы сделать, то на плечи поколения, работающего в момент времени $г$ ложится проблема обеспечения пенсионеров и из их ресурсов будут выплачиваться пенсии

$$P_i = rw, \quad (8)$$

В момент времени $t+1$ ситуация полностью поменяется, так как поколение, работающее в момент времени t набрало себе фондовые средства и будет получать пенсию в размере

$$p, +1 = R aw, \quad (9)$$

Получается довольно несправедливая штука - первому "переходному" поколению придётся платить двойные взносы. Тем не менее, если не осуществлять перехода с PAYG на FF, то каждое из поколений будет терпеть убытки. Сумма этих убытков в момент времени t равна

$$Tw.qj$$

а в момент времени $t+1$

$$rw, < p \frac{rw.tp^2}{K},$$

из этого легко заметить, что зависимость потерь для каждого отдельного поколения при переходе на фондированную систему от времени T будет выглядеть

$$TW, < p \frac{T \cdot \frac{TM, < P}{K}}{K} = \frac{w < p}{K} \quad (10)$$

где потери мы считаем по принципу разницы величины пенсионных взносов во время пока человек работал, и дисконтированного дохода, который человек получит, когда будет на пенсии.

В случае, когда переход на FF уже осуществлён, потери будут составлять

$$w - \frac{\wedge}{R} = 0 \quad (11)$$

Однако будут присутствовать потери переходного периода. Эти потери составят:

$$TW, + rw, \frac{RTW.}{R} - TW. \quad (12)$$

Так как, с одной стороны, общество понесёт потери при переходе с PAYG системы на FF, которые составляют определённое число, абсолютная величина которого не зависит от времени, и в то же самое время, с другой стороны, общество несёт потери не осуществляя перехода с PAYG на FF, которые будут постоянно возрастать со временем, то естественно хочется сравнить эти величины. Иными словами, узнать, даст ли этот переход паритетное улучшение пенсионной системы как таковой?

Предположим, что переходя на FF пенсионную систему потери каждого поколения, начиная с поколения t , у нас равны потерям, которые наблюдаются при использовании PAYG пенсионной системы $\bar{w}_t < p \frac{R(p - \wedge)}{R}$. При таком раскладе каждому поколению будет безразлично, оставаться ли в рамках

PAYG или переходить на FF пенсионную систему. Это значит, что переход на FF может быть оправданным только в случае, если общие потери всех поколений, начиная с поколения t , при переходе на FF с PAYG, не будут превышать потери, которые имеют место быть при использовании PAYG.

Попробуем решить поставленную проблему, решив неравенство:

$$\sum_{T=1}^{\infty} \tau w_t \varphi^{T-1} \left(\frac{R - \text{срЛ}}{R} \right) \frac{1}{R^{T-1}} \quad (13)$$

$$\tau w_t \left(\frac{R - \varphi}{R} \right) \cdot \sum_{T=1}^{\infty} \left(\frac{\varphi}{R} \right)^{T-1} < \text{TW}, \quad (14)$$

$$\frac{R - \varphi}{R} \cdot \frac{R}{(p)} \cdot \frac{\varphi}{R - \varphi} < 0 \quad (15)$$

Откуда следует, что $0 < 0$, что неверно по определению, а это значит, что переход с PAYG на FF пенсионную систему паритетно не улучшит ситуацию в пенсионной системе.

4. СИТУАЦИЯ В ЛАТВИИ

Выяснив, что из себя представляет система солидарности поколений и фондируемая пенсионная система, а так же преимущества каждой из них, мы можем перейти к рассмотрению Латвийской пенсионной системы.

Для начала определим два основных направления изменения пенсионной системы Латвии:

1. Уменьшение величины взносов обязательного государственного страхования (как процента от облагаемой суммы). Так, например, обязательные социальные платежи в 1998, 1999 годах составляли 37% от суммы, которая облагается этими платежами. В 2000 году эта сумма составляла 36%, а в 2001 году - 35%³ [14; 15]. На официальном уровне упоминалось об актуальности вопроса о снижении ставки до 33%.
2. Увеличение роли фондируемой пенсионной системы. Так, с 2001 года не менее двух процентов от облагаемой социальными взносами суммы должны идти в пенсионный фонд плательщика. То-есть 2% из 35% уходят по фондируемой программе. С 2007 года этот процент увеличится до суммы, которая не менее 4%, 2008 году - не менее 8%, 2009 году - не менее 9%, 2010 году - 10%. В то же время в законе есть оговорка, что обязательное участие в фондируемой пенсионной системе тем, кто не достиг 30 лет на 1 июня 2001, а те, кому от 30 до 49 - могут участвовать в этой пенсионной системе по желанию [16]. Это значит, что количество участников фондируемой пенсионной системы будет расти стремительнее, чем % направляемые по фондируемым пенсионным программам.

В двух словах, направление изменения пенсионной системы можно описать уменьшением % обязательных взносов и поэтапный переход на частично фондируемую систему.

Как положительные моменты таких реформ можно отметить:

Уменьшение налогового бремени на предпринимателей⁴;

Переход на фондируемую систему, учитывая демографические тенденции Латвии, должен обеспечить участников фондируемой системы более высокими доходами при достижении пенсионного возраста.

Как негативные:

Реформы, которые проводятся сегодня в Латвии, проводятся за счёт тех, кто находится на пенсии и тех, кто пойдёт на пенсию в будущем не имея фондовых накоплений, либо имея небольшие фондовые накопления. То-есть за счёт так называемого поколения t. Это проявляется в том, что увеличивается удельный вес платежей в фондируемую систему (по отношению к общей величине социальных взносов) которые производит сегодня работающее поколение. К этому можно добавить то, что уменьшается величина социальных взносов, что также негативно влияет на уровень дохода пенсионеров первого, переходного, поколения. В результате уже сегодня мы видим, что прирост в уровне пенсии осуществляется не за счёт индекса увеличения величины заработной платы (увеличения величины социальных поступлений в специальный пенсионный бюджет), а исходя из индекса, отображающего прирост в уровне цен (индекса, который в развивающейся экономике меньше, чем индекс прироста в уровне заработной плате) плюс для низких пенсий 25% от реального прироста поступлений в пенсионный специальный фонд которые ещё и "очищаются" от инфляции.

Так как и до проведения этих реформ пенсионеры были социально слабо защищены⁵, то в ближайшее время можно ожидать увеличение социального разрыва между пенсионерами и работающими. Этому свидетельствует и то, что увеличивается разрыв в приросте в уровне доходов работающих и пенсионеров. Так, например, в 2001 году (по сравнению с 2000) средняя величина социальных поступлений увеличилась на 8,35%, а общая сумма использованная на выплату пенсий по старости (на одного пенсионера) осталась практически неизменной.

5. ВЫВОДЫ

В работе я рассмотрел две на сегодняшний день самые популярные пенсионные системы солидарности поколений и фондируемую. Из анализа на основе модели я пришёл к далеко не оригинальному выводу - сегодня фондируемая система в условиях Латвии является более выгодной, чем PAYG.

Однако продолжив свой анализ и развив рассматриваемую в работе модель для определения насколько выгоден, или сколько стоит такой переход - я пришел к выводу, что выгода, которую имеют участники фондируемой системы не является большей, чем те издержки, которые требуются для перехода на фондируемую систему.

Оценив один из аспектов пенсионной системы Латвии (касающийся пенсионных реформ), я пришёл к выводу, что переход на частично фондируемую систему осуществляется за счёт тех, кто сегодня не является (или не может являться) участником фондируемой пенсионной системы - главным образом это пенсионеры и те, кто в краткосрочном и среднесрочном периоде собирается стать пенсионерами, иначе мною называемое "поколение t" Это выгодно для тех, кто сейчас является участником фондируемой системы, но не выгодно тем, кто сегодня находится на пенсии, либо станет пенсионером в краткосрочном, либо среднесрочном периоде. Такая ситуация свидетельствует о том, что осуществляемый переход на пенсионную систему игнорирует принцип справедливости отношения к различным поколениям.

ПРИМЕЧАНИЯ

Можно выделить также косвенные инструменты решения проблемы - такие как уменьшение уровня безработицы или либерализация иммиграционного законодательства. Тем не менее в работе я не буду учитывать возможность применения этих инструментов.

² В работе я уделяю внимание только первому вопросу - старению общества, ибо второй вопрос требует отдельного серьёзного анализа.

³ В эти проценты входят пять видов социального страхования. Самый большой вес среди этих социальных платежей составляют платежи в специальный пенсионный бюджет. Величину удельного веса каждой составляющей социального страхования ежегодно определяет Кабинет министров.

⁴ Социальные платежи в Латвии производят в отношении 9% к 26% работник и работодатель. Уменьшение величины социальных платежей касалось лишь работодателя.

⁵ В 2001 году средняя величина пенсии (по старости) составила 58,16 Ls, в то время как величина прожиточного минимума была 86,93 Ls, а средняя нетто заработная плата 115 Ls. В 2001 году 2,2% пенсионеров (по старости) имели пенсию в размере от 20 до 30 Ls и 7% от 30 до 40 Ls.

ЛИТЕРАТУРА

1. European Commission (2001), *European Economy*, pp. 179-237.
2. OECD (2001), *OECD Tables and Figures on Ageing*, <http://www.oecd.org/>.
3. *The Finnish Pension System and Its Challenges*: National report, presented by Tarmo Valkonen, Head of Unit ETLA (Finland), 2002, <http://www.etla.fi/>.
4. Blake D. *The United Kingdom Pension System: Key Issues: Discussion Paper*, The Pension Institute, University of London, 2002, <http://www.bbk.ac.uk/res/pi/>.

5. Bovenberg A.L. *Financing Retirement in the European Union*, OCFEB, Tilburg University, Erasmus University, Rotterdam, 2001, <http://www.few.eur.nl/few/>.
6. Broer D.P. *Social Security in an Ageing Society: An Applied General Equilibrium Analysis*, OCFEB, Erasmus University, Rotterdam, CPB Netherlands Bureau of Economic Policy Analysis, 1999, <http://www.few.eur.nl/few/>.
7. Konrād K.A. and Wagner G.G. *Reform of the public pension system in Germany*: DIW Discussion Paper, 2000, <http://www.reformmonitor.org/>.
8. Laboul A. *Insurance and Private Pensions Compendium for Emerging Economies*, Book 2, Part 2:1)c, OECD, 1998, <http://www.oecd.org/>.
9. Lindbeck A. and Persson M. *What are the Gains from Pension Reform?*, Institute of International Economic Studies, Stockholm University, 2000, <http://www.iui.se/>.
10. Settergren O. *The Automatic Balance Mechanism of the Swedish Pension System*, Swedish National Social Insurance Board, 2001, <http://www.rfv.se/english/>.
11. Sinn H.-W. *The Crisis in Germany's Pension Insurance System and How It Can be Resolved*, NBER Working Paper No. w7304, 1999.
12. Wrede M. *Pareto Efficiency of the Pay-as-you-go Pension System in a Three-Period-OLG Model*, University of Bamberg and University of Essen, 1998, <http://www.uni-bamberg.de/>.
13. *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2001*. LR Centrālā statistikas pārvalde.
14. LR likums "Par valsts sociālo apdrošināšanu".
15. LR likums "Par valsts pensijām"
16. LR likums "Valsts fondēto pensiju likums"

Pārejas uz fondēto pensiju sistēmu Latvijā novērtējums

Kopsavilkums

Galvenais darba mērķis ir novērtēt, cik izdevīga ir pāreja uz fondēto pensiju sistēmu Latvijā.

Lai sasniegtu šo mērķi, darbā bija veikta teorētiskā analīze, izmantojot izstrādāto divperiodu paaudžu dublēšanas modeli. Izanalizējot teorētiskus aspektus, bija apskatītas pamattendences Latvijas pensiju likumdošanā un problēmas, kuras ir saistītas ar pāreju uz fondēto sistēmu.

Ir konstatēts, ka Latvijā fondēta pensiju sistēma kā tāda ir izdevīgāka, nekā paaudžu solidaritātes sistēma. Tomēr pēc izstrādātā modeļa ir iegūta informācija, ka pāreja uz fondēto sistēmu no paaudžu solidaritātes sistēmas, nedos paretāro uzlabojumu.

Galvenais darba secinājums ir tāds, ka Latvijā pāreja uz daļēji fondēto pensiju sistēmu tiek veikta, ignorējot godīgas attieksmes principu pret visām paaudzēm. Pāreja notiek galvenokārt uz to cilvēku rēķina, kuri nepiedalās fondētā sistēmā vai kuri piedalīsies fondētā sistēmā īsu laiku, kā arī uz pensionāru rēķina.

Assessment of Transition on Funded Pension System in Latvia

Summary

The main goal of the paper is to evaluate the gainfulness of transition from Pay-As-You-Go to funded pension system in Latvia.

In the paper is created theoretical basis using Two-period-overlapping-generations model (OLG model) for deeper theoretical evaluation of transition process. The main trends in Latvian retirement legislation are some problems related with the transition process are highlighted and displayed.

In the paper is noted that funded pension system in Latvia today is more gainful than PAYG, but the transition to this system will not helps to achieve Pareto improvement.

The main conclusion of the work is as follows: transition on partly funded system in Latvia is enforced without intergenerational fairness principle. The transition process mainly is enforced thanks to pensioners and those who can't be a participant of funded system or will be the participant only a short period of time.

Latvijas ārējās tirdzniecības attīstības perspektīvas Eiropas Savienībā

The Future of Latvian Foreign Trade in the European Union

Grigorijs Oļevskis

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: ligac@lanet.lv

Latvijas iekļaušanās Eiropas Savienībā saasina tās preču un pakalpojumu ražotāju konkurētspējas paaugstināšanas problēmas. Rakstā uzsvērts, ka ES valstu importa problēmas Latvijā ir tieši saistītas ar tās ražotāju konkurētspēju iekšējā tirgū. Negatīvais saldo tirdzniecībā ar ES dalībvalstīm liecina, ka tā praktiski tikai daļēji izmanto ekonomiskās integrācijas priekšrocības. Tiek pamatota Latvijas firmu produkcijas virzība uz ES dalībvalstu tirgiem, balstoties uz eksporta operāciju valsts garantijām un eksporta produkcijas ražotāju kreditēšanu uz atvieglotiem noteikumiem.

Atslēgvārdi: balance, konkurētspēja, pirktspēja, tirgus, valūta

Mūsdienu ekonomikas zinātnē dominē starptautiskās tirdzniecības liberalizācijas ideja. Preču un pakalpojumu eksporta un importa darījumu neierobežošana dod iespēju valstīm – tirdzniecības partnerēm:

- maksimalizēt konkurētspējīgas produkcijas ražošanas apjomu;
- optimizēt resursu daudzumu, kas tiek izmantots produkcijas un pakalpojumu ražošanā iekšzemes patērešanai un eksportam;
- rēķināties ar peļņas gūšanu no eksporta un importa operācijām.

Tomēr realizēt praksē ekonomistiem teorētiķiem tik acīmredzamas brīvās tirdzniecības priekšrocības pasaules tirgos ir visai sarežģīts uzdevums. Visu valstu valdības, cenšoties aizstāvēt nacionālo ražotāju intereses, ir spiestas tā vai citādi ierobežot preču un pakalpojumu eksportu un importu. Turklāt ārējās tirdzniecības protekcionisms satur milzīgu populisma lādiņu, tādēļ to izmanto politiķi, kas visiem spēkiem raujas pie varas.

Kā apgalvo vēsturnieki, tikai pēc Otrā pasaules kara starptautiskā sabiedrība sāka apzināties, ka ir jācīnās ar protekcionismu. Turklāt starptautiskās

tirdzniecības regulēšanas mehānisms ir kļuvis par vienu no starpvalstu ekonomiskās politikas saskaņošanas sistēmas posmiem, kas darbojas Apvienoto Nāciju Organizācijas paspārnē. Kopš 1948. gada 1. janvāra starptautisko ekonomisko attiecību regulējošās funkcijas vienlaikus ar Starptautisko valūtas fondu un Pasaules banku veic arī Vispārējā vienošanās par tirdzniecību un tarifiem (*General Agreement on Trade and Tariffs* - GATT). No 1983. līdz 1994. gadam notika Urugvajas sarunu raunds, kura rezultātā *GATT tika* pārveidota par Pasaules tirdzniecības organizāciju (*World Trade Organization* - WTO).

Par atzītu starptautiskās tirdzniecības regulēšanas pamatu *WTO* ietvaros kļuva vislielākās labvēlības režīms - noteikums, kas paredz, ka vienojošās valstis piešķir viena otrai visas tiesības, priekšrocības un atvieglojumus, kādus izmanto vai arī izmantos jebkura trešā valsts. Kā tikko ārzemju prece iekļūst iekšzemes tirgū, saskaņā ar *WTO* noteikumiem tai ir jāpiešķir nacionālais režīms, proti, - iekšzemes tirgū kā nacionālās, tā arī ārzemju preces tiek apliktas ar vienādu nodokli, tām tiek izvirzītas vienādas tehniskas, sanitāri higiēniskas un citas prasības.

WTO dalībvalsts saglabā iespējas aizstāvēt iekšzemes tirgu šādi:

- uz laiku ierobežojot noteiktas preces importu, gadījumā, ja tā apmērs nodara vai nodarīs jūtamā kaitējumu nacionālajiem ražotājiem;
- izmantojot antidempinga nodevas;
- izmantojot kompensācijas nodevas pret preču importu, kuru eksports tiek subsidēts atklātā vai slēptā veidā.

Ja importējošā valsts piemēro aizsargpasākumus, *WTO* procedūras noteikumi paredz publiskus paziņojumus par izmeklēšanas uzsākšanu, kaitējuma cēloņu izmeklēšanu un noteikšanu, konsultācijas ar eksportējošo valsti, publisku noklausīšanu, ieteikumus saturoša ziņojuma publicēšanu. Aizsardzības pasākumi tiek veikti pret visām valstīm, kas eksportē doto preci, un to ilgums nedrīkst pārsniegt 4 gadus.

Starptautiskās tirdzniecības regulēšanas sistēmas neatņemama sastāvdaļa ir preferenču tirdzniecības nolīgumi, proti, - speciālas vienošanās starp noteiktām valstīm preču un pakalpojumu eksporta un importa jomā. Visizplatītākie preferenču tirdzniecības nolīgumu veidi ir:

- kopējais tirgus;
- muitas apvienība;
- brīvās tirdzniecības zona.

Kopējā tirgus būtību speciālisti parasti analizē, piemērojot to Eiropas Savienības (*European Union* - *EU*) funkcionēšanas mehānismam. Pirmos soļus vienotas ekonomiskās telpas izveidē Eiropas valstis veica jau 1948. gadā, kad Beļģija, Nīderlande un Luksemburga parakstīja vienošanos par *Muitas ūniju*. Vēlāk, 1958. gada februārī šīs valstis noslēdza līgumu par Ekonomiskās Savienības izveidošanu (*Economic Union* - *BENILUX*), kas stājās spēkā 1960. gada novembrī. *BENILUX* ekonomiskajā telpā tika veikta pilnīga ārējo tirdzniecisko attiecību liberalizācija, likvidēti šķēršļi darba un kapitāla migrācijai, unificēta nodokļu aplikšanas sistēma.

1951. gadā Parīzē sešas valstis - Francija, Itālija, Vācija, Beļģija, Nīderlande un Luksemburga - parakstīja līgumu par Eiropas ogļu un tērauda kopienas (*European Coal and Steel Community - ECSQ*) izveidošanu, kas stājās spēkā 1953. gadā. *ECSC* finansiāli atbalstīja un izsniedza kredītus uzņēmējiem - ogļu un tērauda ražotājiem, prognozēja ogļu un tērauda ražošanu un patērēšanu, eksportu un importu u.tml. *ECSC* dalībvalstu uzkrātā pieredze deva iespēju tām 1957. gadā noslēgt līgumu par Eiropas atomenerģijas kopienas (*European Atomic Energy Community - Euroatom*) izveidošanu, kuras galvenais uzdevums bija atomenerģijas rūpniecības attīstībai nepieciešamo nosacījumu izveide.

Eiropas vienotas ekonomiskās telpas veidošanas procesu stimulēja *ECSC* un *Euroatom* dalībvalstu 1957. gada 25. martā Romā noslēgtais līgums, kas stājās spēkā 1958. gada 1. janvārī. Tieši Romā, kur tika izveidota Eiropas ekonomiskā kopiena (*European Economic Community - EEC*), meklējami Eiropas Savienības pirmsākumi. Tās ietvaros:

atcēla muitas nodevas un tirdzniecības kvantitatīvos ierobežojumus starp *EEC* dalībvalstīm;

noteica vienotu muitas tarifu precēm, kuras *EEC* dalībvalstis importē no trešajām valstīm;

īstenoja vienotu ārējās tirdzniecības politiku;

atcēla šķēršļus darba un kapitāla migrācijai;

nodrošināja brīvu konkurenci preču un pakalpojumu ražotājiem.

Iepriekš minēto principu īstenošana *EEC* darbībā deva iespēju tās dalībvalstīm izveidot Kopējo tirgu. Par Kopējā tirgus izveides katalizatoru kļuva Muitas ūnija - vienošanās par tirdzniecības liberalizāciju *EEC* ietvaros.

Kopš 1968. gada 1. jūlija tika atceltas muitas nodevas tirdzniecībā starp Eiropas ekonomiskās kopienas dalībvalstīm. Vienaļikus stājās spēkā *Vienotais muitas tarifs* tirdzniecībā ar trešajām valstīm. Kopš 1977. gada 1. jūlija muitas nodevas atcēla sešas valstis - Kopējā tirgus izveides iniciatoras, kā arī Grieķija, Spānija un Portugāle, kas pievienojās tām 1973. gadā. Grieķijas pārejas posms noslēdzās 1985. gadā, bet Spānijai un Portugālei noteiktais 7 gadu pārejas posms noslēdzās 1993. gadā. Šī posma laikā pakāpeniski tika samazinātas muitas nodevas. Kopš 1993. gada 1. janvāra Eiropas Savienības dalībvalstu savstarpējā tirdzniecībā pilnībā tika atcelta muitas kontrole. Importējamā prece, kas ir noformēta jebkuras Eiropas Savienības dalībvalsts muitā, patlaban tiek pieļauta apgrozībā visā *ES* muitas teritorijā. Visās *ES* dalībvalstīs prasības muitas noformējumā ir vienādas. Trešajā tūkstošgadē Eiropas Savienība iegāja kā viena no vislielākajām tirgus telpām pasaulē, kas ir brīva no muitas nodevām vai kvotām preču un pakalpojumu starpvalstu tirdzniecībā, kuras to ir izveidojušas.

Latvijas tirdznieciskās attīstības šobrīd tiek veidotas uz līguma "Par tirdzniecību ar asociētiem ES biedriem" pamata. Šajā līgumā paredzēts, ka Latvijas rūpniecības preces no Latvijas tiek eksportētas bez muitas nodokļa, bet lauksaimniecības precēm eksports iedalīts kvotu ietvaros. Latvijai importu no ES nosaka Latvijas patērētāju pirktspēja un lata kurss. Šo secinājumu pārliecinoši apstiprina Latvijas tirdzniecības situācija ar ES (sk. 1. tabulu un 1. diagrammu).

Pēc neatkarības atgūšanas tautsaimniecības pārveidošanās sākumā - laika posmā no 1992. līdz 1993. gadam, kas notika uz bijušās PSRS ekonomikas sabrukuma fona, kā arī bez nacionālās valūtas, Latvijas preču un pakalpojumu eksports vairākkārt pārsniedza Latvijas importu no ES valstīm. Kad naudas tirgū parādījās konvertējamais lats, kura vērtība bija noteikta augstāka par tā pirktpēju, eksportētāju pozīcijas būtiski pasliktinājās, bet importētājiem Latvijas tirgus kļuva pievilcīgāks. Sava loma negatīvās ārējās tirdzniecības bilances veidošanā bija arī ilgstošajam tautsaimniecības struktūras izmaiņu procesam. Tā rezultātā laika posmā no 1993.g.-2001.g. ārējās tirdzniecības bilance ar ES visu laiku bija negatīva.

Priekšstatu par Latvijas eksporta struktūru ar ES valstīm laika posmā no 1998.g.-2001.g. sniedz 2. tabula

1. tabula

**Latvijas eksporta uz Eiropas Savienību
sadalījums pa preču grupām (tūkst, latu)
Latvian Exports to EU by Commodity Groups (thsd. lats)**

	1998	1999	2000	2001
Pavisam	604459	630655	730956	769287
Tajā skaitā:				
koksne un tās izstrādājumi	321390	344127	381057	369467
tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi	119410	121570	123317	131278
metāli un to izstrādājumi	29985	41210	83127	92846
mašīnas un mehānismi; elektriskās iekārtas	22674	18083	22307	27430
dažādas rūpniecības preces	41333	47072	50071	57357
pārējās preces	69667	58593	71077	90909

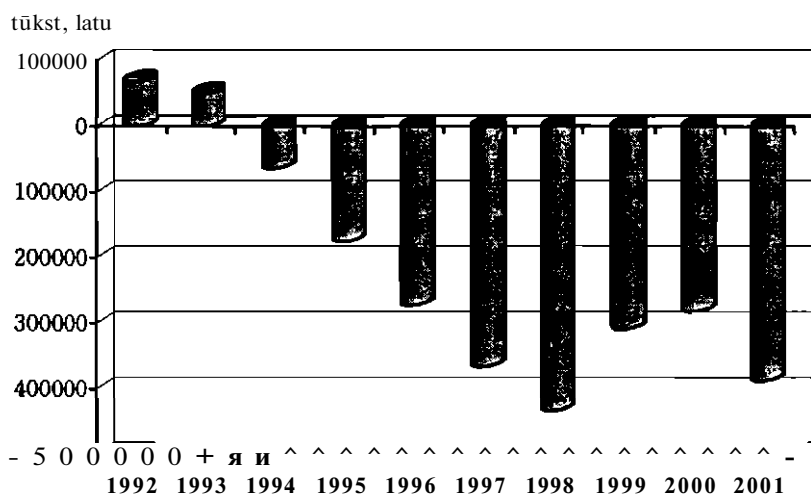
Avots: [1; 271.-272.lpp.], [2; 181.lpp.], [3; 188.lpp.], [4; 201.lpp.]

2. tabula

**Latvijas un Eiropas Savienības eksporta un importa bilance (tūkst, latu)
Latvian and EU Exports and Imports Balance (thsd. lats)**

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Eksports	228354	225359	217044	303212	355457	474807	604459	630655	730956	769287
Imports	159770	174940	281685	478589	629465	841225	1039492	940166	1014082	1157303
Bilance	+68574	+50419	-64641	-175377	-274008	-366418	-35033	-309511	-283126	-388016

Avots: [4; 192.lpp.]

Avots: [4; 192.lpp.]

1. diagramma. Latvijas un Eiropas Savienības eksporta un importa balance (tūkst, latu)
Latvian and EU exports and imports balance (thsd. lats)

Praktiski pusi Latvijas eksporta (naudas izteiksmē) ar ES valstīm veido kokmateriāli un to izstrādājumi. To veicināja individuālā dzīvojamā sektora attīstība Rietumeiropā. Otra nozīmīgākā eksporta prece ir tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi. Tas izskaidrojams ar ārvalstu investoru ieinteresētību šajā nozarē. Tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi, ko ražo Latvijā uzņēmumos, kas pieder vāciešiem, dāņiem īriem un itāļiem, nereti tiek izvesti kā pusfabrikāti. Tur tos nedaudz papildina un piedāvā pircējiem, kā ievērojamu un pazīstamu Eiropas firmu preci. Ja pie šīm preču grupām pieskaita metālus un to izstrādājumus, tad nāktos ar nožēlu konstatēt, ka gandrīz ³/4 preču eksporta no Latvijas uz ES veido preces ar zemu pievienoto vērtību. Pēdējos gados (2000. un 2001.gadā) ir pieaudzis mašīnu, mehānismu un elektropreču eksports, kur arī ir relatīvi augsta pievienotā vērtība. Tomēr par stabilu tendenci pagaidām to nevar nosaukt, jo šīs preču grupas eksporta apjoms ir neliels. Tas arī nozīmē to, ka Latvija pratusi tikai daļēji izmantot ekonomiskās integrācijas priekšrocības ES ietvaros.

Pilnīgi pretēju secinājumu var izdarīt, analizējot Latvijas importa no ES valstīm struktūru (sk. 3. tabulu).

3. tabula

**Latvijas importa no Eiropas Savienības
sadaliņums pa preču grupām (tūkst, latu)
Latvian Imports from EU by Commodity Groups (thsd. lats)**

	1998	1999	2000	2001
Pavisam	1039492	940166	1014082	1157303
Tajā skaitā:				
augu valsts produkti	36901	38048	49345	43736
pārtikas rūpniecības produkti	64686	46511	45906	52575
ķīmiskās rūpniecības un tās saskarnozaru produkcija	104476	104691	101563	113062
plastmasas un izstrādājumi no tām; kaučuks un gumijas izstrādājumi	48366	46112	51136	57319
koksnes papīrmasa; papīrs un kartons	48549	45445	51474	54872
tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi	100585	98015	104901	113886
metāli un to izstrādājumi	65151	55905	69720	74481
mašīnas un mehānismi; elektriskās iekārtas	267560	271396	292657	340923
transporta līdzekļi	139769	90549	99828	146557
dažādas rūpniecības preces	30294	26926	30437	34548
pārējās preces	133155	116568	117115	125344

Avots: [1; 272.- 273.lpp.], [2; 182.lpp.], [3; 189.lpp.], [4; 203.lpp.]

Redzam, ka laika periodā no 1998. gada līdz 2001. gadam importu no ES veido preces ar augstu pievienoto vērtību - mašīnas, elektriskās iekārtas un transporta līdzekļi. Šo importa preču grupas īpatsvars ir apmēram 40%. Protams, attīstošamies Latvijas tautsaimniecībai ir vajadzīga augstvērtīga tehnika un mūsdienu tehnoloģijas. Augoša iedzīvotāju pirktspēja veido pieprasījumu arī pēc transporta līdzekļiem. Neapšaubāmi tas tā ir, bet jāpatur prātā, ka ne vienmēr Latvijā ievieš "rītdienas" tehnoloģijas vai tikko Vācijā vai Zviedrijā, Itālijā vai Francijā ražotus automobiļus. Latvijas importa "ēnas" puse ir tā, ka pašlaik lielu daļu ievestā autotransporta veido lietoti automobiļi. Tā rezultātā Latvija perspektīvā var kļūt par Eiropas veco automobiļu kapsētu.

ES radītās importa problēmas ir tieši saistītas ar Latvijas ražotāju konkurētspējas līmeni vietējā tirgū. Pagaidām Latvijas pārtikas produktu ražotāji pietiekami veiksmīgi konkurē ar ES ražotājiem iekšējā tirgū. Par to liecina arī fakts, ka pārtikas rūpniecībā produktu imports no ES nepārsniedz 6%. Protams, zināma loma šīs pozitīvās tendences veidošanā ir tam, ka Latvijas iedzīvotāji dod priekšroku vietējo ražotāju produkcijai. Tāpat, izvērtējot pārtikas ražotāju konkurētspējas perspektīvas, jāņem vērā valsts finansiālā palīdzība lauksaimniecības nozarei.

Pēdējos gados no ES valstīm tiek ievesta ķīmiskās rūpniecības un tās saskarnozaru produkcija, kā arī tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi. 2001. gadā šo preču grupu importa īpatsvars (vērtības izteiksmē) bija praktiski viena piektā daļa no ES importa uz Latviju. Ja šī tendence saglabāsies, tad jau tuvākā laikā tekstilmateriālu un tekstilizstrādājumu eksports uz ES būs mazāks (vērtības izteiksmē), kā šo preču imports no ES. Protams, zināma loma tekstilmateriālu un tekstilizstrādājumu eksporta un importa attiecībai ir "cenu šķērēm" Eiropas tekstilnozares produkcija ir dārgāka nekā Latvijas. Tomēr kopumā šo preču tirdzniecību nevar uzskatīt par sabalansētu.

Interesi izraisa ES kandidātvalstu ārējā tirdzniecība ar ES dalībvalstīm (sk. 4. tabulu).

4. tabula

**Ārējās tirdzniecības ar Eiropas Savienības valstīm balance
(faktiskajās cenas, miljonos ASV dolāru)
Balance Foreign Trade with EU (current prices, in million of USD)**

	1999	2000	2001	
			miljonos ASV dol.	2001/1999 (%)
Latvija	-1223	-1322	-1503	122,9
Bulgārija	-1509	-1682	-2148	142,3
Kipra	-2623	-2906	-2950	112,5
Čehija	-1831	-3114	-3075	167,9
Igaunija	-1044	-1070	-988	94,6
Ungārija	-2996	-3988	-3184	106,2
Lietuva	-1831	-1647	-1770	96,7
Polija	-18504	-17289	-14183	76,6
Rumānija	-2070	-2688	-4167	201,3
Slovēnija	-1537	-1384	-895	58,2
Slovākija	-1103	-875	-2122	192,4

Avots: [5; 72.lpp.]

Cita situācija šajā periodā tirdzniecībā ar ES veidojās Čehijai, Rumānijai un, par nožēlu, arī Latvijai. Pie tam preču imports no ES valstīm uz Latviju no 1999. gada līdz 2001. gadam pārsniedza tās eksportu par 22,9%. Atgādināsim, runa ir par eksporta un importa operāciju vērtības apjomu ASV dolāros. Bet tieši šajos gados lata kurss attiecīgi pret amerikāņu dolāru samazinājās par 7,4% no 0,585 LVL/USD 1999. gadā līdz 0,628 LVL/USD 2001. gadā (sk. 5. tabulu.).

5. tabula

Latvijas lata kurss pret vienu eiro un vienu ASV dolāru (vidējie lata kursi)
Latvian Currency per 1 EUR and 1 USD (average exchange rates)

Valūtu kurss	1999	2000	2001	
			valūtu kurss	2001/1999 (%)
LVL/EUR	0,625	0,560	0,563	90,1
LVL/USD	0,585	0,606	0,628	107,4

Avots: [5; 48.^49.lpp.]

Citiem vārdiem sakot, teorētiski lata kursa pazemināšana ir vajadzīga, lai eksports būtu padarīts izdevīgāks nekā imports. Īstenībā, jāatzīmē, ka valūta, ko izmanto eksportam un importam starp Latvijas uzņēmējiem un viņu partneriem no ES valstīm, resp. eiro, arī kļūst lētāka par 9,2% (no 0,583 LVL/EUR 1999. gadā līdz 0,638 LVL/EUR 2001. gadā). Šis apstāklis veicināja Eiropas preču importu uz Latviju un samazināja Latvijas preču eksportu uz ES.

Tomēr eiro kursa svārstības var izrādīties ne pats galvenais šķērslis Latvijas preces iekļūšanai ES tirgū. Daudz svarīgāks ir jautājums par Latvijas produkcijas virzību uz ES tirgiem. Runa ir ne tik daudz par cenu konkurenci, kā par ražošanas regulēšanu ar tehnisko standartu un patērētāju aizsardzības normu palīdzību, kas darbojas ES valstīs. Jāņem vērā arī katras valsts īpatnības to nacionālā tirgus regulēšanā, kā arī preču un pakalpojumu tirdzniecības marku (*brand*) problēma. Lai veiksmīgi atrisinātu šīs problēmas, Latvijas firmām ir vajadzīga aktīva banku un valdības palīdzība.

Bez banku un valdības aktīvas līdzdalības Latvijas firmām ir maz iespēju atrisināt šīs problēmas. Eksportu veicinātu tā kreditēšana, izmantojot valsts garantijas. Tas būtu viens no veidiem, kā nostiprināt Latvijas eksporta konkurētspēju. Zināma garantija eksporta paplašināšanai uz ES tirgu varētu būt tā konkurētspēja iekšējā tirgū. Zināmu optimismu dod iekšzemes kopprodukta (IKP) pieauguma dinamika uz 1 iedzīvotāju pēc pirktpējas paritātes¹ standartiem (sk. 6. tabulu).

Saskaņā ar pirktpējas paritātes principu dažādās valstīs ražoto, bet vienā valūtā izteikto savstarpēji aizstājamo preču cenām ilgstošā laika periodā ir jābūt vienādām.

6. tabula

**Iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju pēc pirktspējas paritātes
standartiem (faktiskajās cenas, eiro)
Gross domestic product per capita according to purchasing power
standards (at current prices; in EUR)**

	1997	1998	1999	2000	2001		
					eiro	ES-15 = 100%	²⁰⁰¹ 1997 %
Latvija	5230	5620	6070	6990	7710	33	147,4
Bulgārija	5350	5700	6010	5990	6510	28	121,7
Kipra	16070	17020	18090	17590	18460	80	114,9
Čehija	12090	12180	12540	12620	13280	57	109,8
Igaunija	7450	8010	8200	9150	9820	42	131,8
Ungārija	9200	9860	10560	11430	11880	51	129,1
Lietuva	6850	7380	7310	8080	8730	38	127,4
Polija	7280	7760	8270	8950	9210	40	126,5
Rumānija	5140	4990	5050	5460	5860	25	114,0
Slovēnija	12750	13500	14520	15250	15970	69	125,2
Slovākija	9580	10120	10490	10480	11060	47	115,4

Avots: [4; 238.lpp.]

Laika periodā no 1997.g. līdz 2001.g. IKP pieaugums pēc pirktspējas paritātes standarta bija 47,4%, kas jūtami pārsniedza citu kandidātvalstu rādītājus. Tik veiksmīgu Latvijas attīstības rādītāju veido dažāda virziena vektori. Tā IKP pieaugums uz vienu iedzīvotāju analizējamā periodā 2000.g. vidējās cenās sasniedza 28%, bet Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju skaits samazinājās no 1997.g. līdz 2001.g. par 3,3 % [4; 3,37.lpp.]. Salīdzinot IKP uz vienu iedzīvotāju pēc pirktspējas paritātes standartiem, Latvijai tas ir tikai 33% no ES vidējā līmeņa. No kandidātvalstīm tikai Rumānijai un Bulgārijai tas ir zemāks (attiecīgi 25% un 28%). Atzīmēsim, ka Lietuvā un Igaunijā šis rādītājs ir labāks (attiecīgi 38% un 42%). Par orientieri Latvijai varētu būt Slovēnija, kuras iedzīvotāju skaits ir 1992 tūkstoši cilvēku (84,6% no Latvijas iedzīvotāju skaita uz 2001.g. beigām), bet teritorija - 20273 km² (tikai 31,4% no Latvijas teritorijas) [5, 1.lpp.J].

Latvijas iekšējā tirgus iekļaušanās *de jure* apvienotās Eiropas tirgū varētu būt izdevīga Latvijas pārtikas un bezalkoholisko dzērienu ražotājiem, kuru produkcija veido 36,4% mājāsaimniecību patēriņa [4, 77.lpp.]. Ar nosacījumu, ka tie izturēs konkurenci no ES analogas produkcijas ražotāju puses. Būtu tomēr nepieciešams ņemt vērā, ka ES protekcionistiskā lauksaimniecības politika var noslēgt pieeju lētam lauksaimniecības produktu importam no Krievijas un Baltkrievijas. Rezultātā ir iespējams pārtikas cenu pieaugums. Bet galvenie potenciālie draudi Latvijas produktu un pakalpojumu ražotājiem meklējami standartizācijas un

sertifikācijas sfērā. Praktiski būs nepieciešama vērienīga visu Latvijas tautsaimniecības nozaru atkārtota atestācija. Tā dotu iespēju ne tikai izturēt konkurenci iekšējā tirgū, bet arī paplašināt eksporta apjomus.

LITERATŪRA

1. *Latvijas statistikas gadagrāmata*. Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. Rīga, 1999.
2. *Latvijas statistikas gadagrāmata*. Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. Rīga, 2000.
3. *Latvijas statistikas gadagrāmata*. Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. Rīga, 2001.
4. *Latvijas statistikas gadagrāmata*. Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. Rīga, 2002.
5. *Eiropas Savienības kandidātvalstu statistiskais biļetens*. 2002/2. Latvijas Republikas Centrālā statistikas pārvalde. Rīga, 2002.

The Future of Latvian Foreign Trade in the European Union

Summary

All countries that are invited in the European Union have negative trade balance with member states. The rapid growth of the personal house building in the Western Europe stimulated export of wood pulp and it's products (almost half of Latvia's exports). In the second place of Latvia's exports were textiles that can be explained with the fact that this branch is attractive for foreign investors. Products with high value-added - machines, mechanisms, electronic equipment and vehicles make up about 40% of Latvia's import from the EU. Latvian products' promotion of the EU market should also be taken into account. One shouldn't put aside the production of products and services branding that are produced for a wide consumption. It's less possible for Latvian firms to solve this kind of problems without banks and government help.

Dzimstības palielināšanas robežas Latvijā XXI gadsimta sākumā

Limits for Raising Fertility in Latvia at the Beginning of the XXI Century

Iveta Pavlina

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: [anitaian\(5>lanet.lv\)](mailto:anitaian(5>lanet.lv))

Rakstā analizētas dzimstības izmaiņas Latvijā, iedzīvotāju viedoklis par vēlamu bērnu skaitu ģimenē, ja tiek radīti tam labvēlīgi apstākļi. 80.gados aktīvas demogrāfiskās politikas rezultātā dzimstība pieauga līdz paaudžu nomaiņai nepieciešamajam līmenim. Pēc aptauju datiem ģimenes Latvijā arī mūsdienās audzinātu divus un trīs bērnus, ja tiktu garantēti labvēlīgi nosacījumi. Teorētiski, īstenojot efektīvu ģimeņu politiku, iespējams panākt, lai iedzīvotāju ataudzē realizētos vienkārša vai nedaudz sašaurinātā apjomā.

Atslēgvārdi: dzimstība, vēlamais bērnu skaits, paaudžu nomaiņa, vēlamā bērnu skaita motivācija, summārais dzimstības koeficients

Latvijas iedzīvotāju skaits samazinās jau kopš 1990.gada (migrācijas rezultātā no 1989.gada, dabiskās kustības procesu rezultātā no 1991.gada, turpmākajos gados abu faktoru ietekmē). Prognozes par iedzīvotāju skaita izmaiņām paredz tālāku tā samazināšanos arī pēc 2002.gada. Laikā līdz 2019.- 2020.g. tiek prognozēts iedzīvotāju skaita samazinājums par 8-17% un līdz ar zemo dzimstību gaidāma iedzīvotāju novecošanās [2; 69, 5; 13]. Iedzīvotāju skaitu kādā valstī var palielināt, veicinot dzimstības pieaugumu un palielinot vidējo mūža ilgumu (samazinot mirstību, uzlabojot veselības aprūpi u.tml.), vai arī veicinot cilvēku iebraukšanu no citām valstīm - imigrāciju. Lai nevajadzētu stimulēt migrāciju, jāveic pasākumi dzimstības līmeņa palielināšanai līdz paaudžu nomaiņai tuvajam līmenim.

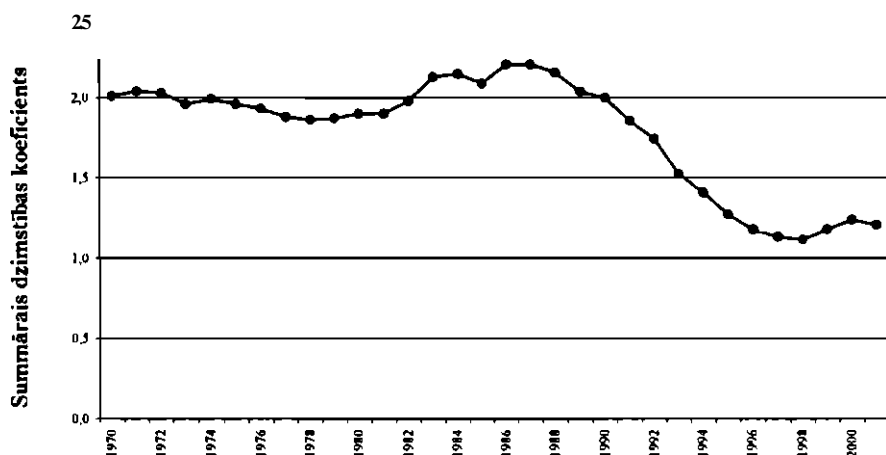
Raksta *mērķis* - analizēt dzimstības palielināšanas iespējas un teorētiski noteikt summārā dzimstības koeficienta pieauguma robežas. Mērķa sasniegšanai izvirzīti šādi uzdevumi:

pēc statistikas datiem raksturot reālo situāciju dzimstības jomā un tās izmaiņas Latvijā laika posmā no 80.gadiem;

izmantojot aptauju datus, izpētīt iedzīvotāju viedokli par vēlamo bērnu skaitu un tā motivāciju ģimenē;
noteikt robežas dzimstības reāli iespējamam pieaugumam Latvijā nākotnē.

Dzimstība un tās palielināšanas iespējas Latvijā ir bijusi aktuāla arī iepriekšējā gadsimtā, īpaši kopš deviņdesmitajiem gadiem - pēc valstiskās neatkarības atgūšanas. Pētījumus dzimstības jomā veikuši daudzi autori kā Latvijā (P.Zvidriņš, P.Eglīte, A.Bērziņš u.c), tā arī citās valstīs [11., 12., 13., 14., 15.]. Šis raksts, pamatojoties uz zinātniski pierādītām un iepriekš izpētītām atziņām, sniedz autorei skatījumu uz minēto problēmu, izmantojot statistiskās uzskaites datus un aptaujās iegūto informāciju.

Lai īstenotos vienkāršā paaudžu nomaīņa Latvijā, ir nepieciešams, lai summārais dzimstības koeficients - vidējais vienai sievietei tās mūža laikā dzimušo bērnu skaits - būtu vismaz 2,10 - 2,15. Citiem vārdiem, pietiekami liels skaits ģimeņu audzinātu divus un trīs bērnus. Diemžēl paaudžu nomaīņa Latvijā gandrīz visā pēckara periodā, izņemot atsevišķus gadus (1984.-1988.g.), notiek sašaurinātā apmērā (1. att.) [4; 84.-85.].

1. att. Summārais dzimstības koeficients Latvijā 1970.-2001.g.

Total fertility rate in Latvia, 1970-2001

Dzimstības samazināšanās tendence vērojama vairumā Eiropas valstu, īpaši, sākot ar astoņdesmitajiem gadiem. Tomēr Latvija "apsteidz" lielāko daļu no tām. Latvijā pēdējos piecos gados ir zemākais dzimstības līmenis un lielākie dabiskie zudumi, rēķinot uz 1000 iedzīvotājiem, kā arī vismazākais summārais dzimstības koeficients (1. tab.).

Salīdzinošie statistikas dati par Latvijas vietu Eiropas mērogā liecina par situācijas kritiskuma izpratnes nepieciešamību valstiskā līmenī un steidzamu atbalsta pasākumu ieviešanu, lai nevajadzētu veicināt migrāciju.

Dzimstības rādītājos Latvijā jaunās tūkstošgades sākumā, salīdzinot ar situāciju astoņdesmito gadu vidū, notikušas būtiskas izmaiņas. Krasākais dzimušo bērnu skaita samazinājums uz 1000 sievietēm ir vecumā 20-24 gadi (par 56,7% mazāk nekā 1987.g.), kā arī vecumā līdz 19 gadiem (par 61,2%), bet tikpat kā nav mainījies dzimušo skaits uz 1000 sievietēm vecumā pēc 35-39 gadiem (2. att.) [4; 85].

1. tabula

Dzimstība un dabiskais pieaugums/samazinājums Eiropas valstīs vidēji 1996.-2000.g. (ranžēts pa valstu grupām pēc smmnrā dzimstības koeficienta lieluma)
Birth and Natural Increase/Decrease in European Countries at an
Average 1996-2000 (ranged by countries by total fertility rate)

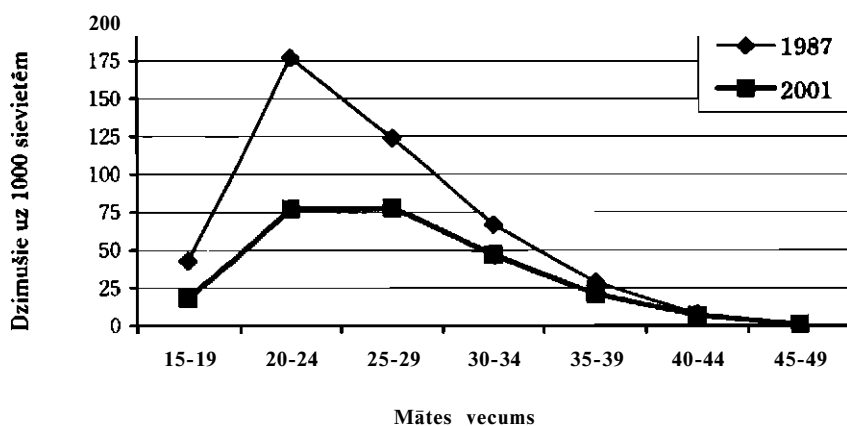
Valsts	Dabiskā pieauguma vidējais temps, %	Dzimušie uz 1000 iedzīvotājiem	Summārais dzimstības koeficients
Ziemeļeiropas valstis			
Īrija	0,58	14,3	1,90
Norvēģija	0,34	13,4	1,85
Dānija	0,15	12,6	1,74
Somija	0,18	11,3	1,74
Lielbritānija	0,14	12,0	1,70
Zviedrija	-0,04	10,3	1,53
Lietuva	-0,10	10,1	1,36
Igaunija	-0,42	8,6	1,28
Latvija	-0,58	7,8	1,16
Rietumeiropas valstis			
Francija	0,36	12,7	1,78
Nīderlande	0,38	12,6	1,62
Beļģija	0,10	11,3	1,61
Šveice	0,24	11,0	1,49
Austrija	0,04	10,2	1,36
Vācija	-0,03	9,6	1,35
Austrumeiropas valstis			
Moldāvija	-0,04	11,3	1,52
Polija	0,05	10,3	1,45
Slovākija	0,10	10,7	1,38
Ungārija	-0,41	9,8	1,36
Rumānija	-0,16	10,5	1,31
Baltkrievija	-0,44	9,2	1,28
Krievija	-0,56	8,7	1,23
Ukraina	-0,66	8,3	1,21

1. tabulas turpinājums

Valsts	Dabiskā pieauguma vidējais temps, %	Dzimušie uz 1000 iedzīvotājiem	Summārais dzimstības koeficients
Bulgārija	-0,57	8,4	1,18
Čehija	-0,20	8,8	1,16
Dienvideiropas valstis			
Grieķija	-0,01	9,6	1,29
Maķedonija	0,63	14,6	1,91
Horvātija	0,00	10,8	1,51
Portugāle	0,08	11,3	1,47
Slovēnija	-0,04	9,1	1,25
Itālija	-0,06	9,1	1,21
Spānija	0,04	9,5	1,19

Avots: [8., 9., 10.]

Minētā vecuma sievietes, visticamāk, dzimstību atliek, lai pabeigtu mācīties, lai sasniegtu zināmu materiālās labklājības līmeni, kad var atļauties bērnus. Diemžēl bērnu dzimšanu var atlikt tikai līdz zināmam laikam, kā to paredz cilvēka bioloģiskās īpatnības.

2. att. Dzimstības vecumkoeficienti (dzimušie uz 1000 sievietēm attiecīgā vecumā)
Age-specific rates (per 1000 women of corresponding age)

Pakāpeniski pieaug vidējais mātes vecums, kad dzimst bērns. Pēc statistikas datiem vidējais mātes vecums bērnam piedzimstot pieaudzis par 4% jeb apmēram par vienu gadu: no 25,8 gadiem 1987.gadā līdz 26,9 gadiem 2001.gadā, pirmajam bērnam dzimstot attiecīgi no 23 gadiem līdz 24,1 gadam [4; 84].

Šobrīd vidēji 50% dzimušo ir pirmie bērni ģimenē. Pirmais bērns ir solis ceļā uz otro un trešo bērnu, bet var palikt arī pirmais un vienīgais. To ietekmē reālie apstākļi un indivīdu vēlmēs un to savstarpējās saskaņotības iespējamība. 1987.gadā no visiem dzimušajiem 37,1% bija otrie bērni un 12,0% trešie, 2001.gadā attiecīgi otrie 31,6% un trešie 10,9%. 2001.gadā salīdzinājumā ar 1987. gadu piedzima par 46,7% mazāk pirmo bērnu, par 60,2% mazāk otro, par 57,8% mazāk trešo un par 51,0% mazāk ceturto un nākamo bērnu. 1987.gadā otro bērnu bija par 16,1% mazāk nekā pirmo bērnu, bet 2001.gadā jau par 37,5% mazāk [4; 86].

Lai izslēgtu nejaušības ietekmi, tika aprēķināti vidējie rādītāji par 5 gadiem. Kā redzams 2.tabulā, tie uzrāda tādas pašas tendences: 1985.-1989.g. otrie bērni piedzima vidēji par 19,7% mazāk nekā pirmie, 1997.-2001.g. - par 37,6% mazāk. Aprēķini liecina, ka dzimstības samazinājumu vistiešāk ietekmējusi otro un trešo bērnu retāka dzimstība.

2. tabula

Dzimušie bērni pēc dzimšanas secības
Births by Order

Dzimušie	1985.-1989.g. vidēji gadā		1997.-2001.g. vidēji gadā		Samazinājuma temps, %
	skaits	%	skaits	%	
Pavisam	40809	100,0	19310	100,0	-52,7
tai skaitā pēc dzimšanas secības					
pirmais	18546	45,4	9733	50,4	-47,5
otrais	14889	36,5	6077	31,5	-59,2
trešais	4801	11,8	2093	10,8	-56,4
ceturtais	1409	3,4	739	3,8	-47,6
piektais +	1164	2,9	668	3,5	-42,6

Avots: Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2002. LR CSP. Rīga, 2002, 86 lpp.

Demokrātiskā sabiedrībā indivīdam un ģimenei ir tiesības plānot un īstenot reproduktīvās ieceres - orientāciju uz noteiktu bērnu skaitu un intervāliem starp bērnu dzimšanu, atbilstoši savai gribai (vēlmēm, iespējām, vajadzībām). Tomēr bērni ir nozīmīga vērtība ne tikai atsevišķam indivīdam vai ģimenei, bet svarīgi arī visai sabiedrībai kā nosacījums tautas ataudzei.

Realizējot aktīvu ģimeņu politiku, iespējams veicināt indivīdu rīcību sabiedrībai vēlamā virzienā. Atbalsta pasākumiem būs efektivitāte - atbilstoša ģimeņu (indivīdu) rīcība, ja ģimene būs gatava audzināt atbilstošo bērnu skaitu. Reproductīvo ievirzi ietekmē dažādi faktori: gan esošie un neesošie atbalsta pasākumi ģimenēm ar bērniem, gan sabiedrības un valsts attieksme pret ģimeni, arī individuālā vērtīborientācija un sabiedrībā valdošais viedoklis.

Iztaujājot iedzīvotājus par ģimenē vēlamu bērnu skaitu, ja tiek nodrošināti nepieciešamie apstākļi, iespējams izzināt kādai rīcībai indivīdi ir gatavi.

Pēc dažādos gados veikto aptauju (Ģimene un dzimstība, LU Demogrāfijas centrs 1995. gadā, LZA Ekonomikas institūtā veiktā iedzīvotāju aptauja 1992. gadā) datiem vēlamais bērnu skaits - bērnu skaits, kuru indivīdi labprāt audzinātu savā ģimenē, ja būtu nodrošināti tam labvēlīgi apstākļi [1; 106], vidēji atbilst vienkāršai paaudžu nomaiņai vajadzīgajam, proti, tie ir divi un trīs bērni lielākajā daļā ģimeņu [3; 93.-94. 7; 2].

Līdzīgi secinājumi izriet arī no 2001. gada aptaujas datiem. LZA Ekonomikas institūta iedzīvotāju ataudzēs pētījumu kopa 2001. gadā aptaujāja ģimenes, kurās laikā no 1999.g. līdz 2001.g. piedzima bērns, lai noskaidrotu iedzīvotāju viedokli par vēlamu bērnu skaitu, ja tiek nodrošināti tam nepieciešamie apstākļi, kā arī izvēlēta skaita motivāciju. Izlase aptvēra ģimenes Rīgā, citās dažāda lieluma pilsētās un lauku rajonos. Pavisam tika savāktas 411 aptaujas anketas. Aptaujāto kopums bija atbilstošs minētajos gados dzimušo bērnu vecāku sastāvam pēc mātes vecuma, tautības, dzīvesvietas, kā arī dzimušo sadalījumam pēc dzimšanas secības [6; 48.].

Vēlamo bērnu skaitu ietekmē tādi apstākļi kā: dzimums, vecums, izglītība, esošo bērnu skaits, laulības saites vai to trūkums u.c. No visiem respondentiem vientuļie vecāki (pārsvārā mātes) bija tikai 5,1%, bet 94,8% laulībā vai neregistrētā kopdzīvē, tādēļ atbildēs pārstāvēts lielākoties ģimeņu viedoklis, kuri vēlamo bērnu skaitu varētu arī īstenot, pastāvot labvēlīgiem nosacījumiem. Atbildes sniedza lielākoties mātes (78,3%), tādēļ pārsvārā dominē sieviešu viedoklis. Kā to ir pierādījuši dažādu sociāldemogrāfisko aptauju dati, vīriešu nosauktais ģimenē vēlamais bērnu skaits parasti ir nedaudz lielāks nekā sieviešu.

Ģimenēm, kurās bērni jau ir, raksturīga zināma pieredze priekšstats par rūpēm, izdevumiem, laika patēriņu, tādēļ, izzinot ģimenei (indivīdam) vēlamu bērnu skaitu, iegūtajiem rezultātiem ir augstāka ticamības pakāpe, ja tiek aptaujātas ģimenes ar bērniem.

Uz jautājumu *"Cik pavisam bērnu Jūs vēlētos savā ģimenē, ja būtu to audzināšanai nepieciešamie apstākļi?"* konkrētu bērnu skaitu nosauca 89,8% respondentu. Šo respondentu viedoklis tika analizēts detalizētāk. Labvēlīgos apstākļos 71,3% aptaujāto audzinātu ģimenē vairāk nekā jau esošos bērnus. Vienbērņa ģimeņu lielākā daļa - 87,0% audzinātu vairākus bērnus, arī ģimenēs ar diviem bērniem vairāk nekā puse - 56,8% gribētu vismaz trīs jeb vairāk bērnus, ģimenēs ar trim un vairāk bērniem vēl kādu mazuli pie labvēlīgiem apstākļiem audzinātu 30,6% (3. tab.).

Vidēji ģimenēs, kuras domājušas par noteiktu bērnu skaitu, vēlamais pie labvēlīgiem apstākļiem bija 2,45 bērni, uz aptaujas momentu ģimenēs vidēji tika audzināti 1,53 bērni.

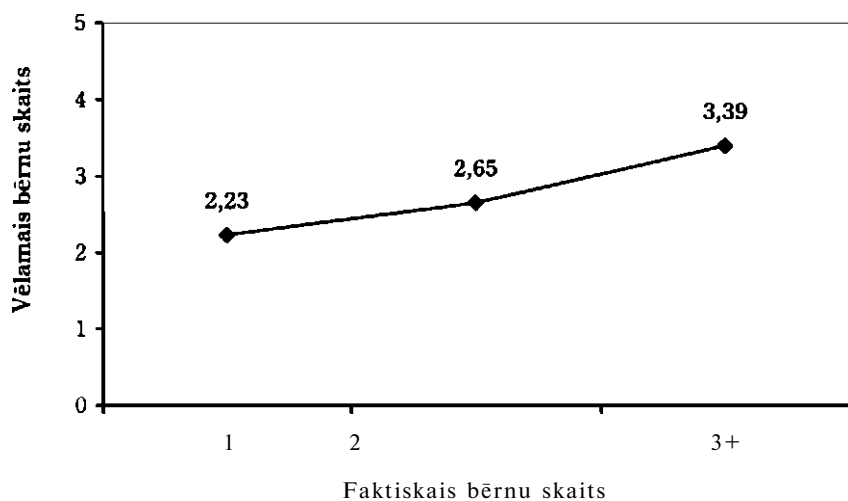
Pēc aptauju datiem vairumā gadījumu vēlamais bērnu skaits ir lielāks nekā faktiskais bērnu skaits ģimenē (3.att.). Tas izskaidrojams ar to, ka ne visas ģimenes savas reproduktīvās ieceres jau ir īstenojušas, bet var to vēl izdarīt, ja tiek radīti atbilstoši apstākļi, piemēram, ar atbilstošu ģimenes politikas pasākumu palīdzību.

3. tabula

Vēlamais bērnu skaits ģimenēs atkarībā no esošo bērnu skaita, %
Desired Number of Children by Actual Number of Them, %

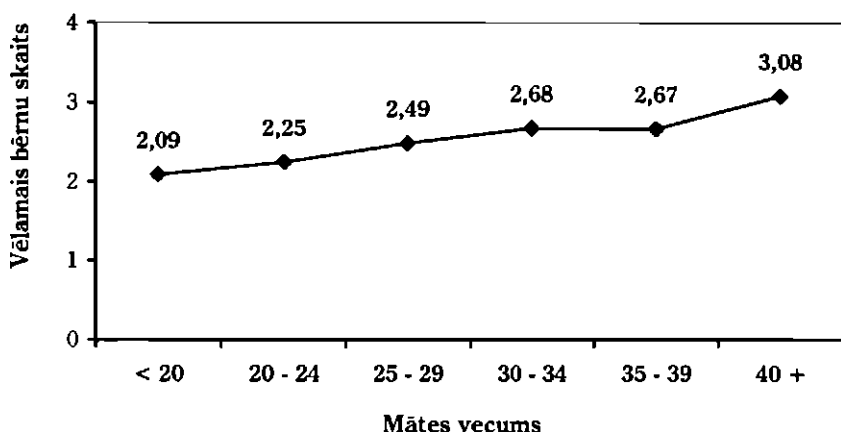
Esošo bērnu skaits	Vēlamais bērnu skaits						Kopā	Skaits N
	0	1	2	3	4	5+		
1	1,9	11,1	54,3	28,9	2,9	0,9	100,0	225
2	0,8	0,8	41,6	48,8	6,4	1,6	100,0	137
3+			2,7	66,7	22,2	8,4	100,0	49
Vidēji	1,3	6,5	45,0	39,3	6,0	1,9	100,0	411

Avots: aptaujas dati, 2001

3. att. Vidējais vēlamais bērnu skaits atkarībā no faktiskā
 Desired number of children by the actual, 2001

Vēlamais bērnu skaits ir atšķirīgs arī atkarībā no mātes vecuma. Pie labvēlīgiem nosacījumiem 20-gadīgās māmiņas par vēlamu bērnu skaitu visbiežāk atzīst divus, 30-gadīgās - vēlētos audzināt biežāk trīs nekā divus (4.attēlā).

4. att. Vēlamais bērnu skaits atkarībā no mātes vecuma
Desired number of children by the mother's age, 2001

Līdz šim aptaujās tika izzināti apstākļi, kas traucē īstenot ģimenē vēlamu bērnu skaitu. 2001.gadā veiktajā aptaujā ģimenēm tika jautāta motivācija (noteicošie apsvērumi) vēlamā bērnu skaita izvēlei - kāpēc tieši konkrētais izvēlētais skaits: divi vai trīs, un nevis viens, vai otrādi. Motīvu izvēlei var būt ekonomisks, sociāls vai psiholoģisks pamats. Aptaujas jautājumā iekļaujot nosacījumu "pie labvēlīgiem apstākļiem", atbildēs atklājas lielākoties psiholoģiskie apsvērumi. Minētajā aptaujā izzinot vecāku viedokli par vēlamā bērnu skaita motivāciju, respondentiem vajadzēja izvēlēties no piedāvātajiem 9 variantiem sev atbilstošākos (trīs), vai pierakstīt klāt savu variantu (4. tab.).

Atbildēs visbiežāk minētais apsvērums vidēji visiem vecākiem neatkarīgi no vecuma un izglītības - *bēram vajadzīgs brālis vai māsa* (ari vairāki). No visiem respondentiem, kuri gribētu savā ģimenē divus vai vairāk bērnus (92,2%), nepieciešamību pēc brāļa vai māsas kā nozīmīgāko atzina 68,6%. Saprota, ka ģimenēm, kuras par vēlamu atzīst vienu bērnu, šis apsvērums nav aktuāls. Šis apsvērums ietver sevī vismaz divas nozīmes, proti, ģimenē vajag vismaz divus bērnus (bērnu savstarpējā socializācija), vai konkrētu vēlmi pēc noteikta dzimuma (meita + dēls) bērniem.

Būtiska nozīme ir arī tam apstāklim, ka *darbošanās ar bērniem sagādā prieku*, visbiežāk sievietēm līdz 20 gadiem un 30-34 gadu vecumā, kā arī mātēm ar augstāko izglītību un ģimenēs, kuras par vēlamu bērnu skaitu atzīst četrus un vairāk.

Ģimenes piemērojas arī savā izpratnē mūsdienīgas ģimenes modelim - vidēji visiem tas ir trešais svarīgākais apsvērums (4. tab.).

4. tabula

Kādi apsvērumi noteica Jūsu vēlamo bērnu skaitu?
(% no atbildēm uz jautājumu)
Motivation for the Desired Number of Children (% of answers)

Apsvērumi	Vidēji	tajā skaitā ar vēlamo bērnu skaitu			
		1	2	3	4+
Brāļu un māsu vajadzība bērnam	27,0	10,4	25,3	30,1	26,3
Patika darboties ar bērniem	18,4	14,6	15,9	20,3	22,8
Tas atbilst mūsdienīgas ģimenes modelim	16,3	20,8	19,6	13,1	8,8
Katram bērnam nepieciešamie izdevumi	9,2	16,7	11,4	6,8	3,5
Pašas(-a) pieredze daudz bērnu ģimenē	8,1	2,1	5,4	10,7	14,0
Vecāku paaudzes pilna maiņa	8,1	6,2	7,2	8,7	10,5
Pašas(-a) kā vienīgā bērna pieredze	6,0	12,5	8,2	4,9	7,0
Neizbēgami profesionālā darba pārtraukumi	3,4	6,3	4,5	2,2	
Iespēja saņemt lielāku valsts atbalstu	1,8	6,2	1,5	1,6	1,8
Citi apsvērumi	1,7	4,2	1,0	1,6	5,3
Kopā	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Avots: aptaujas dati, 2001

Pārsvārā tie, kuri vēlas divus vai vienu bērnu, atsaucas uz mūsdienīgas ģimenes modeli. Atbilstības mūsdienu modelim kā motīva nozīmīgums sarūk, pieaugot mātes vecumam: jo vairāk mātei gadu, jo mazāka nozīme.

Bēmu audzināšanai nepieciešami prāvi izdevumi - varbūtējs faktors, kas drīzāk ierobežo bērnu skaita pieaugumu. Par to liecina arī fakts, ka šo apsvērumu par nozīmīgu lielākoties atzinušas ģimenes, kuras par vēlamo uzskata vienu bērnu, kā arī jaunākā vecuma mātes (līdz 24 gadiem). Arī mātes ar augstāko izglītību biežāk nekā citas atzīst šī faktora nozīmību, visticamāk tādēļ, ka vairāk izglītotajām ir arī augstākas prasības attiecībā uz audzināšanas un bērna attīstības iespēju realizāciju.

Izvēloties vēlamo bērnu skaitu, vecāki vadās arī pie personīgās bērniecības pieredzes, kas iegūta, augot ar vai bez brāļiem un māsām. Pie tam, atzīstot par vēlamu trīs un vairāk bērnu ģimeni, kā nozīmīgs apsvēruma tiek minēta pieredze, augot daudz bērnu ģimenē, bet vecākiem, kuri vēlas tikai vienu bērnu - vienīgā bērna pieredze. Sakarība, protams, nav absolūta, jo ir arī pilnīgi pretēji varianti, piemēram, pieredze, augot kā vienīgajam bērnam, ir nozīmīgs motīvs, lai savā ģimenē vēlētos audzināt piecus un vairāk bērnus tam labvēlīgos apstākļos.

Nepieciešamība nomainīt vecāku paaudzi kā motīvu, izvēloties noteiktu bērnu skaitu, šķita svarīgs vidēji piektajai daļai aptaujāto. Būtiski tas ir ģimenēm, kuras vēlētos četrus un vairāk bērnus, biežāk sievietēm vecumā 25-29 gadi un 35-39

gadi, kā arī tām, kurām ir pamatizglītība (varētu būt kā pašapliecinājums) vai augstākā izglītība (lielāka izpratne par paaudžu nomaīņas nozīmību).

Pārējie apsvērumi vēlamā bēmu skaita motivācijai izrādījās mazāk nozīmīgi. Ari iespēja saņemt lielāku valsts atbalstu (ja vairāk bēmu), kas netieši apstiprina, ka šis atbalsts tomēr nav tik nozīmīgs, lai būtiski ietekmētu bēmu skaita palielinājumu. Vai arī to, ka ģimenes nesaista lielāku bēmu skaitu ar iespējami lielāku atbalstu no valsts puses, bet ir gatavi paši audzināt savus bērnus atbilstoši izvēlei, neizslēdzot valsts atbalstu, protams, bet tas nav motīvs palielināt bēmu skaitu.

Būtiskākais faktors, kas noteica atšķirību vēlamā bēmu skaita izvēles apsvērumos, izrādījās tieši par vēlamo atzītais bēmu skaits (4. tab.).

Ģimenes, kuras par vēlamo atzīst vienu bēmu, uzskata, ka tāds modelis ir vismūsdienīgākais, jo katram bērnam nepieciešami krietni izdevumi, kas attiecīgi vairākiem bērniem ir lielāki. Ģimenes ar vairākiem bērniem par nozīmīgāko atzīst brāļu-māsu nepieciešamību bērnam. Trīs un vairāk bēmu ģimenēm (pēc vēlamā skaita) būtiska ir arī personīgā pieredze, augot daudz bērnu ģimenē. Iegūto datu analīze rāda, ka izdevumi bēmu audzināšanai ir nozīmīgāki viena un divu bēmu ģimenēm, bet vairākbēmu ģimenēm tas vairs nešķiet tik svarīgi.

Veiktā viedokļu analīze ļauj secināt, ka vēlamais bēmu skaits, kuru ģimenes audzinātu pie labvēlīgiem apstākļiem, 21.gs. sākumā Latvijā vairumā gadījumu ir divi vai trīs bērni. Pēc vecāku domām, vairāki bērni ģimenē ir vēlami tādēļ, ka tiem vajadzīgi brāļi/māsas, pašiem vecākiem patīk ar bērniem nodarboties un divu-trīs bēmu ģimene ir mūsdienīgai ģimenei atbilstošākais modelis. Šāds modelis atbilst arī sabiedrības interesēm, ja ir pietiekami plaši pārstāvēts, jo ļauj īstenot paaudžu nomaīņu vienkāršā vai nedaudz sašaurinātā apjomā.

Dzimstības palielināšana Latvijai ir nepieciešamība, pie tam ģimenes vēlas audzināt lielāku bēmu skaitu nekā faktiski esošo, teorētiski tas nozīmē, ka dzimstības pieaugums ir reāli iespējams. Svarīgi noskaidrot, uz kādu palielinājumu varētu orientēties. Plānojot iespējamo dzimstības pieaugumu, par galējo robežu var izvēlēties pagātnē sasniegto maksimālo dzimstības līmeni - Latvijā 1986.-1987.gadā, kad summārais dzimstības koeficients sasniedza vienkāršai paaudžu nomaīnai vajadzīgo līmeni (2,21). Dzimstības pieaugums astoņdesmitajos gados tika panākts, īstenojot aktīvu demogrāfisko politiku. Var orientēties uz reālo situāciju citās Eiropas valstīs ar līdzīgu attīstību. Gandrīz visās Eiropas valstīs summārā dzimstības koeficienta lielums ir augstāks nekā Latvijā.

No reālās situācijas analīzes dzimstības jomā izriet secinājums: potenciālo dzimstības pieaugumu iespējams panākt vairākos virzienos. Veicinot pirmā bērna dzimšanu vecumā līdz 27-30 gadiem (šobrīd vidējais vecums, dzimstot pirmajam bērnam, mātēm ir 24,1 gads), lai ģimenē paspētu ienākt arī otrais un trešais bērns. To varētu panākt jaunām ģimenēm ar bērniem paredzot atvieglojumus dažādu kredītu pieejamībā, tajā skaitā mājoklim u.tml., kas tika plānoti arī astoņdesmitajos gados. Salīdzinoši visvairāk bēmu dzimst sievietēm 20-29 gadu vecumā. Eiropā un arī Latvijā izplatoties tendencei, kad bērni dzimst sievietēm arvien vēlākos gados, pieņemsim, ka jau tuvākajā nākotnē vecumgrupa, kad bērni dzimst visvairāk varētu būt 25-34 gadi. Tas ir vecums, kad sieviete veido savu profesionālo karjeru. Lai veicinātu dzimstību, sievietēm jādod iespēja savienot bēmu audzināšanu ar nodarbinātību - virziens, kurā gribētu attīstīties lielākā

Eiropas daļa. Latvijā varētu tikt īstenoti demogrāfu piedāvātie ģimeņu atbalsta pasākumi, par kuriem jau krietnu laiku tiek diskutēts, proti, iespēju saņemt matemītātes pabalstu arī sociāli apdrošinātu personu apgādībā esošām mātēm (lielākoties studentēm, sievietēm vecumā līdz 24 gadiem, tām, kuras nav paspējušas iekļauties darba tirgū); pabalstu bērna kopšanai maksāt neatkarīgi no mātes nodarbinātības; nodrošināt pirmsskolas vecuma bērnu uzraudzības iespējas, plašāku šī pakalpojuma pieejamību u.c.

Vai, izstrādājot atbalsta pasākumus, orientējoties uz minētajām vecumgrupām, ir iespējams panākt, ka paaudžu nomaīņa tiek īstenota vienkāršā vai nedaudz sašaurinātā apmērā? Ja pasākumi atbildīs ģimeņu vēlmēm un process noritēs ar līdzīgu intensitāti kā astoņdesmitajos gados, Latvijā tuvāko 5-7 gadu laikā (līdz 2010.g.) var sasniegt 1992.-1994.g. līmeni, kad summārais dzimstības koeficients bija 1,4-1,7.

1987.gadā, salīdzinot ar 1980.gadu dzimstības vecumkoeficienti atsevišķās vecumgrupās sievietēm no 20 līdz 39 gadiem pieauga par 15-18% [4; 85]. Lai summārais dzimstības koeficients būtu 1,9-2,0, pieaugumam vajadzētu būt vidēji 40-44%, par izejas punktu ņemot 2001.gada līmeni. Minētais ir attiecināms uz vecumgrupām 20-39 gadi, pieņemot, ka vecumā līdz 19 gadiem dzimstība varētu pat nedaudz samazināties, bet vecumā virs 40 gadiem, paliekot pašreizējā līmenī.

Svarīgi, ka tuvākajos gados pieaugs sieviešu īpatsvars vecumā, kad visbiežāk dzimst bērni (25-34 gadi), jo šo vecumu sasniegs astoņdesmitos gados dzimušās sievietes. 1980.-1989.g. dzimušās meitenes 25 gadu vecumu sasniegs 2005.-2014. gadā. Ja līdz minētajam laika posmam tiek īstenoti ģimeņu politikas pasākumi, kas veicinātu otro un trešo bērnu dzimstību, kā arī t.s. atliktās dzimstības veicināšanai, varētu tikt sasniegts paaudžu nomaīņai tuvs dzimstības līmenis, tad turpmākajos gados var cerēt uz krasāku dzimstības pieaugumu, kas spētu nodrošināt tautas ataudzi. Tā ir optimistiska prognoze, kura var īstenoties tikai tādā gadījumā, ja atbalsts ģimenēm tiek sniegts pēc iespējas ātrāk un pasākumiem jābūt ļoti efektīviem.

Dzimstības palielināšana Latvijā ir aktuāla nepieciešamība. Ja tiek īstenoti atbilstoši apstākļi, vēlamais bērnu skaits var tikt realizēts faktiski. Diemžēl ne ļoti tuvā nākotnē, tomēr, neapzinoties situācijas nopietnību un neuzsākot aktīvu ģimeņu politikas īstenošanu, process attālināsies vēl vairāk un prasīs lielākus ieguldījumus.

LITERATŪRA

1. *Demogrāfisko terminu skaidrojošā vārdnīca*. Latviešu un angļu valodā. Rīga: LU, 2001. 130 lpp.
2. Eglīte P., Ivbulis B. Latvijas darba potenciāla prognoze laikposmam līdz 2020.gadam// *Latvijas darba potenciāls un tā atjaunošanās iespējas XX-XXI gs. mijā*: Apcerējumi par Latvijas iedzīvotājiem, 5. Rīga: LZA Ekonomikas institūts, 1999, 63.-80 lpp.
3. *Ģimene un dzimstība Latvijā*. Rīga: LU Demogrāfijas centrs. 1996. 106 lpp.
4. *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata 2002*. Rīga: LR CSP, 2002. 208 lpp.
5. *Latvijas demogrāfiskās attīstības prognozes: 1998.-2015. gads*. Rīga: Demogrāfijas centrs, 1999. 74 lpp.

6. Pavlina I., Eglīte P. Vecāku viedokļi par ģimenes pieaugumu// *Ģimeņu veidošanās un valsts atbalsts ģimenēm atjaunotajā Latvijas Republikā: Apcerējumi par Latvijas iedzīvotājiem*, 9. Pētnieciskā darba rezultāti. Rīga: BO SIA LZA Ekonomikas institūts. 2002, 48.-64. lpp.
7. Zariņa I. Vēlamais ģimenes modelis Latvijas iedzīvotāju skatījumā, *LZA Vēstis*, A-1994, Nr.5/6 (562/563), 1.-10.lpp.
8. Коэффициент суммарной рождаемости <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app4007.php>.
9. Общий коэффициент рождаемости (на 1000 жителей) 1950-2000 <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app4087.php>.
10. Среднегодовые темпы естественного прироста населения % <http://www.demoscope.ru/weekly/app/app4003.php>.
11. *Факторы и мотивы демографического поведения* /ПАЭглите, ЗЖГоша, И.В.Зариньш и др. Рига: Зинатне, 1984. 291 стр.
12. *Население Советской Латывии*/П.П.Звидриньш, Ю.К.Круминьш Э.К.Витилины и др. Рига: Зинатне, 1986. 256 стр.
13. Demographic development in Latvia, *Humanities and Social Sciences. Latvia*, 2(35) 2002, University of Latvia, pp. 167.
14. Population development in Latvia on the eve of 21st century, *Humanities and social sciences. Latvia*, 3(24), 1999, University of Latvia, pp. 140.
15. Konferences "Latviešu tautas demogrāfiskais stāvoklis - grūtības un iespējas" materiāli, *PBLA forums*, Nr.10,2000.gada jūnijs.

Limits for Raising Fertility in Latvia at the Beginning of the XXI Century

Summary

In comparison with European countries Latvia demonstrates the lowest ratio of births; in particular for births of the second and the third child, and for women under 24 years.

Since the beginning of the ninetieth generation replacement has a tendency to decrease.

According to data from the surveys, the families are ready to rear 2 or 3 children if the state is secured a conformable conditions. Their motivation for expanding the family: a child needs siblings, or it corresponds with model of a modern family.

If an adequate family policy is realized, it is possible to increase a total fertility rate to 1,4-1,6 during the next 5-7 years, and it could be reached even 2,0 in 10-15 years.

To speed up the improving of the situation a special arguments are needed.

Cilvēkkapitāls ilgtermiņa ekonomiskās izaugsmes kontekstā

Human Capital and a Long-Term Economic Growth

Anita Popova

Latvijas Universitāte

Ekonomikas un vadības fakultāte

Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050

E-pasts: [anitap\(5\)lanet.lv](mailto:anitap(5)lanet.lv)

Lai panāktu Eiropu sociālo garantiju ziņā un pakāpeniski celtu dzīves līmeni līdz Eiropas Savienības valstu vidējam dzīves līmenim, plānojot ekonomikas izaugsmi Latvijā ilgākam laika posmam, jāapzina un jāizmanto viens no svarīgākajiem attīstības priekšnoteikumiem - cilvēkkapitāls. Rakstā "Cilvēkkapitāls ilgtermiņa ekonomiskās izaugsmes kontekstā" ir dots jēdziena "cilvēkkapitāls" teorētiskais skaidrojums un minēti galvenie cilvēkkapitāla veidošanās aspekti. Noslēdzot, ka ir īpaši svarīgi attīstīt tādas ražošanas faktoros kā cilvēkkapitāls un zinātniski tehnoloģiskais progress, lai valstī veidotos pastāvīga ekonomiskā izaugsme ilgtermiņa periodā. Ir secināts, ka pastāv būtiska sakarība starp ekonomikas izaugsmi un ieguldījumiem cilvēkresursos un to izglītībā. Savukārt valsts ekonomiskā izaugsme var pozitīvi ietekmēt cilvēku attīstību.

Atslēgvārdi: cilvēkkapitāls, cilvēkresursi, ekonomika, attīstība, izaugsme

Vēsturiski cilvēkkapitāls kā nozīmīgs attīstības faktors ir ienācis pavisam nesen. Pēc Otrā pasaules kara divās pirmajās dekādēs loģiski uzsvars tika likts uz fiziskā kapitāla veidošanu. Darbojās klasiskais A. Smita valsts bagātības formulējums: klasiskie ražošanas faktori ir zeme, darbs un kapitāls. Bet tad, pētot Amerikas Savienoto Valstu ekonomisko augsmi 19.gadsimta 50. un 60. gados, Roberts Solovs atklāja, ka lielāko daļu no iekšzemes kopprodukta pieauguma uz vienu cilvēku nevar izskaidrot tikai ar kapitāla pieaugumu uz vienu iedzīvotāju. Tātad klasiskā teorija bija nepilnīga. To raksturo Solova modelis, kas parāda, ka izlaides pieaugums ir atkarīgs no darba un kapitāla daļas pieauguma ātruma un tehnoloģiskās pilnveidošanās ātruma, ko sauc par tehnisko progresu. Un nu jau pēdējos 40 gadus ekonomisti atzīst, ka ilgtermiņa attīstība ir atkarīga ne tikai no investīcijām fiziskajā, bet arī intelektuālajā (nefiziskajā) kapitālā, kā arī tehniskā progresa attīstībā. Un viena no svarīgākajām intelektuālā kapitāla formām ir cilvēkkapitāls - zināšanas un iemaņas, kas ietvertas darba resursos, kas veidojas

kā rezultāts no agrākiem ieguldījumiem to izglītībā, profesionālajā apmācībā un citās aktivitātēs. Cilvēkkapitāls tika atzīts par nozīmīgu faktoru ekonomiskās augsmes un attīstības veicināšanā. To parādīja arī straujā tehnoloģiskā attīstība, jo, pieaugot datorizācijai, radās nepieciešamība pēc speciāli apmācīta un kvalitatīva darbaspēka.

80. gadu beigās ekonomiskās augsmes pētījumus veica Roberts Lūkass un Pols Romers. Šos pētījumus sauc par endogēno¹ augsmes teoriju. Endogēnās augsmes teorija parādīja tehnoloģiskā progresa lielo nozīmi ekonomiskajā attīstībā, īpaši ilgtermiņa skatījumā. Tā arī pierādīja, kāpēc mazāk attīstītas valstis ar vienādu darbaspēka-kapitāla attiecību un tehnoloģiju nespēj sasniegt attīstīto valstu ienākumus uz vienu iedzīvotāju. Mazāk attīstītās valstis nav spējīgas izmantot jaunākās tehnoloģijas un tām nav tik augsti attīstīta un izglītota cilvēkkapitāla. Šī nespēja saražot vairāk ir saistīta ar zemo ienākumu līmeni (attiecinīgi necieņiem ieguldījumiem zinātnē un pētniecībā), cilvēkkapitālu (kas nav pietiekami izglītots un pielāgoties spējīgs, lai apgūtu jaunās tehnoloģijas) un institucionālo vidi (kas nav veidota inovāciju atbalstīšanai) [2; 111].

Ja valsts pati nav spējīga saražot augsti attīstītus produktus vai pakalpojumus (piemēram, inovatīvas tehnoloģijas), tai jācenšas pārņemt un piemērot savām vajadzībām modernākās tehnoloģijas no attīstītajām valstīm, no savas puses, sagatavojot attiecinīgi augsti izglītotus cilvēkresursus. Tas nemazina, tieši otrādi - palielina nacionālās izglītības un zinātnes nozīmi.

Globālās konkurētspējas ziņojumā, pēc Pasaules ekonomikas foruma sagatavotiem datiem, Latvija pēc izaugsmes konkurētspējas indeksa 2002. gadā bija 44. vietā 80 valstu konkurencē, atpaliekot gan no Igaunijas (26. vieta), gan Lietuvas (36. vietā) [8; 1]. Izaugsmes konkurētspējas indekss sastāv no tehnoloģiju (29. vieta), valsts institūciju (52. vieta) un makroekonomiskās vides indeksa (55. vieta). Tehnoloģiju indeksu veido inovāciju apakšindekss (26. vietā), tehnoloģiju pārneses apakšindekss (pēc kura Latvija ierindojas 16. vietā) un informācijas un komunikāciju tehnoloģiju apakšindekss (35. vietā) [9]. No minētā ziņojuma var secināt, ka Latvijā samērā veiksmīgi ievieš un pielieto jaunākās ārvalstu tehnoloģijas, bet tās nerodas iekšzemē, jo valstī trūkst materiālās bāzes, labvēlīgu nosacījumu investīcijām jaunākajās tehnoloģijās un nepieciešamo cilvēkresursu.

Pētījumi un citu valstu pieredze liecina, ka nacionālā izglītība un zinātne tautsaimniecības pārkārtošanas procesā ir ļoti nepieciešams nosacījums, lai:

- veiksmīgi ieviestu jaunākās tehnoloģijas;

- pārņemtās jaunās tehnoloģijas būtu efektīvas, tās ir jānovērtē iegādājoties un jāpiemēro Latvijas apstākļiem - abus uzdevumus vislabāk var realizēt kvalificēti vietējie speciālisti;

- jaunu tehnoloģiju ieviešanas process būtu nepārtraukts, un, galvenais, lai valsts iekšienē veidotos inovāciju process, kam pamatā būtu augsti izglītoti cilvēkresursi.

Zināšanas un ekonomikas globalizācija rada milzu iespējas attīstībai un izaugsmei. Kā labu piemēru valsts paštrinātai attīstībai, pārorientējoties uz zināšanu ietilpīgām ražotnēm, var minēt Somiju ar "Nokia" vai Īriju, kas no

atpalikušas agrāras zemes pārtapusi par valsti, kur ražotnes izvieto pasaules vadošie informācijas tehnoloģiju uzņēmumi. Šajā procesā paļaušanās uz citu valstu pieredzi nozīmē atpazītību jau no šīm valstīm, bet, ņemot vērā tehnoloģiju pielāgošanas un apgūšanas laiku (kvalificēta darbaspēka apmācības laiku), atpazītību vispār.

Eksistē daudz un dažādas cilvēkkapitāla definīcijas. Daži formulējumi ir šādi:

Ar cilvēkkapitālu saprot talantu un iegūtās spējas: zināšanas, kvalifikāciju, pieredzi un prasmi, ko var izmantot ražīgā ekonomiski aktīvā darbībā un gūt panākumus. Cilvēkkapitālu veido valsts iedzīvotāju kvantitatīvie rādītāji izglītība, profesionālā sagatavotība, veselība [1; 25, 74].

Cilvēkkapitāls ir produktīvā bagātība, kas apvienota darbaspēkā, tā iemaņās un zināšanās [10; 368].

Cilvēkkapitāls sevī ietver uzkrātos ieguldījumus tādās jomās kā izglītība, profesionālā sagatavotība, migrācija. Zināšanas un iemaņas, kas piemīt darba resursiem un kas iegūtas, pateicoties izglītībai un profesionālai apmācībai, kā arī darba gaitā iegūtā pieredze, sastāda lielu daļu no ražošanas kapitāla, savukārt tā vērtību nosaka, par cik šis vērtību kopums var tikt pārdots darba tirgū [3; 318].

Cilvēkkapitāla veidošanās ir atkarīga no cilvēka veselības, viņa uztura, kā arī no zināšanu un izglītības līmeņa, kas izpaužas kā produktivitātes pieaugums, bet kopumā - tas izpaužas tieši kā pozitīvas pārmaiņas dzīves līmenī (dzīves kvalitātē). Produktivitātes pieaugumu var noteikt kā kopējā izlaiduma pieaugumu, ja pārējie faktori - izejvielas, tehnoloģijas un citi - paliek konstanti. Dzīves kvalitātes pieaugumu var izteikt kā indivīda saņemtos papildu labumus - no dzīvošanas ilgāk, jušanās labāk, zināšanas vairāk [2; 218].

Autora dotais formulējums: cilvēkkapitāls ir cilvēkresursos uzkrātais potenciāls, kas veidojas no ieguldījumiem izglītībā, profesionālajā attīstībā un veselībā, kā arī no indivīda paša spējam un dotībām, un kas izpaužas kā produktivitātes pieaugums, izraisot pozitīvas pārmaiņas indivīda dzīves līmenī un valsts ekonomiskajā attīstībā.

Cilvēkkapitāls un ilgtermiņa ekonomiskā attīstība

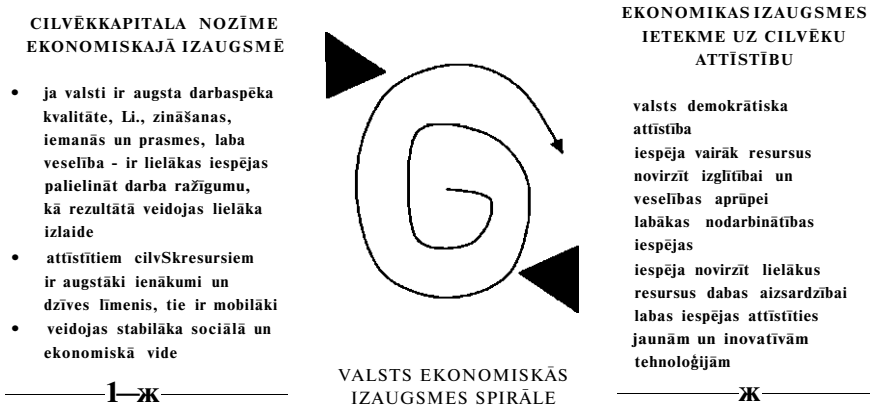
Ekonomiskās attīstības pamatā ir ekonomisks process, kas balstās uz ekonomiskās augsmes faktoriem. Lai saprastu, kāda nozīme ekonomiskajā augsmē ir cilvēkresursiem, jāapskata visus ekonomiskās augsmes faktorus kopumā. Piedāvājuma, pieprasījuma un sadales faktori atrodas savstarpējā likumsakarībā, taču valsts ekonomikas izaugsmē noteicošā loma ir piedāvājuma faktoriem - darba resursiem, dabas resursu lielumam, tehnoloģiskajam līmenim, informatizācijas līmenim, cilvēkkapitālam u.c. Piedāvājuma faktori nosaka valsts ražošanas iespējamās potences, tātad arī valsts ekonomiskās attīstības tempu. Cilvēkresursi ir vieni no galvenajiem ekonomiskās augsmes piedāvājuma faktoriem un tieši ietekmē kopējo iekšzemes kopprodukta pieaugumu un iedzīvotāju dzīves līmeņa ilgtermiņa izaugsmi.

Jaunākais Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) pētījums parāda, ka pastāv būtiska sakarība starp ekonomisko izaugsmi un cilvēkkapitāla izaugsmi (ieguldījumiem to attīstībā). No dotā vērtējuma var

secināt, ka cilvēkkapitāls ir viens no būtiskākajiem faktoriem pēdējās desmitgadēs, īpaši Grieķijā, Īrijā, Itālijā un Spānijā, kas noteicis iekšzemes pieauguma tempus uz vienu iedzīvotāju.

Teorētiski atsevišķu faktoru paredzamo ietekmi uz ekonomisko augsmi var izteikt īstermiņa, vidēja termiņa un ilgtermiņa posmā. īstermiņa posmā ekonomisko augsmi var ietekmēt inflācijas pieaugums (Y_t ja ΠT), vidēja termiņa posmā investīciju pieaugums Y_t ja $I T$ Un ilgtermiņa posmā: $Y T$ «" $Y=N * g (A, HC)T$, kur N - darba resursi, HC - cilvēkkapitāls, A - zinātniski tehnoloģiskais progress. Tātad, lai valstī veidotos pastāvīga ekonomiskā augsmē ilgtermiņa periodā, ir īpaši svarīgi attīstīt tādus ražošanas faktorus kā cilvēkkapitāls un zinātniski tehnoloģiskais progress [5; 37].

Apkopojot minēto, var secināt, ka pastāv būtiska sakarība starp ekonomikas izaugsmi un ieguldījumiem cilvēkresursos, tajā skaitā izglītībā. Savukārt, valsts ekonomiskā izaugsme var pozitīvi ietekmēt cilvēku attīstību. Šī dinamiskā kopsakarība ir parādīta raksta autora izveidotajā 1.attēlā.

1. att. Cilvēkkapitāla nozīme ekonomiskajā izaugsmē un ekonomikas izaugsmes ietekme uz cilvēku attīstību

The role of the human capital in the economic growth and the influence of the economic growth on the human development

Galvenie cilvēkkapitāla veidošanās noteicošie faktori un tos raksturojošie rādītāji

Ilgspējīgu ekonomisko augsmi var nodrošināt, veicinot investīcijas cilvēkresursos, lai iegūtās zināšanas un prasmes varētu efektīvi izmantot, ceļot darba produktivitāti un rentabilitāti.

Var izcelt trīs galvenos cilvēkkapitāla veidošanās noteicošos faktoros:

- S** izglītība ir nozīmīgs cilvēkkapitāla attīstības faktors visu dzīves laiku, sākot ar bēmu sagatavošanu pirmskolas iestādēs, ieskaitot izglītību vispārizglītojošās skolās, arodskolās, vidējās speciālās mācību iestādēs, augstākās mācību iestādēs, kā arī pieaugušo iedzīvotāju apmācību darba vietās un kvalifikācijas paaugstināšanu, un beidzot ar valsts zinātniskā potenciāla veidošanu un attīstību;
- S** veselības aprūpe ir otrs nozīmīgs cilvēkkapitāla veidošanās priekšnosacījums - laba medicīniskā aprūpe un veselīgs uzturs nodrošina veselīgāku sabiedrību un paildzina iedzīvotāju mūža ilgumu;
- */* cilvēku mobilitātes nodrošināšana ir ļoti svarīgs attīstības faktors mūsdienās, kad ekonomikas internacionalizācija nojauc robežas starp darba tirgiem un darbaspēkam jābūt gatavam nemitīgām pārmaiņām [6].

Visi cilvēkkapitāla attīstības faktori ir savstarpēji saistīti. Izglītots cilvēks vairāk rūpējas par savu veselību, savukārt tas paildzina viņa mūžu. Cilvēki ar augstāku vispārējās izglītības līmeni un profesionālo sagatavotību, labu veselību strādā ražīgāk, arvien palielinot produkcijas izlaidi. Izglītoti cilvēki spēj ātrāk pielāgoties mainīgiem dzīves apstākļiem un darba tirgiem, tie ir mobilāki. Turpretī valstīs, kurās ir zems iedzīvotāju dzīves līmenis - slikts veselības stāvoklis, zems iedzīvotāju izglītības līmenis - ir stiprākas sociālās negācijas - pieaug noziedzība, narkomānija, ir lielāks bezdarbnieku skaits.

Lai novērtētu cilvēkkapitāla veidošanos un iespējamās tendences, jāapskata noteicošo faktoru raksturojošie rādītāji.

Izglītība ir viens no svarīgākajiem cilvēkkapitāla veidošanās noteicošajiem faktoriem, tādēļ pamata rādītājs, kas raksturo cilvēkkapitālu izglītības aspektā ir lasītprasmes līmenis. Latvijai ar 99,8% rakstīt-, lasītpratēju skaitu jau vairākus gadus ir viens no augstākajiem rādītājiem pasaulē, tas ir raksturīgs daudzām postsociālisma valstīm [12; 150].

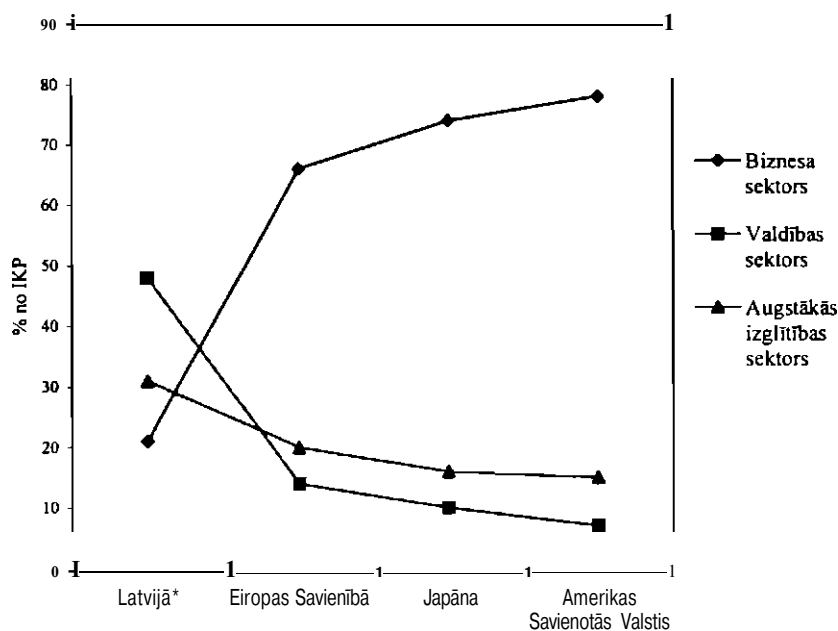
Ļoti svarīgi rādītāji ir cilvēkresursu izglītības līmenis un tā tendences, ko raksturo izglītības iestāžu un audzēkņu skaits, studentu skaits no kopējā iedzīvotāju skaita, finansējums izglītībai, zinātnei un tehnoloģiskai attīstībai (Z&T) Latvijā u.c.

Analizējot kopējo iedzīvotāju izglītības līmeni Latvijā, jāsecina, ka tas ir samērā augsts. Pēc 2000.gada tautas skaitīšanas rezultātiem, 13,9% Latvijas iedzīvotāju no 7 gadu vecuma ir augstākā izglītība. Salīdzinot ar 1989.gada tautas skaitīšanas rezultātiem, personu ar augstāko izglītību īpatsvars ir palielinājies par 2,4%, personu ar vidējo izglītību īpatsvars - par 2,2%, savukārt personu ar sākumskolas izglītību skaits ir samazinājies par 6,7%. Latvijā tomēr pastāv lielas reģionālas atšķirības iedzīvotāju izglītības līmenī. Ja salīdzina personu ar augstāko

izglītību īpatsvaru Latvijas pilsētās un rajonos, tad redzams, ka lielpilsētās šis īpatsvars ir aptuveni četras reizes lielāks - Rīgā personu ar augstāko izglītību īpatsvars ir 20,1%, savukārt Liepājas un Rēzeknes rajonos - 5,5% [11].

"Pārskata par tautas attīstību Latvijā 2000/2001" dati liecina, ka visu līmeņu izglītības iestāžu apmeklētāju īpatsvars kopš 1993.gada ir pieaudzis no 68,2% līdz 83,7% no kopējā iedzīvotāju skaita 7-23 gadu vecumā. Tas ir pozitīvs rādītājs un liecina par jaunas, izglītības gribošas paaudzes augsmi. Redzams, ka pieaudzis skolēnu skaits vidējā izglītības pakāpē, tas varētu liecināt par to, ka vēl nākamajos 5 gados studentu skaita pieaugums augstākajā izglītībā būs pozitīvs [4; 145].

Taču, ja pēta ieguldījumus Z&T, Latvijā šis rādītājs ir piecas reizes mazāks nekā vidēji Eiropas Savienības valstīs. Kopējos izdevumus zinātnei un tehnoloģiskai attīstībai var dalīt trīs galvenajos sektoros: augstākās izglītības sektors, valdības sektors un biznesa sektors. Attīstītās valstīs uzņēmējdarbības sektors sastāda 50 līdz pat 75% no kopējiem izdevumiem Z&T. Šādās valstīs ir attīstīta ražošana ar lielu intelektuālā kapitāla daļu un augstu pievienoto vērtību. Latvijā situācija, apskatot kopējos izdevumus Z&T, ir parādīta 2.attēlā.

* Latvija 1999. gadā [informācija no LR Izglītības un zinātnes ministrijas mājas lapas (www.izm.gov.lv), pārējie rādītāji 2000. gadā [News release. EUROSTAT, No. 119/2001., 12.11.2002.]

2. att. Z&T izdevumi (%) no IKP sadalījumā pa sektoriem

R&D total expenditure (%) from GDP divided into sectors

No 2. attēla redzams, ka Latvijā ļoti lielu īpatsvaru veido valdības izdevumi. Līdzīga situācija ir visām valstīm, kurām nav izveidojusies noteikta un stabila

bāze **Z&T** attīstībai, kurās zinātne un pētniecība nav cieši saistīta ar rūpniecisko ražošanu. ES valstu vidū visaugstākais valdības sektora īpatsvars ir tādās valstīs kā Portugāle (43%), Grieķija (50%), Spānija (30%), tātad ekonomiski vājākajās dalībvalstīs. Arī Latvijai šāds izdevumu līdzsvars saglabāsies, jo ne tik drīz privātais sektors būs spējīgs ieguldīt pētniecībā tik lielus līdzekļus, kā, piemēram, Zviedrijā (75%) vai Beļģijā (72%), kuras pieder pie valstīm ar augstu dzīves līmeni un attīstītu ražošanu.

Ļoti svarīgi cilvēkkapitālu raksturojoši rādītāji ir iedzīvotāju ienākumu līmenis valstī un nodarbinātības un bezdarba rādītāji.

Lai īsi raksturotu kopējo mājsaimniecību budžeta stāvokli Latvijā, izmantoti 2000. gada mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultāti un LR Centrālās Statistikas pārvaldes dati, kas liecina par šādām galvenajām tendencēm:

nodarbināto mēneša vidējā bruto darba samaksa joprojām pieaug un 2002.gadā trešajā ceturksnī sasniedza Ls 174. Lai arī darba samaksa nemitīgi pieaug, vidējie darba samaksas apmēri Latvijā ir vieni no zemākajiem pārējo ES kandidātvalstu vidū un nedaudz atpaliek no Igaunijas un Lietuvas.

viena iedzīvotāja pilns iztikas minimums 2002. gada novembri bija 88,82 latī mēnesī, taču pensionāru vecuma pensijas vidējais apmērs ir tikai Ls 58,16 (2001. gadā);

joprojām pieaug materiālā polarizācija starp laukiem un pilsētām (ienākumu līmenis Rīgas reģionā ir par 20% augstāks nekā valstī kopumā);

joprojām turpinās noslāņošanās procesi starp mājsaimniecību grupām, to raksturo Džini koeficients (20% trūcīgāko mājsaimniecību ienākums sastāda tikai nedaudz vairāk par 9% no kopējiem mājsaimniecību rīcībā esošiem ieņēmumiem);

augstākie ienākumi ir laulātiem pāriem bez bērniem, savukārt viszemākie ir nepilnās ģimenēs ar bērniem vecumā līdz 16 gadiem.

No uzskaitītajām tendencēm var secināt, ka straujā ekonomiskā izaugsme, kas atspoguļojas tādos rādītājos kā IKP, mājsaimniecību stāvokli būtiski nav ietekmējusi. Latvijā joprojām ir ļoti liels nabadzīgo iedzīvotāju slānis, kuri nespēj uzlabot savu materiālo stāvokli, kuri ir iekļuvuši, t.s. *zemu ienākumu līdzsvara lamatās*². Ja vecāki nevar bērniem nodrošināt izglītības iespējas, lai bērns pēcāk varētu apgūt arodu, atrast darbu un konkurēt darba tirgū, tātad sabiedrība audzina nākamos bezdarbniekus, kuri nevis pildīs valsts budžetu ar saviem nodokļiem, bet gan to tērēs.

Nodarbinātības rādītāji jāskata ciešā sakarā ar demogrāfiskajām tendencēm valstī.

Vairākās attīstītājās valstīs un arī Latvijā pēdējā desmitgadē ir izteikta tendence samazināties iedzīvotāju skaitam darbaspējīgā vecumā un arī sašaurinās iespējas to atražošanai, jo ievērojami straujāk sarūk iedzīvotāju skaits, kuri ir jaunāki par darbaspējīgo vecumu un kuriem nākotnē būs jāpapildina strādājošo rindas. Apvienoto Nāciju Organizācijas pētījuma dati liecina, ka Eiropā tuvākajā laikā augstā dzīves līmeņa dēļ (laba veselības aprūpe) pieaugs pensionāru skaits.

Dzīves ilgums attīstītajās valstīs palielinās, līdz ar to var teikt, ka kopumā sabiedrība noveco, bet dzimstība vai nu kļūst mazāka, vai nemainās. ANO prognoze ir tāda, ka Latvijā 2050.gadā būs ievērojami samazinājies iedzīvotāju skaits (šajā pētījumā prognozēts samazinājums līdz 33%). Arī Eiropas Savienības valstīs iedzīvotāju skaita kritums būs ievērojams [7; 28].

Viens no svarīgākajiem jebkuras tautsaimniecības attīstības rādītājiem ir darbaspēks, tādēļ, samazinoties iedzīvotāju skaitam, ir būtiski palielināt iedzīvotāju **ekonomisko aktivitāti**. Par ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem saskaņā ar Starptautiskās darba organizācijas (SDO) klasifikāciju tiek uzskatīti nodarbinātie un darba meklētāji. Tie veido kopējos darbaspēka resursus valstī. Par nodarbinātiem tiek uzskatītas personas vecumā virs 15 gadiem (dažās valstīs virs 16 gadiem), kas apsekojuma nedēļas laikā ir strādājuši vismaz vienu stundu. Pašlaik Eiropā ekonomiski aktīvie iedzīvotāji no visiem iedzīvotājiem vecumā virs 15 gadiem ir vidēji 46%, bet Latvijā šis īpatsvars ir lielāks - 56,5% (vīriešu vidū šis rādītājs bija 64,8%, bet sieviešu - 49,7%).

Svarīgi rādītāji ir **reģistrētais bezdarba līmenis** un darba **meklētāju īpatsvars no darbaspējīgo iedzīvotāju skaita**, kas pēc provizoriskiem datiem, Latvijā 2002.gadā bija attiecīgi 7,6% un 13,1%. Nodarbinātības rādītāji būtiski atšķiras arī starp Eiropas Savienības (ES) valstīm - 2002.gadā vidēji ES prognozē 8,3% lielu bezdarba līmeni.

Pēc LR Centrālās statistikas pārvaldes datiem redzams, ka 2002.gadā vislielākais bezdarbnieku skaits tāpat kā pagājušajā gadā ir ar vidējo profesionālo izglītību - 38,2 tūkst, cilvēku jeb 39,1%. Trešā daļa - 27,2 tūkst, jeb 27,8% no bezdarbniekiem ir ar vidējo vispārējo izglītību. Nedaudz pieaudzis augstāko izglītību ieguvušo bezdarbnieku īpatsvars - 2002.gada 1.aprīlī tas sasniedza 6,8 tūkst, jeb 7,0% no kopējā bezdarbnieku skaita [13]. Kā liecina ES informatīvās datu bāzes "Eurostat" dati, arī Eiropas Savienības valstīs nodarbinātība korelē ar iedzīvotāju izglītības līmeni, - augstāko izglītību ieguvušo iedzīvotāju skaitā ir vismazākais bezdarbnieku īpatsvars [14].

Tātad Latvijas bezdarbnieku struktūras analīze parāda, ka nodarbinātības problēmu cilvēkiem ar augstāko izglītību ir mazāk, izglītots cilvēks var vieglāk atrast darbu Latvijā, kā arī ir elastīgāks pret darba tirgus izmaiņām.

Tuvākajā laikā sakarā ar globālajām izmaiņām un bezdarba pieaugumu atsevišķos pasaules reģionos, pieaugs starptautiskās migrācijas apjomi, un ES paplašināšanās process ir ar to cieši saistīts. Modelējot Latvijas situāciju pēc integrācijas ES, var izdalīt galvenos ieguvumus un zaudējumus no darbaspēka **brīvas** kustības. Latvija, vismaz sākumā, būs darbaspēka eksportētājvalsts (2002. gada 9 mēnešos migrācijas saldo bija negatīvs - 3650). Ieguvums no darbaspēka emigrācijas var izpausties kā nodarbinātības stāvokļa uzlabošanās un eksportētā darbaspēka iegūto ieņēmumu izlietošana donorvalstī. Taču negatīvais efekts varētu būt daudz lielāks - iedzīvotāju skaita un saražotās produkcijas apjoma samazināšanās, "smadzeņu noplūdes" efekts - emigrē jaunieši, studenti un augsti kvalificēts darbaspēks, valstī samazinās zinātniskais potenciāls. Šajā gadījumā valsts zaudē gan ieguldītās investīcijas izglītībā, gan to atdevi.

Ieguldījumi cilvēkkapitāla kā investīcija ekonomikas izaugsmei ilgtermiņa posmā

Ieguldījumi cilvēkkapitāla - šajā gadījumā valsts mērogā, tāpat kā jebkuri citi ieguldījumi kapitālā - ir ar savu risku. Taču nenoliedzami, ka vienmēr rezultāti būs pozitīvi, labāka aprūpes sistēma un veselība nodrošinātu veselīgāku sabiedrību, cilvēki neslimo, - tātad vairāk piedalās ekonomiskajā procesā, izglītība stimulē uzņēmējdarbību un jaunu iespēju rašanos, kā arī ietekmē bezdarba līmeni. Izglītota sabiedrība veicina politisko stabilitāti un nodrošina demokrātiskās tiesības, un izglītoti, mobili un veselīgi indivīdi būs konkurētspējīgāki darba tirgū.

Ieguldījumi cilvēkkapitāla ir mazāk "taustāmi" nekā ieguldījumi fiziskajā kapitālā, tie ir ilgtermiņa, arī atdeve kā ekonomiskā augsme no investīcijām veselības aprūpē un izglītībā parādās pēc ilgāka laika, kaut gan izdevumi ir tūlītēji un nepārtraukti. Tātad valsts ekonomisko augsmi ilgtermiņa posmā nosaka pašreizējie izdevumi cilvēkresursos un tehnoloģiskajā līmenī. Tādēļ ir svarīgi apzināties, ka ilgtermiņa posmā šī brīža izdevumi nosaka nākamā perioda ieņēmumus.

Izglītība ir viena no būtiskākajām cilvēkkapitāla veidošanās sastāvdaļām un vistiešāk ietekmē dzīves līmeni valstī, kā arī nosaka valsts cilvēkresursu potences un attīstību nākotnē. Kā investīcija, izglītība ir dzinējspēks ekonomiskai augsmei, kas ved pie daudz izglītotāka, profesionālāka un produktīvāka darbaspēka. Izglītība arī pozitīvi sekmē darbaspēka mobilitāti un tehnoloģisko progresu.

Cilvēkresursu attīstība, kā konkurētspēju pozitīvi ietekmējošs faktors, ir svarīga gan no valsts viedokļa, gan no indivīda (mājsaimniecības) viedokļa. No indivīda viedokļa to vislabāk parāda patēriņa un uzkrājumu dzīves cikla teorija.

Ienākumi ir ļoti dažādi, kā arī laika periodi, kuros tos saņem stunda, mēnesis, gads vai arī viss dzīves laiks. Dzīves cikla laikā patēriņu nosaka ienākumi, kurus ietekmē dažādi faktori. Katrs indivīds cenšas saņemt lielākus ieņēmumus, bieži vien domājot ne tikai par šodienu, bet par visu dzīvi kopumā. Daudzi cilvēki savas dzīves sākumā tērē vairāk nekā nopelna, saņemtais atalgojums par darbu ir zemāks, jo nav attiecīgās izglītības, pieredzes vai kvalifikācijas. Tādēļ modernā ekonomikā darba pieprasījums prasa jau sākotnējos ieguldījumus indivīda izglītībā.

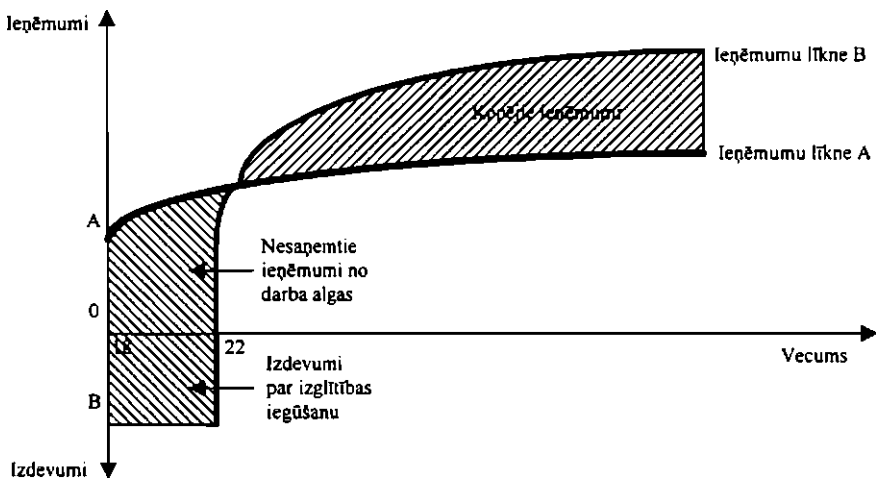
Piemēram, ja pieņem, ka indivīds iegūst izglītību (maksā par izglītību), mācību laikā negūst ienākumus, tātad indivīds pieņem lēmumu, salīdzinot tekošo algu, kādu tas iegūtu, neveicot investīcijas savā izglītībā, ar algu, kādu tas saņemts pēc izglītības iegūšanas. Tātad ieguldījumi cilvēkkapitāla un zināšanās ir kā šodienas zaudējums rītdienas ieguvumam.

Aprēķināt investīciju rentabilitāti, kas investēti cilvēkresursu attīstībā, un konkrēti izglītībā, nav nemaz tik vienkārši. Lai aprēķinātu iespējamus ieņēmumus no ieguldījumiem, jāveic pašreizējo izdevumu un nākamā ieņēmumu analīze. Pašreizējie izdevumi sastāv no:

izdevumiem par mācībām vai profesionālās kvalifikācijas celšanu,

izdevumiem, kas saistīti ar izglītības iegūvi - mācību materiāli, ceļa izdevumi, apmešanās u.c.,
negūtie ieņēmumiem - tā atalgojuma apmērs, kas būtu gūts, ja netiktu iegūta minētā izglītība.

Divu indivīdu ieņēmumu līknes visa mūža garumā ir parādītas 3.attēlā. Indivīds (B) iegulda līdzekļus savā izglītībā. Šādi ieguldījumi līdzinās kapitāla investīcijām, tādēļ ekonomisti šādus ieguldījumus sauc par investīcijām cilvēkkapitālā. Darba ienākumi gada laikā indivīdam, kurš iegūvis augstāko izglītību (B), aug straujāk nekā pamatzglītību ieguvušajam (A).

3. att. Alternatīvās ieņēmumu līknes [3; 321]

Alternative revenue curves

Iepriekš tika apskatīts, ka ieguldījumi izglītībā ir izdevīgi un atmaksājas, ja kopējā zaudējumu (nesaņemto ienākumu un izdevumu) summa būs mazāka par nākamajiem ieņēmumiem (materiālajiem un morālajiem). Matemātiski to atspoguļo kā

$$\frac{B_x}{1+r} + \frac{B^{\wedge}}{(1+r)^5} - \frac{B_c}{(1+r)^3} - \frac{B_T}{(1+r)^r} > C$$

kur

C - kopējie zaudējumi (nesaņemto ienākumu un izdevumu summa),

B - ikgadējā ieņēmumu starpība, kāda ir ar un bez ieguldījumiem izglītībā [3; 322].

Šī kritērija pareizību var pārbaudīt ar divām metodēm:

Pašreizējās vērtības metode (*net present value, NPV*), kurā nākotnes ieguvumi un izdevumi tiek diskontēti. Tā var noskaidrot diskonta likmes lielumu un to, vai pašreizējā vērtība ir vienāda ar zaudējumiem vai pārsniedz tos. Ja ieguldījumi izglītībā atmaksājas pie augstas diskonta likmes, tad investēt līdzekļus izglītībā ir izdevīgi.

Alternatīva metode ir iekšējā atdeves norma (*internal rate of return, IRR*), kas parāda, kāda ir galējā diskonta likme, pie kuras investēt izglītībā ir izdevīgi. IRR salīdzina ar atdeves normām, kādas ir ieguldījumiem citos kapitāla veidos [3; 322].

Atdevi no investīcijām izglītībā un cilvēkkapitāla var skatīt no diviem viedokļiem: sociālais ieguvums (*social return*) un personīgais ieguvums (*personal return*).

Par to, cik izdevīgas ir investīcijas izglītībā, liecina arī Pasaules Bankas pētījums. Tas parāda, kādas ir investīciju atdeves normas, sadalot tās pa izglītības pakāpēm, savukārt valstis - pēc ienākumu līmeņa.

1. tabula

Atdeves normas pēc izglītības pakāpes, %
Rate of return for specific education levels, %

Izglītības pakāpe Ienākumu līmenis valstī	Sociālais ieevums (%)			Personīgais ieevums (%)		
	Pamata	Vidējā	Augstākā	Pamata	Vidējā	Augstākā
Zems ienākumu līmenis	23	15	11	35	19	24
Zem vidējā ienākuma līmeņa	18	13	11	30	19	19
Virš vidējā ienākuma līmeņa	14	11	10	21	13	15
Augsts ienākumu līmenis	14	10	9	22	12	12

Avots: [2; 244]

1. tabulā parādītas atdeves normas no investīcijām izglītībā pa dažādiem izglītības līmeņiem un atkarībā no valsts ekonomikas attīstības pakāpes (ienākuma uz vienu iedzīvotāju). Aprēķinātās augstās atdeves likmes parāda privāto resursu investīciju pievilcību izglītībā. Sociālā atdeve no valsts investīcijām izglītībā ir kā indikators, kas parāda efektivitāti no valsts investīcijām izglītībā, ļaujot valdībai plānot investējamo apjomus pa dažādām nozarēm un ieguldīt tādās, kurās ir augsta atdeves norma. Kā redzams tabulā, valstīs ar zemu ienākumu līmeni ir izdevīgi investēt izglītībā, jo tur šī atdeve ir augstāka [2; 244].

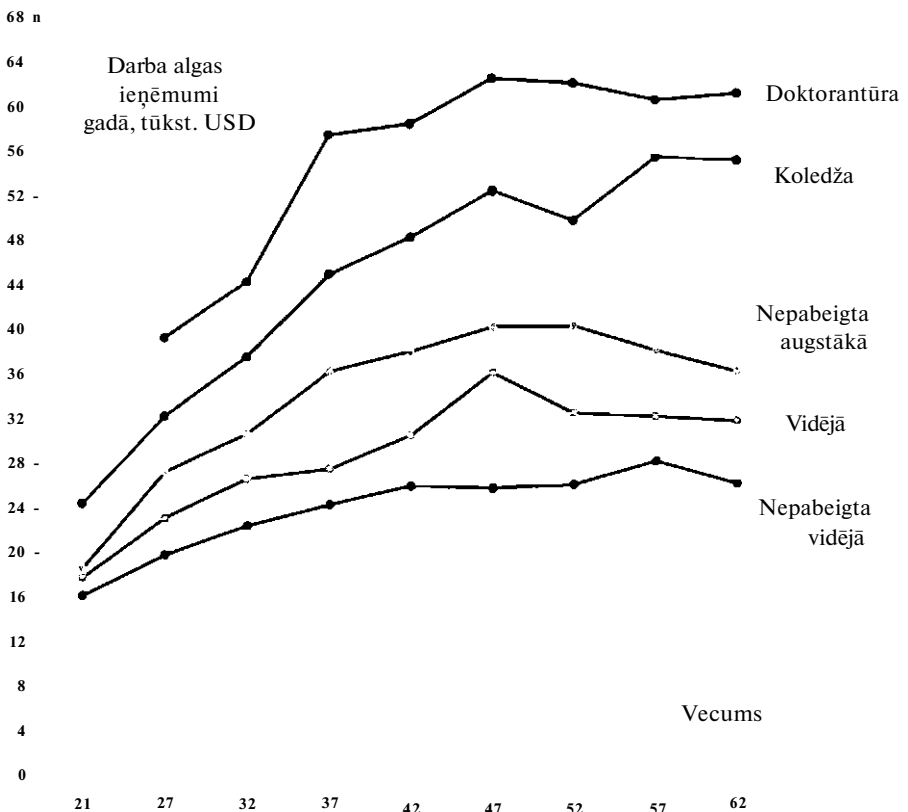
Pēc minētās tabulas datiem var izdarīt šādus secinājumus:

privāto investīciju izglītībā atdeves norma ir augstāka nekā sociālā;
pamatizglītības atdeves norma ir augstāka nekā vidējās vai augstākās izglītības atdeves norma, tas daļēji ir arī saistīts ar mazākām izmaksām pamatzglītības iegūšanai, jo parasti mācībspēku atalgojums augstskolās ir daudz augstāks nekā pamatskolās;

ceļoties valsts ienākumu līmenim, atdeves norma samazinās, tas ir daļēji saistīts ar to, ka augsta ienākuma valstīs kopējais izglītības līmenis ir augstāks, taču tas arī parāda, ka valstīs ar zemāku ienākuma līmeni ieguldīt līdzekļus cilvēkresursu izglītībā ir izdevīgi, jo atdeve pēc tam ir augstāka.

Iepriekš tika apskatīta iespējamā atdeve no investīcijām izglītībā, tālāk apskatīsim, vai pastāv kāda atšķirība starp izglītības līmeņiem un saņemto darba algu, un, ja tāda ir, tad, cik liela tā ir un kā tā mainās darbinieka dzīves laikā.

Algas ieņēmumi darbiniekiem ar dažādiem izglītības līmeņiem ASV 1990. gadā ir parādīti 4.attēlā. Dotie dati ilustrē izteikto sakarību starp izglītības līmeni un darba algu, un šī sakarība ir spēcīga arī Latvijā.

4. att. Vidējie ieņēmumi no darba algas darbiniekiem vīriešiem, kuri strādā pilnu darba gadu uz pilnu slodzi 1990.gadā ASV, USD [3; 335]
Average revenue from male salaried employees - having full-time jobs full working year in the USA (1990)

Analizējot 4. attēlu, var secināt, ka pastāv vairākas būtiskas likumsakarības: ienākumi aug, palielinoties izglītības līmenim, tādēļ ir svarīgi, lai cilvēkam būtu "starta kapitāls" - iegūta izglītība; ieņēmumi sākumā aug straujāk nekā beigās, cilvēks iemācās reāli pielietot iegūtās zināšanas, pieaug viņa profesionālās iemaņas; atšķirības darba algās starp dažādu līmeņu izglītību ieguvušajiem ar gadiem kļūst vēl izteiktākas, izglītotāks darbinieks ir spējīgāks ātrāk un labāk celt savu kvalifikāciju, un līdz ar to produktivitāti, tas saskan ar cilvēkkapitāla teoriju, jo darbinieki, kuri ir ieguldījuši sākotnējos līdzekļus savā izglītībā, turpmāk strādājot, joprojām centīsies celt savu profesionālo līmeni.

Lielā loma darba algas straujajā kāpumā vecuma grupā līdz aptuveni 40 gadiem ir darba devēju investīcijām savos darbiniekos, kas izpaužas kā apmācība uz vietas vai arī speciālu kursu apmācība, lai darbinieks palielinātu savas profesionālās iemaņas.

Sākumā ieņēmumu līknes aug strauji, tad izlīdzinās un beigās pat krīt. Tas ir saistīts ar darbinieku pirmspensijas vecumā kvalifikācijas līmeņa kritumu, jo ne pats darbinieks, ne darba devējs vairs neiegulda līdzekļus pirmspensijas vecuma personālā. Un darbinieks vairs netiek līdzī jaunākiem darbiniekiem, kuri pastāvīgi ceļ savu kvalifikāciju un apgūst jaunas tehnoloģijas. Tā būtībā ir svarīga problēma Latvijā, arī Eiropā un pasaulē, jo, palielinoties iedzīvotāju dzīves ilgumam, valstis sāks paaugstināt pensionēšanās vecumu (Latvijā jau tas notiek, arī citur Eiropā tā ir aktuāla diskusiju tēma), kas, savukārt, var izraisīt bezdarba līmeņa celšanos tieši pirmspensijas vecuma grupā. Tādēļ investīcijas cilvēkresursos un to izglītībā, kvalifikācijas celšanā un, ja nepieciešams, pārkvalifikācijā (bezdarbnieku apmācības kursi) ir svarīgas visu dzīves laiku.

Dažus pozitīvos faktorus no investīcijām cilvēkkapitāla grūti uzskaitīt kvantitatīvi, bet tāpēc tie nav mazāk nozīmīgi. Šie faktori izpaužas kā cilvēka fiziskā un psiholoģiskā veselība, lielāka atdeve darbā, studijās un mājās. Veselīgiem indivīdiem ir motivēti pozitīvāks "skats uz dzīvi", lielāka pašpārliecinātība par paša spēkiem, un ir vairāk gribas un spēka pieņemt izaicinājumus.

Apkopojot minēto, turpmāk uzskaitītie galvenie faktori nosaka, kādēļ ieguldījumi cilvēkresursu izglītībā no indivīda viedokļa atmaksājas:

- lielāka mobilitāte un konkurētspēja darba tirgū, spēja pielāgoties jauniem apstākļiem,
- augstāki ieņēmumi, augstāks algu līmenis pēc izglītības iegūšanas,
- paaugstinās darba kvalitāte un produktivitāte, radošāki darba uzdevuma risinājumi, zinātniska un inovatīva pieeja,
- atbildīgāks amats, lielākas attīstības un karjeras iespējas, līdz ar to lielāks apmierinājums no izvēlēta nodarbošanās veida,
- iegūta pašpārliecinātība un uzņēmīgums, spēja individuāli risināt uzdevumus un pieņemt lēmumus,
- paaugstinās spēja mācīties un ātrāk apgūt jaunas tehnoloģijas,

augstāka dzīves kvalitāte, gan fiziskā, gan morālā ziņā, kas atspoguļojas dzīves līmenī, indivīda veselības stāvoklī un personīgajā patēriņā.

Lai paātrinātu ekonomiskās izaugsmes tempus, ir nepieciešama ražošanas fondu - cilvēkresursu un tehnoloģiju - paātrinātas izaugsmes apvienošana. Dažreiz to var risināt ar mikroekonomiskiem pasākumiem, kas nav tieši saistīti ar investīcijām cilvēkresursos, bet nostiprina un pilnveido to vidi, kurā šie cilvēkresursi var attīstīties. Tādi ir stabila sociālā un ekonomiskā politika, īpašumu tiesību aizsardzība (intelektuālo un autortiesību aizsardzība), starptautiskas integritātes veicināšana, ārvalstu investīciju vides uzlabošana u.c. Ir jāveido mūsdienīga, moderna, pēdējiem zinātnes standartiem atbilstoša vide un galvenais - jāattīsta viens no būtiskākajiem ražošanas faktoriem - cilvēkkapitāls, lai visu šo faktoru mijiedarbība radītu valsts ekonomikas paātrinātu izaugsmi.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

Endogēns - tāds, ko raisījuši iekšējie cēloņi.

- ² "Zemu ienākumu līdzsvara lamatas" - apburtais loks: zemi iedzīvotāju ienākumi - zemi uzkrājumi - zemas investīcijas - zema darba produktivitāte - zemi ienākumi (Latvija: no vīzijas uz darbību. Ilgtspējīgas attīstības koncepcija. Rīga, 2000.).

LITERATŪRA

1. *Nabagi esam. Nekļūsim dumji!* Rīga: Vērmanparks, 1997.147.lpp.
2. Hess P., Ross K. *Economic development. Theories, evidence, and policies*. The Dryden Press, 628 p.
3. Роналд Дж. Эренберг, Роберт С. Смит. *Современная экономика труда. Теория и государственная политика*. Москва: Издательство Московского университета, 1996. 777 стр.
4. Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2000/2001, UNDP. Rīga, 2001.128 lpp.
5. LU Zinātniskie raksti. *Ekonomikas un vadības zinību attīstības problēmas*, Rīga: LU, 2000.130 lpp.
6. LU zinātniskie raksti. *Ekonomikas un vadības zinību attīstības problēmas II*. Rīga: LU, 2001. 239 lpp.
7. Viksnis J. Pasaulē briest pensiju krīze, *Kapitāls*, 1999, Nr.5.
8. Latvija nav spēcīgs konkurents, *Dienas Bizness*, 14.11.2002.
9. Globālās konkurētspējas ziņojums 2002-2003, www.weforum.org.
10. Education at a Glance. OECD indicators 2002, www.oecd.org.
11. Latvijā dzīvo 2 miljoni 375 tūkstoši cilvēku. 2000.gada tautas skaitīšana Latvijā. Rīga: www.csb.lv. 07.11.2000.
12. Human Development report 2002, UNDP, New York, Oxford: Oxford University Press, 2002, 292 p.
13. Centrālā statistikas pārvaldes mājas lapa, www.csb.lv.
14. ES informatīvās datu bāzes "Eurostat" mājas lapa, www.euroDa.en.int.

Cilvēkkapitāls ilgtermiņa ekonomiskās izaugsmes kontekstā

Kopsavilkums

Lai panāktu Eiropu sociālo garantiju ziņā un pakāpeniski celtu dzīves līmeni līdz Eiropas Savienības valstu vidējam dzīves līmenim, plānojot ekonomikas izaugsmi Latvijā ilgākam laika posmam, jāapzina un jāizmanto viens no svarīgākajiem attīstības priekšnoteikumiem cilvēkkapitāls. Rakstā "Cilvēkkapitāls ilgtermiņa ekonomiskās izaugsmes kontekstā" ir dots jēdziena "cilvēkkapitāls" teorētiskais skaidrojums un minēti galvenie cilvēkkapitāla veidošanās aspekti. Noskaidrots, ka, lai valstī veidotos pastāvīga ekonomiskā izaugsme ilgtermiņa periodā, ir īpaši svarīgi attīstīt tādas ražošanas faktorus kā cilvēkkapitāls un zinātniski tehnoloģiskais progress. Ir secināts, ka pastāv būtiska sakarība starp ekonomikas izaugsmi un ieguldījumiem cilvēkresursos un to izglītībā. Savukārt valsts ekonomiskā izaugsme pozitīvi ietekmē cilvēkkapitāla veidošanos un ceļ iedzīvotāju dzīves līmeni valstī.

Human Capital and a Long-Term Economic Growth

Summary

To reach the level of social guarantees existing in Europe and to raise living standards to the average level of European Union states the relevant long-term planning of the economy in Latvia should be based on the assessment and use of the main pre-condition of the development - the human capital. In the article "Human capital and a long-term economic growth" a theoretical explanation of the concept of human capital is given, and the main aspects of the formation of human capital are characterised. It has been established that it is of utmost importance to develop such production factors as human capital as well as scientific and technological progress in order to achieve a constant long-term growth of economy. The conclusion has been made that there is a substantial correlation between the growth of economy and investments into human resources and education. The economic growth of the state, in its turn, can have a positive influence on the development of its population.

Globalizācija tūrisma sektorā

Globalization of Tourism Sector

Andris Runde
Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5, Rīga, LV-1050
E-pasts: [andrisrunde\(5\)hotmail.com](mailto:andrisrunde(5)hotmail.com)

Starptautiskās tūristu plūsmas kļūst arvien nozīmīgākas un veido internacionāli augošo tirgus daļu. Prognoze nākamajai desmitgadei norāda uz pieaugošo tirgu ilglaicīgiem ceļojumiem, kas savukārt ir labs globalizācijas rādītājs.

Pieprasījuma globalizācija norāda uz līdzīgām patērētāju priekšrocībām pasaulē. Faktorus, kuri ietekmē pieprasījuma globalizāciju tūrismā, var sadalīt piecās grupās:

1. Augstas kvalitātes aviobraucieni vai tūrisma paketes no tūroperatoriem. Tie ir galvenie noteicošie faktori ilglaicīgo ceļojumu skaita palielinājumam;
2. Sociālās izmaiņas, ekonomiskās tendences it īpaši: augstāki ieņēmumi, demogrāfiskās izmaiņas un jauno ceļojumu motivācija;
3. Globalizācija tiek stimulēta, piemēram, ar jauna veida atpūtas iespējām, ar pieredzes bagātiem ceļojuma veidotājiem, kā arī dažādām tendencēm no tūrisma piegādātāju puses;
4. Jaunu atpūtas valstu, reģionu rašanās visos kontinentos;
5. Informācijas tehnoloģiju ātrā attīstība.

Atbilde uz jautājumu, kā tūrisma organizācijai adoptēt savu stratēģiju kopumā, mārketingu, izplatīšanas stratēģiju globalizācijas procesam nav tik vienkārša. Globālās stratēģijas piemērošana ir atkarīga no organizācijas rakstura, piegādātā produkta veida un no tirgus vienādības pakāpes. Piemērs var būt: "Domā lokāli, realizējot globālās pozīcijas" Informācijas tehnoloģijas uzlabo piegādātāju, tūrisma aģentu, patērētāju darbu un izveido jaunus pakalpojumu veidus. Tuvākajā nākotnē tiks *Internet*, kā jauna izplatīšanas sistēma spēlēs svarīgu lomu un kļūs par papildu izplatīšanas instrumentu.

Pieprasījuma globalizācija tūrismā un globālā rezervācijas sistēma, veido jaunu vidi tūrisma sektorā kopumā un tirdzniecībā sevišķi. Visiem tūrisma sektora dalībniekiem ir jāsaprot, ka radošs mārketingš tas ir pareizais ceļš.

Atslēgvārdi: globalizācija, starptautiskais tūrisms, mārketinga stratēģija, globālā izplatīšanas sistēma, pieprasījums, informācijas tehnoloģijas

Globalizācija ir vispārējs termins, kurš ietver sevī trīs galvenos elementus:

Pirmais, ģeogrāfiskais elements. Šis termins aptver starpreģionu un starpkontinentu ceļojumus, tūrisma paplašināšanos līdz globāliem mērogiem.

Otrs, saredz globalizācija konvergenci starp termiņiem, piemēram, dažādas gaumes pasaulē, cilvēku priekšrocības tiem vai citiem produktiem, tam vai citam dzīves veidam, kurš rada augošus standartus un tirgus pielāgošanos tiem. Citiem vārdiem sakot, ir tendence uz aptuveni līdzīgām pircēju prasībām pasaulē.

Trešais, galvenais elements, ir starptautiski līdzīgas prakses esamība, piemēram, izpildes sistēma, mārketinga prakse, produktu virzīšanas tehnoloģija utt.

Svarīgi atzīmēt, kā starptautiskā tūrisma ieņēmumi globālā līmenī auguši ātrāk nekā citos svarīgos eksporta sektoros. Tomēr starptautisko tūristu pārvietošanās (sk. 1. tabulu) liecina par nepārtrauktu pieaugumu no 1950.g., kurš beidzamos gadus lēnām sāk samazināties.

1. tabula

Starptautisko tūristu pārvietošanās 1950.-1997.g.

International tourist removal 1950-1997

Gads	Vidējais pieaugums gadā, %
1950.-1960.	10,6
1960.-1970.	9,1
1970.-1980.	5,5
1980.-1990.	4,8
1990.-1997.	4,3

Avots: World Tourism Organisation (WTO)

Apkopojot *Economist Intelligence Unit* (EIU) prognozes par starptautisko ceļojumu garumu (sk. 2. tabulu), redzams, ka kopējo ceļojumu skaita pieaugums ir starp 4 un 5% desmitgadē, ar nelielu augstāku tempu periodā no 1995.-2000. gadam nekā periodā no 2000.-2005. gadam.

2. tabula

**Starptautisko ceļojumu skaita pieaugums vidēji gadā atkarībā
no ceļojuma tipa 1995.-2005.g.
Average increase in amount of international travel
depending of travel type 1995-2005**

Ceļojumu garums	1995.-2000.g.	2000.-2005.g.
īss vai vidējs ceļojums	4,8%	3,6%
Ilgs ceļojums	6,8%	6,1%
Visi ceļojumi	5,1%	4,0%
Visas nakts	4,7%	3,9%

Avots: Economist Intelligence Unit (EIU)

Prognoze attiecībā uz ceļojumu garumu no 1995.-2005. gadam ir ļoti līdzīga 1980. gada veiktai prognozei. Relatīvi jaunais EIU prognozes datu ceļojumu skaits no galvenam ceļotāju valstīm, it īpaši no Eiropas, maksimāli samazināsies. Lidojumu skaita samazinājums, uzlabos gaisa transporta pieejamību un celsies pieprasījums pēc ilgiem ceļojumiem pretēji tradicionāliem īsiem un vidējiem ceļojumiem.

3. tabula

**Iebraukušo tūristu skaits dažādos reģionos
Number of tourists arrived in various regions**

Reģions	Iebraukušo tūristu skaits (milj.)				Gada vidējais pieaugums (%)			
	1995.	2000.	2010.	2020.	1995.- 2000.	2000.- 2010.	2010.- 2020.	1995.T 2020.
Eiropa	334	386	526	717	3,0	3,2	3,1	3,1
Austrumāzija /Klusais okeāns	81	105	231	438	5,2	8,2	6,8	7,0
Amerika	110	131	195	284	3,6	4,0	3,8	3,8
Āfrika	20	26	46	75	5,4	5,7	5,1	5,5
Vidusāzija	14	19	37	69	6,4	7,1	6,5	6,7
Dienvidāzija	4	6	11	19	5,6	6,8	5,8	6,2
Kopā	563	673	1,046	1602	3,6	4,5	4,4	4,3

Avots: World Tourism Organisation (WTO)

3. tabulā apkopota pēdējā WTO prognoze (1995.-2020.) par starptautisko tūristu ierašanos dažādos reģionos. Kaut gan grūti izdarīt prognozi tik ilgam laikam, tomēr rezultāti apstiprina globalizācijas procesa ietekmi uz tūrisma

sektoru. Pasaules mērogā paredzams, ka ilglaicīgu ceļojumu tirgus daļa pieaugs no 18% 1995. gadā līdz 24 % 2020. gadā.

4. tabula

Starptautisko ilglaicīgo ceļotāju ierašanās attiecīgā reģionā
Long term international tourists arrival at appropriate region

Reģions	1995.g.	2020.g.
Āfrika	42%	36%
Amerika	23%	38%
Austrumāzija /Klusais okeāns	21%	17%
Eiropa	12%	15%
Vidusāzija	58%	63%
Dienvidāzija	76%	86%

Avots: World Tourism Organisation (WTO)

Starptautisko tūristu ierašanās (starptautiskie ilglaicīgie ceļojumi) sadalījums starp pieņemšanas reģioniem ir ļoti nevienmērīgs. 4. tabula satur informāciju par starptautisko ilglaicīgo ceļotāju ierašanos attiecīgā reģionā 1995. gadā un 2020. gadā. Tātad globalizācijas procesā tiek iesaistītas, kā tūristu izcelsmes valstis, tā arī valstis, kas uzņem tūristus.

Globalizācijas problemātiku nav iespējams pilnībā apskatīt šī raksta ietvaros, tāpēc ierobežosim to, fokusējoties uz šādiem galvenajiem aspektiem:

1. Globalizācija un mārketinga stratēģija;
2. Globalizācijas stratēģijas ietekme uz tūrisma sektoru;
3. Izplatīšanas sistēmas globalizācija un mārketingas.

Globalizācija un mārketinga stratēģija

Globalizācija tūrisma sektorā ir realitāte. Atzīstot šo faktu, visām organizācijām, kas iesaistītas pasaules tūrisma tirgū, jāzina kā reaģēt uz šo globalizācijas procesu. Kā organizācija adoptēs savu stratēģiju kopumā un detalizēs mārketinga un izplatīšanas stratēģiju. Kaut arī šis jautājums kopumā ir skaidrs, tomēr konkrētāka atbilde tiks sniegta turpmākā izklāstā.

Nākamais šīs nodaļas jautājums ir globālās izplatīšanas sistēmas ietekme uz tirdzniecību. Globālajā tirgū ir iespējams īstenot divas pavisam atšķirīgas stratēģijas: globālo stratēģiju vai lokālo stratēģiju. Saskaņā ar organizācijas "Yip and Coundouriotis" viedokli (1991.) globālā stratēģija ir internacionālās integrācijas stratēģijas formulējums un realizācijas process. Kontrasts ar lokālo pieeju, kas pieļauj stratēģijas neatkarīgu attīstību atkarībā no attiecīgās valsts vai reģiona. Šajos gadījumos, uzsvars tiek likts vairāk uz to, kas ir atšķirīgs, nekā uz to, kas ir līdzīgs.

Kamēr globālā stratēģija mēģina maksimizēt internacionālos sniegtumus ar dalīšanas un integrācijas palīdzību, lokālā stratēģija mēģina maksimizēt

internacionālos sasniegumus, cieši pielāgojot stratēģiju tirgus vajadzībām un raksturīgām pazīmēm. Saskaņā ar organizācijas Yip uzskatiem, globālās stratēģijas attīstībā ir nepieciešami trīs soļi:

1. Attīstīt pamatstratēģiju, kas kalpo par pamatu konkurētspējīgai priekšrocībai. To parasti sākumā attīsta izcelsmes valstī;
2. Pamatstratēģijas internacionalizācija ar internacionālo aktivitāšu ekspansijas un pielāgošanās palīdzību;
3. Internacionālās stratēģijas globalizācija, integrējot dažādu valstu stratēģijas.

Atšķirība starp lokālo un globālo stratēģiju ir šajos trijos soļos. Apskatīsim vienkāršoto hipotētisko piemēru. Saules un pludmales esamība ir pirmais vispāratzītais stratēģiskais nosacījums tūrisma produkta pārdošanai lokālā tirgū. Otrais solis ir pieņemamās stratēģijas attīstība, lai pārdotu šo tūrisma produktu citās valstīs. Šajā solī ir izmantota atšķirīga pieeja katram internacionālajam tirgum un nav koordinējama. Katrs valsts menedžeris var adoptēt savu stratēģiju un mārketinga instrumentus sava tirgus vajadzībām un darīt to neatkarīgi no citu valstu menedžeriem. Trešais solis ietver sevī dažādu stratēģiju integrāciju vienā saskaņotā globālā stratēģijā. Daudzas lokālās firmas zina par trešo soli samērā maz, tāpēc praksē tikai nedaudzas no tām var saredzēt šajā globālā mārketinga stratēģijā galējās formas. Adoptācija vietējiem apstākļiem prasa ilgstošu periodu:

Atbilstoši Yip (1991.) uzskatiem, organizācija, kura izmanto globālās stratēģijas sviru, var sasniegt vienu vai vairākus no šādiem labumiem:

- samazināt izmaksas;
- paaugstināt pircēju izvēles iespēju;
- paaugstināt produktu un programmu kvalitāti;
- palielināt konkurētspēju.

Tomēr globalizācijai ir arī savi trūkumi:

- pieaug menedžmenta izmaksas: līdz ar koordinācijas palielināšanas, atskaišu vajadzībām un sakarā ar papildu personāla piesaisti;
- organizācijas efektivitātes samazinājums katrā konkrētajā valstī, ja centralizācija skars lokālo morāli un motivāciju;
- produkta standartizācija var izraisīt to, ka produkts sāks neapmierināt pircēju;
- vienāds mārketinga var samazināt adoptāciju pie lokālās pircēja uzvedības;
- jebkura rīcība var saskarties ar ienākumu, peļņas vai konkurētspējīgo pozīciju kritiku katrā atsevišķā valstī.

Analizējot pēdējo gadu tendences, rodas jautājums, vai vispār vajadzētu ietekmēt globālo stratēģiju, ja atbilde būtu "jā", tad kādā mērā.

Globalizācijas stratēģijas ietekme uz tūrisma sektoru

Pēc savas būtības tūrisma sektors tiek konfrontēts ar globālo tirgu. Turklāt, ģenerējošo un akumulējošo tirgu skaits ir pieaudzis pēdējās desmitgadēs, padarot tūrisma sektoru par globālā tirgus dalībnieku. Vai globālā stratēģija varētu būt

piemērota tūrisma sektorā, vai arī ne un kādā pakāpē, tas ir sarežģīts jautājums, kurš ir atkarīgs no šādiem faktoriem:

1) organizācijas būtība;

Šajā ziņā ir vieglāk ķēdē sasaistītām viesnīcām, kuras var kontrolēt katru mārketinga elementu, piemērojot tai globālo stratēģiju utt.

2) piegādāto produktu būtība;

Daži tūrisma produkti vairāk savienojami ar globālo stratēģiju nekā citi. Kāda sala var vieglāk tikt pielāgota globālai stratēģijai, nekā valsts ar dažādiem tūristu piesaistes centriem, pievilcīgu ar dažādiem tirgus segmentiem un ģeogrāfiskiem tirgiem. Šajā gadījumā globālā stratēģija nav iespējama, vai arī ir sarežģītāk realizējama, ja ir produkta vienāda uztvere un skaidra globālā tirgus stratēģija. Globālu stratēģiju piemērot ir daudz vieglāk. Piemēram, Maldivu arhipelāga gadījumā. Šis arhipelāgs ir orientēts uz internacionāliem tirgiem, un var vieglāk darboties globālās stratēģijas jomā ar skaidri izteiktu internacionālo segmentu, pilnīgi vienādiem ceļojumu motīviem, ar universālu pārdošanas koncepciju.

Ja tūrisma produkts ir unikāls (piemēram, Norvēģijas pilsēta Bergena ar tās fjordiem) pielietot globālu mārketinga stratēģiju ir daudz vienkāršāk.

3) tirgus vienādība utt.

Tirgus vienādību nosaka piedāvātā produkta vienāda koncepcija. Tirgus vienādība ir arī priekšrocība, jo tai ir vieglāk piemērot globālo tirgus stratēģiju. Pat starptautiskā produkta koncepcijas esamība vēl nav panākumu garantija, kā apliecinājums tam ir Eiroduisey. Kompānija "Disney" pamēģināja nokopēt savu veiksmīgo "Disneyland" koncepciju Eiropā ar zināmiem rezultātiem: tikai pēc dažiem mēnešiem, oriģinālā koncepcija bija piemērota Eiropas tūristu specifiskām vajadzībām un vēlmēm, nomainot tikai nosaukumu "Disneyland Paris" Kādā mērā vajadzētu ietekmēt globālo stratēģiju, tas ir ļoti sarežģīts jautājums, uz kuru grūti dot viennozīmīgu atbildi. Globalizācija piedāvā daudzus labumus, bet tajā pašā laikā ar nopietniem trūkumiem, tāpēc debates turpinās vēl arvien. 1980. gada sākumā sauklis: "Domā globāli, darbojies lokāli" atrada daudz piekritējus Eiropā. Ideja bija izveidot stratēģiju, kura būtu pēc iespējas globāla un neizbēgami lokāla, ar nolūku panākt pēc iespējas augstākus ekonomiskos rādītājus.

Pēdējos gados šis sauklis ir nedaudz izmainījies "Domā lokāli, realizējot globālās pozīcijas" [13], tas nozīmē, ka ir nepieciešami adoptēt stratēģiju lokālajām vajadzībām, nezaudējot globālās priekšrocības. Šajā gadījumā svarīgs ir lokālais ieguvums, taču faktiski atšķirība starp šiem saukļiem ir diezgan neliela. Mēs varam secināt, ka organizācijai vajadzētu analizēt savu situāciju un atrast bilanci starp globālās stratēģijas ietekmes priekšrocībām un trūkumiem. Te veidojas likumsakarība: tirgus vienādība un universāla produkta koncepcija padara globālo tirgus stratēģiju par veiksmīgu. Visas minētās idejas var apkopot shēmā (sk. 1. attēlu). Šajā

attēlā mēs sadalījām patērētāju vai tirgu, kā arī vienveidīgus un nevienveidīgus tā uzdevumus, specifiskos un vispārējos.

Praksē vairāk vai mazāk atpūtas vietu pielieto izplatīšanas stratēģiju konkrētam segmentam, piemēram, Spānijā piemērota ģimeņu stratēģija. Šajā gadījumā tiek izcelti visi produkti, kuros ir ieinteresētas ģimenes: pludmales, viesnīcas, tematiskie parki utt., vai produkta izplatīšanas stratēģija (piem., skaistas pilsētas visiem tirgiem). Šī pieeja ir visefektīvākā. Saistība starp tirgu un tūrisma produktu ir pavisam skaidra. Specifiska izplatīšanas stratēģija varētu būt ideāla, bet tā ir ļoti dārga.

		TIRGUS (patērētājs, valsts)	
		Vienveidīgs	Nevienveidīgs
IZPLATĪŠANAS STRATĒGIJA	Vispārējs	Globāla izplatīšana (korporatīva priekšrocība) (1)	Izplatīšana segmentam (atšķirīgi produkti, vienam segmentam) (2)
	Specifisks	Produkta izplatīšana (viens produkts visiem tirgiem) (3)	Specifiska izplatīšana (viens produkts, vienam segmentam) (4)

I. att. Globalizācija un izplatīšanas stratēģija
Strategy of globalisation and distribution

Apsekojot izplatīšanas stratēģijas 2, 3 vai 4 (sk. 1. att.) ar globālu izplatīšanu tā tiek saukta par integrētu izplatīšanu. Tas ir ļoti tuvu sauklim "Domā lokāli, turot globālās pozīcijās". Tomēr panākumi ne vienmēr ir garantēti. Vairākos gadījumos globālās stratēģijas ir adaptētas specifiskām tirgus prasībām. Nākotnē atbildes par globālo stratēģiju rašanos sniegs ražotāji un informācijas tehnoloģijas.

Apkopojot iepriekšminēto, mēs redzam, ka daudzas atpūtas vietas ir atkarīgas no divdesmit vai vairākiem ģenerējošiem tirgiem. Tirgus izvēlē ir daļa no mārketinga stratēģijas. Šī izvēle ir atkarīga no vairākiem faktoriem.

Izplatīšanas sistēmas globalizācija un mārketingas

Informācijas tehnoloģijām ir būtiska ietekme uz globālo izplatīšanas sistēmu, kā arī uz globalizācijas procesiem tūrisma. Tīkls *Internet* tikai palielina šo ietekmi. Tas ir ļoti plašs un sarežģīts temats, kur mēs paši sevi ierobežojam, galvenokārt pamatojoties uz dažiem strīdīgiem faktiem saistītiem ar *Internet*.

Pirmais, pircējs kļūst par svarīgāko dalībnieku tūrisma sektorā. Tas nosaka, kurš paliks tirgū, kuram jāgādā informācija, kurš saņems pasūtījumu noteiktajā laikā. Pircējs var izvēlēties, vai pirkt visus šī produkta komponentus (lidojumu,

istabu viesnīcā, īrēt mašīnu utt.) no sava mājas datora. Atkarībā no tradicionālās secības, ražošana, mārketinga un pārdošana, virtuālā ķēdē var būt radošāka: informācijas savākšana, apkopojums, izvēle un izplatīšana.

Otrais, tūrisma aģentūras zaudē monopolu uz rezervācijas sistēmām, sakarā ar jauno paņēmieni rašanos [16] (sk. 2. att.).

Konkurence nāk no *online* tūrisma aģentūrām, piemēram: *Microsoft*, *Internet Travel Network*, *CNN Interactive Travel*, lielām kompānijām, piemēram, aviokompānijām (*American Airlines*) un viesnīcu ķēdēm (*Mariott International*), kuras redz reālas iespējas tiešā pārdošanā. 1995. gadā *British Midland* ir pirmā Eiropas aviokompānija, kura sāka pielietot *online* rezervācijas sistēmu ar nosaukumu "Ciberseat" un iespēju maksāt ar kredītkarti *online*. Jaunie dalībnieki strādā ar panākumiem, jo viņi ir kompetenti savā pamatbiznesā (piem., *Microsoft*: zināšanās un pieredzē informācijas tehnoloģiju ziņā, *CNN*: tie ir brendi).

Pircējs var saņemt informāciju un izdarīt rezervāciju *online*, uz kuriem un kad viņš grib doties. Dažās ķēžu viesnīcās ASV tiek fiksēts mēnesī tūkstošiem rezervācijas. Restorāni (*Pizza Hut*) arī izmanto *Internet*, kā izplatīšanas kanālu. Iespēja pārraidīt krāsainās fotogrāfijas, padara *Internet* par interesantāku miljoniem cilvēku visā pasaulē. Viesnīcas, restorāni un citi var padarīt produktus par reāliem, izmantojot krāsainās reklāmas fotogrāfijas un video. Tagad, tas ir populārs vienkāršiem produktiem (piem., aviobiļetēm); rit, sarežģītākiem produktiem. Tradicionālie piegādātāji arī pēta informācijas tehnoloģiju jaunās iespējas, kā izmaksu kontroles un izmaksu samazināšanas instrumentu (piem., *KLM*, *Lufthansa* vai *British Airways*).

Vecā sistēma

Jaunā sistēma

Tūrisma sektors

Tūrisma sektors

Tirdzniecība

Tieši online

Tirdzniecība

Jaunie online
dalībnieki

_____ i _____

Pircējs

-- • Pircējs -4--

2. att. Digitālā revolūcija tūrisma sektorā Digital revolution in tourism sector

Trešais, GDS un pašas aviokompānijas saskata izaicinājumu sakarā ar elektronisko *online* attīstību, kā, piemēram, *Internet* attīstība.

Ceturtais, paredzams, ka tirdzniecības nostāja drīz mainīsies. Tas vairāk attiecas uz tūrisma aģentūrām nekā uz plašo patērētāju orientētās tūrisma aģentūras. Daudzas tūrisma aģentūras baidās no biļešu pirkšanas elektroniski. Neskatoties uz to, ka ne visas problēmas ir atrisinātas ar biļešu pirkšanu elektroniski, to plaši izmanto ASV.

Pēc *Smith and Jenner* (1998.g.) secinājumiem, pārdot produktu caur tīklu *Internet* patērētājam pašlaik ir nedaudz sarežģīti. Veiktie pētījumi tīklā *Internet* atklāja interesantus faktus: cilvēki dažreiz nevar atrast vajadzīgo WEB lappusi; ja arī viņi atrod WEB lappusi, tad nevar atrast vajadzīgo informāciju, un, kad beigu beigās ir nolēmuši veikt pasūtījumu, viņi baidās sniegt kredītkartes datus. Tomēr ir paredzams, ka pārdošana *Internet*, ieskaitot ceļojumus, paliks par būtiskiem tuvākā nākotnē. Taču jāuzsver, ka rezervācijas ar *Internet* palīdzību nesamazinās tūrisma aģentūru aktivitāti.

Kritisks moments tūrisma aģentūru izdzīvošanā ir izmaiņas izplatīšanas ķēdē, jo biļešu piegādātāji paliek par pilnā servisa klāsta piegādātājiem. Informācijas tehnoloģijām ir acīm redzamas priekšrocības, atrodoties vienu soli priekšā kompetencē un zināšanās par tūrisma biznesu. Nākotnē ienākumi ir sagaidāmi no komplekso produktu pārdošanas. Dažas tūrisma aģentūras nodrošina klientus ar programmām, piemēram, *Galileo View*, kaš ļauj korporatīviem klientiem veikt pieprasījumus, kurus pēc tam apstrādā tūrisma aģentūras.

Reālā tūrisma aģentūru priekšrocība ir personālie kontakti ar pircējiem, ko jaunie dalībnieki nevar nodrošināt (tūrisma aģents ir konsultants, laba servisa piegādātājs, uzticams informators un palīgs sarežģījumos), bet tomēr tas nav pietiekami, viņiem jāpiedāvā labākais ceļojuma risinājums. No otras puses, CRS dod iespēju tūrisma aģentūrām sastādīt elastīgus ceļojumus, pielāgojoties jaunai modei.

Piektais, *online* ekonomikā mēs varam sagaidīt brendu ciņas. Šiem brendiem būs vēl pat lielāka nozīme nekā tradicionālajā ekonomikā. Brends dod uzticību produktam.

Sestais, mazām firmām ir jaunas iespējas. Arvien lielākam vairumam firmu ir pieeja pie rezervācijas sistēmām. Divus gadus atpakaļ, kā, piemēram, pilsētā Bruģē 12% viesnīcu (lielākoties ģimeņu viesnīcas) bija pievienotas Galileo sistēmai. Ģimenes viesnīcas var strādāt kopā tīklā un konkurēt ar viesnīcu ķēdēm. *Travelocity* arī uzstādīja līdzīgu rezervācijas sistēmu, ar kuras palīdzību ļoti mazas ģimeņu viesnīcas, kurām nebija pieeja pie datora tikai ar faksu (printeri) piedalījās globālā tīklā. Ļoti daudzas Angļu viesnīcas, tādas kā "gulta un brokastis", kļuva par globālām, pateicoties šim tīklam.

Septītais, tūrisma operatori strādā *online*, lai padarītu savus produktus pieejamākus individuāliem pircējiem. Tūrisma operatori var nodrošināt ekonomiju divās svarīgākās atpūtas vienībās: transportā un izvietojumā. Teorētiski ir iespējams patērētājam, savācot 200 potenciālo pircēju, nopirkt pakalpojumu par labāku cenu. Reāli tas nav tik vienkārši. Nākotnē vairāk

izsmalcinātas programmas dos iespēju kombinēt komponentus un piegādāt to globāli.

Astotais, Internets kļūst ne tikai par papildu izplatīšanas kanālu, bet arī par papildu komunikācijas līdzekli. Šim jaunajam komunikācijas līdzeklim ir divas nozīmes. Pirmā un galvenā ir informācijas līdzekļi ceļotājiem: valstu, reģionu, kūrortpilsētu, tūrisma organizāciju un uzņēmumu YVEB lapās.

Paplašinoties *Internet* lietotāju skaitam, ir radusies tendence palielināties tiešai pārdošanai starp piegādātāju un pircēju. WEB lapām ir reāls potenciāls kļūt par ietekmīgiem reklāmas un mārketinga instrumentiem. WEB lapu apmeklētāji ir izglītoti un materiāli pārticīgi tirgus dalībnieki. Ja reģions vai firma nolemj izveidot WEB lapu, ir ļoti svarīgi izvēlēties pareizo domēna nosaukumu, lai interesents varētu to atrast pēc iespējas vieglāk. Efektīvas un skaistas WEB lapas veidošana ir darbs, kurš jāuztic profesionāļiem.

Otrs svarīgs faktors ir reklāma bannera formā. Attīstoties tehnoloģijām, banneri kļūst sarežģītāki, izmantojot animāciju un mūziku. Kā reklāmas līdzeklis, WEB lapas vēl atrodas sākumstadijā, bet šeit ir manāms milzīgs uzplaukums. Pēc "Internet Advertising Bureau" datiem, izdevumi tīklā *Internet* 1997.gadā ir palielinājušies trīs reizes, salīdzinot tikai ar iepriekšējo gadu.

Devītais, *Internet* izveido jaunās formas reklāmu, kas ir efektīvāka nekā tradicionālā. Informācija par labi vai slikti pavadīto ceļojumu var būt izplatīta *Internet* īsā laikā. Šis fenomens kopā ar augošo tūristu apziņu apstiprina lozungu "izdarīt vai pazust".

Desmitais, rezervācijas sistēma pieļauj interesantas datu bāzes veidošanu, kas varētu kļūt par lielisku līdzekli segmentācijai un tiešam mārketingam. Tad jauniem dalībniekiem ir iespēja saņemt informāciju no dažādiem avotiem.

SECINĀJUMI

Starptautiskās tūristu plūsmas paliek arvien nozīmīgākas un veido internacionāli augošo tirgus daļu. Prognoze nākamajai desmitgadei norāda uz pieaugošo tirgu ilglaicīgiem ceļojumiem, kas savukārt ir labs globalizācijas rādītājs.

Pieprasījuma globalizācija norāda uz līdzīgām patērētāju priekšrocībām pasaulē. Faktorus, kuri ietekmē pieprasījuma globalizāciju tūrismā, var sadalīt piecās grupās:

1. Augstas kvalitātes aviobraucieni vai tūrisma paketes no tūroperatoriem. Tie ir galvenie noteicošie faktori ilglaicīgo ceļojumu skaita palielinājumam;
2. Sociālās izmaiņas, it īpaši ekonomiskās tendences: augstāki ieņēmumi, demogrāfiskās izmaiņas un jauno ceļojumu motivācija;

3. Globalizācija tiek stimulēta, piemēram, ar jauna veida atpūtas iespējām, ar pieredzes bagātiem ceļojuma veidotājiem, kā arī dažādām tendencēm no tūrisma piegādātāju puses;
4. Jauno atpūtas valstu, reģionu rašanās visos kontinentos;
5. Informācijas tehnoloģiju ātrā attīstība.

Atbilde uz jautājumu, kā tūrisma organizācijai adaptēt savu stratēģiju kopumā, mārketingu, izplatīšanas stratēģiju globalizācijas procesam, nav tik vienkārša. Globālās stratēģijas piemērošana ir atkarīga no organizācijas rakstura, piegādātā produkta veida un no tirgus vienādības pakāpes. Piemērs var būt: "Domā lokāli, realizējot globālās pozīcijas".

Informācijas tehnoloģijas uzlabo piegādātāju, tūrisma aģentu, patērētāju darbu un izveido jaunus pakalpojumu veidus. Tuvākajā nākotnē *Internet*, kā jauna izplatīšanas sistēma spēlēs svarīgu lomu kā izplatīšanas kanāls un kļūs par papildu izplatīšanas instrumentu. Šo evolūciju veido šādi faktori:

- 1) patērētājs kļūst par svarīgāko dalībnieku tūrisma sistēmā;
- 2) tirdzniecība zaudēs savu monopolu;
- 3) globālo izplatīšanas sistēmu graus *online* attīstības;
- 4) vecā parauga tūrisma aģenti ir lemti neveiksmēi, jauna veida tūrisma aģenti gūs veiksmi tūrisma biznesā;
- 5) *online* ekonomikā brendi spēlēs svarīgu lomu;
- 6) *Internet* nodrošinās jaunas iespējas mazām firmām;
- 7) tūroperatoru bizness būs veiksmīgs atkarībā no tā, cik tiem izdosies iekonomēt;
- 8) *Internet* kļūst par papildu izplatīšanas kanālu;
- 9) *Internet* izveidojis jaunas formas reklāmu, kura ir efektīgāka nekā tradicionālā, un rezervācijas sistēmu, kura ļauj izveidot interesantu datu bāzi, kas varētu kļūt par lielisku līdzekli segmentācijai un tiešam mārketingam.

Pieprasījuma globalizācija tūrismā un globālā rezervācijas sistēma, veido jaunu vidi tūrisma sektorā kopumā un tirdzniecībai sevišķi. Visiem tūrisma sektora dalībniekiem ir jāsaprot, ka radošs mārketingš - tas ir pareizais ceļš.

LITERATŪRA

1. Archdale G. Computer reservation systems and public tourist offices, *Tourism management*, February 1993.
2. Baum T. Trends in International Tourism, *Insights*, March, 1995.
3. Bruce M. *New technology and the future of tourism*. Oxford, 1991.
4. Cano V., Prentice P. *Opportunities for endearment to place through electronic "Visiting"*: WWW Homepages and the tourism promotion of Scotland. Oxford, 1998.
5. Edwards A. *International tourism forecasts to 2005*. The economist intelligence unit, 1992.
6. French T. The future of global distribution system, *Travel and tourism analyst*, 1998.
7. Green S. The future for green tourism, *Insights*, September, 1990.

8. Kotler Ph., Bowen J., Makens J. *Marketing for hospitality and tourism*. New York, 1999.
9. Marussen C. *Marketing European tourism products via Internet/WWW*, Travel and tourism marketing, Nr. 6, 1997.
10. Middleton V. Whither the package tour? *Tourism management*, September, 1991.
11. Middleton V. *Marketing in travel and tourism*. Oxford, 1994.
12. Mill R. *The tourism system*. London, 1992.
13. Naert Ph. *European market strategies post*. Antwerp, 1992.
14. Sheldon P. *Information technology and computer reservation systems*. London, 1995.
15. Truitt J., Teve V., Farris T. The role of computer reservation systems, *Tourism management*, March, 1991.
16. Walle R. *Tourism and the Internet: opportunities for direct marketing*, Travel research, Nr. 1, 1996.
17. WTO materiāli. Tourism to the year 2000. Qualitative aspects affecting global growth, 1990.
18. WTO materiāli. Global tourism forecast to the year 2000 and beyond, 1995.
19. WTO materiāli. Tourism: 2020 vision, 1998.
20. Yip G., Coundouriotis G. Diagnosing global strategy potential: the world chocolate confectionery industry, *Planning review*, January/February, 1991.

Globalization of Tourism Sector

Summary

Market share of interregional flows is becoming significant and is growing worldwide. The forecasts for tourism demand for the next decade indicate an increased market share of long-haul destinations, which is after all a good indication of the globalization of tourism demand.

The answer to the question of how an organization should adapt its strategy in general and marketing and communication strategy in particular to the process of globalization - is not an easy one. The application of a global strategy depends on the nature of an organization, the nature of products supplied. The paradigm should probably be "think local within global positioning boundaries"

Information technology has created benefits for supplier, travel agents, customers and generated new services. In the near future the Internet as a new distribution system will have an important role as a distribution channel and will be an additional communication instrument.

Vides aizsardzības sociāli ekonomiskie aspekti virzībā uz Eiropas Savienību

Social and Economic Aspects of Environment Protection Towards the Accession to the European Union

Ēriks-Andrejs Sauļūns
SLA "Aiga un partneri"
Tīraines iela 5b, Rīga, LV-1058
E-pasts: aiga.bus@latnet.lv

Katras valsts ekonomiskās izdzīvošanas un iedzīvotāju labklājības pamatā ir valsts spēja nodrošināt tās ilgtspējīgu attīstību. Savā darbā autors ir akcentējis Latvijas ilgtspējīgas attīstības koncepciju virzībā uz Eiropas Savienību, analizējot ar vides aizsardzību saistītos sociāli ekonomiskos aspektus. Kā vienus no svarīgākajiem šī mērķa sasniegšanas instrumentiem autors atzīmē vides aizsardzības politikas integrāciju visās nozarēs un dzīves sfērās, zinātniski tehniskā progresa iespēju plašu izmantošanu tautsaimniecībā, kā arī visu reģionu harmonisku attīstību.

Īpašu lomu savā darbā autors ir atvēlējis Latvijas ilgtermiņa ekonomiskās stratēģijas atspoguļojumam virzībā uz Eiropas Savienību, kā arī investīciju politikai ar apkārtējās vides aizsardzību saistītajos sektoros.

Atslēgvārdi: ilgtspējīga attīstība, vides aizsardzība, integrācija, reģionu harmoniska attīstība, virzība uz Eiropas Savienību, investīciju politika

IEVADS

Cilvēku labklājības pamats ir kvalitatīva dzīves vide. Pieaugot ekonomiskās attīstības tempiem, palielinās vides noplicināšanas, izpostīšanas un piesārņošanas apjomi. Šīs sekas skar gan dabas vidi, gan cilvēka veselību, gan ekonomiku. Globāla mēroga pārmaiņas vidē - klimata izmaiņas, okeāna līmeņa celšanās, ozona slāņa noārdīšanās - veidojas, summējoties daudzu vietēja rakstura darbību ietekmēm. Tāpēc svarīgi ir pievērst uzmanību vides aizsardzībai.

Mūsdienās cilvēka ietekme uz dabu pāraug atsevišķu valstu nacionālos ietvarus un iegūst globālu raksturu. 21.gs. sākumā praktiski uz Zemeslodes vairs nav atrodams nostūris, kuru tieši vai netieši nebūtu skārusi cilvēka darbība.

Pašreiz globālajā sistēmā "daba - sabiedrība" veidojas bīstami procesi, kuri, ja tie netiks savlaicīgi principiāli novērsti, var ļoti negatīvi ietekmēt visas civilizācijas progresu. Varbūtējā globālā ekoloģiskā krīze ir sabiedrības izraisīts process, kas, postoši iedarbojoties uz apkārtējo vidi, apdraud tās pastāvēšanu.

Zeme ir cilvēku sabiedrības eksistences pamats - tā nodrošina priekšnoteikumus cilvēku dzīvei un darbam. Zemei cilvēku dzīvē ir divējāda nozīme. Pirmkārt, Zeme ir teritorija, dzīves bāze sabiedrības pastāvēšanai, kura nodrošina visdažādāko ēku un būvju izvietojumu ražošanas un sadzīves vajadzībām. Otrkārt, Zemei ir arī aktīva funkcija - Zeme ir galvenais ražošanas līdzeklis lauksaimniecībā, Zemes dzīles satur daudzveidīgus minerālresursus, un līdz ar to derīgo izrakteņu ieguve arī ir būtisks ražošanas līdzeklis.

DARBA METODOLOĢIJA

Darbā veikta dažādu autoru definētā valsts ilgtspējīgas attīstības priekšnosacījumu analīze un dots savs vērtējums. Tāpat darbā pētīti uzņēmējdarbības ilgtspējīgas attīstības priekšnosacījumi no vides aizsardzības viedokļa, kā arī raksturoti Latvijas ilgtermiņa ekonomiskās stratēģijas un reģionālās attīstības politikas svarīgākās prioritātes atbilstoši ES prasībām. Pētījumā izmantoti: "Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību", "Nacionālās attīstības plāns" (NAP), E. Šumilo un T. Subbotinas darbs "Pasaule un Latvija" u.c. avoti. Pētījums veikts, izmantojot salīdzinošās apsekošanas, indukcijas un dedukcijas metodes.

PĒTĪJUMA MĒRĶI UN UZDEVUMI

Darba mērķis ir analizējot dažādu autoru viedokļus, raksturot svarīgākos kritērijus, tajos sociāli-ekonomiskajos procesos, kas tieši ietekmē valsts ilgtspējīgas attīstības priekšnosacījumus.

Šī mērķa sasniegšanai ir veikti šādi uzdevumi:

- raksturot vides kvalitātes nozīmi valsts ilgtspējīgas attīstības kontekstā;
- analizēt dažādu autoru viedokļus par tiem sociāli ekonomiskajiem procesiem, kas ietekmē Latvijas virzību uz ES vides aizsardzības jomā;
- uzņēmējdarbību un reģionu harmonisku attīstību veicinošo faktoru analīze un to vērtējums atbilstoši ilgtspējīgas attīstības principiem.

Zinātniski tehniskais progress paver jaunas iespējas dabas resursu izmantošanai un ieguvei, palielina nepieciešamo resursu apjomus. Iekšdedzes motoru attīstība radīja iespēju plašai naftas produktu izmantošanai. Celtniecības attīstība saistīta ar dabīgo un mākslīgo būvmateriālu patēriņa pieaugumu. Plašu pielietojumu gūst alumīnijs, plastmasas, jauni tērauda veidi.

Dabas resursu apguve mūsdienās galvenokārt ir vienkārša dabas bagātību ekspluatācija. Enerģijas un izejvielu resursi nav bezgalīgi un, pastāvot līdzšinējam, arvien pieaugošam to izmantošanas tempam, var tikt izlietoti tuvāko

100 gadu laikā. Pāreja uz resursus taupošām bezatlikumu tehnoloģijām problēmu atrisina tikai daļēji. Papildu enerģija, kas nepieciešama šo tehnoloģiju pilnveidošanai, rada jaunas sarežģītas problēmas: vides termisko piesārņojumu, atmosfēras sastāva un būtiskas klimata izmaiņas. Kardināls resursu izsīkšanas problēmu atrisinājums - izmantot resursus, kas atjaunojas dabā; taču šādā veidā pagaidām reāli vēl nevar nodrošināt lielus tautsaimniecībai nepieciešamos resursus. Dabas resursus jāizmanto sabalansēti: nedrīkst pieļaut, ka saimnieciskās darbības izvērsšana vienā reģionā attiecībā uz dažiem dabas vides elementiem izraisītu cilvēka un visas sabiedrības pastāvēšanai nevēlamu vides degradāciju kopumā.

Ari Latvijā arvien lielāka uzmanība tiek pievērsta ar vides kvalitāti saistītām problēmām. To pierāda gan nacionālās stratēģijas izstrādāšana vides aizsardzības jomā, gan valsts investīciju programmu darbība. Nacionālās stratēģijas ietvaros definēti četri ilgtermiņa vides aizsardzības politikas mērķi:

panākt vides kvalitātes būtisku uzlabošanos teritorijās, kur tā rada paaugstinātu risku cilvēka veselībai un ekosistēmu stabilitātei, vienlaikus nepieļaujot vides kvalitātes pasliktināšanos pārējā teritorijā;

saglabāt pašreizējo bioloģiskās daudzveidības līmeni un Latvijai raksturīgo ainavu;

dabas resursu ilgtspējīga izmantošana;

vides aizsardzības politikas integrācija visās nozarēs un dzīves sfērās, tādējādi radot pamatu sabiedrības un valsts ilgtspējīgai attīstībai.

Vides politiku Latvijā veido, ievērojot ilgtspējīgas attīstības principu, principu "piesārņotājs maksā", piesardzības principu un izvērtēšanas principu. Tie nosaka [1]:

ilgtspējīgas attīstības princips - valsts un sabiedrība izveido tādu sociālo un ekonomisko nosacījumu sistēmu, kas paredz dabas resursu ilgtspējīgu izmantošanu, nodrošina dzīves kvalitātes uzlabošanu un pašreizējo vajadzību apmierināšanu, neradot draudus nākamo paaudžu vajadzību apmierināšanai, un nodrošina bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu neierobežotam laika periodam;

princips "piesārņotājs maksā" - fiziskās un juridiskās personas sedz izdevumus, kas saistīti ar to darbības rezultātā radīta piesārņojuma izvērtēšanu, samazināšanu vai novēršanu;

piesardzības princips fiziskajām un juridiskajām personām ir pienākums, cik iespējams, samazināt antropogēno slodzi, kas rodas vai var rasties to darbības rezultātā. Darbības ierosinātājam ir pienākums nodrošināt darbības atbilstību vides aizsardzības normatīvajiem aktiem un vides politikai valstī;

izvērtēšanas princips - jebkuru darbību vai pasākumu, kas var ietekmēt vides kvalitāti, pieļaujams veikt tikai tādā gadījumā, ja sasniegtais pozitīvais rezultāts attiecīgās darbības veicējam un sabiedrībai kopumā pārsniedz attiecīgās darbības radīto negatīvo ietekmi uz vides kvalitāti vai šādas darbības vai pasākuma rezultātā nodarīto kaitējumu videi un sabiedrībai.

Kā svarīgāko no šiem principiem autors raksturo ilgtspējīgas attīstības principu, kas turpmāk rakstā arī tiek plašāk analizēts.

Saskaņā ar klasisko definīciju, ko devusi ANO Pasaules vides un attīstības komisija 1987. gadā, "ilgtspējīga attīstība apmierina pašreizējās vajadzības, neapdraudot nākamo paaudžu iespējas apmierināt viņu vajadzības" [3,10-12].

Sociālais taisnīgums, ko raksturo kā labklājības sasniegšanas iespēju vienlīdzību, gan vienas, gan vairāku paaudžu laikā ir aplūkojams vismaz trīs aspektos: ekonomikas, vides un sociālajā aspektā. Ilglaicīgi var pastāvēt tikai tāda attīstība, kas sabalansē visus šos aspektus:

ekonomiskos (izaugsme, efektivitāte, stabilitāte). Tas nozīmē, ka ekonomikas izaugsmi svarīgi nodrošināt, nevis nepārtraukti palielinot resursu daudzumu, bet gan racionāli tos izmantojot. Līdz šādu nosacījumu ievērošanas nākamās paaudzes iegūs gan efektīvus ražošanas modeļus, gan pietiekamu resursu nodrošinājumu:

sociālos (taisnīgums, sociālā vienotība un līdzdalība, nacionālā un kultūras identitāte);

vides. Tiek izvirzīta prasība izveidot cilvēkiem veselīgu vidi, risinot šīs problēmas tā, lai spētu saglabāt un nodrošināt gan fizisko, gan sociālo pamatu turpmākajai attīstībai; racionāli izmantot atjaunojamās dabas resursus; nodrošināt neatjaunojamo dabas resursu (piem. minerālu atradnes) saglabāšanu, to izmantošanas intensitāti, sabalansējot ar aizstājējresursu radīšanu. Pastāvīgi kontrolēt vispārējā piesārņojuma līmeņus, kas kalpo kā kaitējuma slodzes uztvērēji, lai tie netiktu piesārņoti virs asimilējošā potenciāla iespējām [8, 82].

Plašākā izpratnē priekšstats par tautas attīstību ietver sevī visus indivīdu labklājības aspektus, sākot ar viņu veselības stāvokli un beidzot ar viņu ekonomisko un politisko brīvību.

Ekonomikas izaugsme, palielinot tautas kopējo labklājību, paaugstina arī tās spēju samazināt nabadzību un risināt citas sociālās problēmas. Tomēr vēsturē ir gadījumi, kad ekonomikas izaugsmei nesevoja adekvāts progress tautas attīstībā. Izaugsme tika sasniegta uz nevienlīdzības palielināšanas, bezdarba pieauguma, novājinātas demokrātijas, kultūras identitātes zaudēšanas un nākamajām paaudzēm nepieciešamo resursu pārtērēšanas rēķina. Laika gaitā saikne starp ekonomikas izaugsmi, vides aizsardzību un sociālajiem jautājumiem tiek labāk izprasta, un eksperti, arī ekonomisti, piekrīt tam, ka šāda veida izaugsme ir neizbēgami "neilgtspējīga", t. i., tā nevar tādā veidā ilgi turpināties.

Lai ekonomikas izaugsme būtu ilgtspējīga, tā pastāvīgi jāpapildina ar tautas attīstības rezultātiem, piemēram, ar strādājošo zināšanu un prasmju uzlabošanu, iespējām tās efektīvi izmantot, radot vairāk darba vietu, pieņemot vieglākus nosacījumus uzņēmējdarbības sākšanai, nodrošinot vairāk demokrātijas visu līmeņu lēmumu pieņemšanā.

Kopumā, atbalstot šādu valsts ilgtspējīgas attīstības traktējumu, autors atzīmē, ka bieži vien dažādi ekonomikas un visas valsts izaugsmes rādītāji būtībā neatspoguļo faktisko stāvokli, jo tiek pasniegti sabiedrībai nepilnīgi. Kā piemēru šim apgalvojumam autors var minēt visur izslavēto iekšzemes kopprodukta

(IKP) procentuālo pieaugumu pēdējos gados. Diemžēl, bieži tiek noklusēts, cik īsti liels ir šis skaitlis naudas izteiksmē uz vienu cilvēku gadā. Salīdzinot šo parametru ar vidējiem ES rādītājiem, varam secināt, ka tas ir aptuveni 2 reizes mazāks. Ja mēs šos rādītājus attiecinām uz ilgāku laika periodu, tad nav grūti aprēķināt, kāda būs šī attiecība pēc, piemēram, 5 gadiem.

Analizējot dažādos literatūras avotos sastopamās ilgtspējas attīstības definīcijas, autors to definē šādi: "Valsts ilgtspēja ir tagadējās sabiedrības izpratne par atbildību nākamo paaudžu priekšā, jo tieši tagadējās sabiedrības saudzīga attieksme pret vidi, kurā dzīvojam, dabas resursiem, kurus izmantojam, vienlaicīgi respektējot pārējo sabiedrības locekļu vajadzības, ir tie svarīgākie kritēriji, kuriem jānodrošina iespēju nākamajām paaudzēm dzīvot labāk nekā pašlaik."

Kā vienu no svarīgākajiem ekonomikas ilgtspējīgas attīstības kritērijiem autors raksturo uzņēmējdarbības ilgtspējīgas attīstības nosacījumus vides aizsardzības kontekstā. Pēdējo gadu desmitu laikā ir būtiski mainījušās vides aizsardzības prioritātes industriāli attīstītajās valstīs kā kopumā, tā arī atsevišķi ražošanas un uzņēmējdarbības sektoros. Kā svarīgāko principu var minēt prioritātes maiņu no ražošanas laikā radītā piesārņojuma attīrīšanas uz piesārņojuma samazināšanu novēršanu jau pašā ražošanas procesā no tā sākuma.

No vispārējās ekonomikas teorijas ir zināms, ka ilgtermiņa perspektīvā kompānijas panākumus nosaka tās spēja pielāgoties tirgus konjunktūras izmaiņām, tajā skaitā patērētāju pieprasījumam pēc attiecīgās preces vai pakalpojuma. Šajā nozīmē būtiska loma Rietumeiropas valstīs ir 90. gados pieaugušajai patērētāju informētībai un vispārējai apziņai par vides kvalitātes nozīmi. Tajā ievērojami mainījusi patērētāju uzvedību un palielinājuši pieprasījumu pēc precēm, kuras tiek ražotas, izmantojot vidi nekaitīgākas tehnoloģijas un ekoloģiski tīrākas izejvielas, tādējādi būtiski ietekmējot tirgus struktūru.

No iepriekš minētā varam secināt, ka uzņēmējdarbības attīstību atbilstoši ilgtspējības principiem nosaka gan valstu likumdošanas bāze vides aizsardzības jomā, gan patērētāju/tirgus prasību kopējā ietekme, radot principiāli jaunu uzņēmējdarbību ietekmējošu situāciju. Viens no pamatjautājumiem šajā sakarā ir: kā uzņēmumi plāno veikt tālākus vides uzlabojumus veidā, kas varētu nodrošināt uzņēmumu izaugsmi ilgtermiņa skatījumā. Uz šo jautājumu nevar atbildēt viennozīmīgi. Praksē ir ievērojams skaits uzņēmumu, īpaši mazo un vidējo, kas savā darbībā joprojām izmanto tradicionālo reaģēšanas, nevis proaktīvās plānošanas pieeju. Tās pamatā reaģē uz valsts institūciju ieviestajām tiesiskiski normatīvo prasību izmaiņām un veic galvenokārt uz īstermiņa attīstību orientētas darbības [7, 127-128].

No uzņēmēju viedokļa loģisks būtu jautājums, kādu laika skalu - ilgtermiņa vai īstermiņa un mērogu - lokālo vai makromērogu, izvēlēties vides investīciju izmaksu/ieguvumu attiecības optimizācijai. Šajā gadījumā ar lokālo mērogu mēs saprotam orientāciju uz izmaksu/ieguvumu optimizāciju ražošanas iekārtu mērogā, kas parasti tiek veikta uz īstermiņa bāzes. Savukārt, ar makromērogu mēs saprotam pieeju, kas orientēta uz plaša mēroga ražošanas optimizāciju, uz ilgtermiņa attīstības bāzes starpsektoriāli un, integrēti izvērtējot ražošanas un tirgus pieprasījuma dažādus segmentus.

Šo situāciju var raksturot arī šādi: dažāda līmeņa valsts vides iestāžu tradicionālais uzdevums ir noteikt, kādi ir pieļaujamie līmeņi piesārņojošo vielu izmešiem vidē no attiecīgā uzņēmuma ražošanas iekārtām, kā arī nosakot maksimāli pieļaujamo līmeni. Savukārt, tradicionālā uzņēmēju attieksme ir sākotnēji iebilst pret paaugstinātu prasību noteikšanu, bet pēc tam izpildīt attiecīgās valsts institūciju prasības.

Īstermiņa skatījumā šāda uzņēmēju pieeja šiem jautājumiem var būt pietiekami efektīva, vadoties pēc izmaksu/ieguvumu analīzes, tomēr ilgtermiņa attīstības skatījumā tā var būt nepietiekami efektīva, ar krietni augstākām izmaksām nekā ražošanas procesa pārveide, lai gan pēdējā prasa lielākas sākotnējās investīcijas.

Tautas attīstības palēnināšanās var pielikt punktu straujai ekonomikas izaugsmei. Saskaņā ar AN O 1996. gada Tautas attīstības ziņojumu "laikā no 1960. līdz 1992. gadam nevienai valstij nav izdevies no vienpusīgas attīstības ar lēnu tautas attīstību un strauju ekonomikas izaugsmi nokļūt efektīvā ciklā, kurā tautas attīstība un ekonomikas izaugsme varētu kļūt savstarpēji pastiprinošas" [3,10].

Latvijas ilgtermiņa ekonomiskā stratēģija, ko 2001. gada 17. jūlijā akceptēja Ekonomikas ministrija, par galveno valsts ekonomiskās politikas mērķi izvirza attīstīto valstu dzīves standartiem atbilstoša valsts iedzīvotāju labklājības līmeņa sasniegšanu pārskatāmā nākotnē. Konkrētāk, - mērķis ir nākamo 20-30 gadu laikā sasniegt Eiropas Savienības valstu vidējo iekšzemes kopprodukta līmeni uz vienu iedzīvotāju. Lai to panāktu, ir jābūt augstiem konverģences tempiem, kuri perioda sākuma posmā (apmēram līdz 2010. gadam) būtu vismaz 4-5% gadā [6, 102].

Analizējot iepriekš minēto LR Ekonomikas ministrijas Ziņojumu autors secina, ka tajā nav pieminēts IKP sadalījums starp dažādiem sabiedrības slāņiem. Šeit būtu jāņem vērā, ka pēc oficiālajiem datiem Latvijas iedzīvotāju ievērojama daļa dzīvo zem iztikas minimuma vai arī ar ļoti zemiem ieņēmumiem un attiecīgi būtu jādiferencē arī IKP sadalījums.

Atkarībā no ārējiem politiskajiem un ekonomiskajiem procesiem Latvijas spējas adaptēties šajos procesos un izmantot esošās priekšrocības un iespējas savas attīstības veicināšanai, kā arī no iekšējo politisko, ekonomisko un sociālo faktoru attīstības un mijiedarbības ir iespējami dažādi vairāk vai mazāk sekmīgas Latvijas ilgtspējīgas ekonomiskās attīstības scenāriji.

Aktīvais, vēlamais un sekmējamais konverģences scenārijs nodrošina izvirzīto mērķu sasniegšanu, ja veidojas labvēlīga ārējo un iekšējo faktoru kombinācija, kā arī sekmīgi tiek izmantotas priekšrocības un iespējas.

Lai izvērtētu Latvijas ilgtspējīgas attīstības iespējas, autors piedāvā Pasaules bankas izstrādāto ilgtspējības (neilgtspējības) attīstības rādītāju - īstenā uzkrājumu (investīciju) normu [9, 87].

Šo rādītāju aprēķina pēc formulas:

$$\frac{\text{īstenā uzkrājumu norma}}{\frac{\text{saražotā kapitāla pieaugums} + \text{dabas kapitāla pieaugums} + \text{cilvēciskā kapitāla pieaugums}}{\text{nacionālais kopprodukts}}} \cdot 100\%$$

No formulas varam secināt, ka īsteno uzkrājuma normu aprēķina, summējot visu trīs kapitālu veidu pieaugumus noteiktā laikā, periodā (parasti gada laikā) un attiecina pret NKP, iegūstot noteiktu % no NKP.

No iepriekš minētā izriet, ka kapitāla pārvaldīšana un sabiedrības attīstība ir ilgtspējīga tikai tad, ja īstenā uzkrājumu norma ir pozitīva. Tas, savukārt, nozīmē, ka nacionālās investīcijas, kas ieguldītas saražotajā kapitālā (uzņēmumu un infrastruktūras objektu būvniecībā), dabas kapitālā (mežu stādīšanā) un cilvēciskajā kapitālā (izglītībā), ir lielākas par kopējā kapitāla nolietojuma summu. Piemēram, ja savlaicīgi netiek investēts infrastruktūras objektos, tie nolietojas, kā rezultātā krasi pasliktinās pārējie ekonomiskie procesi, iedzīvotāju dzīves apstākļi, pieaug preču un pakalpojumu cenas u.tml.

Lai ražošanas aktivitāšu pieaugums neveidotu ekonomiskās un sociālās disproporcijas, ka arī vides degradāciju, attīstībā jāievēro līdzsvarotas un ilgtspējīgas izaugsmes princips.

Saskaņā ar šo principu galvenajām prioritātēm valsts ekonomiskajā politikā jābūt [6,102-103]:

- ekonomikas funkcionēšanai labvēlīgu nosacījumu veidošana;
- efektīvas un konkurētspējīgas nozaru struktūras izveidošanas stimu-
lēšana;
- sociāli ekonomisko disproporciju un risku mazināšana.

Visām trim prioritātēm ir jāklūst par ekonomiskās politikas pamatelementiem jebkuram izaugsmes laika horizontam.

Analizējot oficiālos statistikas datus u.c. avotus, autors secina, ka vissmagākā situācija Latvijā ir sociālajā sfērā.

Sociāli ekonomisko disproporciju un risku mazināšana bezdarba samazināšana, sabalansēta reģionālā attīstība, ģimenes stiprināšana, vides aizsardzība ir nepieciešama ne tikai tāpēc, lai risinātu sociālās un vides aizsardzības problēmas, bet tas ir arī nepieciešams nosacījums vispārējai sabiedrības labklājības izaugsmei. Sociālā saskaņa ir drīzāk ekonomiskās izaugsmes priekšnoteikums nekā sekas. Tāpēc nav attaisnojama sociālo problēmu risināšanas atlikšana uz vēlāku laiku, kad it kā būs labvēlīgāki apstākļi. Šīs problēmas jārisina vienlaicīgi ar pārējām ekonomiskām problēmām. Valsts regulējošā darbība, koordinēta pieeja arī politiskajiem, sociālajiem, izglītības un kultūras jautājumiem nodrošinās lielāku stabilitāti, līdzsvarotu un virzītu attīstību, sabiedrības ekonomisko un sociālo kohēziju un līdz ar to lielāku panākumu varbūtību.

Ministru kabinets 2001. gada decembri apstiprināja Nacionālo attīstības plānu (NAP).

NAP ir veidots kā viens no stratēģiskās plānošanas pamatdokumentiem laika posmam no 2003. līdz 2006. gadam. NAP ir saskaņots ar Latvijas ilgtermiņa ekonomisko stratēģiju un ataino tās prioritātes, uzdevumus un plānveidīgumu valstī, kas veicinātu Latvijas sociālekonomisko attīstību.

NAP galvenie mērķi ir veicināt [6,103-104]:

Latvijas ilgtspējīgu attīstību, paaugstinot katra iedzīvotāja labklājību un sociālo drošību;

reģionālo attīstību, samazinot un novēršot nevēlamās reģionālās atšķirības un attīstot labvēlīgās atšķirības.

Dokumentā ir noteiktas šādas prioritātes laika posmam no 2003. gada līdz 2006. gadam:

ekonomikas attīstības un konkurētspējas veicināšana;

cilvēkresursu attīstība un nodarbinātības veicināšana;

valsts teritorijas līdzsvarota un ilgtspējīga attīstība.

Jāatzīmē arī, ka pēc Latvijas iestāšanās Eiropas Savienībā NAP tiks pārveidots par Vienoto programmdokumentu, kas piesaistīs finanšu atbalstu attīstības projektiem no Eiropas Savienības Struktūrfondiem, saglabājot savu ietekmi uz vietējo publisko investīciju sadali un alternatīvu finanšu atbalstu piesaisti.

Lai tūdaļ pēc iestāšanās ES Latvija spētu piesaistīt dažādu ES fondu līdzekļus Nacionālajā attīstības plānā noteikto prioritāšu īstenošanai, 2002. gadā tika uzsākta cita stratēģiskā dokumenta - Attīstības plāna izstrāde. Attīstības plāns un citi tam pievienotie dokumenti kalpos par pamatu ES Strukturālo fondu un Kohēzijas fonda līdzekļu piešķiršanai Latvijai. Attīstības plānā tiks noteiktas gan prioritātes, gan konkrēti pasākumi un aktivitātes, kas tiks atbalstītas no ES fondu līdzekļiem. Pēc iestāšanās ES no ES Strukturālajiem fondiem un Kohēzijas fonda Latvija ik gadu varēs piesaistīt finansējumu līdz pat 4% no valsts IKP.

Investīciju pieejamība ir visas tautsaimniecības, kā arī katras atsevišķas nozares attīstības viens no svarīgākajiem priekšnoteikumiem, un tā galvenokārt ir atkarīga no valsts makroekonomiskajiem rādītājiem, starptautisko saistību izpildes, Latvijas vēlmes ieviest Eiropas Savienības un starptautiskos standartus, pašu gatavības piedalīties projektu līdzfinansēšanā un, bez šaubām, spējas sekmīgi apgūt investīcijas [4, 5].

Šajā sakarā autors atgādina par to, ka vēlme nodrošināt valsts ekonomisko izaugsmi un uzlabot iedzīvotāju materiālo labklājību nedrīkst radīt pārmērīgu dabas resursu samazināšanos, vides piesārņojuma palielināšanos, bioloģiskās daudzveidības zudumu, jo tas var apdraudēt ilgtspējīgu valsts attīstību.

Tāpēc gan Latvijas ilgtermiņa ekonomiskajā stratēģijā, gan Nacionālajā attīstības plānā par prioritāti atzīta ekonomikas infrastruktūras, t.i., arī vides aizsardzības (ūdenssaimniecība, atkritumu apsaimniekošana u.c.) infrastruktūras sakārtošana, kā arī valsts teritorijas līdzsvarota un ilgtspējīga attīstība.

Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrija par nozaru prioritātēm 2003.-2006.gadam izvirzījusi [4, 6]:

ūdenssaimniecības sakārtošanu (programma "800+" - Ūdensapgāde un notekūdeņu attīrīšana mazās un vidējās pilsētās);
 sadzīves atkritumu apsaimniekošanu (programma "500-" - Sadzīves atkritumu apsaimniekošanas sistēmas izveide);
 bīstamo atkritumu un radioaktīvo vielu apsaimniekošanu (Bīstamo atkritumu apsaimniekošanas sistēmas izveide);
 dabas aizsardzību (Bioloģiskās daudzveidības nacionālā programma);
 tūrisma attīstību (Latvijas Tūrisma attīstības nacionālā programma).

Lai gan komunālo pakalpojumu, t.sk. arī ūdensapgādes un notekūdeņu savākšanas, atkritumu apsaimniekošanas pakalpojumu u.c. pakalpojumu organizēšana ir viena no pašvaldību pastāvīgajām funkcijām, t.i., vides infrastruktūras sakārtošana jāveic pašvaldībām, nepieciešamais investīciju apjoms ievērojami pārsniedz pašvaldību finanšu iespējas. Savukārt valsts apņemšanās Latvijā ieviest starptautiskos vides kvalitātes standartus uzliek par pienākumu daļēji finansēt šos pasākumus no valsts budžeta. Lai nodrošinātu ES direktīvu un ratificēto prasību ieviešanu dabas aizsardzībā un nodrošinātu dabas vērtību saglabāšanu un atjaunošanu, vienlaikus veicinot ilgtspējīgu valsts attīstību, līdzekļi jāiegulda arī dabas aizsardzības stratēģijas realizēšanā un tūrisma attīstībā, kas tieši ietekmē Latvijas atpazīstamību.

Kopumā piekrītot Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas izstrādātajām Vides investīciju stratēģijas prioritātēm, autors secina, ka līdz šim vairākās jomās investīcijas ir bijušas ierobežotas (tūrisma attīstība, sabiedrības izglītošana un informēšana u.c.) un ir jāizmanto visas iespējas, lai īstenotu šādu investīciju politiku ne vien teorijā, bet arī praksē.

Izvērtējot atsevišķo sektoru ieviešanas programmas, vislielākās investīcijas laikā no 2003. līdz 2006.gadam nepieciešamas ūdenssaimniecības sakārtošanai - 143,5 milj. LVL, kā arī sadzīves atkritumu apsaimniekošanas sistēmas izveidei - 40,6 milj. LVL, pavisam šajos četros gados vides aizsardzībā, dabas aizsardzībā un tūrisma attīstībā būtu jāiegulda 223,2 milj. LVL [4, 7].

Sīkākai ilustrācijai autors piedāvā izvērtēt nepieciešamās investīcijas sadzīves atkritumu apsaimniekošanas sfērā, kur līdz 2013. gadam kopumā paredzēts investēt - 190 milj. LVL, t. sk. [4,13]:

poligonu ierīkošana	80-90 milj. LVL;
savākšanas sistēmas izveide	30-40 milj. LVL;
kompostēšana	15-20 milj. LVL;
izgāztuvju slēgšana un rekultivācija	40-50 milj. LVL.

1. tabula

Investīciju struktūra sadzīves atkritumu apsaimniekošanas sfērā, milj. LVL
The structure of investments in municipal waste management (million LVL)

Finansu avots	2003.	2004.	2005.	2006.
1. Valsts pamatbudžets	1,64	1,37	1,72	1,08
2. Pašu līdzekļi	1,30	0,88	2,66	0,68
3. Ārvalstu dāvinājumi	5,26	3,72	5,75	4,80
4. Kredīti	3,65	2,24	2,13	1,72
Kopā	11,85	8,21	12,26	8,28

Avots: [4,15]

Kā var secināt no 1. tabulas, pirmajos četros gados sadzīves atkritumu apsaimniekošanas jomā ir paredzēts investēt nedaudz vairāk par 40 milj. LVL jeb tikai nedaudz vairāk par 20% no kopējā šajā sfērā līdz 2013. gadam paredzētā investīciju apjoma. Pēc autora domām, tas, savukārt, liecina par zināmu nedrošību investīciju projektos tuvākajā nākotnē.

Savukārt, lai nodrošinātu bīstamo atkritumu apsaimniekošanu atbilstoši vides aizsardzības prasībām, valsts uzņēmusies iniciatīvu [4, 16]

izveidot bīstamo atkritumu galīgās apglabāšanas poligonu inertajiem bīstamajiem atkritumiem (2004.);

iznīcināt savāktos nelikvīdos pesticīdus (2003.);

piedalīties bīstamo atkritumu savākšanas staciju tīklu un infekciozo medicīnisko atkritumu apsaimniekošanas sistēmu izveidē (2004.g.).

Nepieciešamās investīcijas bīstamo atkritumu apsaimniekošanas sfērā no 2000.-2006.gadam - 19,0 milj. LVL.

2. tabula

Investīciju struktūra bīstamo atkritumu apsaimniekošanas sfērā, milj. LVL
The structure of investments in hazard waste management (million LVL)

Finansu avots	2003.	2004.	2005.
1. Valsts pamatbudžets	0,90	1,75	2,74
2. Pašu līdzekļi	1,30	1,20	1,10
3. Ārvalstu dāvinājumi	-	1,38	2,66
4. Kredīti			0,51
Kopā	2,20	4,33	7,01

Avots: [4,17]

No 2. tabulas varam secināt, ka bīstamo atkritumu apsaimniekošanas sfērā valsts līdz šim netika īstenojusi investīciju plānu pilnā apmērā un nākamo 3 gadu

laikā ir paredzēts to īstenot par atlikušajiem ~ 70%, kas, pēc autora domām, ir diezgan reāli.

Lai Latvija varētu sagatavoties iestāties ES, valstij jārealizē konkrēti uzdevumi arī reģionālās attīstības politikas jomā. Šie uzdevumi ir noteikti Reģionālās attīstības koncepcijā, Nacionālajā attīstības plānā, Nacionālajā programmā integrācijai Eiropas Savienībā, Pievienošanās partnerības dokumentā, kā arī EK Progres a ziņojumā par Latviju. Atbilstoši šajos dokumentos izstrādātajiem uzdevumiem nepieciešams izveidot spēcīgu institucionālo bāzi reģionos reģionālās attīstības aģentūras, kas, piemēram, strādātu ar pirmsiestāšanās finansu instrumentiem un nākotnē ar ES strukturālo fondu administrēšanu reģiona līmenī [5,1].

Reģionālās attīstības politikas mērķis radīt priekšnoteikumus labvēlīgu un līdzvērtīgu vides, dzīves un darba apstākļu nodrošināšanai visos Latvijas reģionos; samazināt un novērst nelabvēlīgās reģionālās atšķirības un atbalstīt labvēlīgo atšķirību saglabāšanos; nodrošināt ilgtspējīgu un līdzsvarotu attīstību Latvijā un tās reģionos, veicinot reģionu pašattīstību, kas balstās uz vietējiem resursiem.

Autors uzskata, ka Latvijai relatīvi īsā laikā ir izdevies pārkārtot ekonomiku uz tirgus saimniekošanas principiem, un to apstiprina pēdējā laika pozitīvie rezultāti. Tomēr ir jāatzīmē, ka objektīvi mūsu ekonomika pasaules ekonomikas kontekstā šobrīd vēl ir vāja, jo pašlaik galvenokārt balstās uz lēta darbaspēka un pieejamo dabas resursu priekšrocību izmantošanu, produkcijas ar mazu pievienoto vērtību ražošanu.

Jāatzīst, ka šāda ekonomika nespēs ilgstoši nodrošināt augstus attīstības tempus un augstāku labklājības līmeņa sasniegšanu nākotnē. Veiksmīga attīstība iespējama tikai tad, ja izdosies pastāvīgi celt Latvijas uzņēmumu un darbaspēka konkurētspēju pasaulē un nodrošināt pāreju no darbietilpīgas ekonomikas uz zinātniski tehniskā progresa iespēju plašu pielietojumu tautsaimniecībā.

LITERATŪRA

1. Par vides aizsardzību: LR likums, 06.08.1991, *Ziņotājs*, 1991, 29.augusts.
2. *Rīgas vides stratēģija 2000.-2010.g.* R.: Rīgas vides centrs. 2000, 124 lpp.
3. Šumilo Ē., Subbotina T. Pasaule un Latvija. R.: Jāņa Rozes apgāds, 2002. - 148 lpp.
4. *Vides investīciju stratēģija 2003.-2006.* R.: VARAM, 2002. 24 lpp.
5. *Vides un reģionālās attīstības investīciju stratēģija 2000.-2002.* R.: VARAM, 2000. 26 lpp.
6. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību.* R.: LR Ekonomikas ministrija, 2002.g. jūnijs. 141 lpp.
7. *Līdzsvarota attīstība un atkritumu saimniecība pašvaldībās.* R.: Latvijas Atkritumu saimniecības asociācija, 2001, 127., 128. lpp.
8. Ekonomikas un vadības zinību attīstības problēmas, IV // *LU Zinātniskie raksti*, 647.sēj. R., 2002, 82. lpp.
9. Subbotina T.P. with Sheram K.A. Deyond. *Economic Growth. Meeting the Challenges of Global Development.* The World Bank, Washington D.C., 2000.

Social and Economic Aspects of Environment Protection Towards the Accession to the European Union

Summary

The basis for economic development and prosperity of every country is ability to provide state's sustainable development. The author has emphasized the concept of sustainable development of Latvia during the process towards the accession in the European Union by analysing social and economic aspects of environmental protection. The most important mechanisms for achieving that goal are as follows: integration of environment protection policy in every area of life, an opportunity to use scientific and technological progress in national economy, and balanced development of all regions.

The author has particularly pointed out the long-term economic strategy of Latvia towards the accession in the European Union, as well as investment policy in the fields related to environmental protection.

Sociālā politika Latvijā un tās struktūra

Social System and its Structure in Latvia

Ilze Sproģe
Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5 - 426, Rīgā, LV-1050
E-pasts: [rivahs\(5\)>vide.lv](mailto:rivahs(5)>vide.lv)

Valsts ekonomiskās attīstības pamatrādītājs ir iedzīvotāju dzīves līmenis. Jo augstāks ir dzīves līmenis, jo augstāk attīstīta ir arī valsts. Diemžēl Latvija nevar lepoties ar augstu iedzīvotāju dzīves līmeni. Viens no lielākajiem iedzīvotāju ienākumiem ir pensija, kas pašreizējā situācijā ir izveidots 3 līmeņos, kurus pakāpeniski attīsta, kaut arī pašreizējais sociālais nodrošinājums ir ļoti zems. Rakstā tiek doti priekšlikumi sociālās sistēmas uzlabošanai Latvijā.

Atslēgvārdi: sociālā apdrošināšana, iztikas minimums, pensija, darba alga

IEVADS

Latvija kopš neatkarības atgūšanas īsteno pāreju no plānveida ekonomikas uz tirgus ekonomikas modeli. Relatīvi īsā laikā valstī ir radīti tirgus ekonomikas pamati un tiek strādāts pie priekšnoteikumiem tautsaimniecības izaugsmei.

Viens no veidiem, kādā var aplūkot jebkuras ekonomikas attīstību, ir iedzīvotāju dzīves līmenis. Nevienai valstī nevar dēvēt par attīstītu, ja tās daļa iedzīvotāju ir nabagi, tādēļ nākamais solis Latvijas ekonomikas attīstībā ir sakārtota sociālā politika.

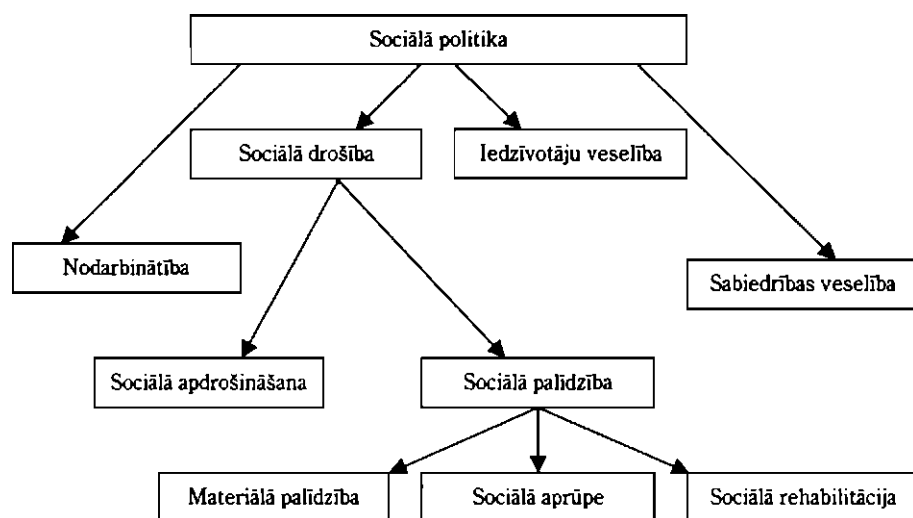
Raksta mērķis ir noskaidrot Latvijas iedzīvotāju ienākumus, to izcelsmes avotus, apskatīt kādu vietu kopējos iedzīvotāju ienākumos ieņem pensijas un dot priekšlikumus Latvijas attīstībai iedzīvotāju nodrošinājumam vecumdienās.

Tā kā sociālās sistēmas funkcionēšanas nodrošināšanā galvenā loma ir likumiem, 1995.gadā tika realizēta visaptveroša likumdošanas reforma. Reformas uzdevums bija garantēt Latvijas iedzīvotāju sociālo aizsardzību, vienlaikus palielinot iedzīvotāju atbildību, kā arī regulēt sociālās apdrošināšanas finansiālo un organizācio struktūru. Turklāt dažādu sociālo pabalstu apmērus un izmaksas kārtību nosaka valdība. Tomēr nevarētu teikt, ka visi šie likumi būtu veiksmīgi izstrādāti un pašlaik garantētu Latvijas iedzīvotājiem vislabāko sociālo aprūpi.

Lielākā daļa valsts pensionāru, kas arī sastāda lielu daļu no Latvijas iedzīvotājiem (virs 23% [7]) dzīvo zem iztikas minimuma.

Tā kā likumi nepārtraukti mainās, valsts iedzīvotājos tas rada piesardzību un neuzticēšanos jaunajai sistēmai. Arī vairāk iedziļinoties tajos, var secināt, ka pēdējo 10 gadu laikā ir notikušas būtiskas izmaiņas. Viena no strīdīgākajām jomām valsts sociālajā politikā ir sociālā apdrošināšana, jo līdzekļu trūkuma dēļ tās izmaksājамie pabalsti un pensijas ir trūcīgi. Valsts sociālā politika (1. attēls) sevī ietver valsts politiku, kas vērsta uz sociālo problēmu risināšanu. Par galvenajiem sociālās politikas virzieniem var minēt:

- minimālo ienākumu garantēšana sabiedrības locekļiem;
- sabiedrības locekļu apgādāšana ar vajadzīgajiem sociāliem pakalpojumiem;
- sabiedrības locekļu darbaspēju atbalstīšana un attīstīšana.

1. att. Sociālās politikas struktūra [9, 5]

Structure of social politics

Lai salīdzinātu tautas attīstību dažādās valstīs, lieto tautas attīstības indeksu (TAI). TAI aprēķina, balstoties uz vidējo mūža ilgumu, izglītības līmeni un pēc pirktpējas paritātes principa noteiktā reālā iekšzemes kopprodukta uz 1 iedzīvotāju. Tomēr kā atzīst paši TAI rādītāju izstrādātāji tas vēl nav pilnīgs dzīves kvalitātes raksturotājs.

TAI dziļākai analīzei ir nepieciešams plašs sociālo procesu apskats. Pēc ANO metodoloģijas TAI aprēķināšanai izmanto vairāk nekā 110 rādītājus, kuru noteikšana Latvijā ir stipri apgrūtināta, jo trūkst reālās informācijas. 2001. gadā pēc šī indeksa ANO Latviju ir ierindojusi 50. vietā pasaulē (1997.gadā - 92. vietā, 2000. gadā - 63. vietā) [10, 62].

īpaši neprecīzs TAI rādītājs ir, salīdzinot vecās bagātās valstis un jaunattīstošās. Vecās attīstītās valstīs pamatkapitāls (ēkas, mašīnas, iedzīves

inventārs) uz iedzīvotāju pārsniedz 10-50 tūkst, latu, bet attīstošās valstīs pārsvarā zem 10 tūkst. Ls. Reizē ar to vecajās attīstības valstīs jaunradītā vērtība nav tik būtiski jāiegulda jaunu ēku celtniecībā, iedzīves inventāra iegādei, mašīnu iegādei u.c. Turpretī attīstošās valstīs esošais kapitāls nabadzīgs un jaunradītajā vērtībā jāiegulda ne tikai tekošam patēriņam, bet arī investīcijas mājas un inventāra iegādei. Reizē ar to nevar tik viennozīmīgi ar dažiem rādītājiem spriest par dzīves līmeni valstī. Svarīgs arī klimats, valsts politika, dzīves vieta reģionā u.c. faktori.

Lai gan TAI ir tautas attīstības pamatrādītājs, tas nedod visaptverošu tautas attīstības stāvokļa ainu nevienā valstī. Lai iegūtu plašāku informāciju, TAI ir jāpapildina ar dažādiem citiem svarīgiem tautas attīstības rādītājiem. Viens no tādiem ir Džini koeficients. Tas rāda, cik vienlīdzīgi valstī tiek sadalīti materiālie labumi. Džini koeficients ir iespējams robežās no nulles līdz vienam, un, jo lielāks koeficients, jo lielāka nevienlīdzība.

Džini koeficienta lielums valstī ir pieaudzis no 0,30 1996. gadā līdz 0,34 2000. gadā un 2001. gadā [10,62; 7,67]. Tas liecina, kas liela daļa valsts iedzīvotāju ir trūcīgi un tiem nav iespējams dzīvot pilnvērtīgu dzīvi.

Ekonomiskās attīstības līmeņa un sociāli-ekonomiskās politikas efektivitātes vērtējumam bieži izmanto arī tā saucamo nabadzības indeksu. Nabadzības indeksa aprēķināšanai pasaules praksē izmanto dažādas pieejas. Piemēram, ES par nabadzīgajiem atzīst visus iedzīvotājus, kuru ienākumi ir zemāki par 50% no vidējās darba algas valstī. Savukārt ASV nabadzības indeksu aptuveni aprēķina kā bezdarba un inflācijas līmeņa summu, jo tie ir makroekonomiskās un sociālās nestabilitātes rādītāji [1].

Vispārējais nabadzības līmenis katrā valstī tiek noteikts pēc nabadzīgo cilvēku īpatsvara kopējo iedzīvotāju skaitā. Pašu nabadzību vērtē pēc valstī noteiktā iztikas minimuma.

Latvijā nav vispārēji akceptēta nabadzības sliekšņa jēdziena. Ņemot vērā starptautisko praksi, Centrālā statistikas pārvalde nabadzības raksturošanai ir izvēlējusies 3 nosacītus statistikas praksē izmantotus minimālā patēriņa sliekšņus:

1. zemākais minimālais patēriņa sliekšnis 50% no vidējiem patēriņa izdevumiem uz ekvivalento patērētāju;
2. nākamais minimālā patēriņa sliekšnis 60% no vidējiem patēriņa izdevumiem uz ekvivalento patērētāju;
3. augstākais minimālā patēriņa sliekšnis 70% no vidējiem patēriņa izdevumiem uz ekvivalento patērētāju.

Šajos rādītājos netiek izmantots patēriņa līmenis uz vienu iedzīvotāju, bet rādītājs uz vienu patērētāja vienību jeb ekvivalento patērētāju. Pēc ekvivalences skalas katram māsaimniecības loceklim tiek piešķirts savs svars atkarībā no tā, vai tas ir pieaugušais vai bērns, dzīvo viens pats vai kopā ar citiem.

Neskatoties uz šiem precizējumiem jebkuri rādītāji ir nosacīti un neņem vērā visus konkrētos apstākļus - vai iedzīvotājs dzīvo labiekārtotā dzīvoklī vai vecā dzīvībai bīstamā mājā, vai iedzīvotājs dzīvo lielā pilsētā, ciematīņā vai lauku mājā

ar iespēju izmantot zemi, vai iedzīvotājs ir vesels spēcīgs, jauns, vai arī slimīgs ar ierobežotām darba spējām.

1. IEDZĪVOTĀJU DZĪVES LĪMENIS LATVIJĀ

Visām neatkarību ieguvušām valstīm, tajā skaitā arī Latvijai, ir kopīgs mērķis - sasniegt Rietumu tipa tirgus saimniecību ar pietiekami liberālu, uz konkurences principiem un privātīpašumu balstītu tautsaimniecību, atvērtu ārējās tirdzniecības politiku un pakāpenisku ekonomiskās vides pielāgošanos Eiropas Savienības prasībām. Pāreja no plānveida orientētās saimniecības uz tirgus ekonomiku ir ilgstošs process. Pārejas periods sastāv no trīs pamatelementiem - stabilizācija, liberalizācija un privatizācija un trīs posmiem - sagatavošanās posms, kritiskās masas sasniegšanas posms un konsolidācijas posms.

Līdzšinējo ekonomisko reformu gaitā Latvijā radīti tirgus ekonomikas pamati un labi makroekonomiskie priekšnoteikumi tautsaimniecības izaugsmei.

Sākot ar 1996. gadu, vērojams reālā IKP un IKP pieaugums uz vienu iedzīvotāju. Latvijā IKP pieauguma temps ir salīdzinoši lielāks nekā vidēji ES valstīs, bet šie straujie attīstības tempi ir normāla un pat nepieciešama parādība tādā valstī kā Latvija, kad 90. gadu sākumā krīzes rezultātā IKP samazinājās vairāk nekā divas reizes. Gada inflācijas līmenis ir samazināts līdz viencipara skaitlim. Latvija atbilst Māstrihtas līguma, t.i., Eiropas Monetārās savienības prasībām par valsts parādu un budžeta deficīta apmēru, kā arī valūtas kursa stabilitāti.

Iedzīvotāju dzīves līmeni valstī daļēji raksturo IKP uz vienu iedzīvotāju. Latvijā, salīdzinot ar ES valstīm, tas ir ļoti zems. 2001. gadā tas bija 30% no ES vidējā (1996. gadā - 25%). Neskatoties uz to, ka kopš 1996. gada IKP uz vienu iedzīvotāju Latvijā, salīdzinot ar ES valstu vidējo līmeni, palielinājās par 5 procentpunktiem, tomēr tas joprojām tiek vērtēts kā zems.

Neskatoties uz to, ka Latvijas tautsaimniecībā 1991.-1995. gadā panākta zināma atveseļošanās, un kopš 1997. gada stabilizējas makroekonomiskā situācija valstī. Sociālajā dzīvē šie procesi maz izpaužas. Iedzīvotāju dzīves līmenis ir zems, ienākumi attīstās lēni, saglabājas augsta noslāņošanās ienākumos un ļoti liels trūcīgo iedzīvotāju īpatsvars.

Diemžēl lielais IKP pieauguma procents pēc absolūtās vērtības Latvijā ir niecīgs, salīdzinot ar ES, ASV, Japānu, Kanādu u.c. attīstītām valstīm. Ja pēc absolūtās vērtības IKP pieaugums Latvijā pēdējos gados virs 5% ir ap 0,2 ASV dolāru, tad augsti attīstītajās valstīs pat 2% IKP pieaugums pārsniedz 0,4 tūkst. dolāru, bet ASV - pat 0,6 tūkst. ASV dolāru. Reizē ar to Latvija vēl vairāk atpaliek no attīstītām valstīm, kas nebija vērojams iepriekšējā gadsimta 80. gados. Bez šaubām, ja Latvijas IKP uz 1 iedzīvotāju sasniegs vismaz pusi no ES valstīs esošā, tad ar 5% IKP pieaugumu pret 2% pieaugumu ES, Latvijas iedzīvotāju ienākumi neatpaliktu no attīstītām valstīm. Diemžēl līdz 10 tūkst. dolāru uz 1 iedzīvotāju Latvijai vēl tālu, tādēļ atpalicība vēl tuvākajos 10 gados var

pat attālināties no augsti attīstītām valstīm, un reizē sociālās nodrošināšanas līmenis vēl vairāk atšķirsies.

1. tabula

Latvijas sociālie rādītāji 1996.-2001. gadā
Social Index in Latvia 1996-2001

Rādītāji	1995	2000	2001	2002*	2005*
IKP uz vienu iedzīvotāju (latos)	937	1832	2021	2150	2500
Iedzīvotāji, milj. (vidēji)	2,5	2,38	2,36	2,34	2,3
pilsētu (%)	68,7	68,1	68	69	70
lauku (%)	31,3	31,9	32	31	30
Paredzamais dzīves ilgums (gados)					
vīriešiem	60,8	64,9	65,2	66	68
sievietēm	73,1	76	76,6	76	78
Dzimstība (uz 1000 iedzīvotājiem)	8,7	8,5	8,3	8,4	8,5
Mirstība (uz 1000 iedzīvotājiem)	15,7	13,6	14	14	14
Dzimstības un mirstības saldo - dabīgais pieaugums (uz 1000 iedzīvotājiem)	-7,0	-5,1	-5,7	-5,6	5,5
Bezdarbs (%)	6,6	7,8	7,7	7,6 [13]	7
Darba meklētāji (%)	15	14,4	13,1	11	10
Minimālā alga mēnesī (latos)	28	50	60	65-70	100
Vidējā bruto alga (latos)	90	150	159	173 [13]	230
Vidējā neto alga (latos)	73	109	115	124 [13]	170
Mēneša vidējā pensija (latos)	30,17	57,79	58,16	61	75
Iztikas minimums uz 1 iedzīvotāju mēnesī (latos)	73,8	84,5	86,93	88,76 [13]	100
Patēriņa preču cenu indekss	25	2,6	2,5	1,9 [13]	2

* prognoze

Avots: [3, 7; 6, 12]

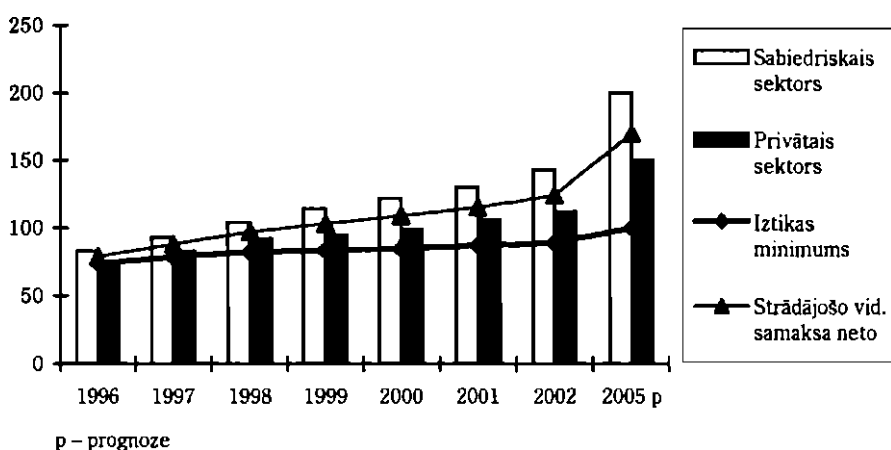
Valsts ekonomiskie rādītāji, tajā skaitā arī IKP ir ārkārtīgi jutīgi pret ārējo iedarbību. Tā tas arī bija ar Krievijas krīzi 1998. gadā, kad tās rezultātā strauji kritās eksporta apjoms uz Krieviju, vairāki uzņēmumi bankrotēja un daudzi iedzīvotāji palika bez darba. Tomēr ekonomika atveseļojas, kļūst stabilāka un jācer, ka arvien mazāk šādi procesi ietekmēs iedzīvotāju labklājību [4].

Latvijā iedzīvotāju dzīves līmenis, salīdzinot ar attīstīto valstu standartiem, ir zems, vērojama sabiedrības noslāņošanās, ienākumu nevienlīdzības palielina-

šanās, kā rezultātā palielinās nabadzība; pasliktinās veselība un ir mazs mūža ilgums; palielinās skolu neapmeklējušo bērnu skaits.

Mājsaimniecību budžeta apsekojumi Latvijā rāda, ka sociālā nevienlīdzība ienākumu sadalē ir nopietna problēma. Cilvēki ir noslāņojušies vai nu ļoti nabadzīgos, vai ļoti bagātos.

Latvijā jau vairākus gadus ir vērojama nodarbināto darba samaksas un mājsaimniecību rīcībā esošo ienākumu palielināšanās. Strādājošo neto darba samaksa 2001. gadā, salīdzinot ar 1995. gadu, bija pieaugusi par 57%. Tā turpināja pieaugt arī 2002. gadā. 2002. gada decembrī tā sasniedza pat 203,- Ls, salīdzinot 2002. gada novembri vēl bija 179,- Ls [12].

2. att. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa un iztikas minimums (latos) [3, 7, 12, 13]

Personal money income and complete minimum consumer basket of goods and services (lats)

Vidējie darba samaksas apmēri Latvijā ir vieni no zemākajiem pārējo ES kandidātvalstu vidū un nedaudz atpaliek no Igaunijas un Lietuvas. Mēneša vidējā bruto darba samaksa 2002. gada 2. ceturksnī, izteikta pēc apmaiņas kursa ASV dolāros, Latvijā bija 273 USD, Lietuvā - 296 USD un Igaunijā - 371 USD (bez slimības pabalstiem) [11]. Minimālās darba samaksas apmēri Latvijā, sākot no 2003. gada 1. janvāri, paaugstināti no Ls 60 līdz Ls 70. Pēc ES minimālās algas standartiem alga nevar būt mazāka par 3 USD stundā. Piemēram, Grieķijā minimālā alga ir 458 eiro/mēnesī, Portugālē ir 390 eiro/mēnesī Spānijā 506 eiro/mēnesī, bet Luksemburgā - 1259 eiro/mēnesī [6].

Mājsaimniecības rīcībā esošo ienākumu struktūras analīze liecina par to, ka algotā darba samaksa ir viens no svarīgākajiem ienākumu avotiem. Otrs būtiskākais ienākumu avots ir pensijas (2. tabula).

2. tabula

Mājsaimniecības rīcībā esošo ienākumu sastāvs
Household Disposable Income

	Vidēji uz vienu			% no rīcībā		
	1998	1999	2000	1998	1999	2000
Ienākumi kopā	62,33	64,73	69,19	100	100	100
Algota darba samaksa	34,76	36,4	40,05	55,8	56,2	57,9
Pensijas	13,62	15,98	16,33	21,9	24,7	23,6
Sociālās apdrošināšanas pabalsti	0,46	0,69	0,63	0,7	1,1	0,9
Ienākumi no sociālās apdrošināšanas	1,93	2,17	1,93	3,1	3,4	2,8
Tīrais ienākums no lauksaimnieciskās ražošanas mājsaimniecībā	4,2	2,7	2,47	6,7	4,2	3,6
Tīrais ienākums no privātās uzņēmējdarbības	1,75	1,22	1,04	2,8	1,9	1,5
Citi ienākumi	5,61	5,57	6,74	9,0	8,6	9,7

Avots: [5; 6]

Diemžēl par 2001. gadu mājsaimniecības rīcībā esošo ienākumu sastāva dati vairs 2002. gada Statistikas gadagrāmatā netiek uzrādīti, tas vieš secināt, ka šie dati sabiedrībai nav pārāk iepriecinoši un tos labāk vairs nepublicē. Skatoties arī uz iepriekšējo gadu datiem, piemēram, 2000. gada ienākumi uz vienu mājsaimniecības locekli ir tikai 69,19 Ls, bet iztikas minimums bija 84,50 Ls, tas norāda uz to, ka lielākā daļa iedzīvotāju dzīvo nabadzībā, jo ir arī tādi sabiedrības locekļi, kas saņem atalgojumu vairāk par tūkstoti latu mēnesī, bet vidējais atalgojums līdz ar to ir zem simts Ls mēnesī.

2000. gadā pensiju daļa mājsaimniecību ienākumos sastādīja gandrīz 24%. Tas nozīmē, ka iedzīvotāju labklājība ir būtiski atkarīga no sociālās apdrošināšanas politikas. Sociālās nodrošināšanas iestāžu uzskaitē esošo pensionāru izmaksāto vecuma pensiju vidējais apmērs pēdējos gados pieaug. Laika posmā no 1996. gada līdz 2000. gadam tas ir pieaudzis aptuveni par 53%. 2002. gada vidējā vecuma pensija bija 61 lats. Pensijas apmērs Latvijā ir nedaudz augstāks nekā dažās kaimiņvalstīs. 2002. gada 3. ceturksnī mēneša vidējā vecuma pensija Latvijā bija 103,4 USD, Lietuvā - 92 USD un Igaunijā - 115 USD [11].

2002. gadā, salīdzinot ar iepriekšējo gadu, pensiju apmēri būtībā nav mainījušies. Viens no faktoriem, kas negatīvi ietekmē vidējās pensijas apmēru, ir jaunpiešķirto zemo pensiju īpatsvara pieaugums. Pēc Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūras datiem 2001. gada pirmajā pusē piešķirto pensiju kopskaitā 64% bija minimālās pensijas 30 latu apmērā, iepriekšējā gada 9 mēnešos - nepilni 50% [10]. Vidējais jaunpiešķirto pensiju apmērs 2001. gadā bija 50,83 Ls, tas arī neliecina par lielu iedzīvotāju nodrošinātību [11]. Tas lielā mērā izskaidrojams ar priekšlaicīgu pensionēšanos, sakarā ar pensionēšanās

vecuma pieaugumu. Daļai pensionāru tas ir saistīts ar mazatalgotu darbu, it sevišķi lauku apvidos.

2. SOCIĀLĀS APDROŠINĀŠANAS SISTĒMA UN TĀS REFORMA

Pensiju sistēmas reformas nepieciešamību noteica zējais pensionēšanās vecums un sabiedrības straujā novecošanās. No sociālās apdrošināšanas budžeta tika finansēti pabalsti, kuriem nebija saistības ar sociālo apdrošināšanu (bērna piedzimšanas pabalsts, bērna kopšanas pabalsts, ģimenes valsts). Līdz 1995. gadam pensiju varēja saņemt sievietes no 55 gadu vecuma un vīrieši no 60 gadu vecuma, bet tagad tas pakāpeniski palielinās līdz sasniegs 62 gadu vecumu.

Kā rāda statistika - strādājošo un pensijas vecuma cilvēku skaitliskā attiecība pa gadiem svārstās, taču tai ir tendence pieaugt. Šobrīd uz 1000 darbaspējīgajiem iedzīvotājiem ir apmēram 340 pensijas vecuma cilvēku. Kā liecina prognozes, 2050. gadā šo skaitli attiecība varētu būt jau 1000 - 600. Tāpēc jo īpaši svarīgs kļuva jautājums - kā nodrošināt, lai, pieaugot pensijas vecuma cilvēku skaitam, neciestu viņu pensiju apmērs un materiālā labklājība.

Pastāvot šādai demogrāfiskai situācijai, alternatīvas pensijas vecuma nepaaugstināšanai bija vienīgi nodokļu paaugstināšana vai līdzekļu atņemšana citām nozarēm. Taču šādi soļi radītu jaunu spriedzi vai sadārdzinātu ražošanas pašizmaksu, mazinātu konkurētspēju - tātad arī tautsaimniecības attīstību.

Tādēļ tika izstrādāta Pensiju reformas koncepcija, kuras mērķis bija radīt finansiāli stabilu, uz obligātām individualizētām sociālās apdrošināšanas iemaksām balstītu pensiju sistēmu, kas nodrošinātu stabilu ienākumu aizvietošanu vecumdienās. Saskaņā ar šo koncepciju jauno pensiju sistēmu Latvijā bija paredzēts veidot trīs līmeņos.

1996. gadā ieviesa sociālā nodokļa maksājumu personificēto uzskaiti, t.i., katrai sociāli apdrošinātai personai tika atvērts apdrošināšanas konts, kurā tiek reģistrēti sociālā nodokļa maksājumi.

1998. gadā stājās spēkā likums par "Par valsts sociālo apdrošināšanu", kas ieviesa izmaiņas sociālās apdrošināšanas finansēšanas jomā. Terminu sociālais nodoklis aizstāja "sociālās apdrošināšanas iemaksas", tādējādi uzsverot sociālās apdrošināšanas principus. Sociālās apdrošināšanas iemaksas tika noteiktas kā obligāts maksājums sociālās apdrošināšanas budžetā, vienlaikus noteiktai iedzīvotāju kategorijai tika dotas iespējas brīvprātīgi veikt iemaksas pensiju apdrošināšanai.

Uz 2003. gada 1. janvāri sociālās apdrošināšanas sistēmas darbību Latvijā regulē sešu likumu pakete:

1995. gada 2. novembra likums "Par valsts pensijām" (spēkā stājās 1996. gada 1. janvārī);

1995. gada 2. novembra likums "Par obligāto sociālo apdrošināšanu pret nelaimes gadījumiem darbā un arodslimībām" (spēkā stājās 1997. gada 1. janvārī);
1995. gada 6. novembra likums "Par maternitātes un slimību apdrošināšanu" (spēkā stājās 1997. gada 1. janvārī);

1997. gada 1. oktobra likums "Par valsts sociālo apdrošināšanu" (spēkā stājās 1998. gada 1. janvārī);

1999. gada 25. novembra likums "Par apdrošināšanu bezdarba gadījumam" (spēkā stājās 2000. gada 1. janvārī);

2000. gada 17. februāra likums "Valsts fondēto pensiju likums" (spēkā stājās 2001. gada 1. jūlijā), kā arī vairāki šo likumu papildinājumi.

Taču izveidotā sociālās apdrošināšanas sistēma daļēji neatbilst izvirzītajiem mērķiem. Politisku un ekonomiski nepamatotu lēmumu dēļ ir radušās būtiskas novirzes no reformas ideoloģijas, kas pašreiz nespēj nodrošināt sociālās apdrošināšanas politikas efektivitāti un caurskatāmību. Atsevišķas likuma normas nestimulē faktiskā vecuma pensijas paaugstināšanos. Norma par pensijas apmēra ierobežojumu strādājošiem pensionāriem neatbilda 1. līmeņa pensiju formulas caurskatāmības un godīguma principiem. Iekavēta bija valsts fondēto pensiju shēmas (2. līmeņa) ieviešana, kas bija saistīta gan ar pieredzes trūkumu šādas pensiju shēmas radīšanā valstī, gan bezpeļņas organizācijas valsts akciju sabiedrības "Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra" (turpmāk VSAA) tehniskajām iespējām šo shēmu administrēt.

Nepietiekami straujā ekonomikas attīstība nespēj iedzīvotājiem nodrošināt augstus darba ienākumus. Līdz ar to arī pensiju apmērs valstī ir zems. Tas īpaši skar iedzīvotājus, kuriem ir liels darba stāžs laika periodā pirms jaunās pensiju sistēmas darbības sākšanās, bet kuriem reformas pirmajos gados bija mazas algas vai kuri tajā laikā bija bezdarbnieki. Daudziem no šiem cilvēkiem pensija ir tikai valsts noteiktā minimālā garantētā apmēra līmenī (24-30 Ls) [10].

Pārkārtojumi pārejā uz tirgus ekonomiku ir veicinājuši ēnu ekonomikas attīstību, kas lielus zaudējumus rada arī valsts sociālās apdrošināšanas speciālajam budžetam, jo sociālās apdrošināšanas iemaksas netiek veiktas pilnīgi un tāpēc tās nevar optimāli izmantot pensionāru nodrošināšanai.

Bez tam valdības noteiktais maksimālais sociālās iemaksas apjoms iedzīvotājiem ar lieliem ienākumiem (2002. gadā virs 17300 Ls, 2003. gadā - 18400 Ls) būtiski samazina budžeta ienākošās summas no augsti atalgotiem iedzīvotājiem. Bez tam no sociālā nodokļa maksāšanas ir atbrīvoti tādi ienākumi kā dividendes, banku procenti u.c., no kuriem citās valstīs nereti ir jāmaksā nodokļi. Reizē ar to smagākais sociālā nodokļa slogs ir maznodrošinātiem iedzīvotājiem, kuriem arī pensijas būs mazākas.

Nepietiekamas reģionālās attīstības dēļ daudzos Latvijas lauku rajonos ir augsts bezdarba līmenis, it īpaši pirmspensijas vecuma iedzīvotāju grupā. Tas kavē īstenot pensiju reformas galamērķus pārtraukt priekšlaicīgo pensionēšanos un būtiski paaugstināt pensijas vecumu.

Biežie grozījumi likumā "Par valsts pensijām" negatīvi ietekmē sociālās apdrošināšanas speciālo budžetu un mazina pārliecību par veikto sociālās apdrošināšanas iemaksu nozīmīgumu.

3. PENSIJU SISTĒMAS ATTĪSTĪBA LATVIJĀ

PENSIJU 1. LĪMENIS

Latvija bija pirmā valsts Austriņeipā, kura 1996. gadā ieviesa uz apdrošināšanas principiem balstītu valsts obligāto nefondēto jeb 1. līmeņa pensiju shēmu.

Valsts obligātās nefondēto pensiju shēmas darbību nosaka likums "Par valsts pensijām" (Saeimā pieņemts 1995. gada 2. novembri, spēkā stājās 1996. gada 1. janvārī). Tajā iesaistās visi, kas veic sociālās iemaksas. 1. līmenis paredz - jo cilvēks ilgāk strādā un maksā sociālās iemaksas, jo lielāku pensiju viņš saņems. Katram sociālo iemaksu veicējam ir atvērts personīgais konts, kurā tiek uzkrāta informācija par veiktajām iemaksām pensiju kapitālam. 20% no algas (sociālo iemaksu kopējais apjoms 2002. gadā bija 35,09%, 2003. g. - 33,09%) tiek novirzīti pensijai. Turklāt pensiju sistēmas 1. līmenis nodrošina minimālas pensijas iedzīvotājiem, kuri ir strādājuši algotu darbu vismaz 10 gadus.

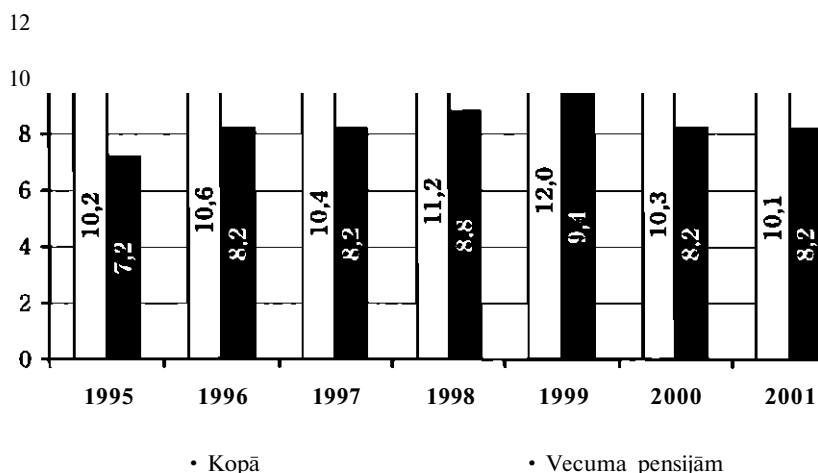
Būtibā tā ir tā pati paaudžu solidaritātes pensiju shēma, kas ir pazīstama gandrīz visās pasaules valstīs. Strādājošo paaudze veic iemaksas, lai nodrošinātu pensijas paaudzei, kas jau sasniegusi pensijas vecumu.

Tomēr Latvijā ieviestais 1. līmenis būtiski atšķiras no paaudžu solidaritātes pensijas shēmu standartiem - jaunums ir tajā apstākļi, ka 1. līmenī tiek uzkrāts pensijas kapitāls, kas, aprēķinot pensiju, tiek dalīts ar paredzamo mūža ilgumu. Atšķirība no fondētajām shēmām ir tikai tā, ka 1. līmenī tiek uzkrāta vienīgi informācija par veiktajām individuālajām iemaksām, bet faktiskās iemaksas tiek izlietotas esošo pensionāru pensijām, turpretī fondētajās shēmās reāli tiek uzkrāta un investēta nauda.

1. līmeņa kapitāla pieauguma likme ir vienāda ar tā kopējā algas apjoma pieaugumu valstī, no kuras veiktas iemaksas. Šī pensiju shēma izmaksā mazāk nekā iepriekšējā, un, lai to ieviestu, nebija nepieciešams palielināt sociālās apdrošināšanas iemaksu likmi. Tā kā pensijas apmērs pirmā līmeņa shēmā ir pilnīgi atkarīgs no sociālās apdrošināšanas iemaksām un pensionēšanās vecuma, ilgtermiņā šāda shēma pati par sevi tiek uzskatīta par stabilu.

Pie 1. pensiju līmeņa shēmas ieguvējiem pieskaitāmi tie, kam ir liels apdrošināšanas stāžs un lieli ienākumi, no kuriem tiek veiktas sociālās iemaksas. Savukārt par zaudētājiem uzskatāmas tās personas, kas nespēja vai lēni spēja piemēroties tirgus ekonomikas apstākļiem, kā arī tie, kas 90. gadu sākumā bija bez darba un nemaksāja sociālās apdrošināšanas iemaksas.

2001. gadā izdevumi pensijām bija 85% no visiem sociālās apdrošināšanas speciālā budžeta izdevumiem, savukārt no IKP 10,3% (3. att.).

3. att. Izdevumi pensijām % no iekšzemes kopprodukta [7,15]
Expenditure for pensions from GDP (%)

PENSITU 2. LĪMENIS

Savukārt valsts fondētā jeb 2. līmeņa pensiju shēma sāka darbību 2001. gada 1. jūlijā. Tās darbību nosaka "Valsts fondēto pensiju likums" (Saeimā pieņemts 2000. gada 17. februārī, spēkā stājas 2001. gada 1. jūlijā). Šis pensiju sistēmas līmenis paredz, ka daļa no sociālajām iemaksām vecuma pensijām tiks uzkrāta atsevišķi un investēta valsts ekonomikā. Tas nozīmē, ka katrs strādājošais pirmajos 2. līmeņa ieviešanas gados iegulda 2% (līdz 2006. gadam un turpmākajos gados iemaksu apjoms pakāpeniski pieaugs līdz 10% 2010. gadā) no sociālo iemaksu apjoma kādā no īpaši izveidotajām līdzekļu pārvaldes sabiedrībām (fondiem), kuras savukārt šo naudu investē, tādējādi nodrošinot tās apriti un pieaugumu. Aizejot pensijā, katrs saņem "fondā" ieguldīto summu un arī gadu gaitā iegūto naudas pieaugumu. Tiek paredzēts, ka sakrāto naudu sāk izmaksāt pēc 30 gadiem, tāpēc piedalīšanās 2. pensiju līmenī būs obligāta tiem, kas ir jaunāki par 30 gadiem, savukārt 30-49 gadus vecie varēs tam pievienoties brīvprātīgi.

Līdz 2003. gadam 2. līmeņa līdzekļus pārvaldīs valsts kase. No 2003. gada 1. janvāra pensiju sistēmas 2. līmeņa dalībniekiem pašiem ir tiesības izvēlēties savu līdzekļu pārvaldītāju (valsts vai privāto), kā arī vienu reizi gadā mainīt līdzekļu pārvaldītāju.

Pensiju sistēmas 2. līmenis tika ieviests, lai:

- nodrošinātu pensionārus ar iespējami lielāku pensiju (to pensiju sistēmas 1. līmenis nespēj nodrošināt, nepaaugstinot sociālās apdrošināšanas iemaksu likmi);
- samazinātu strādājošo noslodzi ar obligātajām sociālās apdrošināšanas iemaksām pensiju sistēmas 1. līmenī - solidaritātes shēmā (daļa no

sociālās apdrošināšanas iemaksām pensiju sistēmas 2. līmeni tiks ieguldīta un nesīs augļus, kuri nākotnē piederēs pašam iemaksu veicējam);

veicinātu valsts ekonomisko attīstību, jo valsts fondēto pensiju shēmas kapitāls nākotnē būs mērojams simtos miljonu, kas tiks ieguldīti tautsaimniecībā, tādējādi nodrošinot jaunu darba vietu rašanos, darba algas un līdz ar to arī pensijas pieaugumu, pasargātu Valsts pensiju speciālā budžeta naudas līdzekļu rezerves no tuvredzīgas izsaimniekošanas, kas nākotnē radītu valstij lielas finansiālas problēmas.

Enoliedzami starp pensiju sistēmu un valsts ekonomiku pastāv cieša mijiedarbība - ekonomiskā izaugsme tieši ietekmē pensiju lielumu, tajā pašā laikā no iemaksām atkarīgā 1. līmeņa pensiju shēma spēj zināmā mērā ietekmēt ēnu ekonomikas samazināšanās procesu, savukārt fondētās shēmas (2. un 3. līmenis) veicinās finanšu un kapitāla tirgus aktivizēšanos un ekonomisko attīstību.

Valsts kases pārvaldījumā esošo valsts fondēto pensiju shēmas līdzekļu kopējā vērtība uz 2003. gada 31. janvāri bija 11 191 199 lati. Valsts kase šo naudu ir ieguldījusi valsts parādzīmēs un banku termiņnoguldījumos ar vidējo ienesīguma likmi 4,55% gadā. Kopumā otrajā pensiju līmenī kopš tā darbības sākuma 2001. gada 1. jūlijā ir ieskaitīti 12 790 977 lati. Kopējie līdzekļu Valsts kasē nopelnītie procenti - 584 487 lati.

Kā zināms, līdz 2002. gada 31. decembrim otrā līmeņa pensiju līdzekļus saskaņā ar likumu pārvaldīja tikai Valsts kase (driekst līdzekļus ieguldīt tikai Latvijas valsts parādzīmēs un Latvijas lielāko banku depozītos), savukārt tagad pensiju sistēmas otrā līmeņa līdzekļu pārvaldīšanā ir iesaistījušies privātie pārvaldītāji, un shēmas dalībnieki paši var izvēlēties līdzekļu pārvaldītāju.

No Valsts kases valstiskā līdzekļu pārvaldītāja - līdz janvāra beigām privātajiem pārvaldītājiem, ko bija izvēlējušies pensiju shēmas dalībnieki, bija pārskaitīti 2 116 849 lati - tātad tikai nepilni 20% no iedzīvotājiem, kuri piedalās 2. pensiju līmenī, ir izvēlējušies mainīt, no tā var secināt, ka vairāk uzticas valstij.

PENSITU 3. LĪMENIS

Kā turpinājums reformai 1998. gadā tika ieviests 3. līmenis privātā brīvprātīgā pensiju shēma (privātie pensiju fondi). Šīs shēmas darbību nosaka likums "Par privātajiem pensiju fondiem" (Saeimā pieņemts 1997. gada 5. jūnijā, spēkā stājās 1998. gada 1. jūlijā). Šis pensiju sistēmas līmenis paredz, ka ikviens brīvprātīgi var veidot papildu uzkrājumus savai pensijai vecumdienās.

Likums paredz, ka tiesības veidot privātos fondus ir Latvijas komercbankām, kurām ir tiesības pieņemt fizisko personu noguldījumus, apdrošināšanas sabiedrībām, kurām ir tiesības uz dzīvības apdrošināšanu, kā arī juridiskajām personām.

Pastāv divu veidu privāto pensiju fondi:

slēgts fonds - kas domāts uzņēmuma darbiniekiem, kas dibinājuši privāto pensiju fondu;

atklāts fonds, kur par dalībnieku var kļūt ikviena fiziskā persona tieši vai ar darba devēja starpniecību, un kuru veido banka vai dzīvības apdrošināšanas sabiedrība.

Galvenais mērķis, veidojot 1. līmeņa pensiju shēmu, bija panākt šīs shēmas ilgtermiņa stabilitāti. To nodrošina tādi faktori kā finanšu segums visiem sociālās apdrošināšanas periodiem (tajā skaitā sociālajai apdrošināšanai pielīdzinātajiem periodiem), pensijas lieluma tieša atkarība no iemaksām un pensijas lieluma tieša atkarība no paredzamā pensijas izmaksas laika perioda (pensiju aprēķināšanas princips - uzkrātais pensijas kapitāls tiek dalīts ar paredzamo mūža ilgumu pēc došanās pensijā). Pēdējais faktors neitralizē iedzīvotāju demogrāfiskās novecošanās procesu ietekmi uz finansēm, kas ir tik aktuāli visā Eiropā. Tātad, jo ilgāk pensionārs dzīvos, jo lielāks ir jāuzkrāj pensijas kapitāls vecumdienām, lai nodrošinātu pietiekamu pensiju. Pārdales princips, savukārt, šajā shēmā ir minimizēts, jo ir ierobežoti dažādi atvieglojumi un garantijas, kas reizēm ir tik dāsnī attīstīto valstu pensiju shēmās, īpaši "vecajās" Eiropas labklājības zemēs. Šīs valstis jau pašreiz rēķinās ar briesmošo pensiju sistēmas krīzi un meklē ceļus reformām.

Jāpiebilst, ka gan ekonomiskie, gan demogrāfiskie procesi notiek samērā viļņveidīgi. Tā, piemēram, ja pieaug dzimstība, tad tuvākajā nākotnē var sagaidīt attiecīgu darbaspējīgā vecuma iedzīvotāju skaita pieaugumu un ieņēmumu palielināšanos sociālās apdrošināšanas budžetā. Toties tālākā nākotnē šī skaitliskā nodokļu maksātāju saime kļūs par pensionāriem. Savukārt - zemas dzimstības apstākļos tuvākajā nākotnē rodas problēma sakarā ar nepietiekamo nodokļu maksātāju skaitu, bet tālākajā nākotnē budžetā veidosies rezerve sakarā ar nelielo pensionāru skaitu. Demogrāfiski labvēlīgā situācijā radusies naudas līdzekļu rezerve tiek izlietota demogrāfiski nelabvēlīgajā periodā. Tāpat tas ir ar ekonomiku - pie nepietiekamiem ekonomiskās attīstības tempiem, kad iemaksas vecuma pensijām tiek veiktas no mazām algām, rodas problēma ar pensiju nodrošinājumu esošajiem pensionāriem, turpretim tālākajā nākotnē, uzlabojoties ekonomiskajai situācijai, pensiju budžetā uzkrājas rezerve, jo tad pensijas jāmaksā tiem, kuriem pirms tam bija salīdzinoši zemi darba ienākumi sakarā ar toreizējo ekonomisko situāciju valstī un līdz ar to zemas pensijas. Pensiju budžeta naudas līdzekļu rezerves aizsardzība un uz ekonomiski pamatotiem aprēķiniem un prognozēm balstīta izlietošana ir galvenais priekšnosacījums valsts pensiju shēmas ilgtermiņa stabilitātes nodrošināšanai. Ari tas apstāklis, ka pensiju shēmas darbība ir ilgtermiņā prognozējama, jo ekspertu līmenī iespējams noteikt gan ekonomiskās, gan demogrāfiskās attīstības tendences, nodrošina tās stabilitāti.

Nozīmīgs faktors pensiju sistēmas stabilizēšanā ir valsts fondētās pensiju shēmas ieviešana. Valsts fondēto pensiju likums paredz, ka daļa no iemaksām vecuma pensijām no 2001. gada 1. jūlija tiek novirzīta 2. līmeņa pensiju shēmā un ieguldīta finanšu tirgū. Pirmām kārtām nākotnē tas pasargās valsts pensiju budžetā uzkrātās naudas līdzekļu rezerves no "izsaimniekošanas", t.i., no to izmantošanas politiski cēliem, bet ekonomiski nepamatoti, tuvredzīgiem mērķiem. Turklāt 2. līmenis stabilizēs valsts pensiju shēmu tādējādi, ka

ievērojami naudas līdzekļi nākotnē nonāks atkal 1.līmeņa pensiju shēmā. Aizejot pensijā, katram 2. līmeņa pensiju shēmas dalībniekam būs iespēja izvēlēties, vai nu pārskaitīt uzkrāto pensijas kapitālu atpakaļ uz 1.līmeņa pensiju shēmu un saņemt vienotu valsts pensiju, ko aprēķinās no 1. un 2. līmenī uzkrātā kapitāla, vai uzticēt uzkrāto naudu apdrošināšanas sabiedrībām, iegādājoties dzīvības apdrošināšanas polisi un nākotnē saņemot tā saukto mūža pensiju.

Kā zināms, pārejot uz tirgus ekonomiku, valstī radās labvēlīgi apstākļi neformālās jeb ēnu ekonomikas attīstībai. No tā cieš gan tautsaimniecība kopumā, gan iedzīvotāju labklājība. Algas netiek pietiekami deklarētas, nodokļi netiek pilnībā maksāti, neformālajā sektorā iesaistītais darbspēks zaudē sociālās garantijas sakarā ar neveiktajām sociālās apdrošināšanas iemaksām. Pēc Finanšu ministrijas aprēķiniem, ēnu ekonomikas īpatsvars iekšzemes kopproduktā sasniedz vairāk nekā 25% [2]. Tas liecina par to, kāds zaudējums tiek radīts iedzīvotāju labklājībai, jo no nodokļiem un iemaksām ir atkarīgas tādas sfēras kā veselības aprūpe, izglītība, sociālā palīdzība, valsts sociālā apdrošināšana u.c.

No individuālajām iemaksām atkarīga valsts sociālās apdrošināšanas sistēma, tai skaitā valsts pensiju sistēma ir viens no faktoriem, kas veicina ēnu ekonomikas īpatsvara samazināšanos. Pirmkārt, sociālās apdrošināšanas pakalpojumi ir atkarīgi no individuālajām iemaksām, kas ir stimuls veikt šīs iemaksas. Otrkārt, visas sociālās apdrošināšanas iemaksas tiek uzskaitītas apdrošināto personu individuālajos kontos, līdz ar to viegli kontrolējamās.

Treškārt, Valsts ieņēmumu dienests, balstoties uz pieredzi nodokļu iekasēšanā, ir pārņēmis arī sociālās apdrošināšanas iemaksu administrēšanu, tādējādi radot šķēršļus ēnu ekonomikas attīstībai.

Valsts ekonomiskās attīstības tempus nākotnē palielinās arī fondēto pensiju shēmu darbība, kuru pamatuzdevums ir radīt maksimālas iespējas ienākumu paaugstinājumam pensijas vecumā. Nenoliedzami, naudas līdzekļi gan fondētajā pensiju shēmā, gan privātajos pensiju fondos var būt nozīmīgs iekšzemes resurss.

Veidojot jaunu ekonomiku un reformējot pensiju sistēmu, Latvija ir sastapusies arī ar problēmām, kas skar iedzīvotāju labklājību. Viena no tām ir nepietiekami straujā ekonomikas attīstība, kas nespēj iedzīvotājiem nodrošināt augstus darba ienākumus. Līdz ar to arī pensiju apmērs valstī ir zems. Arī vidējais pensiju apmērs valstī ir ļoti zems (3. tabula) 2001. gadā tas bija tikai 56.98Ls, kas ir pat nedaudz mazāk nekā 1999. gadā.

3. tabula

Izmaksāto pensiju vidējais apmērs (latos)
Average Size of Pensions Paid

	1993	1995	1997	1998	1999	2000	2001
Sociālās nodrošināšanas iestāžu uzskaitē esošo pensionāru ikmēneša pensiju vidējais apmērs	14,76	30,23	42,15	50,95	57,31	56,78	56,98
Tajā skaitā:							
vecuma pensijas	14,74	30,17	42,24	51,26	58,18	57,79	58,16
invaliditātes pensijas	15,63	33,31	42,64	50,64	54,33	53,25	52,63
pensijas apgādnieka zaudējuma gadījumā	17,25	28,72	36,32	42,67	46,53	45,88	45,59
izdienas pensijas	2,87	12,97	44,55	59,47	68,61	62,70	61,55
pensijas pēc speciāliem lēmumiem	12,27	64,46	69,07	77,36	80,71	79,38	80,65

Kopumā Latvija ir veiksmīgi tikusi cauri pirmajam reformu posmam, tagad priekšā stāv tā dēvētās otrās paaudzes reformas. Un tās ir nodarbinātības un finanšu tirgus reformas, kas ir svarīgas, lai nodrošinātu ekonomiskās izaugsmes augļu vienlīdzīgāku sadali uz visiem valsts iedzīvotājiem. Pie otrās paaudzes reformām tiek pieskaitītas arī sociālā budžeta - pensiju un veselības aprūpes reformas. Kādā veidā tās tiks realizētas un kā tas ietekmēs esošo pensiju sistēmu, rādīs laiks.

4. IESPĒJAMĀS IZMAIŅAS SOCIĀLĀ NODROŠINĀŠANĀ

Kaut arī esošā sociālā nodrošināšanas politika Latvijā 2003. gada sākumā ir perspektīvāka nekā iepriekšējo gadu sistēma, tomēr iespējami ir arī citi varianti.

4.1. Kā vienu no iespējām palielināt sociālo nodrošināšanu ir - līdzekļus sociālai nodrošināšanai ņemt arī no citiem avotiem. Tā, piemēram, padomju sistēmā no garīga darba strādājošiem sociālo nodokli iekasēja pēdējos gados ap 4,7% apmērā no darba algas, bet trūkstošos līdzekļus pensijām nodrošināja no citiem ienākumiem. Bez tam var atzīmēt, ka slimības naudu maksāja no pirmās slimības dienas, atšķirībā no tagadējās kārtības - pirmās dienas

slimošanu atmaksā darba devējs. Vai padomju sistēma ir pilnīgāka vai nē - to var vērtēt dažādi. Tomēr fakts, ka "slimības zīmes" ārsti izrakstīja samērā brīvi un pensijām līdzekļi pietika, norāda par sistēmas dzīvotspēju. Kaut arī parastas vecuma pensijas bija līdz 132 rubļiem mēnesī, bet speciālās arī vairāk, tas nodrošināja normālus dzīves apstākļus tajos apstākļos. 132 rubļu pensija mēnesī vidēji 2 reizes pārsniedza iztikas minimumu. Šai sistēmai bija savas pozitīvās iezīmes, salīdzinot ar esošo, samērā sarežģīto un vāji sociāli nodrošināto sistēmu. Katrā ziņā šāda sistēma bija viegli saprotama un neveicināja ēnu ekonomikas attīstību.

4.2. Kā otrs būtisks pilnveidojums, var būt, ka sociālais nodoklis jāmaksā no visiem ienākumiem neatkarīgi no apmēra. Atbrīvojumi var būt iedzīvotājiem ar ļoti zemu ienākumu. No sociālā nodokļa nevajadzētu atbrīvot ar lieliem ienākumiem neatkarīgi no to ienākumu avota (dividendes, banku procenti, mantojumi neradīniekiem, laimesti u.c.) Sociāli nav taisnīgi atbrīvot no sociālā nodokļa ienākumus 20, 50, 100 un vairāk tūkstošu apmērā. Piedevām arī pensijas maksimālais apmērs nav jāierobežo. Pensijai jābūt procentuāli ienākumam. Sociāli taisnīgi būtu, ja persona, maksājot arī no 100 tūkst. Lieliem ienākumiem lielāku sociālo nodokli, saņemtu lielu vai ļoti lielu pensiju. Kāds ir sociālais pamats, ka no lieliem ienākumiem nav jāmaksā sociālais nodoklis. Lielais sociālās nodokļa maksātājs saņem arī lielu pensiju atbilstoši savai iemaksai. Savukārt saņemtu lielu algu viņš mazāk sāpīgi varēs arī samaksāt šo nodokli kā maznodrošinātie. Ja sociālo nodokli maksātu no visiem ienākumiem, tad jau 2003. gadā varētu samazināt sociālā nodokļa likmi no 33,09% vismaz uz 32% no ienākumiem.

4.3. Iespējams arī variants, ka sociālo nodokli diferencētu ne tikai no tā - vai ienākumus saņemošais ir darba spējīgā vecumā vai pensionārs, bet arī atkarībā no darba spējīgā vecuma. Šodienas apstākļos jaunākie strādājošie nereti izsakās "kad es saņemšu pensiju, tad būs citāda situācija un manas šodienas necīgās iemaksas manu pensiju neietekmēs". Šim viedoklim ir savs reāls pamats. Pensijas lielums nav atkarīgs no algas padomju sistēmā, kā arī no algas 90.gadu pirmajos gados, bet tikai pēdējos 7 gados. Tādēļ arī varbūt pēc 30-40 gadiem būs cita sistēma. Reizē ar to jauniešu ticība pensijai ir nedroša. Šajā sakarībā varbūt tiešām pensiju varētu diferencēt atkarībā no vecuma un ģimenes stāvokļa. Jaunākām personām iedzīves iekārtošanai pirmajos gados sociālo nodokli varētu samazināt, īpaši personām ar bērniem. Bez bērnu personām daļēji šis nodoklis varētu būt lielāks, kā tas bija padomju sistēmā, pastāvēja t.s. bezbērnu nodoklis. Principā līdzīga sistēma pastāv arī dažās pasaules valstīs, kad nodokļu apmērs ir būtiski atkarīgs no apgādājamo personu skaita. Tādēļ arī Latvijā iespējams variants, ka sociālā nodokļa (vai tam līdzīgs) apmērs var būt diferencēts atkarībā no strādājošā vecuma, apgādājamo skaita u.c. apstākļiem. Tas ļautu samazināt vidējo nodokļa slogu un samazināt ēnu ekonomikas palielināšanas pamatu.

4.4. Iespējami arī citi risinājumi sociālā apdrošināšanā. Daudzām personām ir īpašums, bet nav mantinieku. Pārdot šo īpašumu dzīvam esot nevar, jo kur dzīvos un kā dzīvos. Novēlēt citām personām nereti ir bīstami, jo var to

pazaudēt vēl dzīvam esot. ASV šādos gadījumos ir garantēta iespēja saņemt mūža pensiju par savu īpašumu, kurš vēlāk pāriet apgādnieka īpašumā. Latvijā šāda sistēma ir bīstama. Tomēr tai ir jābūt nākotnei, bet to ir jāgarantē valstij, bet ne atsevišķām apšaubāmām firmām vai personām. Šādā sistēmā, piemēram, personai ar īpašumā esošu divistabu dzīvokli Rīgā (pieņemot, ka 60 gadus vecs vēl cilvēks dzīvos - vīrietis 15 gadus, sieviete ap 20 gadu) ar vērtību kopā ar pārējo istabas iekārtu 10 tūkst. Ls, pensijas nodrošinājums gadā varētu būt 0,5-0,7 tūkst. Ls, jeb ap 0,7 (0,5-0,7 tūkst. Ls / 12 — 50 Ls/mēn., 50 Ls/mēn. 90 Ls/mēn. — 0,7) no iztikas minimuma. Līdz ar to nododot savu īpašumu pēc nāves līgumā minētai personai vai pat bankai, persona savas dzīves laikā saņemtu 0,7 daļu no iztikas minimuma neatkarīgi no cita ienākuma avota vai pensijas. Pašreizējos apstākļos šādu apgādes sistēmu vecākie ļaudis ne sevišķi pielietotu, jo likumdošanas sistēma nav droša un pastāv iespēja pazaudēt īpašumu, paliekot bez apgādes. Tomēr šī sistēma praktiski ir ļoti identiska kredīta ņemšanai pret ķīlu.

4.5. ASV un arī dažās citās valstīs, kā nodrošinājums vecumdienās, pastāv arī t.s. līdzdalības fonds. Strādājošie privātfirmās, atkarībā no algas apmēra, procentuāli iegūst tiesības uz iepriekšnoteikto peļņas daļu. Šo peļņas daļu izmaksā bijušajam strādājošam pēc aiziešanas pensijā visu atlikušo mūžu līdzīgi kā uzkrātam pensiju fondam. Šādā veidā efektīvi strādājošos uzņēmumos darbinieki iegūst lielu daļu peļņas, kura paliek uzņēmuma attīstībai, bet vēlāk saņem kā pielikumu pensijai. Šo sistēmu akciju sabiedrībās reizēm veido kā darbinieku akcijas. Vecajās stabilajās attīstības valstīs tas ir drošs atbalsts vecumdienās, kurš ne tikai nodrošina ienākumus pensijas vecumā, bet arī veicina uzņēmuma līdzekļu papildināšanu attīstībai. Varētu arī salīdzināt, ka tā ir papildu līdzekļu ieguldīšana uzņēmuma attīstībai ar nesamaksātas algas daļu. Šeit gan viennozīmīgi var atzīmēt, ka neizmaksāta algas daļa dod iespēju to būtiski papildināt ar jaunas peļņas iespēju uzņēmuma attīstībā.

4.6. Stabīlā valstī daudzi iedzīvotāji savām vecumdienām naudu uzkrāj arī drošās bankās, saņemot par to noguldījuma procentus. Vecajās attīstītajās valstīs noguldījuma apjoms uz 1 iedzīvotāju ir būtiski lielāks nekā Latvijā. Lielai iedzīvotāju daļai noguldījumi bankās ievērojami pārsniedz 3-5 gadu un vairāk ienākuma apmērus. Šo noguldījumu avoti nav tikai līdzekļi no darba algas, bet nereti arī no īpašuma pārdošanas, aizejot no aktīva darba, piemēram, pārdodot savu darbnīcu, veikalu u.c. Šo ienākumu noguldījumi var būt par pamatu vecumdienu nodrošināšanai. Kaut gan Latvijā tādu gadījumu būs maz, arī tie varētu būt par atbalstu vecumdienās.

4.7. Sociālai nodrošināšanai jāizmanto arī valsts kredīta politika tautsaimniecības attīstībai. Sociālai nodrošināšanai līdzekļu pieaugums praktiski var būt tikai proporcionāls tautsaimniecības attīstībai, kuras rezultātā vienlaicīgi palielinās arī algas. Ja attīstība būtu 3% gadā, tad sagaidāms, ka arī algas un nodokļi palielināsies par 3%. Ja attīstība būtu 7% gadā, tad arī atalgojums un nodokļi pieaugtu par 7%. Tātad sociālās nodrošināšanas paaugstināšanai jāstimulē attīstība. Nodokļus var iekasēt arī

vairāk, ja valsts vairāk investē līdzekļus, iegūstot no ārvalstu kredītiem. Valsts investīciju palielinājums pēc to apgušanas ne tikai veicina tautsaimniecības attīstību, kas dos iespēju palielināt algas un nodokļus, bet jau pašā investīciju procesā tiek maksāti nodokļi (PVN, uzņēmuma un iedzīvotāju ienākuma nodokļu u.c). Latvijas nodokļu sistēmas apstākļos no katra investētā lata 25-40% ieguldījumu tiek iemaksāti budžetā kā nodokļi. Tādā veidā, piemēram, valsts ņemtais kredīts, ceļot Latvijas valsts celulozes un papīra ražošanas kompleksu 0,5 miljardu Ls apmērā, palielinātu nodokļu apmēru par 0,1-0,2 miljardiem Ls. Šeit parādās tautsaimniecības tēriņu paradokss – jo vairāk tērē, jo labāk dzīvo, kaut arī aug parādi. Šim paradoksam var iebilst, bet cik tad valsts var ņemt parādus. Latvijā valsts parāds pret IKP 2003. gadā būs ap 15%. ES valstīs parādi vidēji ir virs 60% no IKP, kaut gan kritērijs ir noteikts 60% no IKP. Tātad bagātā ES, un vēl izteiktāk ASV, ir parādos, bet iedzīvotāji dzīvo bagātāk. Ja arī Latvijā palielinātu parādu no 15% līdz 25% attiecībā pret IKP, no šī kredīta, to ieguldot investīcijās, nodokļi palielinātos par 0,55 (25% - 15% * 5,5 miljardi = 0,55 miljardi) miljardiem. Ja valsts parādu palielinātu par 45% līdz 60% no IKP, tad papildus investīcijām iegūtu 2,5 miljardus Ls. No šīm papildu investīcijām tikai nodokļos ap 0,55 miljardi (pie parāda palielinājuma no 15 līdz 25%) vai pat līdz 0,7 miljardi nodokļu veidā (pie parāda palielinājuma no 15 līdz 60%). Šāds nodokļu palielinājums pilnībā nosegtu budžeta līdzekļu iztrūkumu investīcijām un dotu līdzekļus sociālajam budžetam. Var iebilst, – bet, kā tad šādu parādu – 60% no IKP – varēs atdot. Ja jau šodien IKP ir 5 miljardi Ls un parāds būtu 60% jeb 3 miljardi Ls, tad palielinoties IKP līdz ES līmenim virs 20 tūkst. Ls uz 1 cilvēku jeb 3 reizes pret līdzšinējo Latvijā, parāds procentuāli samazinātos trīskārt un sastādītu vairs tikai 20% pret IKP. Tātad tas būtu daudz zemāks nekā ES valstīs. Reizē ar to varam secināt, ka, palielinot valsts parādu, var paaugstināt arī būtiski iedzīvotāju sociālo nodrošinājumu. Valsts institūcijām vajag tikai izvēlēties pareizu realizācijas programmu.

4.8. Tomēr, lai arī dažādi avoti var būt par avotu vecumdienu nodrošināšanai, atsevišķas personas var nokļūt būtiskā nabadzībā, jo var nebūt ne uzkrājumu, ne pietiekamas pensijas. Šajā gadījumā, tāpat kā visās attīstītās valstīs, pastāv pašvaldību maznodrošināto iedzīvotāju apgādes iespējas. Tās jau eksistē arī pašlaik Latvijā, un vēl būtiski tām ir jāpilnveidojas nākotnē. Diemžēl, tāpat kā pensiju apmēri, arī pašvaldību iespējas 2003.g. ir pieticīgas. Tomēr tautsaimniecībai attīstoties, palielināsies gan pensiju kapitāls, gan pašvaldību finansējums, bet tā pamatā jābūt normālai tautsaimniecības attīstībai.

4.9. Rezerves sociālo problēmu risināšanai pastāv arī ēnu ekonomikas sfērā. Ir skaidri zināms, ka ēnu ekonomika valstī ir 24-40% [2] (autori min dažādus skaitļus). Ēnu ekonomikas rezultātā vidēji Latvijas iedzīvotājs dzīvo labāk par 20% vai vairāk nekā to uzrāda oficiālā statistika, bet šis vidējais rādītājs dažādi sadalās pa iedzīvotāju grupām. Ja vecāka gadu gājuma pensionāri un invalīdi nesaņem vairāk kā tikai pensiju vai sociālo pabalstu,

kas pirms 1996. gada aizgājušiem pensijā nepārsniedz 50-60 Ls/mēnesī, tad citām strādājošām personām var arī būt papildu ienākumi. Īpaši papildu neuzrādīti ienākumi var būt importa un eksporta operācijās, pakalpojumu sfērās u.c. Ja valstī būtu realizēta normāliem apstākļiem atbilstoša nodokļu iekasēšana, tad no ēnu ekonomikas apjoma 1-3 miljardiem Ls papildus varētu iekasēt nodokļos virs 0,4-0,7 miljardus Ls. Ja ministru prezidenta solījumus realizētu (no ēnu ekonomikas papildus ievākt 400 miljonus latu), tad vispār vairs nepastāvētu sociālās nodrošināšanas problēmas. Vienlaicīgi sociālo nodokli varētu samazināt ne tikai no 33% uz 32%, bet pat zem 30% no iedzīvotāju ienākumiem. Šāds apmērs - mazāks par 30% un perspektīvā pat zem 25% - būtu visloģiskākais risinājums. Tikai šādiem risinājumiem ir nepieciešama valdības griba un nekorumpēta darbība, ēnu ekonomikas samazināšana un tautsaimniecības attīstība, lai Latvija nebūtu atpalikusi, bet attīstīta valsts, kāda tā bija pagājušā gadsimta 30. gados, salīdzinot ar citām valstīm [8]. Ja valsts attīstību un sociālo politiku veidos ekonomiski pamatoti varianti, bet ne tikai atsevišķu politiku lozungi, iedzīvotāju dzīves līmenis un sociālo nodrošinājumu arī Latvijā var sekmīgi risināt.

LITERATŪRA

1. *Latvijas integrācija Eiropas Savienībā*, BO SIA Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūts, 2000.
2. *Dienas bizness*, 2002. gada 4. novembris
3. *Latvijas Statistikas gadagrāmata 1996*. LR Centrālā statistikas pārvalde, Rīga, 1996.
4. *Latvijas Statistikas gadagrāmata 1999*. LR Centrālā statistikas pārvalde, Rīga, 1999.
5. *Latvijas Statistikas gadagrāmata 2000*. LR Centrālā statistikas pārvalde, Rīga, 2000.
6. *Latvijas Statistikas gadagrāmata 2001*. LR Centrālā statistikas pārvalde, Rīga, 2001.
7. *Latvijas Statistikas gadagrāmata 2002*. LR Centrālā statistikas pārvalde, Rīga, 2002.
8. *Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā laikā no 1985. līdz 2002.gadam. Kur tā ved Latviju?* Zinātnisks pētījums. Ventspils: Ventspils augstskola. 2002,392 lpp.
9. *Sociālā palīdzība Latvijā 2000*. Rīga: LR Labklājības ministrija Sociālās palīdzības fonds 2001,134 lpp.
10. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. LR Ekonomikas ministrija. 2002.g. jūnijs. 141 lpp.
11. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. LR Ekonomikas ministrija. 2002.g. decembris. 141 lpp.
12. www.csb.lv 25.01.2003.
13. www.csb.lv 04.03.2003.
14. www.hansabanka.lv 25.01.2003.
15. www.vkase.gov.lv 04.03.2003.

Social System and its Structure in Latvia

Summary

The living standard is an indicator of countries' economic development. The higher is living standard the more developed is economy. Unfortunately the living standard in Latvia is not high. One of the major incomes is pension. At this moment social insurance is deferred into 3 levels, which are being developed. The social guaranties are very insufficient.

Latvijas tautsaimniecības attīstība XXI gs. sākumā

Development of Latvian Economy at the Beginning of the XXI Century

Andris Sproģis
Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5 - 426, Rīgā, LV-1050
E-pasts: asprogis@latnet.lv

Ilze Sproģe
Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5 - 426, Rīgā, LV-1050
E-pasts: [asprogis\(5\)@latnet.lv](mailto:asprogis(5)@latnet.lv)

Jānis Sproģis
Latvijas Universitāte
Ekonomikas un vadības fakultāte
Aspazijas bulv. 5 - 426, Rīgā, LV-1050
E-pasts: [asprogis\(5\)@latnet.lv](mailto:asprogis(5)@latnet.lv)

Latvijas tautsaimniecība pēdējos 20 gados piedzīvojusi būtiskas izmaiņas. Samazinājusies kopējā iekšzemes kopprodukta ieguve, jo lauksaimniecības un rūpniecības apjoms samazinājies 2 reizes. Kopumā lauksaimniecība strādā ar zaudējumiem. Galvenais peļņas avots ir pakalpojumi, t.sk. īpaši tirdzniecības, transporta un banku pakalpojumi.

Lai sekmētu tautsaimniecības attīstību Latvijā, ir nepieciešams radikāli pārveidot nodokļu politiku, tuvinot to attīstīto valstu sasniegumiem (ASV, ES u.c). Kā galvenās izmaiņas jāsaista ar progresīvās nodokļu sistēmas ieviešanu un nodokļu iekasēšanas darbu pilnveidošanu. Tautsaimniecības attīstības paātrināšanai ir nepieciešams palielināt investīcijas, attīstīt ražošanu un pareizi sadalīt resursus. Būtiski jāpilnveido tautsaimniecības vadība un jāpaaugstina dzīves līmenis valstī.

Raksta mērķis ir raksturot Latvijas tautsaimniecības situāciju Latvijā un, balstoties uz analīzes materiāliem, dot priekšlikumus tautsaimniecības atdzimšanai un attīstības paātrināšanai.

Atslēgvārdi: Latvija, tautsaimniecība, nodokļi, nozares, resursi

1. LATVIJAS TAUTSAIMNIECĪBA XXI GS. SĀKUMĀ

Latvijas attīstība XX gs beigās radīja impulsu un reālas iespējas Latvijas tautsaimniecības atdzimšanai. Diemžēl iespējas būtiski atšķīrās no faktiskā stāvokļa. Iekšzemes kopprodukts un tā patēriņa struktūra būtiski atšķīras 2002. gadā no situācijas 1990. gadā (1.-3.tabula) ar izteiktu pasliktināšanos 2002.g., salīdzinot ar 1990. gadu. Salīdzinot iekšzemes kopproduktu (IKP) 2002.g. ar 1990.g., jāsecina, ka atšķirības ir krasi izteiktas. Statistikas dati uzrāda, ka 2003. gadā IKP Latvijā ir 1983.-1984. gada līmenī un pēdējo 5 gadu pieaugums ir līdzīgs 1985.-1990.g. pieaugumam. IKP struktūra 2002. gadā ir būtiski atšķirīga, salīdzinot to ar 1990. gadu. Kaut arī 1990. gada IKP struktūru nevar uzskatīt par ideālu, tomēr tā bija perspektīvāka, salīdzinot ar 2002. gada struktūru. Ja 1990.g. struktūrā IKP ieguvi 68,1% veidoja ražošanas sfēra (rūpniecība, lauksaimniecība u.c.) un tikai 31,9% pakalpojumu, tad 2002. gadā pakalpojumi jau sastāda 71,0%, bet attiecīgi rūpniecība un lauksaimniecība kopā 29,0%. Ja 1990.g. ap 30% gaļas un piena produkti tika eksportēti no Latvijas, tad 2002. gadā Latvijā kopumā importē lauksaimniecības produkciju vairāk nekā 250 milj. Ls apmērā, t.sk. ap 1/3 daļu no gaļas patēriņa Latvijā [9;10]. Ja 1990. gadā no Latvijas eksportēja ievērojamu daudzumu elektropiederumus automašīnām, elektrovagonus, radioaparāturu, telefona aparāturu, mēslu ārdītājus, mikroautobusus u.c. produkciju, tad 2002. gadā tos importē. Lielu īpatsvaru eksportā sastādīja lauksaimniecības mašīnas, ķēdes motoriem, slaukšanas aparāti un zivju produkcija, kuru ieguva gan Baltijas jūrā, gan tālējās zvejā.

Ja analizē IKP struktūru, tad būtiskais palielinājums ir pakalpojumiem. Tomēr, vērtējot pakalpojumu apjomu pēc vērtības, jākonstatē, ka pieaugums nav īpaši liels. IKP pakalpojumu pieaugums struktūrā galvenokārt veidojies uz rūpniecības un lauksaimniecības pagrimuma rēķina. Ja tautsaimniecības struktūru analizē pēc bruto produkcijas rādītāja, kuru PSRS sistēmā lietoja kā pamatrādītāju tautsaimniecības attīstībai, tad Latvijas bruto produkcijas struktūrā lauksaimniecības kritums nav tik izteikts. Tas izskaidrojams ne tikai ar lauksaimniecības vājo attīstību Latvijā. Ja 1990. gadā Latvijā bruto produkcijas struktūrā lauksaimniecība sastādīja vairāk nekā 20%, tad 2002. gadā to aptuveni var vērtēt kā «10%. Šī būtiskā atšķirība pēc bruto produkcijas 1990. gadā, salīdzinot ar 2002. gadu, ir tikai 10%, bet pēc IKP 17,3%. Tas izskaidrojams ar zemo darba samaksu lauksaimniecībā (precīzāk minēt ar darba nesamaksu) un niecīgo peļņu lauksaimniecībā. Praktiski jau kopumā lauksaimniecībai, kā minēts Finanšu ministrijas datos [1.], peļņas lauksaimniecībā vispār nav - ir tikai zaudējumi, kas sastāda Vidzemē un Latgalē virs 1 tūkst. Ls un Kurzemē ap 0,8 tūkst. Ls uz vienu saimniecību gadā. Šādu datu atšķirību rada neprecīzā pašizmaksas aprēķināšana lauksaimniecībā. Pašizmaksai pēdējos gados lauksaimniecības produkcijā neietver meliorācijas sistēmu amortizāciju, veco ēku un vecās tehnikas amortizāciju, zemes nodokli u.c. izdevumus, kas ir būtiski lauksaimniecībā. Reizē ar to nav praktiski salīdzināma lauksaimniecības produkcijas pašizmaksa Latvijā un Eiropas Savienībā. Papildus var atzīmēt, ka pēc padomju lielsaimniecību sabrukuma Latvijas zemnieku rīcībā ir vāja tehniskā

bāze - nepilnīgas lopu mītnes, veca neproduktīva tehnika, nepilnīga produkcijas iepirkšanas sistēma. Ar to arī daļēji var izskaidrot, ka Eiropas Savienības produkcija Latvijā tiek ieviesta un realizēta lētāk nekā vietējā ražotā. Bez tam jāievēro, ka lielo subsīdiju dēļ Eiropas Savienībā produkcijas izmaksas zemniekiem ir ievērojami lētākas, tādēļ arī pārdošanas cena var būt zemāka.

1. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta izmaiņas
Gross Domestic Product in Latvia

Gads	IKP kopā milj. Ls		IKP uz 1 iedzīvotāju, Ls		Kopējais IKP indekss 2000.g. cenās % pret	
	taktiskās cenās	2000.g. vidējās salīdzināmās cenās	faktiskās cenās	2000.g. vidējās cenās	1990.g.	iepriekšējo gadu
1980	37,295	4205,168	15	1674	66,6	105,0
1985	42,220	4995,592	16	1937	79,1	104,5
1990	62,440	6319,063	23	2373	100,0	102,9
1991	143,325	5523,163	54	2084	87,4	87,4
1992	1004,552	3749,202	384	1434	59,3	67,9
1993	1467,014	3321,340	572	1296	52,6	88,6
1994	2042,555	3394,074	810	1346	53,7	102,2
1995	2329,418	3361,988	937	1353	53,2	99,1
1996	2807,284	3485,728	1142	1419	55,2	103,7
1997	3269,498	3777,708	1344	1553	59,8	108,4
1998	3592,157	3957,451	1491	1642	62,6	104,8
1999	3889,658	4069,798	1627	1702	64,4	102,8
2000	4348,340	4348,340	1832	1832	68,8	106,8
2001	4758,647	4682,442	2021	1988	74,1	107,7
2002*	5090,000	4963,000	2166	2109	78,5	106,0
2003*	5367,000	5211,000	2342	2214	82,5	105,0
2010*	9000,000	6760,000	3600	3000	107,0	103,5
2020*	15000,000	9500,000	6790	4300	150,4	103,0

* Prognoze

Avots: [5; 6; II]

2. tabula

**Kopējās pievienotās vērtības sadalījums pa darbības
veidiem Latvijā, %
Gross Value-Added by Kind of Activity in Latvia, %**

Gads	Lauksaimniecība un medniecība	Mežsaimniecība	Zvejniecība	Ieguves rūpniecība	Pārstrādes rūpniecība	Elektroenerģijas, gāzes un ūdens apgāde	Būvniecība	Pakalpojumi			
								Kopā	t.sk.		
									Tirdzniecības pakalpojumi	Operācijas ar nekustāmo īpašumu	Pārējie
1990	20,1	1,0	0,8	0,2	34,5	1,8	9,7	31,9	5,5	4,4	22,0
1991	20,8	1,1	1,2	0,2	35,7	2,3	5,8	32,9	9,1	3,7	20,1
1992	17,0	1,2	0,4	0,2	28,2	1,5	5,0	47,5	11,6	2,6	33,3
1993	10,4	1,3	0,1	0,2	23,0	7,5	4,3	53,2	8,5	3,7	41,0
1994	8,0	1,4	0,1	0,2	20,0	5,2	5,9	59,2	9,8	5,0	44,4
1995	8,0	1,5	0,4	0,2	22,7	5,6	5,1	56,5	11,4	4,3	40,0
1996	7,1	1,5	0,3	0,2	20,9	5,3	4,7	59,9	15,3	3,3	41,3
1997	4,1	1,5	0,2	0,2	22,2	5,0	4,8	62,0	16,0	5,1	40,9
1998	2,6	1,5	0,3	0,2	17,9	5,3	6,8	65,4	16,8	7,7	40,9
1999	2,4	1,5	0,1	0,2	14,8	5,0	7,6	68,4	17,8	9,3	41,3
2000	2,8	1,7	0,4	0,1	14,6	3,9	6,7	69,8	18,0	10,4	41,4
2001	2,8	1,6	0,3	0,1	14,8	3,8	6,2	70,4	18,8	11,4	40,2
2002*	2,8	1,6	0,2	0,1	14,8	3,8	5,7	71,0	19,3	11,4	40,3
2003*	2,7	1,6	0,2	0,2	14,6	3,7	5,8	71,2	19,8	11,5	39,9
2005*	2,6	1,6	0,2	0,2	14,5	3,6	6,0	71,3	20,0	11,6	39,7
2010*	2,2	1,6	0,2	0,3	14,4	3,4	6,4	71,5	20,2	11,7	39,6

* Prognoze

Avots: [5; 6; 13]

Vērtējot subsīdiju lomu attīstītās valstīs, jākonstatē, ka tās ievērojami papildina zemnieku ienākumus. Tomēr subsīdijām nav tikai loma stimulēt lauksaimniecību, bet vienlaicīgi arī celt nabadzīgāko iedzīvotāju dzīves līmeni ar zemāku pārtikas produktu cenu, tā kā zemnieki saņemot subsīdijas, var arī lētāk pārdot savu produkciju. Tomēr jāievēro, ka subsīdijas attīstītās valstīs (Eiropas Savienībā, Japānā, ASV, Kanādā, Norvēģijā u.c.) nav vienīgais maznodrošināto iedzīvotāju izdevumu samazināšanas avots. Gandrīz visās attīstītās valstīs salīdzinājumā ar tabakas izstrādājumiem, alkoholiskajiem dzērieniem, luksusa

precēm u.c., pārtikas produkcijai ir samazināts pievienotās vērtības (vai tirdzniecības) nodoklis. Reizē ar to, tā kā iedzīvotājiem ar zemākiem ienākumiem pārtika ieņem lielāku īpatsvaru izdevumos nekā pārtikušākiem iedzīvotājiem, subsīdijas lauksaimniecībā un pazemināts pievienotās vērtības nodoklis pārtikai, palielina maznodrošināto iedzīvotāju dzīves līmeni bez speciālām piemaksām. Pienam un gaļas produkcijai 1985.-1990.g. iepirkuma cenas bija pat 2-3 reizes lielākas kā mazumtirdzniecības cenas. Latgales rajonos un īpaši Pleskavas apgabalā cenu starpība starp mazumtirdzniecību un valsts iepirkumu, pārsniedza pat 4-5 reizes. Reizē ar to jākonstatē, ka Padomju Savienībā maznodrošināto iedzīvotāju pabalsts bija augstākā pakāpē nekā pašlaik Latvijā, t.i., PSRS sistēmā nabadzīgo iedzīvotāju pabalsts bija tuvāks Eiropas Savienības sistēmai. Latvija 21.gs sākumā nabadzīgāko iedzīvotāju atbalstīšanā ir attālinājusies no attīstīto valstu izveidotajām realitātēm. Vienlaicīgi jāatzīmē, ka 21.gs sākumā Latvijā ir īpaši diferencējies iedzīvotāju ienākumu līmenis (4. tabula).

Analizējot kopējo IKP patēriņa struktūru, var atzīmēt, ka 2001/2002.g. tas būtiski atšķīries no patēriņa struktūras Latvijā 1990. gadā. Ja 1990. gadā gan pēc apjoma un arī struktūras vairāk patērēja investīcijām, tad 2002.g. iedzīvotāji patēriņam izmanto vairāk pēc struktūras procentos, bet mazāk pēc naturālās vērtības. Toties valdības patēriņam gan daļēji pēc apjoma, gan būtiski pēc struktūras patērē vairāk (3.tabula). Šis samērā liels patēriņš valdības sistēmai ir krasi pretrunā ar kādreiz teikto, ka PSRS ir bijusi ļoti birokrātiska un dārga valdības uzturēšana. Faktiski situācija ir tāda, ka pārvaldes sistēma 2001/2002.g. ir izrādījusies dārgāka nekā 1990. gadā. Pēdējos gados, atšķirībā no attīstītajām valstīm, jauno ceļu būve nenotiek un esošie ceļi tiek remontēti nepilnīgi. Lielā apmērā investīcijas tiek izlietotas valsts institūciju telpu remontam (ieskaitot burbuļvannas, pirtis u.c). Gandrīz nemaz netiek būvētas slimnīcas, skolas, bet lielu īpatsvaru būvniecībā ieņem lielveikalu būve, kaut gan iedzīvotāju pirktspēja palielinās ievērojami lēnāk nekā lielveikalu apkalpošanas jauda.

Reizē ar to varam secināt, ka valsts budžeta izdevumu pārvaldes sfērā un arī privātās investīcijas nepilnīgā apjomā tiek virzītas valsts tautsaimniecības attīstībai. Tātad valsts savāktie nodokļi un arī privātās investīcijas tuvākā laikā nedos jūtamam IKP pieaugumu.

Iekšzemes kopprodukta izlietojums Latvijā, %

Expenditure of Gross Domestic Product in Latvia, %

Gads	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*	2010*	2020*
Galapatēriņa izdevumi kopā	61,2	56,5	51,9	74,6	78,8	84,8	89,3	85,8	85,9	83,3	81,5	79,1	79,1	85,0	83,0
- t.sk. privātais patēriņš	52,7	46,2	39,4	52,5	58,7	62,6	67,6	66,6	64,5	62,8	62,5	61,6	61,6	68,0	67,0
- valsts patēriņš	8,5	10,3	12,5	22,1	20,1	22,2	21,6	19,1	21,4	20,5	19,0	17,5	17,5	17,0	16,0
Investīcijas	40,1	33,8	41,3	9,2	19,1	17,6	18,8	22,7	27,6	27,0	27,2	32,3	32,4	35,0	37,0
- investīcijas fiziskā kapitālā	23,0	6,2	11,2	13,8	14,9	15,1	18,1	18,7	27,3	25,1	24,6	28,8	29,9	31,0	32,0
- krājumu izmaiņas	17,1	27,6	30,1	-4,6	4,3	2,5	0,7	4,0	0,3	1,9	2,6	3,5	3,5	4,0	50,0
Eksporta-importa saldo	-13	9,7	6,8	16,2	2,1	-2,4	-8,1	-8,5	-13,5	-10^	-8,7	-11,4	-11,5	-20,0	20,0
- eksports	47,7	35,2	79,9	73,2	46,5	46,9	50,9	51,0	51,3	43,8	45,8	45,3	46,5	50,0	70,0
- imports	49,0	25,5	73,1	57,0	44,4	49,3	59,0	59,5	64,8	54,1	54,5	56,7	58,0	70,0	90,0
Kopā:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Prognoze

Avots: [5; 6; 10; 13]

2. NODOKĻU POLITIKAS ATTĪSTĪBAS IESPĒJAS

2.1. Nodokļu politika ir viena no būtiskākajām problēmām Latvijas tautsaimniecības attīstībā. To, ka nodokļu slogs ir viens no lielākiem šķēršļiem uzņēmējdarbībā, liecina arī Latvijas Attīstības aģentūras un Pasaules bankas Ārvalstu investīciju konsultatīvais dienests, kurš konstatējis, ka nodokļi Latvijā pēc uzņēmēju viedokļa ir tiešām vislielākais šķērslis [4]. Nodokļu politika pēdējā gadsimtā ir izgājusi vairākus etapus. Ja pagājušā gadsimta 30. gados valdošie bija muitas un akcīzes nodokļi, tad 80. gados nozīmīgs bija apgrozījuma nodoklis un mazsvarīgāks sociālais nodoklis, tad gadsimta mijā Latvijā kā pēc apjoma nozīmīgākie ir sociālais nodoklis un pievienotās vērtības, bet nebūtisks pēc apjoma ir muitas nodoklis. Vai šāda nodokļu struktūra Latvijā ir pamatota un attīstību sekmējoša. Neskatoties uz zemo garantēto sociālo nodrošinājumu vecumdienās, attiecībā pret iedzīvotājiem uz rokas saņemto atalgojumu tā sastāda vairāk nekā 44%. Reizē rodas šaubas vai tiešām sociālam nodrošinājumam ir vajadzība atvēlēt 44% no darba ņēmējiem samaksātās summas. Bez tam vēl daļu sociālai nodrošināšanai atvēl darba devējs pirmajās slimošanas dienās, kā arī dažu medicīnisko preču iegādei profilaksei. Šis lielais līdzekļu īpatsvars Latvijā ir apstākļos, kad vidējais mūža ilgums (t.i., dzīvotspēja pēc pensijas piešķiršanas) Latvijā, salīdzinot ar ES, ir mazs. Vai pensiju fonds Latvijā tiek efektīvi izlietots?

2.2. Kā otrs lielākais pēc apjoma Latvijā ir pievienotās vērtības nodoklis (PVN), kā jauns nodoklis izveidojies Eiropā pēc Otrā pasaules kara. Šis nodoklis kā tiešs cenu pielikums preču un pakalpojumu vērtībai tiek plaši izmantots ES. Kaut arī pēc definīcijas tas ir ļoti vienkāršs, praksē tas ir viens no neskaidrākajiem un sarežģītākajiem, kurš pēc apjoma ir dažāds ES un Latvijā, un vismagāk tas gulstas uz maznodrošināto iedzīvotāju pārtikas patēriņu. Ja ES valstīs pārtikai nereti PVN ir mazāks (vairumā zem 7%), tad Latvijā tas ir noteikts arī pārtikai un bērnu precēm 18% apmērā. Praktiski Latvijā PVN ir vienkāršs cenu paaugstinājums. Reizē ar to, šis PVN Latvijā ir kā mākslīgs cenu pielikums, kurš vēl krasāk pasliktina nabadzīgāko iedzīvotāju dzīves līmeni, palielinot iedzīvotāju polarizāciju. Šāda situācija nav Vācijā, Lielbritānijā u.c.

Sociāli taisnīgāks Latvijā būtu tāds variants, ka PVN tiktu samazināts pārtikas produkcijai. PVN likmes samazināšana lauksaimniecības produkcijai dotu iespēju samazināt maznodrošinātiem iedzīvotājiem pat līdz 5-10% no izdevumiem.

Iztikas minimuma, minimālās algas un ienākumi Latvijā, Ls/mēn.

Minimum Monthly Wage and Salary, Personal Money Income,
the Complete Minimum Consumer Basket of Goods and Services in Latvia, Ls/month

Gads	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003**	2005**	2010**
Iztikas minimums	38,0	52,0	63,8	73,5	78,8	82,2	83,2	84,5	86,9	89,0	93,0	105,0	120,0
<i>t.sk. krīzes iztikas minimums</i>	<i>30,0</i>	<i>38,0</i>	<i>46,0</i>	<i>52,0</i>	<i>55,0</i>	<i>55,0</i>	<i>56,0</i>	<i>57,0</i>	<i>58,0</i>	<i>59,0</i>	<i>62,0</i>	<i>70,0</i>	<i>80,0</i>
Minimālā alga	15,0	22,5	28,0	38,0	38,0	42,0	50,0	50,0	60,0	60,0	70,0	90,0	120,0
Vidējā alga	47,0	72,0	90,0	99,0	120,0	133,0	141,0	150,0	159,0	175,0	190,0	215,0	250,0
<i>t.sk. neto</i>	<i>41,0</i>	<i>60,0</i>	<i>73,0</i>	<i>79,0</i>	<i>88,0</i>	<i>97,0</i>	<i>103,0</i>	<i>109,0</i>	<i>115,0</i>	<i>122,0</i>	<i>130,0</i>	<i>145,0</i>	<i>165,0</i>
Vidējā vecuma pensija	15,0	26,0	30,0	37,8	41,8	51,0	58,0	58,0	58,0	59,0	61,0	63,0	70,0
Uzbūvēto dzīvokļu skaits, tūkst.*	3,8	3,4	1,8	1,5	1,5	1,4	1,1	0,9	0,8	0,8	0,8	1,0	2,0
Valsts konsolidētais kopbudžets % no IKP	X	38	38	38	40	44	41	37	36	36	35	34	34
<i>t.sk. fiskālais pārsniegums vai deficīts % pret IKP</i>	<i>X</i>	<i>-2,0</i>	<i>-3,1</i>	<i>-1,4</i>	<i>12</i>	<i>0,1</i>	<i>-4,3</i>	<i>-2,8</i>	<i>-2,1</i>	<i>-2,0</i>	<i>3,0</i>	<i>3,0</i>	<i>2,0</i>
Valsts konsolidētais kopbudžets % pret nodokļu maksātāju IKP	X	X	X	X	X	45	45	45	43	43	42	42	38

* 1990.g. uzbūvēts 13,3 tūkst, dzīvokļu, 1991.g. 7,2 tūkst.

** Prognoze

Avots: [5;6;7;8;13]

Kā kardinālāks PVN nodokļa risinājums, bet reizē arī sociāli taisnīgāks, vieglāk realizējams un lētāk izpildāms ir tādā gadījumā, ja pievienotās vērtības nodokli vispār neuzliktu nepārstrādātai lauksaimniecības produkcijai, kā arī zivju neapstrādātai produkcijai. Šīs produkcijas apmērs Latvijas iekšzemes kopproduktā sastāda tikai ap 2,5% no kopapjoma. Tik mazs lauksaimniecības produkcijas īpatsvars ir tāpēc, ka lauksaimniecības produkcijas realizācija pārsvarā ir pat nerentabla, ja pašizmaksā ietver amortizāciju no tehnikas, ēkām, meliorācijas sistēmas u.c. Tātad praktiski jau pievienotās vērtības nodoklis no neapstrādātas produkcijas valstī ir nenozīmīgs. Ticamāk, ka visas darbības, kas saistās ar PVN aprēķināšanu, pielietošanu, kontroli un soda naudām pārsniedz reālos ienākumus no neapstrādātās lauksaimniecības produkcijas PVN nodokļa. Līdz ar to valsts budžeta ienākumu samazinājums būtu nenozīmīgs, kurš pat neprasītu īpašu valsts konsolidētā budžeta korekciju ne gada sākumā, ne vidū. Atbrīvotos arī jau tā "pārslogotie" VID darbinieki.

Par PVN nodokļa saglabāšanu un nereti palielināšanu iestājas labāk situēti iedzīvotāji, gan ES, gan Latvijā. Pēc preses dienesta ziņām Finanšu ministrijā V.Dombrovskis norāda: "...pievienotās vērtības nodokļa likmes samazinājums pārtikas precēm nav iespējams, jo tas radītu budžeta līdz 90 miljonu latu zaudējumus" [2]. Tomēr līdz 1994. gadam Latvijā spēja diferencēt PVN, to spēj visas ES valstis, bet Latvijā turpmāk tas netiks darīts. Viedoklim par nodokļu samazinājumu var daļēji piekrist, ja arī atbrīvos importēto produkciju no PVN, ieskaitot arī to, kuru importē par dempinga cenām. Ja PVN samazinās tikai vietējai nepārstrādātai pārtikas produkcijai tad būtiska nodokļu samazinājuma nebūs.

2.3. Viens no nozīmīgākajiem nodokļiem Latvijā un īpaši attīstītās valstīs ir iedzīvotāju ienākuma nodoklis. Latvijā iedzīvotāju ienākuma nodoklis ir trešais lielākais pēc sociālā nodrošinājuma un pievienotās vērtības nodokļa un tas tieši attiecas uz katru ienākumu guvēju, sastādot 2000. gadā - 19%, 2001. gadā - 19,5% no valsts konsolidētā budžeta. Atšķirībā no visām pasaules attīstītām valstīm, kur iedzīvotāju ienākuma nodoklis ir progresīvais, Latvijā pēc 1994. gada iedzīvotāju ienākuma nodoklis ir proporcionālais. Līdz 1994. gadam Latvijā visos periodos, kad var minēt nodokļu politiku, šis nodoklis ir bijis vairāk vai mazāk progresīvs, kas daļēji ļāvis nodrošināt cilvēces humāno principu: *"bagātais maksā par nabago, veselais par slimo un jaunais par veco"* Diemžēl pašreizējā periodā atšķirībā no attīstītām valstīm Latvijas nodokļu politika saistībā ar iedzīvotāju ienākuma nodokli ir attālinājusies no Eiropas Savienības, ASV, Kanādas, Japānas u.c. valstīm. Šīs situācijas "mīklainība" ir īpaši aktuāla ar Latvijas centieniem iestāties Eiropas Savienībā. Šāda nodokļu eksistence ir saistīta ar Valsts ieņēmumu dienesta (VID) it kā dotiem mājiieniem, ka VID nespēšot kontrolēt progresīvo nodokli (visās attīstītās valstīs to spēj - Latvijā, nē), kā arī valsts likumdevēju personīgo ieinteresētību, nesamazināt savus ienākumus, nerēķinoties ar to, ka vairāk nekā trešdaļai iedzīvotāju ienākumi ir zemāki par iztikas minimumu.

Nodokļu politikai normālā valstī jābūt sociāli taisnīgai un reizē tādai, kas nodrošinātu valsts stabilu attīstību. Iedzīvotāja ienākuma nodoklis no 1995.gada Latvijā ir proporcionāls ar likmi 25% no apliekamiem ienākumiem. Visā Latvijas

attīstības vēsturē līdz 1995.gadam un arī visās pasaules attīstības valstīs iedzīvotāju ienākuma nodoklis ir progresīvs. Attīstītās valstīs pārsvarā ir ļoti augsta sākotnējā vērtība, kad šis nodoklis ir jāsāk maksāt. Vairums gadījumos tas pārsniedz 2 reizes un vairākkārtīgi iztikas minimumu. Latvijā ar šo nodokli apliek, sākot ar lielumu ap Vi no iztikas minimuma. Pētījuma procesā secināts, ka arī Latvijā jāievieš, kā tas ir citās attīstītās valstīs, progresīvais ienākumu nodoklis ienākumiem virs iztikas minimuma (2003.g. ienākumi virs 93 Ls/mēn. vai 1116 Ls/gadā). Ienākumiem virs iztikas minimuma līdz divkārtšam iztikas minimumam nodokļa apmērs varētu būt 10%, ienākumiem no divkārtšā līdz 10 iztikas minimumiem nodokļa likme varētu būt 25% un ienākumiem virs 10-kārtīga iztikas minimuma nodokļa likme varētu būt 40%. Pie nosacījuma, ja VID normāli veic nodokļu administrēšanu, šādas likmes neizmainītu ienākumus budžetā.

2.4. Nozīmīga loma tautsaimniecībā ir bijusi, ir un būs akcīzes nodoklim. Pagājušā gadsimta 20. un 30. gados akcīzes nodoklis bija viens no nozīmīgākajiem. Pēdējos gados akcīzes nodoklis pēc apjoma ir ceturtais lielākais un sastāda ap 11% no nodokļu ieņēmumiem. Arī par šī nodokļa īpatsvaru un lietderību ir dažādi viedokļi. ES akcīzes nodoklis naftas produktiem ir lielāks nekā Latvijā, tomēr akcīzes nodokļa palielināšanas lietderība Latvijā nav pierādīta. Kā minēts, kādreiz premjers A.Šķēle pacēla akcīzes nodokļa likmi degvielai, bet rezultātā nevis ieņēma vairāk nodokļus, bet gan būtiski samazinājās ieņēmums no akcīzes nodokļa degvielai. Degvielas cenas jau ilgstoši Latvijā ir lielākas nekā Igaunijā, Lietuvā, Krievijā, Baltkrievijā, ASV u.c. Tā rezultātā samazinājusies Latvijas preču konkurētspēja. Ir palielinājusies nelegālā tirdzniecība, kuras shēma ir atklāta, bet akcīzes nodokļa ienākumi ir mazāki nekā kādreiz 90. gados pirms Šķēles valdības laikā akcīzes nodokļa pacelšanas.

Sarežģīta ir arī akcīzes nodokļa daļēja atmaksa zemniekiem.

Lai pilnveidotu akcīzes nodokļa ieņēmumus, kā pamatuzdevums nav jābūt likmju palielināšana, bet gan:

- normāla nodokļa iekasēšana un nepamatoto atvieglojumu izskaušana degvielas piejaukumiem;
- pareizai degvielas importa kontrolei un uzskaiti;
- nodokļa samazinājums naftas produktu aizstājēju produktiem, vietējās izcelsmes rapša eļļai un spirtam;
- uzskaites vienkāršošanai zemnieku saimniecībām, neatmaksāt par dīzeļdegvielas akcīzes nodokli, bet palielināt subsīdijas par lauksaimniecības izmantojamo zemi šo akcīzes nodokļa atmaksas apjomā vai arī zemes nodokļa kompensācijai, t.i., ap 4-5 Ls par 1 ha izmantotās zemes;
- pilnveidot akcīzes nodokļa iekasēšanu no tabakas un alkoholisko dzērienu tirdzniecības.

2.5. No savākto nodokļu kopsummas ir nozīmīgi kuriem pārvaldes līmeņiem un funkcijām tie paredzēti. ES valstīs, salīdzinot ar Latviju, lielāks īpatsvars tiek novirzīts pašvaldībām. Arī Latvijā ir ieteicams:

papildus iedzīvotāju ienākuma nodoklim novirzīt daļu no sociālā nodokļa (atbilstoši maznodrošināto iedzīvotāju skaitam pašvaldībā un daļu no PVN proporcionālu iedzīvotāju skaitam) pašvaldībām;

iesaistīt darbā pašvaldībā veicamo pasākumu veikšanai (teritorijas sakārtošanā, komunālo pakalpojumu pilnveidošanā, sociālās apkopes dienesta u.c. pašvaldību veicamos pasākumos) bezdarbniekus. Šie pasākumi par bezdarbniekiem izmaksātiem līdzekļiem veicinātu pašvaldību atdzimšanu;

pašvaldību budžetos paredzēt bērniem līdz 14 gadu vecumam transportu vešanai līdz bērnudārziem, skolām un medicīnas iestādām, kā arī šo bērnu vienreizēju bezmaksas ēdināšanu bērnudārzos un skolās.

3. NAUDAS PIEDĀVĀJUMA IZMANTOŠANAS IESPĒJAMĀS IZMAIŅAS

Tautsaimniecības attīstībā svarīga loma var būt nacionālās valūtas piedāvājuma daudzumam un cenai. Šie jautājumi ir daudzu ekonomistu diskusiju objekts. Diskusiju objekti šeit ir vairāki - cik skaidras naudas jābūt apgrozībā uz vienu valsts iedzīvotāju, kādai jābūt refinansēšanas likmei, valsts bankai aizdodot naudu, vai valsts bankai jābūt "pelnošai", t.i., komerciālai pildot savu darbību utt. Ja salīdzinātu Latviju ar ES valstīm, tad skaidras naudas apjoms attiecībā pret IKP Latvijā uz 1 cilvēku pēc maiņas kursa ir ievērojami mazāks Latvijā nekā ES valstīs. Piedevām "skaidras naudas ekvivalenta agregāti Lietuvā un Igaunijā veido visciešākās korelācijas ar IKP" [10], kas nav raksturīgs Latvijai, jo šeit ir pilnīgi pretējs naudas piesaistes veids. Lietuvā un Igaunijā nacionālā valūta ir piesaistīta eiro kā arī Lietuvas un Igaunijas nacionālās valūtas pirktspēja ir mazāka. Turpretī Latvijas lata pirktspēja skaitās viena no lielākām pasaulē un lats praktiski kā vienīgais pasaulē ir piesaistīts t.s. grozam (eiro, ASV dolārs, sterliņu mārciņa un jena). Šī īpatnība Latvijā ir ļoti būtiska tautsaimniecības attīstībā. Bez tam jāievēro, ka "tradicionālā plašā nauda (M2) arī veido ciešas korelācijas ar IKP un ieņem otro vietu pēc alternatīvajiem agregātiem" [10]. Bez tam jāievēro, ka pastāv cieša sakarība starp naudas piedāvājuma agregātiem un bezdarba līmeni, kas uzskatāmi redzams Lietuvā un Igaunijā, turpretī Latvijā sakarā ar ciešo lata piesaisti "grozam" nevar izpausties un reizē ar to nevar sekmēt tautsaimniecības attīstību. Makroekonomikā likumsakarība starp bezdarbu un naudas piedāvājumu, kā arī inflāciju, Latvijā pārlieku ciešas naudas sasaistes rezultātā nav izteikta. Lietuvā un Igaunijā pie nacionālās valūtas kursa tiešas sasaites ar eiro, minētās sakarības ir izteiktas. Latvijā, kā arī Igaunijā un Lietuvā starp naudas piedāvājumu un darba samaksu pastāv ciešas pozitīvas korelācijas sakarības, kas nozīmē, ka, jo vairāk naudas ir apgrozībā, jo vairāk pieaug preču un pakalpojumu realizācijas apjoms, t.i., reizē arī, ka, jo vairāk naudas brīvā apgrozībā, jo lielākas algas. Vienlaicīgi varam tālāk secināt, ka valsts bankas refinansēšanas likmes samazināšana reizē samazina nacionālās valūtas cenu, palielinot naudas daudzumu apgrozībā, veicina tautsaimniecības attīstību. Latvijas situācijā, kad valsts bankas refinansēšanas likme bija 4% un 2002. gada beigās nokrita līdz 3%,

Latvijas pagrimuma situācija bija kā bremze lētu kredītu ieguvei un reizē arī šķērslis investīciju izmantošanā. Kā var konstatēt, analizējot Baltijas valstu skaidras naudas apgrozības daudzumu, ir cieša sakarība naudas daudzumam apgrozībā ar darba samaksu un dzīves līmeni valstī. *"Pateicoties lata piesaistei SDR valūtas grozam, līdz ar eiro nostiprināšanos ceļas arī eiro cena lata izteiksmē. Tas savukārt veicina Latvijas eksporta preču konkurētspēju eirozonas valstīs"* [12]. Diemžēl šī sakarība Latvijā izmantota nepietiekoši salīdzinot ar citām valstīm, un reizē ar to Latvijas IKP uz 1 iedzīvotāju Latvijā ir viens no zemākajiem.

Latvijā, iespēju ar naudas apgrozības palielināšanu sekmēt tautsaimniecības attīstību, neizmanto. Vispār atzīts ir fakts, jo vairāk tiek izmantoti kredīti, jo lielākas iespējas paātrina tautsaimniecības attīstību. Tāpat, jo ātrāk ir apgūtas investīcijas un arī veikts privātais patēriņš, jo valsts budžetā ātrāk ienāk līdzekļi nodokļu veidā. Šos ātrāk ienākušos nodokļus var papildus laist apgrozībā ātrāk, t.i., 12 mēnešu laikā piesaistīt it kā 13, 14 vai pat 15 mēnešu nodokļu apmēru. Diemžēl šo iespēju Latvijā neizmanto, lai neteiktu, ka to speciāli bremzē izmantot. Tā 2003. gadā valsts budžets netika apstiprināts gada sākumā, bet ar ievērojamu nokavēšanos. Tādēļ daudzi uzņēmumi, īpaši valsts finansētie, bremzēja izdevumus un reizē nodokļu ieņēmumi atpalika no iespējamā apjoma. Papildus minētam var norādīt, ka kopējais naudas aizdevums valstī, salīdzinot ar attīstītām valstīm ir niecīgs un tas nespēj strauji attīstīt tautsaimniecību Latvijā. Arī Latvijas bankas refinansēšanas likme ir ļoti augsta, salīdzinot ar citām attīstītām valstīm, īpaši apstākļos, kad inflācija ir ļoti zema. Latvijas tautsaimniecības attīstības refinansēšanas likmi ir nepieciešams pazemināt, kā arī palielināt naudas aizdevumu valdībai aktuālo problēmu ātrākai risināšanai un tautsaimniecības atdzimšanai Latvijā, pat pagaidām nestādot uzdevumu sasniegt ES iedzīvotāju dzīves līmeni.

4. LAUKSAIMNIECĪBAS ATTĪSTĪBAS PROBLĒMAS

Jebkurai pasaules valstij ir bijusi un arī būs nozīmīga loma iedzīvotāju nodrošināšanai ar pārtiku. Visas attīstītās valstis cenšas maksimāli nodrošināties ar valstī pašražoto produkciju. Arī Latvija to spēja līdz 1991.-1994. gadam. Diemžēl ar katru gadu valstī palielinās gaļas deficīts un arī citu produktu. Kā norādīts pirmsiestāšanās dokumentos ES, lauksaimniecības produkcijas apjoms Latvijā pat nedrīkst pieaugt. Līdz ar to lauksaimniecības īpatsvaram, attīstoties tautsaimniecībai, vēl vairāk ir jāsamazinās, un no īpatsvara 2000.-2002. gada 2,5% apmēra iekšzemes kopproduktā pakāpeniski samazināsies līdz 2% (ja IKP pieaugs par 30%) un zem 1,5% no IKP (ja IKP pieaugs līdz 100%). Šāds lauksaimniecības īpatsvara kritums būs saistīts ar liela skaita lauku iedzīvotāju pārstrukturēšanu un papildu izmaksām [1; 9; 10]. Jau pašreizējā situācijā daudzu lauksaimnieku bezcerīgā situācija laukos rada lielu sociālo spriedzi, kuru valdībai būs jārisina un kas prasīs prāvus līdzekļus. Nerisinot šīs problēmas, vai arī, atliekot to risināšanu uz vēlāku laiku, radīsim vēl lielāku iedzīvotāju dzīves līmeņa diferenciāciju bagātajos un nabagajos.

Lauksaimniecības un lauku iedzīvotāju dzīves līmeņa paaugstināšanai ir nepieciešams:

- radīt vienlīdzīgus lauksaimniecības ražošanas apstākļus ar ES valstīm;
- valstij regulēt ārējo tirdzniecību;
- atjaunot zemju meliorācijas pasākumus uz valsts budžeta rēķina;
- valstij nodrošināt minimālās galveno lauksaimniecības produktu realizācijas cenas;
- ar valsts atbalstu sekmēt iekšzemes ūdeņu zivsaimniecības un vēžkopības attīstību.

Šo un arī citu problēmu risināšanai, ievērojot pieļauto katastrofālo sabrukumu agrokompleksā, lai nostādītu ražošanu un sociālo vidi ES līmenī, ir vajadzīgs vairāk nekā 15 miljardi Ls.

5. VALSTS SOCIĀLĀS POLITIKAS PILNVEIDOŠANA

Valsts uzdevums ir nodrošināt iedzīvotāju labklājību, kuru diemžēl nevar atrisināt bez sekmīgas ražošanas attīstības lauksaimniecībā un rūpniecībā. Situācija 21.gs sākumā sociālā sfērā ir kritiska: algas, pensijas un stipendijas nelielas, valsts finansējums veselības aprūpē un izglītībā niecīgs, un kā sekas Latvijā dzīves ilgums neliels, dzimstība niecīga, valsts kopējais iedzīvotāju skaits samazinās. Kaut arī uzskata, ka privātās veselības aizsardzības institūcijas var labāk veikt iedzīvotāju apkalpošanu, tomēr to ne vienmēr var teikt par situāciju Latvijā. Tas rada pārdomas vai tiešām sociālā aprūpe valstī ir atbilstoša rezultātiem: dzīves ilgums ir samērā neliels. Arī problēma par rindām atsevišķās medicīnas iestādēs un atsevišķām procedūrām ir aktuāla. Tas izraisa jautājumu vai brīvā medicīna un sociālā aprūpe ir labākais risinājums Latvijā. Ja vēl līdz 1990. gadam skolēni un strādājošie bija pakļauti obligātajai medicīnas apskatei, tad 21.gs. par šādu pārbaudi pārsvarā ir jāmaksā. Arī Latvijā ir nepieciešams ieviest visu iedzīvotāju profilaktisko medicīnisko izmeklēšanu.

Ļoti saspīlēts ir materiālais stāvoklis ģimenēs ar bērniem (īpaši daudzbērnu). ASV un arī citās valstīs skolēnus uz skolu pārsvarā ved pašvaldību finansēts transports. To nepieciešams ieviest arī Latvijā.

Apsverams arī jautājums vai vietējos satiksmes līdzekļos ne tikai bērni, bet arī vecākie pensionāri un invalīdi nebūtu jāpāravadā bez maksas.

Šādu atvieglojumu pasākumu ieviešana ļautu normālāk izdzīvot arī ar zemāku pensiju un mazākiem bēmu pabalstiem. Tikai tad būtu iespējams uzlabot demogrāfisko situāciju un novērst Latvijas iedzīvotāju skaita kritisko samazināšanos. Pasaules attīstībā arvien lielāku nozīmi iegūst jaunās tehnoloģijas un to ieviešana. Attīstītās valstis zinātniskiem pētījumiem atvēl pat virs 3% no IKP. Latvijā zinātniskiem pētījumiem atvēl tikai 0,3% un pēdējos gados īpatsvars pat samazinās. Bez finansējuma Latvijā nav iespējams attīstīt progresīvo tehnoloģiju un IKP pieaugums tiks bremzēts.

6. TAUTSAIMNIECĪBAS ATTĪSTĪBAS PARADOKSI

Ja komandekonomikā Padomju Savienībā nereti uzsvēra, ka tās priekšrocības ir plānveida attīstība, tad tirgus ekonomikā bieži vien izskan viedoklis, ka tirgu un reizē tautsaimniecību, vada it kā melnā roka - brīvas konkurences tirgus. Šos uzskatus ir gan centušies pamatot, gan noliegt daudzi. Tie ir gan pareizi, gan nav, jo faktiskās situācijas pasaules valstīs ir ļoti atšķirīgas. Kā jau daudzos gadījumos arī šajā gadījumā patiesība ir kaut kur vidū. Ne Padomju Savienībā ar slavināto komandekonomiku augstu dzīves līmeni nesasniedza, un arī ASV, ES, Japānā un citās attīstītās valstīs augstu līmeni ir sasniegušas ar stingri reglamentētu ekonomiku.

Uzņēmējdarbības līmenī peļņas palielināšanas nolūkā pēc iespējas minimāli jāiepērk un maksimāli jāpārdod. Naudas izdošana resursu iegādei nākotnei pārsvarā saistīta ar lieliem izdevumiem arī iegādāto resursu uzglabāšanai un neiegūtiem procentiem pārāk agrās naudas izdošanas dēļ. Pilnīgi pretēja situācija ir tautsaimniecības līmenī. Šeit parādās t.s. "taupības paradokss", t.i., katra ietaupītā un apgrozībā nelaistā naudas zīme nes zaudējumus. Ja šie zaudējumi neparādās tieši, tad tie būs jūtami, kad no valsts neveiktā finansējuma neienāks nodokļi. Bez tam jau vairumā gadījumu arī valsts finansējumi būs saistīti ar tālāku darbības paplašināšanu, no kā varēs ievākt arī nodokļus. Pieņemot arī, ka valsts finansētā darbība neradīs jaunas darba vietas un produkciju, tad tomēr no valsts izdevumiem tiks iekasēti nodokļi no 1/3 līdz 1/2 no izdevumu kopapjoma. Tātad valsts no katra izdotā lata trešo daļu vai pat pusi saņem atpakaļ nodokļos. Reizē ar to, ja šis lats no valsts netiek izdots, tad arī nodokļi neienāk, un, ja nodokļi neienāk, tad nav arī ko izdot. Lūk paradokss - taupot nav arī iespējams kaut ko iegūt. Ievērojot šo paradoksu, vadošo institūciju uzdevumos ir paredzētos izdevumus izdot ātrāk, bet ne vēlāk. Šajā sakarībā 2003. gadā, kavējot valsts budžeta apstiprināšanu, tiek kavēta arī tautsaimniecības attīstība. Taupīšanas rezultātā samazinās nodokļu ienākumi un valstij sāk aptrūkt līdzekļu darbības finansēšanai, kas spiedīs atlikt/nokavēt maksājumus nākošajiem valsts pasākumiem. Šī sakarība var izpausties taupības paradoksā, kas raksturīgi Latvijas 2003. gada situācijā.

Pastāv viedoklis, ka maza inflācija nodrošina naudas stabilitāti un iedzīvotāju iespēju iekrāt naudu. No atsevišķas personas viedokļa, naudas ietaupījums, pie stabilas naudas, zaudējumus šai personai neradīs. Tomēr, no valsts kopējā viedokļa, ietaupītā nauda neies apgrozībā un reizē nesekmēs produkcijas ražošanu un ar to saistīto algu palielinājumu un nodokļu pieaugumu.

Pretējā situācijā, ja valstī ir lielāka inflācija, naudas īpašniekiem ir neizdevīgi taupīt un tie centīsies to pārvērst precēs vai pakalpojumos. Izdotā nauda palielinās preču pieprasījumu veikalā un tālāk preču izgatavotājiem. Savukārt, preču izgatavotāji saņemot samaksu, baidoties no inflācijas, centīsies preces pirt nekavējoši, radot papildu preču un pakalpojumu pieprasījumu. Tātad, jo lielāka inflācija, jo lielāks preču un pakalpojumu pieprasījums un lielāks darbaspēka pieprasījums, kas savukārt sekmēs lielāku preču pieprasījumu. Problēma tikai pastāv, cik liela maksimāli inflācija ir pieļaujama. Attīstītās valstīs nereti nosauc

skaitli līdz 3%, bet pieļauj arī lielāku, īpaši, Īrijā (kura pēdējos gados ar palielinātu inflāciju palielināja IKP virs vidējā ES līmeņa). Šie 3% ES sastāda ap 0,6 tūkst. eiro uz 1 iedzīvotāju, Latvijā 3% būtu ap 0,15 tūkst. eiro. Tātad pēc absolūtā apmēra, ja ES tā ir 3%, tad Latvijā tā varētu būt pat 4 reizes augstāka, t.i., 12%. Šie 12% jau tiešām var būt katastrofāli, lai gan pēc absolūtā apmēra ES tiek atļauti. Reizē ar to mazāk attīstītās valstīs inflācija var būt lielāka, kas var sekmēt nodarbinātības paaugstināšanos.

Latvijā, uzturot niecīgu valsts parādu, imports būtiski pārsniedz eksportu un dzīves līmenis nevis tuvojas, bet absolūtā veidā pēc IKP uz 1 iedzīvotāju pat starpība ar ASV un ES palielinās. Lūk, paradokss, bagātās valstīs veido parādus un dzīvo arvien labāk, Latvijā, dzīvojot nabadzīgi, parādus atturas veidot, budžetu cenšas veidot ar minimālu iztrūkumu un spiež dzīvot nabadzīgi.

Vairāk nekā trešdaļai iedzīvotāju ienākumi ir mazāki par krīzes iztikas minimumu, bet dārgo jauno vieglo automašīnu skaits, mobilo telefonu skaits, datoru un intemeta lietotāju īpatsvars pārsniedz daudzas valstis, kurās dzīves līmenis pēc oficiālās statistikas ir augstāks. Tātad nabadzīgajā Latvijā spēj pirkt dārgus auto, lietot modernu aparātūru.

Pasaules nabadzīgās valstīs preču un pakalpojumu cenas ir zemākas nekā bagātajās valstīs, bet kā izskaidrot faktu, ka Igaunijā, Lietuvā un ASV ir lētāki naftas produkti un mazāks nodokļu slogs attiecībā pret IKP. Kāpēc Igaunijā, Lietuvā, Krievijā un Baltkrievijā ir lētāka elektrība. Pēc dārdzības varētu secināt, ka Latvijā dzīvo labāk nekā Slovēnijā, Čehijā, Ukrainā, kur cenas ir zemākas [3; 5; 10]. Turpretī, salīdzinot rīcībā esošos ienākumus uz 1 iedzīvotāju, Latvijā dzīvo ievērojami nabadzīgāk nekā minētajās valstīs. Šo problēmu skaidro dažādi gan ar ēnu ekonomiku, gan neprecizitātēm statistikā, gan vadošo institūciju nekonsekvento darbību u.c.

7. IESPĒJAS UN ILŪZIJAS

Kaut arī, kā minēts, Latvijas tautsaimniecības stāvoklis nav spīdošs un attīstībā tā ir atpalikusi, tomēr attīstības avoti ir iespējami. Bez šaubām, strauja attīstība teorētiski ir iespējama un šo ideju jācenšas realizēt ar finanšu resursiem, valsts īpašuma aizsardzību, pareizu izpratni - privāts vai valsts u.c. pasākumiem. Šajā sakarībā minēsim tikai dažus iespējamus, kaut daļēji utopiskus, bet reizē arī iespējamus attīstības variantus.

Latvijā vēl 1990. gadā ražoja lielāko daļu PSRS mikroautobusus "Latvija", autoelektropiederumus, daudzas lauksaimniecības mašīnas, elektrovagonus, stikla šķiedru, metālu, kompresorus u.c. Diemžēl rūpniecības kopapjoms ir samazinājies divkārt. Vai šis samazinājums ir objektīvs vai subjektīvs. Autodetaļu vai automontāžas iespējas Latvijā tiek diskutētas un nav izslēgts, ka autobūve varētu Latvijā atjaunoties, daļēji izmantojot jau veco pieredzi ar jauno tehnoloģiju. Tas dotu iespēju jūtami palielināt Latvijas IKP.

Latvijā līdz 1990. gadā darbojās vairākas papīrfabrikas un celulozes rūpnīcas - Slokā, Jaunciemā, Juglā un Līgatnē. Diemžēl, 2003. gadā nelielā apjomā ražo papīru, bet celulozi neražo. Jau vairākus gadus Latvijā tiek debatēts par celulozes

fabrikas celtniecību, kurai Latvijas vadošās institūcijas dāsni solīja atdot lielas meža platības, uzbūvēt ceļus un dzelzceļus un dot citas priekšrocības, ieskaitot nodokļa atlaides. Diemžēl, priekšlikumi par celulozes fabrikas būvi, kā Latvijas īpašumu, diskutēts valdības institūcijās netiek. Vai tiešām ar Latvijas valsts resursiem nevar uzcelt savu celulozes fabriku, neatdodot monopolstāvokli ārvalstu firmām? Lai gūtu maksimālo efektu, Latvijā jāatjauno arī papīra ražošana. Kāda būs iespēja ražot papīru ja celulozi ražos un to realizēs ārvalstu firmas ar monopolsituāciju? Tātad Latvijas vienas no lielākajām priekšrocībām - lielie meža masīvi, netiek un netiks racionāli izmantoti Latvijas iedzīvotāju interesēs. Celulozes un papīra ražošana, patērējot Latvijas meža produkciju, nesīs peļņu un labklājību ārvalstīm. Latvijai ir jāražo celuloze un papīrs pašai, kas dotu reālu iespēju Latvijas IKP paaugstināt no 2003.g. līmeņa par 4-6%.

Daudzu pasaules valstu bagātības avots ir zemes dziļu resursi. Šodienas situācijā ir iespējams iegūt naftu arī Kurzemē. Naftas iegūšanas gadījumā valsts ieguldījumi ātri atmaksātos un IKP pieaugtu vairākkārt.

Iespējami arī citi tautsaimniecības atdzimšanas varianti, kuri prasa ciešāku izpēti un valsts atbalstu. Perspektīvi var izrādīties arī varianti attīstīt mašīnbūvi, mēbeļrūpniecību, elektrisko rūpniecību, saldūdens zivju un vēžu ražošanu u.c. Lai iespējamie attīstības varianti realizētos, ir vajadzīgs konkrēts valsts morālais un finansiālais atbalsts. Diemžēl, pašlaik valsts pat nav konkretizējusi attīstības virzienus un iespējamus pabalstus. Finanšu ministrija slēgtā lokā 2002.g. izstrādātais variants tautsaimniecības attīstībai bija neveiksmīgs, ko nepieņēma arī ES ierēdņi. Līdz šim valdības solītais atbalsts pārsvarā ir bijis ārvalstu firmām celulozes iespējamai ražošanai. Valdības atbalsta trūkuma dēļ bankrotēja Jēkabpils cukurfabrika, bijusi "Alfa", VEF un daudzas citas ražotnes.

Latvijas attīstības iespējas pašreizējā situācijā prognozēt ir problemātiski. Eiropas Savienības līmenis iespējams sasniegt straujas konverģences variantā apmēram 30 gados, mērenas konverģences variantā vairāk nekā 50 gados, bet stagnācijas scenārijā, pēc kura Latvija attīstās pēdējos 10 gadus, ES līmeni Latvija sasniegs varbūt 100 gados. Bez šaubām, šādu scenāriju Latvijas iedzīvotāji no valsts institūcijām nevēlas, tādēļ esošais attīstības variants Latvijas lielāko iedzīvotāju daļu nevar apmierināt. Ir jāatrod radikālāki varianti ar jaunām investīcijām, ar jaunām ražotnēm, ar eksporta attīstību, ar neražīgo izdevumu samazināšanu, novirzot tos efektīvai attīstībai un iedzīvotāju dzīves līmeņa paaugstināšanai Latvijā.

Ievērojot minētās iespējas kopsakarībā, var secināt, ka esošais tautsaimniecības pagrimums Latvijā pārsvarā ir bijis subjektīvu faktoru rezultāts, kurus likvidējot un pareizi organizējot tautsaimniecības procesus, arī Latvijā ir iespējams būtiski attīstīt tautsaimniecību un iedzīvotāju dzīves līmeni. Vai tas tiks realizēts un kādā periodā, būs atkarīgs no zinātniskas profesionālas tautsaimniecības vadības, radikāli likvidējot šķēršļus attīstībai.

LITERATŪRA

1. Attīstības plāns (Vienota Programmdokumenta projekts) LR Finanšu ministrija. Rīga 2002.133 lpp.
2. Dombrovskis V. Par finansējumiem lauksaimniecībai, *Latvijas Vēstnesis*, 2003, 14.janvāri.
3. *Eiropas Savienības kandidatvalstu statistikas biļetens*. LR Centrālā statistikas pārvalde. Rīga, 2002.116 lpp.
4. Graudiņš U. Kas traucē Latvijas uzņēmējus, *Lauku Avīze*, Nr.17 (1598), 2003.g., 25.janvāris, 2. lpp.
5. *Latvijas makroekonomiskie rādītāji*. LR Centrālā statistikas pārvalde. Rīga 2002. 185 lpp.
6. *Latvijas statistikas gadagrāmata*. LR Centrālās statistikas pārvalde. Rīga, 1992.-2002.g.
7. Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. LR Centrālā Statistikas pārvalde. 1997.-2002.g.
8. Lzp Ekonomikas un juridiskās zinātnes galvenie pētījumu virzieni 2001.g., Nr.7. Lzp Ekonomikas un juridiskās zinātnes ekspertu komisija, Rīga, 2002.186 lpp.
9. Pilvere I. *Latvijas lauksaimniecība pasaules tirdzniecības organizācijā*. Jelgava: LLU, 2001. 69 lpp.
10. *Sociālekonomiskā procesa trajektorija Latvijā laikā no 1985. līdz 2002. gadam*. Ventpils: Ventpils Augstskola, 2002. 392 lpp
11. Sproģis A. Latvijas tautsaimniecības attīstības problēmas, *Latvijas vēsture -jaunie un jaunākie laiki*, LU, 1999, Nr.1 (33), 25.-38. lpp.
12. Vītols G. Par ģeopolitikas ietekmi uz Latviju, *Latvijas Vēstnesis*, 2003, 17.janv. 14 lpp.
13. *Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību*. LR Ekonomikas ministrija. Rīga, 1997.-2002.g.

Development of Latvian Economy at the Beginning of the XXI Century

Summary

Relevant changes have got in national economy of Latvia at the late 20 years. Yield of overall gross domestic product has decreased, because extent in agriculture and manufacture has decreased for 2 times. On the whole agriculture exists with loss. Main profitable services are trade, transport and finance services.

For promoting developments of national economy in Latvia it is necessary to transform tax policy radically and to approximate it to the achievements of the developed countries (USA, EU and so on). Main changes need to connect with introduction of progressive tax system and improvement of tax collection procedure.

Main reorganisation is necessary to be made in social provision, it means, pension system and childcare. To speed up the national economy development it is necessary to increase investments, to develop manufacture and distribution of resources should be done correctly. It is substantially to improve management of national economy and to increase standard of living in the country.

Modernās tendences valodu apguvē pieaugušajiem Eiropas Savienības paplašināšanās kontekstā

The Contemporary Trends in Language Acquisition for Adults within the Context of the EU Enlargement

Velga Vīksna
R&V Izglītības Centrs
Skolas iela 4, Rīga, LV-1010
E-pasts: runvOdelfi.lv

Darbā "Modernās tendences valodu apguvē pieaugušajiem ES paplašināšanās kontekstā" galvenā uzmanība ir pievērsta skaidrojumam par pieaugušo informācijas tehnoloģiju (ĪT) attīstību mūsdienu straujās attīstības laikmetā un pieaugušo iesaistīšanos dažādās mūžizglītības programmās, izvēloties sev vispiemērotākās un visefektīvākās. Tāpat darbā ir uzsvērtā valodu un jauno informācijas tehnoloģiju apguves nepieciešamība, Latvijai strauji tuvojoties iestāties Eiropas Savienībā, un piedāvāts iepazīties ar projektu - valodu portālu www.searchstudv.com, ko šobrīd izstrādā "R&V izglītības centrs" un piedāvā interesentiem-pieaugušajiem elastīgu pieeju arī šīs datorizētās informācijas palīdzību izvēlēties un mācīties dažādas svešvalodas dažādās pasaules valstīs, sākot no kursa rezervēšanas skolā un beidzot ar grāmatu iegādi par interesējošo literatūru attiecīgajā periodā.

Atslēgvārdi: pieaugušo izglītība, *Internet* portāls, valodu apguve

IEVADS

Darba mērķis ir parādīt ar autoras līdzdalību izstrādātu jaunu projektu - valodu portālu, kurš paredzēts valodu apguves pilnveidei pieaugušajiem. Darba uzdevumi ietver:

svešvalodu apguves nozīmīguma pieaugumu pieaugušajiem mūsu valstī ceļā uz Eiropas Savienību analīzi,

Internet, kā pieejamības un izmantošanas iespēju analīzi dažādās jomās, valodu portāla un izstrādes izstrādnes nepieciešamības pamatojumu un esošos rezultātus.

darbs ietver valodu apguves nepieciešamības analīzi un jauno informācijas tehnoloģijas izmantošanas iespēju apskatu šajā jomā.

galvenā darbā saturs ir saistīts ar izstrādātā projekta - valodu portāla iespēju un raksturlielumu analīzi.

1. IZGLĪTĪBA EIROPAS SAVIENĪBAS KONTEKSTĀ

Globalizācija un ceļš uz Eiropas Savienību Latvijai rada daudzus jaunus nosacījumus. Izglītība ir tā joma, kuru Eiropas Savienības prasības un ierobežojumi skar nosacīti nedaudz. ES izglītības un apmācības politikas galvenais uzdevums ir veicināt dalībvalstu sadarbību izglītības jomā, attīstot skolēnu, studentu un mācībspēku pieredzes apmaiņu un mobilitāti, nodrošinot brīvā tirgus principu nostiprināšanu Eiropas izglītības tirgū un paaugstinot izglītības līmeni ES dalībvalstīs. Izglītības nozarē strauji tiek ievērots subsidiaritātes princips, un tiek izslēgta jebkāda dalībvalstu tiesību un pārvaldes rīkojumu harmonizācija. Katra dalībvalsts pati ir atbildīga par izglītības saturu un izglītības sistēmas uzbūvi.

Tāpēc svarīgākais ir ieguldījums cilvēku resursu kvalitātes uzlabošanā. Jaunas tehnoloģijas nav tikai augsti attīstīto valstu priekšrocība. Lai Latvijā būtu labi priekšnoteikumi jauno tehnoloģiju attīstībai, liela uzmanība ir jāpievērš izglītībai un pieejamībai tīklam *Internet* ikvienam Latvijas iedzīvotājam. Jaunās tehnoloģijas palielina piekļūšanu izglītībai un informācijai, un, pateicoties tām, jebkurš valsts iedzīvotājs var piedalīties lēmumu pieņemšanā [3; 5; 9].

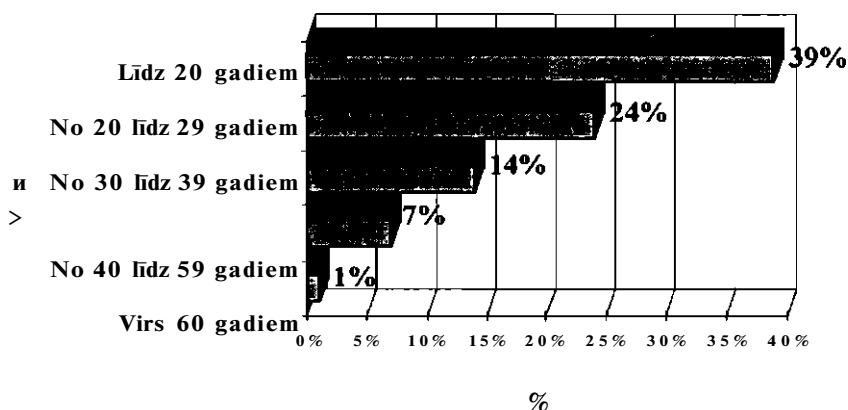
1.1. *Internet* nozīmīgums mūsdienu pasaulē

Internet izmantošana pasaulē strauji vēršas plašumā. Pēc Apvienoto Nāciju tirdzniecības un attīstības konferences (Unctad) 2001.gada ziņojumā tika prognozēts, ka 2002.gadā tīmekļu skaits pasaulē pieaugs par 30%, un paredzams, ka līdz 2002.gada beigām *Internet* tīklu izmantos 655 miljoni cilvēki, kas ir desmitā daļa no visiem pasaules iedzīvotājiem. Laikā līdz 2002.gadam to lietoja 500 miljoni cilvēku [6].

Straujais *Internet* lietotāju skaita kāpums veicina e-komercijas attīstību. Pēc Latvijas Intemeta Asociācijas datiem (LIA) 2001. gadā *Internet* lietotāju skaits Latvijā sasniedza 21% (no ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem). Kopumā 2001.gada beigās Latvijā bija aptuveni 220 tūkstoši *Internet* lietotāju, kas ir par 71% vairāk nekā 2000.gadā. Salīdzinot 1999.gada laikā *Internet* lietotāju skaits sasniedza tikai 113 tūkstošus [2; 6].

Nemot vērā Eiropas Savienības ieteikumus un Igaunijas pieredzi *Internet* attīstības līmeņa noteikšanā (Igaunija starptautiskā mērogā jau vairākus gadus prezentē sevi, kā vienu no tehnoloģiski attīstītākajām valstīm Austrumeiropā), LIA uzskaitot *Internet* lietotājus Latvijā, pirmo reizi tieši atsevišķi izdalījusi ekonomiski aktīvos iedzīvotājus vecumā no 15-60 gadiem (1. attēls - *Internet* lietotāju skaits Latvijā (% no aptaujātajiem attiecīgajā vecuma grupā 2001. gadā))

[2; 6]. Ja mēs aplūkojam internetu lietotāju skaitu Latvijā katrā konkrētā vecuma grupā, redzam, ka visaugstākais tas ir visjaunākajā grupā - 39% (15-19 g.), savukārt visretāk to lieto vecākā gājuma cilvēki - 1% .

1. att. Cik cilvēku lieto internetu Latvijā (% no aptaujātajiem attiecīgajā vecuma grupā 2001. gadā)

The Number of People Using the Internet in Latvia (% of the respondents in the corresponding age group in 2001)

Kaut arī absolūtos skaitļos elektroniskās komercijas apjoms Latvijā, salīdzinot ar citām Eiropas Savienības valstīm, ir niecīgs, attīstības tendences tomēr ir pozitīvas. Latvijā *Internet* lietotāju skaita pieaugums, tāpat kā citās tautsaimniecības nozarēs, tiek skaidrots ar valsts ekonomiskās situācijas uzlabošanos. Izmantojot *Internet* galvenokārt vilina augošais informācijas klāsts, kuru iespējams iegūt, iekļūstot *Internet* vidē:

- paplašinās dažādas meklēšanas iespējas,
- bankas piedāvā ikmēneša rēķinu apmaksu,
- attīstās ziņu portāli,
- speciālie nozaru portāli,
- daudzām firmām ir mājas lapas jeb Web,
- mācību iespējas - tālmācība,
- u.tml.

1.2. Svešvalodu nozīmīgums mūsdienu pasaulē

Vēl joprojām neatrisināta problēma ir uz informācijas tehnoloģiju balstītu kvalitatīvu mācību nodrošināšana. Vēl ir jāveic liels darbs, lai rastu iespēju interesentiem atrast skaidru, visaptverošu informāciju par mācību materiāliem un programmām datortīklā. Citu valodu zināšana ļauj ielūkoties citās kultūrās, kā arī savstarpēji sazināties. ES galvenā problēma ir caurskatāmība, lai, pievienojoties ES, tiktu atzīta viņa kvalifikācija vai izglītība. Tikpat svarīga ES ir mūžizglītība un cilvēku spēja apgūt jaunākās informācijas tehnoloģijas, prast valodas. ES videi jābūt izglītotai, tāpēc jādod iespējas jebkuram individuālam visa mūža garumā izglītoties viņam visērtākajā veidā [7; 8].

Šī gadsimta sabiedrība no jaunākās informācijas un komunikāciju tehnoloģijas lietošanas nevarēs izvairīties. Eiropas Padome Lisabonas deklarācijā, kas publicēta 2000.gadā ir izvirzījusi ambiciozu mērķi - veidot informācijas sabiedrību, kļūt par visdinamiskāko un konkurētspējīgāko ekonomiku pasaulē. Šajā dokumentā arī ir uzsvērts, ka to var sasniegt, plaši ieviešot un izmantojot modernās informācijas un komunikāciju tehnoloģijas (IKT) visās jomās, tajā skaitā izglītībā, valsts sektora pakalpojumu sniegšanā iedzīvotājiem un biznesam. Prasme lietot IKT būs viens no informācijas sabiedrības izveidošanās priekšnosacījumiem [8; 10].

No ES iedzīvotājiem tikai 44% bez dzimtās valodas var runāt kādā svešvalodā. Labākas citu valstu zināšanas ir mazajās valstīs. Pirmajā vietā starp svešvalodām Eiropas Savienībā ir angļu valoda (91%), otrajā vietā ir franču valoda (34%), trešajā - vācu (15%), un spāņu (10%) [7; 10]. Salīdzinot Latvijā situācija pēc 2000.gada datiem ir šāda: krievu valodu pārvalda 70% latvieši, latviešu valodu prot 52% krievu, angļu valodu - 14%, vācu valodu - 8%. Secinot var teikt, ka vidēji Latvijā katrs iedzīvotājs pārvalda vismaz vienu svešvalodu [6].

ES darba valodas ir: angļu, franču, vācu [1; 10].

Ņemot vērā, ka angļu valoda ir modernās pasaules saziņas valoda, arī Latvijai būtu jādomā, kā progresīvi un elastīgi iesaistīt angļu valodas apmācības programmās pieaugušos, jo skolniekiem un studentiem angļu valodas mācīšana notiek skolās un augstskolās, bet pieaugušajiem, lai neatpaliktu no modernās dzīves attīstības tendencēm, jānodrošina ērta un kvalitatīva angļu valodas mācīšana. Viens no piedāvājumiem varētu būt mācības klātienē (valodu kursi), bet otrs, jau daudz pieejamāks būtu šāds:

a) izmantojot *Internet* tīkla tālmācības un testu programmas,

b) mācības ar maksimālu efektivitāti: pieteikšanās uz mācībām valstī, kur runā šajā valodā.

Lai pieaugušajiem rastu iespēju efektīvāk un ātrāk sevi pieteikt valodu kursiem ārzemēs, kā arī svešvalodu zināšanu līmeņu pārbaudei - R&V izglītības centrs piedāvā projektu - valodu portālu: www.searchstudv.com

2. PROJEKTS - VALODU PORTĀLS: WWW.SEARCHSTUDY.COM [11]

Šobrīd piedāvāju aplūkot *Internet* tīklā projektu valodu portālu www.searchstudy.com datorizētu informāciju par iespējām mācīties svešvalodas dažādās pasaules valstīs valodu skolās.

a) Problēmas apraksts

Nav vienotas informācijas par dažādu svešvalodu apguves iespējām vienotā portālā. Tiek izveidots valodu portāls - www.searchstudy.com

b) Projekta būtība

Pēc savas būtības projekts ir jauna virtuālā enciklopēdija visiem, kuri vēlas studēt svešvalodas ārzemēs. Uz tās lapām ir prezentēta informācija par pasaulē vispopulārākajām valodu skolām. Uz šo brīdi katalogs ietver sevī 20 valodu skolas, kuras atrodas 14 pasaules valstīs un piedāvā 7 valodu apmācību. Par projekta galveno priekšrocību, kura izdevīgi atšķir to no citām *web* lapām ar līdzīgu ievirzi, var uzskatīt tā funkcionalitāti. Apmeklētāji saņems pilnu informāciju par skolām, ieskaitot izcenojumus par mācībām un dzīvošanu, kā arī citas nepieciešamās detaļas. Turklāt viņiem tiks piedāvāta unikāla iespēja - rezervēt interesējošo kursu un dzīvošanas vietu, kā arī veikt apmaksu. Svarīgi ir tas, ka lietotājs apmaksā tikai skolas pakalpojumus, bez aģenta komisijas.

c) Projekta mērķi

Projekta mērķis ir radīt *Internet* tīklā vidi Latvijas un Eiropas studentiem un pieaugušajiem, kā arī citiem interesentiem, kur būtu pieejama visplašākā informācija par svešvalodu apguves iespējām un jaunumiem, kā arī tālmācības un testēšanas iespējām *Internet*.

Citiem vārdiem:

izveidot datorizētu informāciju par iespējām mācīties svešvalodas dažādās pasaules valstīs valodu skolās: tieši - braucot mācīties svešvalodu uz valsti, kurā runā šajā valodā, pastarpināti - "distance learning" jeb tālmācība.

Papildus iespējas, ienākot portālā:

- 1) uzzināt savu zināšanu līmeni konkrētā svešvalodā, nokārtojot valodu zināšanas pārbaudes testu,
- 2) iegādāties mācību literatūru saistībā ar valodu apguvi.

d) Projektā apgūstamās valodas

Pašreizējā izstrādes stadijā lielākais uzsvars ir likts uz angļu valodu un tās apguvi visdažādākos veidos - mācības ārzemēs, tālmācība, zināšanu noteikšana testējoties. Bez angļu valodas ir arī plaša informācija par vācu, franču, spāņu, itāļu u.c. valodu mācību iespējām un organizācijām, kas to piedāvā savās valstīs, kā arī tālmācības formā.

e) Projekta funkcionālie raksturojumi:

Detalizētā informācija par valodu skolām un to pakalpojumiem,
 Kursa un dzīvošanas rezervēšanas sistēma *online* režīmā - var operatīvi iesaistīties mācībās,
 Elektroniska maksāšanas sistēma - ērta norēķinu sistēma (izstrādāšanas stadijā),
Online testēšanas sistēma (izstrādāšanas stadijā) - var uzzināt savu valodas zināšanu līmeni aizpildot testu,
 Distancētā un *online* valodu mācīšanas sistēma (izstrādāšanas stadijā),
 Plašs informācijas spektrs par valstīm, kurās atrodas skolas - daudz papildu informācijas par vietu un valsti, uz kuru brauc mācīties,
 Operatīvā konsultēšana par valodu apmācībām ārzemēs jautājumos (izstrādāšanas stadijā),
 Var iegādāties mācību literatūru - grāmatas saistītas ar valodu apguvi.

f) Projekta ietvaros veiktie pasākumi un līdzšinējie sasniegumi

Pašreiz izveidotais portāls sastāv no šādām sadaļām:

Valodu skolu katalogs;

Katalogā skolas ir sadalītas pa valodām un valstīm, kur tās atrodas. Šeit ir sāka informācija par piedāvātajiem kursiem, skolu fotogrāfijas, *Internet* adreses un pat video. Interesentiem ir iespēja pieteikties uz mācībām ārzemēs *online* režīmā.

Valstu informācija;

Šajā sadaļā ir informācija par valsti, uz kuru students vēlas doties - kur apmesties, kur pusdienot, kur iepirkties, kā arī kontaktinformācija dažādiem dzīves gadījumiem.

Testi;

R&V izglītības centra pasniedzēji no Lielbritānijas ir izstrādājuši testēšanas sistēmu, kas nosaka interesentu zināšanu līmeni angļu valodā. Tiek arī piedāvātas saites uz citām valodu testēšanas mājas lapām.

Tālmācība;

Šajā sadaļā ir publicētas saites uz tālmācības mājas lapām dažādu valodu apguvei. Pašreiz tiek izstrādāts savs angļu valodas tālmācības kurss, kas šajā sadaļā tiks instalēts.

Jaunākās ziņas valodu apguvē;

Dažādas publikācijas ar jaunumiem valodu apguvē

Olimpiādes;

Online aktivitātes, kas radītu motivāciju darboties šajā portālā. Tiek plānotas arī olimpiādes un sacensības dažādu valodu zināšanu pārbaudīšanai.

g) Projekta izstrādes termiņi

Projekta www.searchstudv.com izstrāde sākās 2001.gada sākumā. Pašreiz pamatposms ir pabeigts (2002.gada novembrī). Tagad ir sācies darbs pie satura paplašināšanas un projekta mārketinga Latvijā, kā arī citās Eiropas valstīs, kas paredzēts paveikt 2003.gada otrā pusē.

Pašreiz *Internet* ir nodrošināta pilnīga pieeja valodu portālam, kā arī jau darbojas *online* konsultants, kas jebkurā brīdī dos visu nepieciešamo informāciju portāla apmeklētājiem un klientiem.

Projekts šobrīd atrodas realizācijas stadijā.

h) Veids, kā apkopot un izplatīt projekta rezultātus

Pēc projekta www.searchstudv.com pirmā posma pabeigšanas un satura paplašināšanas, tiks uzsākts mārketinga pasākumu komplekss Latvijā un ārpus Latvijas robežām, kas akcentēs dažādās portāla sadaļas attiecīgām interešu grupām:

- 1) studentiem, kas vēlas apgūt svešvalodas, neizejot no mājām un arī savā brīvajā laikā;
- 2) skolotājiem, kas var iegūt papildu materiālus un idejas pilnvērtīgu mācību stundu plānošanai un pieredzes apmaiņai;
- 3) visiem, kas vēlas pārbaudīt savas zināšanas svešvalodā;
- 4) ceļot un mācīties gribošiem studentiem un citiem interesentiem.

i) Projekta nozīmīgums

Šis būtu portāls vieglai pieredzes apmaiņai starp skolotājiem metodoloģijas sfērā un starp studentiem mācību pieredzē dažādās valstīs.

Visām svešvalodu skolām tiek dota iespēja informēt savus potenciālos klientus par jaunumiem savā organizācijā.

Testēšanas centrs dod katram interesantam bezmaksas iespēju novērtēt savas svešvalodas zināšanas un samērot tās ar nepieciešamiem standartiem, kas ir uzstādīti, lai varētu studēt ārzemēs, vai arī doties pieredzes apmaiņā, vai uz pastāvīgu darbu.

Šim portālam ir jāklūst par viegli izmantojamu bāzi jebkuram ar svešvalodu apguvi saistītam jautājumam, visvairāk orientējoties uz Eiropas Savienības oficiālajām valodām.

j) Projekta klienti:

No vienas puses:

visi interesenti, kas vēlas mācīties jebkuru valodu jebkurā pasaules valstī,

No otras puses:

visas skolas, kuras vēlas sevi reklamēt šajā portālā,
grāmatu veikali, kas piedāvā literatūru par valodu apguvi, ko mēs reklamējam,
dažādi uzņēmumi, kas piedāvā savu - dažāda veida reklāmu mūsu portālā,
viesnīcas, kas varētu piedāvāt savus pakalpojumus konkrētā valstī, uz kuru brauc mācīties interesents,
utt.

k) Projekta dalībnieki

Projekts tiek realizēts SIA "R&V izglītības centrs" ietvaros. www.searchstudv.com īpašnieks ir SIA "R&V izglītības centrs", kas ir noslēdzis līgumus par sadarbību ar portālu ar apmēram 50 privātām skolām dažādās valstīs,

15 tālmācības skolām, kā arī vairākām citām sadarbības organizācijām. No Latvijas puses projekta izstrādī kontrolē angļu valodas pasniedzēji (SIA "R&V izglītības centrs") no Lielbritānijas, kā arī vietējie projekta koordinatori, bet tehnisko pusi nodrošina sadarbības partneris SIA "Software Factory".

NOBEIGUMS

Latvijas izglītības sistēmas tālākai attīstībai, iekļaujoties Eiropas Savienībā, būs jārēķinās ar nepieciešamību pēc jaunām iespējām un pieejām akcentēt svešvalodu apguvi, kādas būs nepieciešamas jau tuvā nākotnē. Tāpat arī nepieciešams akcentēt iespējas pieaugušajiem mācīties visa mūža garumā un apgūt jaunākās tehnoloģijas, lai varētu efektīvāk un elastīgāk piekļūt jaunajām informācijām un apgūt nepieciešamās zināšanas, kad vien tas ir nepieciešams [4; 7]. Izstrādātais projekts - valodu portāls pašreiz ir vienīgais Latvijā, kas piedāvā pieaugušajiem iespējas izmantot mūsdienīgas iespējas iegūt informāciju, pārbaudīt savas valodu zināšanas, un iesaistīties mācību procesā (svešvalodu apguves). Projekts veidots angļu valodā paredzot plašu izmantotāju loku ne tikai Latvijā, bet arī citās Eiropas valstīs. Mūsdienās ievērojot arvien pieaugušo interneta izmantošanu Latvijā, valodu portāls ir laba alternatīva tradicionāliem informācijas iegūšanas veidiem (izziņu krājumi, telefons) un tradicionālajiem valodu apguves veidiem (klātienē kursos).

Izglītībai ir liela nozīme informācijas sabiedrības tirgus attīstībā. Modernās informācijas tehnoloģijas attīstās ļoti strauji. Izglītībai, zināšanu uzkrāšanai, informācijas analīzei un prasmju apgūšanai ir jāklūst par vienu no svarīgākajiem faktoriem mūsdienu sabiedrībai straujās globalizācijas laikmetā.

LITERATŪRA

1. *Eiropas Komisija. Baltā grāmata*. Rīga: Akadēmisko programmu aģentūra, 1998. 88 lpp.
2. G. Feders. Katrs piektais Latvijā lieto internetu, *Lietišķā Diena*, 2002. gada 18.marts.
3. *Izglītības attīstības programma 2000.-2004.* Projekts. R.: LR Izglītības un zinātnes ministrija, 2000.
4. *Izglītība un profesionālās izglītības pamati Eiropas Savienības valstīs*. Eiropas Kopienų Oficiālo publikāciju birojs Luksemburgā, 1995. EURYDICE Latvijas aģentūra, 1999. 415 lpp.
5. *Izglītības attīstības koncepcija 2002.-2005.gadam*: koncepcijas projekts. R.: LR IZM, 2001.
6. *Latvijas Statistikas gadagrāmata 2002*. Rīga: LR Centrālā Statistikas pārvalde, 2002, 269 lpp.
7. *Lifelong Learning: the contribution of education systems in the Member States of the European Union*. Results of the EURYDICE Survey: Document for Ministerial Conference, Lisbon, 17-18 March, 2000. 162 p.
8. Žaks Delors. *Mācīšanās ir Zelts*, Tulk. latviešu valodā. UNESCO LNN, 2001, 255 lpp.
9. MK noteikumi. Precizētais projekts "Latvijas Pieaugušo izglītības koncepcija", *Diena*, pielikums, 1997.g. 22.maijs.

10. *Mūžizglītības memorands*. Eiropas Komisijas Darba dokuments. Brisele, 30.10.2000.

11. SIA "R&V izglītības Centrs" informatīvie materiāli.

The Contemporary Trends in Language Acquisition for Adults Within the Context of the EU Enlargement

Summary

Paper "The Contemporary Trends in Language Acquisition for Adults within the Context of the EU Enlargement" mainly will focus on explaining the increasing development of the information technologies (IT) in today age of rapid development and the adult involvement in various lifelong education programmes choosing the most suitable and effective. Also, the report underlines the necessity for acquiring languages and the information technologies as Latvia is rapidly approaching the accession to the European Union and offers getting acquainted with a project language portal www.searchstudv.com currently being developed by R&V Education Centre and offers to those interested (adults) a flexible access through this computerized information to choose and study different foreign languages in various countries of the world, from booking a course in a school and to book purchase about the literature which interests you in the corresponding period.

Also, the paper highlights the significance of the lifelong education and the society's need to be informed about the necessity to acquire new skills in order to be able to follow all the current changes in the world in economic, scientific and other fields in order to be able to make use of the opportunities offered today as convenient and effective as possible.

Daira Rarānova. Nodarbinātības tendences un politika Latvijā

Konstantīns Heņkovskis. Luvijas eksporta efconoaerriskaw modelis

*I Idis Herķis. Decentralization and Privatisatioa oi Health Insurance in l^tvia:
Auditing ol Asymmetric Information Aspects*

*Edgars Hrēķis. Nodokļu politikas un enu ekonomikas mijiedarbības modelēšana.
izmantojot I.logit modeli*

*Elena Dubni. Ekonomisko un siuklurālo pānnaiņti evolūcijas teorija un Latvija >
attīstības analīze*

*Sandra Eglīte. Latvijas ekonomikas struktūras izmaiņas un ekonomiskā attīstība
pēc neatkarības atgūšanas*

Ritu Freimane. Monetārās politikas analīze mazas atvērtas ekonomikas gadījuma

Vadims Ivaščuks. Formāla un saturiska pieeja ekonomisko pamatkategoriju analizē

/ūv.yp.-irs Kroders, Diāna Arāja. Veselības apdrošināšana perspektīvas Latvijā*

Viesturs Pauls Karnups, Ērika Šumilo. Latvijas integrācija Eiropas ekonomikā

XX gadsimta 20. un 90. gados

*Sihija Kristapsone. Noziedzību noteicošie sodai ekonomiskie faktori Latvijā
1996.-2000. gadā*

Zinta Lauva Ekonomiskās i/svinības aktualitātes un problēmas Rīgas pedagoģijas
un izglītības vadības augstskolā*

*Niekotas Necfrvaf, Edgars Vasermanis, līdis Roxelvskis. Inventory Management
l'nder Uncertainty*

Агексеџу Ниеер. Оценка перехода на фондированную пeticioniņ ю систему в Латвии

(irigorijš Oļevskis. Latvijas arējas tirdzniecības altisubas perspektīvas Eiropas Savienība

Iveta Pavlina. Dzimstības palielināšanas robežas Latvijā XXI gadsimta sākumā

Anita Popova. Cilvēkkapitāls ilgtermiņa ekonomiskās Izaugsmes kontekstā

.Indris Runde. Globalizācija tūrisma sektorā

*Ēriks-Andrejs Sauljūns. Vides aizsardzības sociāli ekonomi-kie aspekti virzībā
uz Eiropas Savienību*

lize Sprōģe. Sociāla politika Latvijā un tas struktūra

*.Indris Sprōģis. Ilze Sprōģe, Jānis Sprōģis. Latvijas ļaut saimniecības attīstīt a
XXI gs. sākumā*

*Velga Mksna. Modernas tendences valodu apgūvē pieaugušajiem Eiropas Savienības
paplašināšanās kontekstā*